

602669233.

F

12 3 24

शेठ हरिवल्लभदास बालगोविन्ददास ग्रंथावली नं. ५२

॥ अपभ्रंशपाठावली ॥

मूलपाठनी संस्कृतछाया,
अपभ्रंशव्याकरण, संस्कृतनिवेदन, गूजराती उपोद्घात,
टिप्पणी, शब्दकोश सहित.

सामान्य तंत्री,
दी. बा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव, बी. ए.

संपादक,
मधुसूदन चिमनलाल मोदी, एम. ए.; एलएल. बी.

छपावी प्रसिद्ध करनार,
गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी तरफथी
हीरालाल त्रिभुवनदास पारेख, बी. ए.
आसि. सेक्रेटरी, अमदावाद.

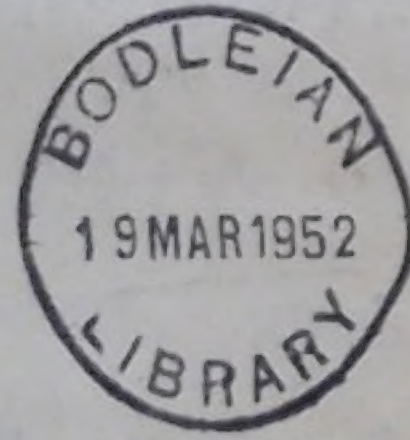
किम्मत त्रण रुपिया.

આવૃત્તિ : ૧ લી :

સન : ૧૯૩૫ :

પ્રત : ૫૦૦ :

સંવત્ : ૧૯૯૨ :

મુદ્રક : મગનલાલ વકોરભાઈ પટેલ, ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
પાનકોરનાકા : અમદાવાદ.

નિવેદન

ગુજરાતી ભાષાનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવા સારું અપભ્રંશ સાહિત્યનું જ્ઞાન પરમ ઉપકારક છે, એવું સૂચન ઘણાં વર્ષોથી દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કરતા આવ્યા છે; પણ તે સાહિત્ય ઘણુંજ મંડારોની હાથપ્રતોમાં કેટલીક વાર અજ્ઞાત અને અપ્રસિદ્ધ પહેલું હોવાથી બહુ જ થોડા અભ્યાસીઓ તેનો લાભ લઈ શકે છે.

સોસાઈટીના પ્રમુખ તરીકે દી. બા. કેશવલાલભાઈ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી પ્રતિવર્ષ નિમાય છે; અને તેમની પ્રેરણાથી સોસાઈટી જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ નવી રૂપાંતરેલી છે, તેમાં પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યનું પ્રકાશન મુખ્ય છે.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી વસનજી માધવજી બ્યાલ્યાનો, હંદો વિષે તેઓ તૈયાર કરતા હતા, તે અરસામાં શ્રીયુત મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદીનો તેમને પ્રો. વલ્લભરાય ઠાકોરદ્વારા પરિચય થયો. શ્રીયુત મધુસૂદનભાઈ, એમ. એ. એલ. એલ. બી થયેલા છે; એટલેજ નહિ પણ સંસ્કૃત પાલી, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ સાહિત્યના સારા જ્ઞાતા છે; અને અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃતનાં કેટલાંક પુસ્તકો તેમણે સંપાદિત પણ કરેલાં છે.

દી. બા. કેશવલાલભાઈ લાંબા સમયથી અપભ્રંશપાઠાવલો તૈયાર કરાવવાનો અભિલાષ સેવતા હતા, અને શ્રીયુત મોદી સાથેનો પરિચય વધતાં, એમના હાથે તે પુસ્તક તૈયાર કરાવવાનો નિર્ણય તેમણે કર્યો.

સોસાઈટીની કમિટી સમક્ષ તે વિચાર રજુ કરતાં, સૌએ તે યોજના પસંદ કરી હતી; અને દી. બા. કેશવલાલભાઈનો સલાહ, સૂચના અને દેખરેખ નીચે શ્રીયુત મોદીને અપભ્રંશપાઠાવલીનું સંપાદનકાર્ય સોંપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

શ્રીયુત મોદીએ એ કાર્યમાં પોતાનો ઘણો કિંમતી સમય વ્યતીત કરેલો છે.

ખુશી થવા જેવું એ છે કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા પામે તે આગમચ જ અર્ધમાગધીમાં વી. એ. ના વર્ગ માટે તે એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયું છે.

આમ સોસાઈટીનો આશય અનાયાસે ફળીભૂત થઈ જાય છે.

તે વધલે ખરે શ્રીયુત મધુસૂદન મોદીને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ગુ. વ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨૫-૧૨-૧૯૩૫ }

હીરાલાલ ત્રિ. પારેલ
આસિ. સેક્રેટરી.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ઘાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે. તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦)-સોસાઈટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ વન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલ્કત, પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાબિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદરહુ વીલની રૂઝા એમની મિલ્કતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦) સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩ માં સોસાઈટીને વધુ મળી છે. એટલે એ ફંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦)નું થયું છે. આજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો 'શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કયી કયી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ	૦-૭-૦
(૨)	માને શિખામણ	૦-૬-૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦-૧૨-૦
(૪)	બાલગ્રંથી થતી હાનિ	૦-૬-૦
(૫)	પુર્નવિવાહપક્ષની પૂરેપૂરી સોલેસોલ આના ફજેતી	૦-૫-૮
(૬)	ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર	૦-૪-૦
(૭)	ધાર્મિક પુરુષો	૦-૪-૦
(૮)	ઉદ્યોગી પુરુષો	૦-૪-૦
(૯)	બેન્જામીન ફ્રેન્કલિન	૦-૪-૦
(૧૦)	બોધક ચરિત્ર	૨-૦-૦

(૧૧)	સદ્વર્તન	૨-૦-૦
(૧૨)	રઘુવંશ કાવ્ય	૧-૦-૦
(૧૩)	જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦-૨-૦
(૧૪)	ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧	૧-૦-૦
(૧૫)	ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૨	૧-૮-૦
(૧૬)	નીતિસિદ્ધાંત	૧-૦-૦
(૧૭)	ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧-૪-૦
(૧૮)	શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર	૦-૬-૦
(૧૯)	પરોપકાર	૦-૧૨-૦
(૨૦)	ઢોરનું ખાતર	૮-૪-૦
(૨૧)	જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨-૦-૦
(૨૨)	કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂલ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧-૦-૦
(૨૩)	વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજાબો	૦-૧૨-૦
(૨૪)	વાર્નિશ	૧-૦-૦
(૨૫)	જીવનનો આદર્શ	૦-૧૨-૦
(૨૬)	કીર્તિકૌમુદી	૦-૧૨-૦
(૨૭)	શિશુપાલવધ-પૂર્વાર્ધ-(સર્ગ ૧ થી ૧૨)	૧-૮-૦
(૨૮)	હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦-૬-૦
(૨૯)	રસાયનશાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦
(૩૦)	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ જો	૦-૧૨-૦
(૩૧)	જાપાનની કેલવળીપદ્ધતિ	૦-૧૨-૦
(૩૨)	શિશુપાલવધ-ઉત્તરાર્ધ-(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧-૦-૦
(૩૩)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૧	૦-૧૨-૦
(૩૪)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૨	૦-૧૨-૦
(૩૫)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૨	૦-૧૨-૦
(૩૬)	માનસશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
(૩૭)	શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય	૧-૦-૦
(૩૮)	સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦-૧૨-૦
(૩૯)	ઇંગ્રેજી રાજ્યવંધારણ	૧-૦-૦
(૪૦)	ઉદારમતવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧)	સચિત્ર શરીરવિદ્યા	૧-૦-૦

(४२) हिन्दू तत्त्वज्ञाननो इतिहास-पूर्वार्ध	१-०-०
(४३) " " " "—उत्तरार्ध	१-०-०
(४४) बंगाली साहित्यनो इतिहास	१-०-०
(४५) संरक्षणवाद	०-१२-०
(४६) हिन्दी साहित्यनो इतिहास	१-०-०
(४७) उपनिषद् विचारणा	१-०-०
(४८) हिन्दुराज्यव्यवस्था	१-०-०
(४९) सगळशा आख्यान	१-०-०
(५०) वहाणवटानी परिभाषा	०-८-०

गु. व. सोसाइटी
अमदावाद
ता. २१-९-१९३५

हीरालाल त्रि. पारेख
आसि. सेक्रेटरी

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक

विषय	पान.
निवेदनम्	८.
उपोद्घात	२१.
अपभ्रंशव्याकरण	६२.
उपसंहार	६४.

२. छायासमेत मूल

उद्धरणंक	विषय	कर्ता	पान
१.	जलकीलावण्णु.	चउमुहु सयंभु.	१६.
२.	सीयदिवकहाणउ.	तिहुयण सयंभु.	३५.
३.	विराडनयरि पंडवहं अण्णायवासु.	चउमुहु सयंभु.	५२.
४.	बलपणहु	तिहुयण सयंभु.	८०.
५.	वसुएवघरच्चाउ	पुप्फयंतु	१०५.
६.	बंधुयत्तं चत्तहो भविसत्तहो तिलयदीवि हिंढी.	धणवाल.	११९.
७.	परमधम्मपयासदोहासमुच्चउ	जोइंदु	१२०.
८.	दोहापाहुड	जोइंदु (?)	१३२.
९.	सावयायार	जोइंदु (?)	१३६.
१०.	सुजणदुज्जणसहावविवेयण	उज्जोयणसूरि	१४२.
११.	पुंरवस्स उम्मायवयणाइं	(?)	१४७.
१२.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	काण्ह	१५०.
१३.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	सरह	१५४.
१४.	पइण्णळंदाइं		१५६.
३.	टिप्पणी		१-११२.
४.	शब्दकोश		१५०.
	संकेतसूचि		१५२.
	शुद्धिपत्र		१५६.

निवेदनम् ।

सर्वमिदं नामरूपात्मकं जगत्प्रायो वाचायाः प्रभावेण समु-
द्योतितं भवति । तस्मादेव वाचाया महिमा श्रुतिभिरपि गीयते ।
तथा ऐतरेयाण्यके “ वाचा वै वेदाः संधीयन्ते, वाचा छंदांसि
वाचा मित्राणि संदधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथो वागेवेदं सर्व ”
मिति^१ । संसारव्यवहारायावश्यकं जनानां पारस्परिकं संधानं
वाचैव क्रियत इत्येतत्सत्यममुष्याः श्रुतेः प्रादुर्भवति । एष एवा-
भिप्रायो दण्डिनाऽपि काव्यादर्शे समुपदर्शितः,

“ इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्न जायेत भुवनत्रयम्
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरा संसारान्न दीप्यते ॥ ” इति

देशजनसमूहपरिच्छिन्ना एकाऽपि वाग् विविधासु भाषासु
संविभक्ता भवति । प्रत्येकं भाषा तत्तद्देशजनसमूहसंस्कारलक्ष-
णान्याविष्करोति । यथा यथा कस्याश्चित् प्रजायाः संस्कृतिः
समुपवृंहते तथा तथा तस्या भाषासमृद्धिरपि विपुलतां वैविध्यं
सौक्ष्म्यं चावाप्नोति । प्रजायाः संस्कार एव भाषायाः परा शक्तिः ।
भाषापारंपर्यस्य सर्वाङ्गं गवेषणं तद्भाषाभाषिण्याः प्रजायाः संस्कृ-
तेरितिहासं व्यनक्ति । तस्मादेव भारतवर्षे प्राचीनतमा ऋषयः
निरुक्तव्याकरणे वेदाङ्गकक्षायां न्यदधुः । गोर्वाणभाषासत्त्वान्वेषण-
परेण भगवता पतञ्जलिना भारतवर्षीयसंस्कृतिसौष्ठवरिरश्रुणा
तस्मादेव कंचिद्ब्राह्मणग्रन्थमवतार्य समुद्घोषितम् । “ एकः
शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु-
ग्भवती ” ति^३ ॥

१. ऐतरेयारण्यक. ३. १. ६.

२. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ० १. श्लो० २-३.

३. पतञ्जलि-व्याकरणमहाभाष्य-अ० १. पा. १. आहिक १-पत्र ६५.
(निर्णयसागरावृत्तिः)

अधुना भारतवर्षे विविधाभिदेश्यभाषाभिस्तत्संस्कारव्यक्तित्वं समासादितं यत्तासां पारंपर्येतिहासाध्ययने पुराविदः पण्डितान् प्रेरयति । भारतवर्षस्य उदीच्यप्रान्तीयानां विविधानां देश्यभाषाणां सम्यगेतिहासिकमध्ययनं तदैव खलु सिध्यति यदा संस्कृतप्राकृतयोर्विविधानां देश्यभाषाणां चान्तराले स्थितस्यापभ्रंशस्य सूक्ष्म-दृष्ट्या समवलोकनं क्रियते । सामान्यतस्त्वार्यावर्तस्य पश्चिमदि-ग्देशेषूच्यमानानामर्वाचीनदेश्यभाषाणां, विशेषतश्च गुर्जरत्रायां प्रयुज्यमानाया अर्वाचीनगुर्जर्याः सर्वाङ्गपर्यालोचनमपभ्रंशस्य सू-क्ष्माध्ययनं विना दुःशकमेव । बहवोऽपभ्रंशकृतयो जैनै रक्षितेषु हस्तलिखितपुस्तकागारेषु संलभ्यन्ते । चतुःपञ्चा अपभ्रंशकृतयोऽ-द्यापि कश्चित्पण्डितैर्यथार्थं संपादितमुद्रिताः । प्राकृतार्वाचीनदेश्य-भाषाऽन्तरालवर्त्यपभ्रंशविषयेऽर्वाचीनगुर्जरीभाषामुद्दिश्य प्रभूत-मध्येयमवशिष्यते । तदध्ययनं तु तदैव सुशकं यदा प्रसिद्धाप्रसिद्धा-पभ्रंशग्रन्थेभ्यो यथाकालक्रममुद्धरणानि संकलय्यैक एव ग्रन्थो विदुषां करकमले निधीयते । एतत्प्रयोजनमवधार्यास्माभिरेषाऽपभ्रंश-पाठावली संयोजिता । अयं त्वपभ्रंशपाठावल्याः प्रथमोऽंशो विक्र-मार्कीयसप्तमशताब्द्या आरभ्य दशमशताब्दीपर्यन्तं यथालब्धप्रसि-द्धाप्रसिद्धापभ्रंशवाङ्मयं यथाशक्त्यालोच्य चतुर्दशसूद्धरणेषु संकलितः । अस्याः खलु द्वितीयोऽंशोऽवशिष्टापभ्रंशवाङ्मयपर्यालो-चनं कर्तुमाशास्महे ॥

को नामाऽपभ्रंशः । भगवता पतञ्जलिना गदितं “ भूयांसो-ऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य हि शब्दस्य बह-वोऽपभ्रंशाः तद् यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गा-पोतालिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशा ” ४ इति । दण्डिना काव्यादर्शो-पभ्रंशशब्दस्य द्विविधोऽर्थोऽभिहितः । यथा,

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

४. महाभाष्य-अ० १. पा. १. आहिक १. पत्र ५०

५. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ. १. ३६.

प्रथमपङ्क्तौ दण्डिना तत्कालीनदेश्यभाषाभ्यः समासादित-वाङ्मयविषयपरमोत्कर्षा काश्चिदाभीरादिगिरोऽपभ्रंशाभिधाप्रदानेन दृष्टिकक्षोभिताः । द्वितीयपङ्क्तौ तु पतञ्जलिविहितः संस्कृतापेक्षो-ऽपभ्रंशार्थः संनिहितः । ‘आभीरादिगिरः’ इत्यनेन शब्दसमूहेना-र्यावर्तस्य पश्चिमप्रदेशमधिवसतां जनानां गिर उद्दिश्यैवोक्त-मिति पुराविदभिप्रायानुसारमस्मभ्यं प्रतिभाति । कैश्चिदालंकारि-कैरपभ्रंशशब्दः सामान्यभूतं तस्य यौगिकार्थं निमित्तीकृत्य व्याख्यायते । यथा रुद्रटः,

षष्ठोऽत्र भूरिमेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ ६

इदं खल्वपभ्रंशलक्षणं न साधु, रूढार्थावमानत्वात्, संस्कृत-शब्दयौगिकार्थवदपभ्रंशशब्दस्य केवलं यौगिकार्थप्रदानेनार्थानुपपत्तेः । यत्तु विक्रमार्कीयसप्तमशताब्दीभाविना दण्डिना समवालोकि-तत्तु नवमशताब्दीयेन रुद्रटेनानवलोकितमिति दुष्प्रतर्कमेव । तस्मादेव रुद्रटेन तं चानुसृत्यान्यैः कैश्चिदालंकारिकैरुपनिबद्धमप-भ्रंशलक्षणं न स्वीकारार्हम् । द्वादशशताब्दीयेन वाग्भटेन किञ्चि-त्संस्कृत्यापभ्रंशलक्षणमुपनिबध्यते । यथा,

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ॥ ७

‘शुद्ध’ मित्यनेन शब्देन ता देश्यभाषाः सूच्यन्ते यास्त-त्कालीनलौकिकवाङ्मये परमोत्कृष्टत्वात्समापन्नप्रतिष्ठा आसन् । वाग्भटस्त्वेवं सर्वा देश्यभाषा अपभ्रंशपक्षे न निक्षिपति । आलं-कारिकवचनानुगामिन उपरितनविवेचनस्य निष्कर्षं वयमुपसंह-रामः । काश्चिद् देश्यभाषाः काव्यादिषूपनिबद्धत्वाद्विद्वज्जनप्रयुज्य-मानत्वात्परां शुद्धिमाप्नुवन् । तासां च विशेषत आभीरादीनां गिरः अपभ्रंशतया स्मर्यन्त इति ॥

यथा महाराष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्टप्राकृतपदं समारूढा सामा-न्यतः प्राकृताभिधेयैव ज्ञायते तथैव राजस्थान-मरुदेश-गुर्जरत्रा-

६. रुद्रट-काव्यालंकार, २-१२.

७. वाग्भट-काव्यालंकार, २-३.

दिश्यावर्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशेषु प्रयुज्यमानाभ्यो गीर्भ्यः शुद्ध-
स्वरूपा कविभिराहता लब्धप्रकर्षा खल्वेका भाषाऽऽपभ्रंशाभिध-
येव ज्ञायते । साऽपभ्रंशभाषा तत्कालीनदेशभाषाभ्यो भिन्नाऽऽसीत् ।
एषोऽभिप्रायः समधिगतसकलापभ्रंशसाहित्यनिदर्शनाद्, दाक्षिण्य-
चिह्नराजशेखरादीनां कथनाद्, अपभ्रंशस्य राजस्थानगुर्जरत्रादि-
प्रदेशप्रवर्तमानदेशभाषाणां च व्याकरणशब्दसमूहादिविषये पार-
स्पर्यगतसाम्यदर्शनात्प्रमाणपदवीमारोहति । वि. सं. ८१५ वर्षे
दाक्षिण्यचिह्नोऽष्टादशदेशभाषाऽतिरिक्तामपभ्रंशभाषामुपदर्शयति ।
तस्याभिप्राये संस्कृतं 'दुर्जनहृदयमिव विषमं' प्राकृतं च 'सज्जन-
वचनमिव सुखसंगतं' किं त्वपभ्रंशस्तु ताभ्यामपि शोभनतरः
'प्रणयकुपितप्रियप्रणयिनीसमुल्लासदृशो मनोहरः' । ८ एवं
च गुर्जरत्रातिलकभूतं भिन्नमालं परितो विहरन् दाक्षिण्यचिह्नो-
ऽपभ्रंशे परं भावमाविष्करोतीति न चित्रम् । अपि च, स कुवलय-
मालाकथायां गुर्जरपथिकमुखादपभ्रंशदोहकमुपवाचयतीति सुसंग-
तमेव । विक्रमार्कीयदशमशताब्द्या आदिमे विभागे प्रवर्तमानो
राजशेखरस्तदुक्तमित्युल्लिख्य काव्यमीमांसायां दशमाध्याये अपभ्रंशं
प्रयुज्जानान्देशान्निर्दिशति यथा,

सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च । १०
तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽन्यत्र च,

सुराष्ट्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।

अपभ्रंशवदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥ इति । ११

अपरत्र च तस्मिन्नेव ग्रन्थे राजासनसमीपमपभ्रंशानां क-
वीनां निवेशनस्थानं व्यवस्थापयिष्यन् राजशेखर उद्गिरति
[राजासनस्य च] पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवय [निविशेरन्] १२

८. अपभ्रंशपाठावली-टिप्पणी पत्र. ६६.

९. अ. पा. उद्धरण १४.

१०. राजशेखर-काव्यमीमांसा । पत्र. १५. (गायकवाड-प्राच्य ग्रंथमाला. १.)

११. राजशेखर-का. मी. पत्र. ३४.

१२. राजशेखर-का. मी. पत्र. ५४-५५

इति । सर्वे चेम उल्लेखा अपभ्रंशस्थानविषयेऽस्मदीयाभिप्राय-
मेव द्रढयन्ति । एकादश्यां विक्रमशताब्द्यां विद्यमानो भोजराजः
सरस्वतीकण्ठाभरणे,

पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ १३

इत्यभिप्रायमाविष्कुर्वाणो राजशेखराभिप्रायमेव समर्थयति ।
एवं च सापभ्रंशप्रयोगाः प्रदेशा आर्यावर्तस्य पश्चिमाशावर्तिन
इत्यप्रत्याख्येयोऽयं सिद्धान्तः ॥

अत्रापभ्रंशस्य विविधाः पारंपर्यसमाप्ताः शाखा इति के-
षांचिन्मतम् । तत्त्वत्र समुपस्थापितमपभ्रंशैकत्वपक्षं न व्यावर्तयति ।
साहित्ये प्रयुज्यमानस्यैकस्याप्यभ्रंशस्य प्रादेशिकविशेषत्वाल्लोकोक्ति-
गताः बहवः शाखा भवेयुरिति नास्मदीयसिद्धान्तबाधकमनुभव-
विरुद्धं वा । वि. सं. ११२५ वर्षे रुद्रटीयकाव्यालङ्कारटीकायां
नमिसाधुरभिधत्ते । " पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्क-
रणात्संस्कृतमुच्यते । तथा प्राकृतभाषैव किंचिद्विशेषलक्षणान्मा-
गधिका भण्यते । तथा प्राकृतमेव किंचिद्विशेषात् पैशाचि-
कम् । शौरसेन्यपि प्राकृतभाषैव । तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स
चान्यैरुपनागराभीरग्राभ्यावभेदेन त्रिधोक्तस्तन्निरासार्थमुक्तं भूरि-
भेद इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव स-
म्यगवसेय " मिति १४ । एवं च रुद्रटमतसमर्थनपरो नमिसाधुरप-
भ्रंशस्य त्रीन् भेदान् स्वीकरोति । प्राच्यपरंपरासमाप्तायमनुसृत्य
मार्कण्डेयेन प्राकृतसर्वस्वे नागरोपनागरवाचडसंज्ञा अपभ्रंशस्य
त्रयो भेदा अभिहिताः । अस्माभिः प्रस्तुतग्रन्थस्य चतुर्थोद्गर-
णस्य प्रस्तावे टाक्यपभ्रंशस्य शाखैवेति प्रतिपिपादयिषद्भिः प्रा-

१३. भोजदेव-सरस्वतीकण्ठाभरण. २-१३.

१४. रुद्रट-काव्यालङ्कार २-१२. नमिसाधु-टीका.

१५. मार्कण्डेय-प्राकृतसर्वस्व पाद. १७-१८. देशभाषाणामपभ्रंशे
समावेशनायोक्तेषु बहुष्वपभ्रंशप्रकारेष्वपि मुख्यतया वर्तमानानामपभ्रंशस्य त्रयाणां
प्रकाराणां विवेचनं मार्कण्डेयेन विस्तरतो कृतमपरे तु केवलं निर्दिष्टाः ।

कृतसर्वस्वे 'हरिश्चन्द्रस्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छती' ^{१८} 'ति मार्क-
ण्डेयनिराकृताऽभिप्रायः स्वीकृतः । एवं चैकस्यापभ्रंशस्य देश्य-
विशेषैः परिच्छिन्नं शाखाभिन्नत्वमस्मन्मतं न बाधते ॥

साहित्यभाषापदमारूढैकाऽपभ्रंशभाषा दक्षिणापथवर्तिमान्यखे-
टनिवासिना महाकविपुष्पदन्तेन, कामरूपवसतिना महासिद्धसरो-
रुहेण, वंगदेशवास्तव्येन कृष्णपादेन, ^{१९} विविधदेशनिवासिभिश्चै-
वमनेकैः कविभिः संस्कृतप्राकृतवत्प्रयुज्यमानैकस्मिन् समये समस्ते
भारतवर्षे लब्धप्रचाराऽऽसीदित्यत्र न भवति संशयलवस्याप्यवकाशः ।
एतस्यापभ्रंशस्य यथाकालं द्विविधः प्रवाहः समवतीर्णो दृश्यते ।
एकस्तु परंपरया साहित्ये प्रयुज्यमानोऽपभ्रष्टसंज्ञां प्राप्नुवन् पश्चाच्च
द्विगलाभिधया चारणैरद्यापि राजसभासु प्रयुज्यमानायां भाषा-
यामखण्डतयाऽवतीर्णोऽवगम्यते । ^{२०} मैथिलकविविद्यापतिना वि-
क्रमार्कीयपंचदशशताब्दीवर्तिना 'कीर्तिलते' ति ख्याते काव्येऽ-
पभ्रष्टभाषैव प्रायुज्जि । यथा तेन भण्यते,

सक्कअवाणी बहुअ न भावइ
पाउअरस को मम्म न पावइ ।
देसिलवअना सवजनमिट्टा
तैं तैसन जंपउं अवहट्टा ॥ ^{२१}

१८. अ. पा. टिप्पणी, पत्र. ३६.

१९. कारंजा-जैन-ग्रन्थमालायां 'जसहरचरित' (सं. पी. एल. वैद्य)
'नायकुमारचरित' (सं. हीरालाल जैन) इत्येतौ ग्रन्थौ मुद्रितौ । 'महा-
पुराण' तु वैद्यमहाशयेन संपाद्यते तस्यामेव ग्रन्थमालायां ।

२०. अ. पा. उद्धरण, १३. टिप्पणी.

२१. अ. पा. उद्धरण, १३. टिप्पणी.

२०. सुनीतिकुमार चेटर्जी: O. D. B. L. Part I Intro.
P. 113-115.

२१. कीर्तिलता (सं. बाबुराम सक्सेना) पत्र. ७. (मूल.)

प्राकृतपिंगलेऽप्युदाहरणपद्यान्यपभ्रष्टभाषायामेवोपनिबद्धानीति
भाषालक्षणात्तट्टीकाकारस्य लक्ष्मीनाथभट्टस्य वचनाच्च प्रसिद्ध-
मेव । ^{२२} एवं च विक्रमार्कीयपञ्चदशशताब्द्यां विरचिते संदेश-
करासकाव्येऽप्रसिद्धाऽपभ्रष्टकाव्ये यथा,

अवहट्टय-सक्कय-पाइयं च पेसाइयंमि भासाए ।
लक्खणछंदाहरणे सुकइत्तं भूसियं जेहि ॥

एवं च लोकैः प्रयुज्यमानाभिर्देश्यभाषाभिः संपृक्तस्ताभिश्च
विकृतोऽप्यपभ्रंशपारम्पर्यमनुकुर्वाणश्चारणविरचितेषु काव्येष्वद्या-
प्यखण्डतया प्रवर्तमानोऽपभ्रष्टसंज्ञः प्रवाहो दरीदृश्यते । द्विती-
यश्च प्रवाह उक्तिप्रधानो लोकभाषास्ववतीर्णः स्वातन्त्र्येण विकृति-
मापद्यमानो विवर्धमानश्च पश्चिमहिंदो-राजस्थानी-गुर्जरी-प्रभृति-
ष्वर्वाचीनदेश्यभाषास्वन्तर्गतो दृग्गोचरीभवति । यत्त्वपभ्रंश-गुर्जरी-
व्याकरणादिसंबन्धविवेचनं टेसोटरी-ग्रीअरसन-दिवेटिआ-ध्रुव-टर्न-
रादिभिर्विद्वद्भिर्विविधेषु प्रबन्धेष्वकारि तत्प्रज्ञावद्भिर्वाचकैस्तत्र
तत्रावलोकनीयम् ॥

यत्कैश्चित्पण्डितप्रवरैरपभ्रंशानेकत्वं प्रत्यपादि तदत्र प्रत्याख्ये-
यम् । अस्मिन् पक्षे प्राचीनपरंपरायां रुद्रट-मार्कण्डेय-रामतर्कवागी-
शादय आलंकारिकवैयाकरणा अर्वाचीनपरंपरायां च पीशल-ग्रीअरस-
नादयो भाषापण्डिताः । अपभ्रंशैकत्वयाथार्थ्यमस्माभिरुपरि साधि-
तम् । प्राकृतानन्तरवर्त्यर्वाचीनदेश्यभाषापुरोभवमन्तरालवर्ति तत्का-
लीनदेश्यभाषास्वरूपमपभ्रंश इति पूर्वपक्षिणां पण्डितानां पक्षः ।
तस्याऽपि वैतथ्यमस्माभिरदर्शि । यत्तु 'बलपण्हो' इत्यस्मि-
न्तुर्थोद्धरणे टाक्कोमागध्योः कडवकानि दृश्यन्ते तत्केवलं विद-
ग्धताविश्विकीर्षया । द्वादशत्रयोदशोद्धरणयोर्भाषा देश्योक्ति-

२२. Pischel. G. P. Ein. § 28. अत्र तु पीशलमहाशयेन
सविस्तरमपभ्रष्टशब्दप्रयोगस्थानानि समवतारितानि । तथा हि, प्रा. पि.
पत्र. ३. (लक्ष्मीभरटीकायाम्) ।

२३. संदेशकरास (अप्रसिद्ध) गाथा. ६.

વિકૃતઃ પ્રાયશઃ પ્રયુજ્યમાનોઽપભ્રંશ इति तत्र प्रस्तावनायां
प्रदर्शितम् ॥

સતિ પ્રભૂતેઽપિ વક્ત્ર્યે વિસ્તરભિયા દિદ્માત્રં સ્વ-
ત્રાધીયતે । આશાસ્મહે ભવિષ્યત્યેતદ્વિવેચનં વિદુષાં તોષાયેતિ ।
एतस्य ग्रन्थस्य संस्करणकर्मण्यस्माभिः प्रचुरमवधानमवाधारि ।
तथापि मुद्रणाव्यवस्थाया अस्मत्प्रामादद्वा याः कश्चित्त्रुटयो-
ऽवशिष्यमाणा विचेरंस्ताः संशोद्यनीयाः सूचनीया वाऽस्मभ्यं
परोपकारप्रवणैः प्रेक्षावद्भिर्वाचकैरिति सप्रश्रयं विज्ञाप्यते । अस्व
ग्रन्थस्य संपादनकर्मणि प्रचुरं साहाय्यमनुष्ठितवद्भिः दि० ब०
केशवलाल हर्षदराय ध्रुवेत्येकैः पण्डितधुरोणैर्महाशयैर्महाराजश्री-
पुण्यविजयेतिमुनिवरैश्च वयमत्यर्थमुपकृताः ॥

મોદીત્યુપાહો મધુસૂદનઃ ।

उपोद्घात

અંગ્રેજીનો મૂળગત સંબંધ ઍંગ્લો-સેક્સન સાથે છે; લેટિને તેને ઓપ અને
અલંકારો અર્પ્યા છે. તેવી જ રીતે ગૂજરાતી, રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીનો
મૂળગત સંબંધ અપભ્રંશ સાથે છે; સંસ્કૃતે તો આ બધો ય અર્વાચીન દેશ-
ભાષાઓને ઓપ અને અલંકારો આપ્યા છે. એટલે કે ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ
માટે સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ; પરંતુ તેની ચિકિત્સા, તેના આત્માની
ઓળખ તો અપભ્રંશના અભ્યાસથી થઈ શકે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે ગૂજ-
રાતીના ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં તેને નહિ જેવું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.
અપભ્રંશના અભ્યાસ વિના ગૂજરાતીની ભાષાચિકિત્સા અસંભવિત જ છે. ઘણા ય
ગૂજરાતી શબ્દોનાં મૂળ અપભ્રંશમાં દીઠામાં આવે છે. વ્યાકરણનાં રૂપો પણ
ઝીણવટથી તપાસીએ તો તેમાંથી જ અવતીર્ણ થતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ડૉ.
ટેસીટરી, શ્રી. નરસિંહરાવ, પ્રો. ટર્નર, ડી. બા. કેશવલલ ધ્રુવ કે સર જ્યાર્જ
પ્રીઅર્સનનાં લખાણો તપાસીશું, તો આ બાબતની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થશે.
હિંદની પરંપરામાં ઊછરેલા સ્વ૦ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પણ અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના
સંબંધ ઉપર ખૂબ મૂલ્યો હતા. (સં. ૧૯૨૨)^૧ દિ. બા. કેશવલલ ધ્રુવે ઇ. સ.
૧૯૦૭માં ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદના બીજા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકેના
ભાષણમાં અપભ્રંશ અને ગૂજરાતીના સંબંધ વિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી હતી.^૨
અપભ્રંશના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ પ્રત્યે ગૂજરાતના વિદ્વાનોએ ઘણું ઓછું લક્ષ
આપ્યું છે. તેનો અભ્યાસ સારા પ્રમાણમાં થશે નહિ તો ગૂજરાતીને સારો શબ્દકોશ
કે વ્યાકરણ સાંપડશે નહિ.

‘અપભ્રંશ’ ની અર્થવ્યાપ્તિ વિષે પ્રાચીન સમયથી જ ભિન્નભિન્ન મત દૃષ્ટિ-
ગોચર થતા આવે છે. જૂનામાં જૂનો અપભ્રંશ શબ્દનો પ્રયોગ આપણને પતંજલિના

૧. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ વિરચિત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’
(સં. ૧૯૨૨), પ્રસિદ્ધ કરનાર-ગુજરાત બર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ ડૉ.
સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ‘Wilson Philological Lectures.’ Lec.
III ને છેડે અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધે સ્વ. શાસ્ત્રીજીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. બીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધો (૧૯૦૭)
માં દિ. બા. કેશવલલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું આખું ય ભાષણ આ વિષયના રસિક વાંચી
જવા જેવું છે.

વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં^૩ મળે છે. તેમાં તો સંસ્કૃતના હિસાબે જે કોઈ ભાષાબદ્ધતા હોય, તેને અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. પતંજલિ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ની આસપાસ પ્રવર્તમાન થયા એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. ત્યાર પછી મામહે^૪ (આશરે ઇ. સ. છઠ્ઠો સૈકો) અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ અપભ્રંશની અર્થવ્યાપ્તિ પર જ્ઞાનો પ્રકાશ પાડતો નથી. અપભ્રંશના અર્થ પર દણ્ડીનાં વચન^૫ (આશરે ઇ. સ. સાતમો સૈકો) ઠીક પ્રકાશ આપે છે. સંસ્કૃત પ્રત્યેના અભિનિવેશવાળા વૈયાકરણ અને આલંકારિકોનો મત પણ તેને નોંધ્યો છે; અને અપભ્રંશ નામે રૂઢ ભાષાનો પણ તેને ઉલ્લેખ કર્યો છે. શાસ્ત્રોમાં તો સંસ્કૃતથી જે કોઈ ભિન્ન ભાષા હોય તે અપભ્રંશ, એ પહેલો અર્થ; અને આમીર इत्यादिની ભાષાઓ કાવ્યોમાં વપરાઈ હોય તે અપભ્રંશ, એ બીજો અર્થ. આમીર इत्यादि જાતિઓનો વસવાટ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં હતો એ વિદ્વન્માન્ય વાવત છે. ત્યાર પછીનો ઉલ્લેખ રુદ્રનો^૬ છે. તેના મતે તો દેશવિશેષે કરીને જે અનેક ભાષાઓ હોય, તે અપભ્રંશને નામે ઓળખવી; એટલે કે દરેક દેશ્યભાષા તેને અભિપ્રાયે તો અપભ્રંશ જ લેવાવી જોઈએ. આ અભિપ્રાય અર્થાભાસરૂપ છે; કારણ કે રૂઢાર્થની અવગણના કરી, કેવળ યૌગિકાર્થને પ્રાધાન્ય આપી, તેને આલંકારિકોની વિભાગ-

૩. પતંજલિ-મહાભાષ્ય. અ. ૧. પા. ૧. આહિક. ૧. પાન. ૫૦.

૪. મામહે-કાવ્યાલંકાર-૧. ૩૬.

शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद् द्विधा
संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥

૫. દણ્ડિન-કાવ્યાદર્શ.-૧. ૩૨. ૩૬.

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिथं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

૬. રુદ્ર-કાવ્યાલંકાર. ૨-૧૧. ૧૨.

भाषाभेदनिमित्तः षोढा भेदोऽस्य संभवति ॥

प्राकृतसंस्कृतमागद्यपिशाचभाषाश्च शौरसेनी च ।

षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

પ્રિયતાને જ તોષી છે. વાકી સાતમા સૈકાના દણ્ડીને જે અર્થ સૂઝ્યો, તે શું નવમા સૈકાના રુદ્રને ન સૂઝે ? બારમા સૈકાના વાગ્મટનો અભિપ્રાય^૭ દણ્ડી અને રુદ્રના અભિપ્રાયની વચટનો છે. તે રુદ્રની માફક વધી દેશ્યભાષાઓને અપભ્રંશ કહેતો નથી; તેમ પશ્ચિમમાં વસતા આમીરાદિની ભાષાઓને જ અપભ્રંશ તરીકે ઉલ્લેખતો નથી. તેને મતે તો કોઈ પણ દેશ્યભાષા શુદ્ધસ્વરૂપે પહોંચી હોય, એટલે કે સાહિત્યમાં વપરાઈ હોય, તેને અપભ્રંશ કહેવી, બીજીને નહિ. આ પ્રકારનાં શાસ્ત્રપ્રિય આલંકારિકોનાં દલીલી વિવેચનો જવા દઈ, મુદ્દા પર આવીએ. આગળ પાછળના પૂરાવા પરથી એમ આપણે કહી શકીએ કે કેટલાક નજીવા અપવાદો વાદ કરતાં, હેમચંદ્રે જે ભાષાની ચર્ચા સિદ્ધહૈમના આઠમા અધ્યાયને છેડે કરી છે, તે ભાષાને અપભ્રંશ સમજવી.^૮ બીજા પ્રાકૃત વૈયાકરણોને પણ આ જ અભિપ્રેત છે. આ ભાષામાં જ આર્યાવર્તના પશ્ચિમ દિશાના દેશોની અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂળ વિદ્વાનો જુવે છે. આ વાવતમાં રાજશેખર કાવ્ય-મીમાંસામાં કહે છે, કે “મારવાડ, ટક્ક અને માદાનક પ્રદેશોમાં ભાષાપ્રયોગો અપભ્રંશમિશ્ર હોય છે.”^૯ અપભ્રંશ કવિઓનું તે પશ્ચિમમાં સ્થાન સ્થાપે છે;^{૧૦} અને જણાવે છે કે “સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ આદિ પ્રદેશના જનો સૌષ્ટવ અપીને સંસ્કૃત વચનોને પણ અપભ્રંશવત્ બોલે છે.”^{૧૧} મોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં કહે છે કે “ગુર્જરો પોતાના અપભ્રંશથી સંતોષાય છે; નહિ કે બીજાથી.”^{૧૨} જો સિદ્ધહૈમની અપભ્રંશ સાથે ગૂજરાતી સરખાવીએ તો માલમ પડશે કે બન્ને વચ્ચે મા-દીકરીનો સંબંધ છે. મારવાડી તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીને પણ અપભ્રંશની સાથે આ પ્રકારનો જ સંબંધ છે. આથી જે અપભ્રંશની વાત મોજ અને રાજશેખર કરે છે, તે અપભ્રંશ સિદ્ધહૈમનું જ અપભ્રંશ છે, એ વાત દીવા જેવી ચોકલી છે. વિક્રમના

૭. વાગ્મટ-કાવ્યાલંકાર. ૨. ૩.

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ।

૮. હેમચંદ્ર-સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯-૪૪૬; માર્કણ્ડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭૧

૧-૭૮. લક્ષ્મીધર-ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા (સં. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી) પૃષ્ઠ ૨૬૪-૨૬૮. ૩. માં અપભ્રંશની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૯. રાજશેખર-કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૦. રાજશેખર-કા. મી. પાન. ૫૪-૫૫

૧૧. રાજશેખર-કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૨. મોજદેવ-સરસ્વતીકંઠાભરણ. ૨. ૧૩.

નવમા સૈકાની પ્રાકૃતકથા કુવલયમાલામાં ઉદ્યોતનસૂરિ ગૂર્જરપદિકને મ્હોંએ અપભ્રંશ હુહો બોલાવે છે^{૧૩} આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે અપભ્રંશ નામે સાહિત્યમાં ઓઢાતા ભાષા એક હોઈ, પશ્ચિમ આર્યાવર્તની અર્વાચીન ભાષાઓનું તે મૂલ છે.

આ મતમંડનનો કેટલાક વિદ્વાનો અંશતઃ વિરોધ કરે છે પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન^{૧૪} ૬૦ નું માનવું એમ છે જે અત્યારની લોકભાષાનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય અપભ્રંશ હતું; અને તત્ત્વેશીય અપભ્રંશનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય પ્રાકૃત હતું પ્રો. પીશલ અપભ્રંશની અનેકતા કલ્પી, નીચે પ્રમાણે મતસ્થાપના કરે છે:^{૧૫} “ આપણે આમ શૌરસેની અપભ્રંશ જુદું પાડવું જોઈએ—જે અપભ્રંશ શૌરસેન પ્રદેશની જૂની લોકભાષા હતી; તેની વિકૃતિ ગૂજરાતી અને મારવાડી છે. તે જ પ્રમાણે આપણે શૌરસેની પ્રાકૃત પણ જુદું પાડવું જોઈએ. + + + + હેમચંદ્ર ધોટી રીતે અપભ્રંશને શૌરસેની પ્રાકૃત એકલીને જ અનુસરનારું કહે છે. મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ હતું (સરખાવો Hoernle, Com. Gram. P. xxii), જેની સાથે મરાઠી સંબંધ છે; અને તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત જેને મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઓઢાવવામાં આવે છે, તે વિષે આપણે જાણીએ છીએ તે જ પ્રમાણે માગધી અપભ્રંશ હતું, જે લાટભાષા મારફત અર્વાચીન બિહારી અને પશ્ચિમ વંગાલીમાં જીવંત છે; અને તે પ્રમાણે મગધનું પ્રાકૃત નામે માગધી પણ આપણે જાણીએ છીએ. ” ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી આ મતને અનુસરી એક સ્થલે કહે છે,^{૧૬} “ At the confluence of the second period (i. e. Middle Indo-Aryan Period) and the third period (i. e. New Indo-Aryan Period), we have the literary Apabhraṇs'as; and these Apabhraṇs'as of literature are mainly based on hypothetical spoken Apabhraṇs'as in which the earlier Prakrits die and the Bhāṣās or modern Indo-Aryan languages

૧૩. અપભ્રંશપાઠાવલો. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૧૪. Grierson: Art. on 'Prakrit' Encyclo. Britt. Vol. XXII P. 251.

૧૫. Pischel: G. P. Eint. § 7.

૧૬. Chatterji: O. D. B. L. Intro. P. 17.

have their birth.” આજ પ્રમાણે ડૉ. હર્નલ,^{૧૭} પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન ઇત્યાદિ વિદ્વાનો જૂની દેશ્યભાષાઓને અપભ્રંશ તરીકે લેખાવી તેની વ્યાપ્તિને વહલાવે છે; અને તેમ કરી અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; તેમ જ આ મતને અનુકૂળ કરવા હેમચંદ્રના અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપે છે.

જૂના વૈયાકરણ અને આલંકારિકોની પરંપરામાં રુદ્રટનો ટીકાકાર નમિ-સાધુ,^{૧૮} રામચંદ્ર,^{૧૯} માર્કણ્ડેય^{૨૦} ઇત્યાદિ અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; પરંતુ તેમણે કહેલા અપભ્રંશનું વાઙ્મય મઠતું નથી, જે અપભ્રંશવાઙ્મય આગળી સમક્ષ છે, તે ઉપરથી જો નિર્ણય વાંધવાનો હોય, તો અપભ્રંશ એક ભાષા હતી, એમ કહેવામાં કાંઈ વાધ નથી. દેશ્ય ભાષાઓની અપભ્રંશ નામ આપી, અપભ્રંશનો અનેકતા સંબંધે મતસ્થાપના કરાય; પણ એકલી મતસ્થાપના એ શું વઢવું? વીજાં અપભ્રંશોનું સાહિત્ય કયાં છે? તેમના જ્ઞાસ વ્યાકરણવિશેષોની ચર્ચા પણ કયા વૈયાકરણે કરી છે? માર્કણ્ડેય કે રામતર્કજાગોશે જે ચર્ચા કરી છે, તે તો જૂના શાસ્ત્રીઓની વિભાગપ્રિયતાને આભારી છે; નહિ તો શું બંધે સૂત્રો જ એકએક અપભ્રંશને વર્ણવી શકે? વીજાં કે, અપભ્રંશની અનેકતાના ઉલ્લેખો અપભ્રંશ બોલાતી બંધ પડ્યા પછીના છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલોના ચોથા ઉદ્ધરણમાં ત્રિભુવન

૧૭. Hoernle: Grammar of Gaudian languages. Intro, xi-xii.

૧૮. નમિસાધુ—રુદ્રટ. ૨. ૧૨. ઉપર ટીકા.

૧૯. રામચંદ્ર—નાટ્યદર્પણ. પાન. ૨૦૯. કારિકા. ૧૯૫ના પ્રથમ ચરણ ઉપર ટીકા.

૨૦. માર્કણ્ડેય—પ્રાકૃતસર્વસ્વ. પાન. ૨ ટીકા

વાચડો લાટવૈદર્ભાવુપનાગરનાગરો

વાર્વારાવન્યપાશ્ચાલટાકમાલવકૈકયા: ॥

ગૌડોદૃવૈવપાશ્ચાત્યપાણ્યકૌન્તલસૈહલા:

કાલિઙ્ગ્યપ્રાચ્યકાળટિકાન્ચદ્રાવિડગૌર્જરા: ॥

આમીરો મધ્યદેશીય: સૂક્ષ્મભેદવ્યવસ્થિતા:

સત્તવિશત્યપભ્રંશા: વૈતાલાદિપ્રભેદત: ॥

અને પોતાના અભિપ્રાયે પાદ. ૧. સૂત્ર. ૭. પાન. ૩:—

નાગરો વાચડશ્ચોપનાગરથેતિ તે ત્રય:

અપભ્રંશા: પરે સૂક્ષ્મભેદત્વાન્ન પૃથક્ક્રમતા: ॥

સ્વયંભૂએ રચેલા હરિવંશપુરાણના ભાગમાંથી એક સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં તેણે ટાક્કી અને માગધી ભાષાને અનુસરતા અપભ્રંશનાં કડવક આપ્યાં છે.^{૨૧} તેમાં પણ વિદ્યતા વતાવવાનો જ યત્ન છે.

આપણને અલ્પારે મળતું સાહિત્ય, અપભ્રંશ, પ્રાકૃતની માફક, સાહિત્યની પ્રકૃષ્ટ ભાષા થઈ ત્યાર પછીનું છે; તો પણ તેનું દૂધ પી ઊછરેલી અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓનું સ્વરૂપ તેને અવલંબીને જ વિકસ્યું, એને માટે પૂરાવા આપી શકાય એમ છે. અપભ્રંશ પ્રકૃષ્ટ ભાષા થયાનો ઉલ્લેખ ધરસેન બીજાએ (ઈ.સ. ૫૫૨-૫૬૨) પોતાના વાપ ગુહસેન સંબંધી લેખમાં કર્યો છે. તેમાં ગુહસેનને “સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ એ ત્રણેય ભાષાના પ્રબંધોની રચનાથી જેનું અંતઃકરણ વધારે નિપુણ થયું છે,” એમ વર્ણવ્યો છે.^{૨૨} આ વતાવે છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં તે સાહિત્યભાષા બનેલી હતી. વઢી ત્રણ જ ભાષા તરોકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને વર્ણવેલાં હોઈ, અપભ્રંશ એ એક જ સાહિત્યભાષા હતી એમ ઠરે છે. આ પહેલાંનો અપભ્રંશના પ્રયોગનો એક દાખલો મળે છે. તે વસુદેવહિંદી જે ઇ. સ. ૫૮૯ પહેલાંનો ગ્રંથ છે, તેમાં છે.^{૨૩} આથી જૂનો અપભ્રંશનો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં અપભ્રંશ ગીત છે એમ વતાવવા એક વિદ્વાને યત્ન કર્યો છે; પરંતુ તે ગીતને જીણવટથી તપાસતાં એ અપભ્રંશભાષાનાં હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી.^{૨૪} આપણને મળતું અપભ્રંશસાહિત્ય નવમા દશમા સૈકાનું છે; એટલે કે તે બોલાતી બંધ પડી, અને સાહિત્યમાં સ્થિર થઈ ત્યાર પછીનું છે. મઢી આવતા વધા અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ જુદાપણું છે જ નહિ. જો એ લોકોની બોલાતી ભાષા હોત તો રૂપરચનામાં ક્યાંક ખાસ ફેરફારો જુદાજુદા પ્રદેશમાં રહી લેખતા કવિઓમાં આવ્યા હોત. બીજું કે જો અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા ન હોત તો, નિઝામ રાજ્યમાં

૨૧. અપભ્રંશ-પાઠાવલી-ઉદ્ધરણ. ૪. કડવક. ૧-૪. માગધી. કડવક. ૧૧. ટાક્કી.

૨૨. Indian Antiquary Vol. 10. P. 284. સંસ્કૃતપ્રાકૃત-અપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબંધરચનાનિપુણતરાન્તઃકરણઃ । આ પ્રમાણે વલ્લભીરાજ ગુહસેનનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

૨૩. અપભ્રંશપાઠાવલી. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૨૪. ડૉ. ચાકોબી અને તેને અનુસરી ડૉ. ગુણે એ અવિસતકહાની પ્રસ્તાવના-માં આ પ્રમાણે યત્ન કર્યો છે તેનો નિરાસ Indian Historical Quarterly Vol. VIII. No. 4. M. Ghosh: Prakrit verses in Bharata-Nāṭya Sāstra. કે. ઇ. ધ્રુવ ‘પદ્ધરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ પાન. ૨૮૩-૨૮૬.

આવેલા માન્યલેખમાં રહી દશમા સૈકામાં મહાકવિ પુષ્પદન્તે ત્યાંના સચિવકુલને સંતોષવા અપભ્રંશમાં જૈનપુરાણો ઊતાર્યા ન હોત; વઢી મહાશિવ સરહે આવામમાં રહી એ જ સાહિત્યભાષા અપભ્રંશમાં ‘દોહાકોશ’ રચ્યો ન હોત; તેમ જ કૃષ્ણપાદે બંગ પ્રદેશમાં વસી તે જ અપભ્રંશમાં પોતાના ‘દોહાકોશ’ ની સંકલના ન કરી હોત. આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (=મહારાષ્ટ્રી) ની હારોહાર અપભ્રંશ એક કાળે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જેવી જ વિદ્વન્માન્ય હતી; અને ધરસેને તેથી જ તેના સંસ્કારી વાપને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે અપભ્રંશના પ્રબંધ રચવામાં નિપુણતર કહ્યો છે; ઉદ્ધોતને અપભ્રંશને દેશ્યભાષાથી જુદી પાડી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના કરતાં ય તેની અદકી તારીફ કરી છે;^{૨૫} રાજ-શેખરે તેને અવ્ય કહ્યો છે.^{૨૬} એક કાળે અપભ્રંશ આખા હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ જ કાવ્યમાં વપરાતી. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દોમાં, “A kind of Mainland or Sauraseni Apabhraṃśa was a sort of literary speech of Northern India in the closing centuries of the 1st millennium A. C. and some centuries later. The power and prestige of the Rajput courts which had their centres in the midland and the Ganges valley, was responsible for it. The Jains of Gujarat cultivated it a great deal; and often it became a mixed dialect.”^{૨૭} આગળ જતાં તે જ જણાવે છે કે “The Western or Sauraseni Apabhraṃśa became current all over Aryan India from Gujarat and Western Punjab to Bengal; probably as a *Lingua franca*, and certainly as a polite language, as a bardic

૨૫. જુઓ અ. પા. ઉદ્ધરણ. ૧૦ ઉપર ટિપ્પણી. પાન. ૮૬ ઉપર અને લગતું ટાંચણ આપ્યું છે.

૨૬. રાજશેખર-વાલરામાયણ અં. ૧. શ્લોક. ૧૧.

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરઃ

સુભવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસરચનં ભૂતવચનમ્ ।

૨૭. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 90.

speech which alone was regarded as suitable for poetry of all sorts. ”^{૨૬}

ઉપરના ડૉ. યુનીતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દો પરથી એમ તો તરી આવે છે કે અમુક ભાષા અમુક એક કાલે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ અખિલ આર્યાવર્તમાં વપરાતી હતી, અને તે અપભ્રંશ હતી. ^{૨૭} ડૉ. ચેટરજી, પશ્ચિમના અન્ય વિદ્વાનોને અનુસરી, તેને શૌરસેની અપભ્રંશ કહે છે. અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યને આપણે શૌરસેની અપભ્રંશ કહી શકીશું ? ડૉ. ચેટરજી આપણા અપભ્રંશને શૌરસેન પ્રદેશનું હોવાથી શૌરસેની કહે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અપભ્રંશનું પૃથક્કરણ કરી કહે છે કે “Nagara Apabhhrans’a, also cultivated by the Jainas, is probably based on the late Middle Indo-Aryan source-dialects of Rajastani-Gujarati, strongly tinged with S’aurseni.”^{૩૦} એમ લાગે છે કે ‘શૌરસેનીની મજબૂત અસરવાળી’ એ શબ્દ ટીકાપાત્ર છે. આમાં પ્રો. પીશલ, ગ્રીઅરસન ઇત્યાદિ આ અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ કહેવાની પ્રથા ચલાવી તેને ઘટિત ઝાવવા જ પ્રયાસ છે. આ અપભ્રંશને કોઈ પ્રાચીન આલંકારિક કે વૈયાકરણે શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપ્યું નથી. સિદ્ધહર્મનાં કેટલાંક સૂત્રો આને માટે જવાબદાર હોવા સંભવ છે. દા. ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯. (ટીકા) પ્રાયો ગ્રહણાન્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ ભવતિ; સિ.હે. ૮.૪.૩૨૬. (ઉ. ૩.) સ્વધુ કરેણ્પિણુ કધિદુ મઈ તસુ પરસમ્ભલુ જમ્મુ । જાસુ ન ચાઉ ન ચારહડિ ન ય પમ્હટ્ટુ ધમ્મુ ॥; આના કરતાં ય વધારે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. શૌરસેનીવત્ ॥ સૂત્રનું ઉદાહરણ: સોસિ સેહરુ સ્વણુ વિણિમ્મવિદુ, સ્વણુ કણ્ઠિ પાલમ્બુ કિદુ. રહિદુ સ્વણુ મુણ્ડમાલિષ્ જં પળણ

૨૮. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 161.

૨૯. Chatterji: O. C. P. 91 “In the Apabhhrans’a period, eastern poets employed the S’aurseni Apabhhrans’a to the exclusion of their local *patois*. This tradition that of writing in a Western S’aurseni literary speech was continued in the east even after the eastern languages had come to their own.”

૩૦. Chatterji O. C. P. 90.

તં નમહુ કુસુમદામકોદણ્ડુ કામહો । આ છેલ્લા ઉદાહરણને નિમિત્ત બનાવી, પ્રો. પીશલ કહે છે, “ (શૌરસેની અપભ્રંશના) ઉદાહરણ તરીકે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. કણ્ઠિ પાલમ્બુ કિદુ રહિષ । શૌરસેની પ્રાકૃતમાં કણ્ઠે પાલમ્બં કિદં રહિષ । અને આ જ દૃષ્ટાન્ત મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં કણ્ઠે પાલમ્બં કાં રહિષ । થશે. એટલે શૌરસેની અપભ્રંશ એકલું જ હતું, એ હેમચંદ્રનું મન્તવ્ય વરોવર નથી. ”^{૩૧} હેમચંદ્રને અનુસરી, સિંહરાજ. ૧૨. ૧. પાન. ૯૫ ઉપર શૌરસેની પ્રાકૃતને અપભ્રંશની મિત્તિરૂપ માને છે. માર્કણ્ડેય પ્રા સ. ૧૭ ૧. પાન. ૧૧૨. ઉપર નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યો: પ્રતિષ્ઠિતમ્ અને તે જ પ્રમાણે ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા પાન. ૨૭૬. પંક્તિ ૧-૨. માં અભિપ્રાય દર્શાવે છે. આ પ્રકારના પ્રાચીન ઉલ્લેખો પરથી અને દેશાનુસારી પ્રાકૃત અને તેમાંથી અવતીર્ણ થતા અપભ્રંશોના સિદ્ધાંતને રોચક બને એમ હોવાથી, અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ અર્પવાનો પૂર્વગ્રહ બંધાયો હોય તો કાંઈ નવીન નથી. હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ વારમા સૈકાનું છે; અને તેનાં દૃષ્ટાન્તો અને નિયમોમાં લૌકિક બોલીઓ (Local dialects) ની છાંટ છે. ^{૩૨} હેમચંદ્રે પોતાનાં ઉદાહરણોને સૂત્રાનુરૂપ બનાવવા ઘટતા ફેરફાર કર્યા હોય, તો ય નવાઈ ન કહેવાય. ^{૩૩} વળી આપણે કુવલય-માલાનાં દેશ્યભાષાનાં ઉદાહરણ પરથી જોઈ શકીએ છીએ કે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૬ માં અપભ્રંશ માટે વિહિત કરેલી માર્દવપ્રક્રિયા (Softening) દેશ્ય-ભાષામાં વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં તે દેશ્યભાષા વિશિષ્ટતા

૩૧. Pischel: G. P. Eint. §. 5.

૩૨. J. R. A. S. 1913. P. 882. Grierson “Apabhhrans’a according to Markandeya and Dhakki Prakrit.”— ‘A great deal of Hem.’s Apabhhrans’a is, as is well-known, Old Gujarati, and this shows that his S’aurseni or standard Apabhhrans’a (really a mixture of several dialects) was spoken or at least some of it was spoken in Gujarat.’

૩૩. હેમચંદ્રનાં સૂત્રો પરનાં ઉદાહરણો પરથી આ દેખાઈ આવે છે. દા. ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૪૩૪. પરનું ઉદાહરણ. ૨.

તરીકે આવે છે; પરંતુ નિયમો કરીને તો નહિ જ.^{૨૪} અપભ્રંશની સ્વરપ્રક્રિયા અને રૂપરચનાનું પૃથક્કરણ કરી સમજવાથી માલમ પડે છે કે રાજસ્થાન અને ગુજરાત વાજુની દેશ્યભાષાઓમાંથી ઉદ્ભૂત થઈ, સાહિત્યમાં વપરાવાની યોગ્યતા મેઢવી, તેના મૂલસ્થાનમાંથી આજના ઉત્તર આર્યાવર્તમાં તે ભાષા પ્રસરી. પ્રકૃષ્ઠ સાહિત્યભાષા બનતાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો આદર્શ પોતાની સમક્ષ તેણે રાખ્યો, અને સંસ્કૃતની અસરથી પણ તે વિમુક્ત રહી નહિ. જ્યાં જ્યાં તે સાહિત્યમાં વપરાવા લાગી, ત્યાં ત્યાં તેણે ત્યાંની લૌકિક બોલીઓમાંથી, પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાચવી, અજાણે અસર મેઢવી; કારણ કે સંસ્કૃત જેવી વ્યાકરણવદ્ધતા અને શાસ્ત્રીયતા અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બની છતાંય તેમાં હતી જ નહિ. હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ, પુષ્પદન્તનું અપભ્રંશ અને દોહાકોશનું અપભ્રંશ^{૨૫} એક જ અપભ્રંશ છે; છતાંય તેમાં પ્રાન્તીય બોલીઓની અસર કાંઈ ઓછા પ્રમાણમાં નથી આ લૌકિક બોલીઓની અસરને કારણે તેમાં જુદાં જુદાં અપભ્રંશનું કહુંવર છે, એ માન્યતા યોગ્ય છે.

કોઈ પણ અપભ્રંશ લક્ષણનો અભ્યાસ ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ કરવો હોય, તો આદર્શ-અપભ્રંશના અંશો અને દેશ્યભાષાના અંશો જુદા પાડવા આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એવો વ્યાપક અભ્યાસ થવો અસંભવિત છે; કારણ કે દેશ્યભાષાના અંશો તો અજાણે અને અપવાદાત્મક રીતે જ લક્ષણમાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે નીચે સિદ્ધહૈમમાં આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાંથી દેશ્યભાષાના અંશોનું તારણ આપીને જ અત્રે વીરમીશું. આ મુદ્દા ઉપર પ્રો. પીશલનું વક્તવ્ય નીચે પ્રમાણે છે,^{૨૬} “સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯-૪૪૬. માં હેમચંદ્ર અપભ્રંશને સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે ચર્ચે છે. પણ તેના નિયમો પરથી માલમ પડે છે કે તે અપભ્રંશના અભિધાન હેઠળ વિવિધ અપભ્રંશ બોલીઓને ભેગી લાવે છે. સિ. હે. ૪. ૩૬૦. ધ્રુ, ત્રાં; ૪. ૩૨૭. તુમ્; ૪. ૩૨૩. પ્રસ્સદિ; ૪. ૧૯૧. બ્રોપ્પિણુ, બ્રોપ્પિ; ૪. ૩૪૧, ૩૪૪, ૪૩૮ ગૃહન્તિ, ગૃહેપ્પિણુ; ૪. ૩૧૯. વ્રાસુ. છેલ્લા બે દાખલામાં ક્ર નો વિકારાભાવ અને વધારાના ર્નો આગમ એ, સૂત્રોમાં ચર્ચેલા

૩૪. કુવલ્યમાલાનાં દેશ્યભાષાનાં દૃષ્ટાન્તો માટે જુઓ અ. કા. ત્ર. ની પ્રસ્તાવના પા. ૧૦૪-૧૧૦; માર્દવપ્રક્રિયા માટે. જુઓ આગળ નિમ્નનોંધ. ૩૬. Gune. મ. ક. Intro. પાન. ૧૩. §. ૧૩. ૬૦

૩૫. અ. પા. ટિપ્પણી. પાન. ૧૦૦-૧૦૧

૩૬. Pischel: G. P. Eint. §. 29.

સામાન્ય અપભ્રંશ જેના નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે, તેનાથી જુદી ભાષાનાં રૂપ છે. સિ. હે. ૪. ૩૧૬. અનાદૌ સ્વરસંયુક્તાનાં કચ્ચતથપ્પાં ગઘદધવમા. નો નિયમ બીજા ઘણા નિયમો અને દાખલાઓનો વિરોધી છે. તે જ પ્રમાણે સિ. હે. ૪. ૪૪૬ શૌરસેનીવત્. નો નિયમ પણ ઉપર પ્રમાણે જ અવ્યાપક છે.” આ ઉપરાંત રૂપરચનામાં અને સ્વરપ્રક્રિયામાં દેશ્યભાષાની અસરવાળાં રૂપ સિ. હે. માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે જુદાં પાડવા પ્રો. યાકોવી અને તેમને અનુસરી પ્રો. ગુને^{૨૭} યત્ન કરેલો છે. છેવટમાં પ્રો. ગુને એમ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે હેમચંદ્ર મહારાષ્ટ્ર અને શૌરસેન એ બે અપભ્રંશની ભેગી ચર્ચા કરતા હોય.^{૨૮} પરંતુ આ અભિપ્રાય એટલો વ્યાજબી નથી, શૌરસેનો અસર જેવી લાગતી અસર, કેટલાંક વિચિત્ર રૂપો એ બધી દેશ્યભાષાની અસર છે; જ્યારે સ્વરપ્રક્રિયામાં તો અપભ્રંશ મોટે ભાગે આદર્શ મહારાષ્ટ્રીને જ અનુસરે છે. જ્યારે આદર્શ અપભ્રંશનું વાકીનું ઘટતર તો શૌરસેનીય નહિ અને મહારાષ્ટ્રી પણ નહિ એવી ત્રીજી કોઈ અજ્ઞાત પ્રાકૃતમાંથી હોય એમ લાગે છે.^{૨૯}

કેટલાક વિદ્વાનો અપભ્રંશની વિવિધ શાખાઓ પાડે છે. ખાસ કરીને માર્કણ્ડેય નાગર, ઉપનાગર અને વ્રાચ્ઢ અપભ્રંશની મુખ્યત્વે ચર્ચા કરે છે. વ્રાચ્ઢના સંબંધે તે કહે છે કે તે સિંધુ દેશનો અપભ્રંશ છે.^{૩૦} ઉપનાગર^{૩૧} એ તેને અભિપ્રાયે નાગર અને વ્રાચ્ઢનો યોગ થતાં થઈ અપભ્રંશ છે. નાગર અપભ્રંશ તે મૂળગત અપભ્રંશ છે.^{૩૨} આ જ પ્રમાણે નમિસાધુ ઉપનાગર, આમીર અને ગ્રામ્ય

૪૨. સદર. પા. ૧૭. સૂ. ૧. ઉપર ટીકા અથાપભ્રંશભાષાસુ મૂલ-ત્વેન પ્રથમં નાગરમાહ । જુઓ આ ઉપોદ્ઘાતની નિમ્નનોંધ. ૨૦.

૩૭. Gune: મ. ક. Intro. P. 64.

૩૮. Gune: મ. ક. Intro. P. 64. “Thus side by side with the Mahārāstra (?) Apabhraṇs'a, he may be said to be treating partially of S'aursena Aprbhraṇs'a”

૩૯. ખાસ કરીને હેત્વર્થ, અવ્યયભૂત કૃદંત ઇત્યાદિની રચના; નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો; તેમ જ નિપાતોનો અભ્યાસ આ જ બતાવે છે. વળી જુઓ Grierson: Art. on 'Prakrit' Encyclo. Brit. XXII P. 251.

૪૦. માર્કણ્ડેય: પ્રા. સ. પા. ૧૮. સૂત્ર. ૧. ઉપર ટીકા: સિન્ધુદેશો-દ્વો વ્રાચ્ઢોઽપભ્રંશ: ।

૪૧. સદર. પા. ૧૮. સૂ. ૧૮. અનયોર્યત્ર સાંકર્ય તદિષ્ટમુપ-નાગરમ્ । ટીકા. અનયોર્નાગરવ્રાચ્ઢયો: ।

ए त्रण शाखाओने उल्लेखी, तेनो निरास करे छे.^{४३} टाकी ए अपभ्रंशनी शाखा हती, एम मार्कण्डेये नोंधेलो पण नहि स्वीकारेलो हरिश्चन्द्र नामे वैयाकरणनो अभिप्राय हतो. राजशेखर टाक प्रदेशने अपभ्रंशनो प्रयोग करनार जणावे छे. आम टाकीने अपभ्रंशनी शाखा तरीके गणवी सयुक्त छे.^{४४} आ प्रमाणे देश-भाषाओनी असरने लीधे मूळगत अपभ्रंशनी जुदी जुदी शाखाओ पड़े, ते स्वाभाविक छे. आथी अपभ्रंशना एकत्वने कोइ रीते बाध आवतो नथी. परंतु प्राचीन देशभाषाओने अपभ्रंश तरीके गणवाथी, अपभ्रंशनो विशिष्ट अर्थ लक्षित करी शकातो नथी.

अपभ्रंशनो बे प्रकारनो प्रवाह आपणी भाषाना इतिहासमां देखा दे छे. एक प्रवाह चारणी भाषामां कृत्यों छे; ज्यारे बीजो प्रवाह आपणी बोलाती अर्वाचीन भाषाओमां कृत्यों छे. जे देश बोलीओना प्रतीकरूप अपभ्रंश भाषा हती, तेमांथी हिंदना पश्चिम प्रदेशनी अर्वाचीन देशभाषाओ कतरी आवेली छे. अने साहित्यमां ते अपभ्रंशनो ज आदर्श लई विकसेली छे.

चारणी भाषा अपभ्रंशना स्वरूपने टकाववा यत्न करवा लागी; पण ते भाषा बीजा समजी शके तेवी चारणोने बनाववी तो रही ज. आ प्रमाणे ते विकृत थई. अपभ्रंशनुं आ विकृत स्वरूप 'अवहट्ट' तरीके ओळखावा लाग्यु. मैथिल कवि विद्यापति 'कीर्तिलता' नामे काव्य अवहट्ट भाषामां लख्यु छे.^{४५} प्राकृत पिंगलनां दृष्टांतो 'अवहट्ट' भाषामां छे.^{४६} संदेशकरास नामे पंदरमा सैकानी आसपास लखाएलुं काव्य 'अवहट्ट' भाषामां छे.^{४७} विद्यापतिनी भाषा पर टीका करतां डॉ. सुनीतिकुमार चेटरजी लखे छे. "The practice of employing this western literary speech in the eastern tracts continued in Mithila at least as late as the time of Vidyāpati. Vidyapati's compositions in Avahattha have been mentioned before (See. P. 104.); and in his Avahattha, naturally there is a considerable mingling with contemporary early Braja-bhakhā forms, as well as Maithili forms; and frequently the influence of Maithili phonology and orthography is

४३. नमिसाधु: रुद्रना काव्यालंकार. २. १२. उपर टीका.

४४. जुओ अ. पा. टिप्पण पा. ३५-३८.

४५. कीर्तिलता (सं. बाबुराम सक्सेना) नागरी प्रचारिणी सभा. पा. ७.

४६. Pischel: G. P. Eint. §. २८.

४७. जुओ अ. पा. संस्कृत निवेदन पा. ७. निम्नનોંધ. ૨૩.

noticeable, and at times, the influence also of the classical Prakrit as used in the Sanskrit drama. Here, with Vidyapati, the Avahattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyrical character."⁴⁸ આ પ્રમાણે અવહટ્ટ ભાષાને રાજદરવારમાં ઉત્તરહિંદુસ્તાન, બંગાળ, અને ગુજરાતમાં સાહિત્યભાષા તરીકે ચારણોએ ટકાવવા યત્ન કર્યો. આજની ચારણી ભાષા એ અવહટ્ટનું જ વિકૃત રૂપ છે. જૂનાં કાવ્યોમાં શ્રીધરનો 'રણમલ્લ હંદ',^{૪૯} ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધનો કેટલોક ભાગ,^{૫૦} શાલિસૂરિના 'વિરાટપર્વ'^{૫૧} (અપ્રસિદ્ધ) નો કેટલોક ભાગ આ પ્રકારની વિકૃત અવહટ્ટ ભાષામાં છે.

ઉક્તિપ્રધાન દેશ્યભાષાઓ અપભ્રંશનો આદર્શ સેવી વિકસવા લાગી. જે બોલાય તેને આદર્શસ્વરૂપે લખવું એ જ આ ભાષાઓના સાહિત્યનો મુદ્દો હોવાથી સમયના પ્રવાહ સાથે અપભ્રંશથી તે જુદી પડી અને સ્વતંત્ર રીતે વિકસવા લાગી. વિક્રમના પંદરમા સૈકાની આસપાસ દેશ્યભાષાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. ગુજરાતી, મારવાડી અને રાજસ્થાની આ સમયની આસપાસ જ છૂટી પડી.^{૫૨} પરંતુ અર્વાચીન ગુજરાતી અને બીજી પશ્ચિમહિંદુસ્તાનની દેશ્યભાષાઓનો આત્મા તો અપભ્રંશનો જ રહ્યો.

અપભ્રંશે ગુજરાતીને કડવાબદ્ધ કાવ્યશૈલી આપી; છપ્પા, દોહા, ચોપાઈ इत्यादि હંદો આપ્યા; આખ્યાનશૈલીના રુઢિપ્રકાર આપ્યા; પોતાના અલંકાર આપ્યા; ગદ્યનો એક પ્રકાર આપ્યો.^{૫૩} ગુજરાતીની ભાષાબાંધણીએ પણ અપભ્રંશ ભાષાનું સ્તન્યપાન કર્યું છે. ગુજરાતીનો અને અપભ્રંશભાષાનો દીકરી અને માનો સંબંધ છે. આથી જ ગુજરાતીની ગંગોત્રીનાં झरणां અપભ્રંશમાં શોધવા સાચા ભાષાજિજ્ઞાસુને સંશોધનના દુર્લભ હિમાલય ચઢ્યા વિના બીજો કોઈ આરો નથી.

૪૮. Chatterji. O. D. B. L. Intro. P. 114.

૪૯. કે. હ. ધ્રુવ 'પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો' (ગુ. વ. સો. નું પ્રકાશન)

૫૦. પં. લાલચંદ ગાંધી સંપાદિત 'ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ' પાન. ૪૫.

૫૧. આ કાવ્ય 'ગુર્જરરાસાવલી' (G. O. S.) માં પ્રસિદ્ધ થયે; હજુ એ અપ્રસિદ્ધ છે.

૫૨. Indian Antiquary 1914. Tertiary: Notes on Old Western Rajasthan' Intro. P. 22

૫૩. જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' એપ્રિલ-જુન ૧૯૩૩. પા. ૧૮૮-૧૯૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર પા. ૨૩૩-૨૪૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર. ૧૯૩૪. પા. ૨૬૭-૨૬૯.

અપભ્રંશવ્યાકરણ

૧. વર્ણમાલા

અપભ્રંશભાષામાં નીચે પ્રમાણે સ્વરો અને વ્યંજનો વપરાય છે:—

§ ૧. સ્વર—અ, ઇ, ઉ, ઍ, ઓ (હ્રસ્વ)
આ, ઈ, ઊ, ઋ, ઌ (દીર્ઘ)

(ક) ઋ - સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯. ૧. તળુ, સુકુદુ નોંધે છે; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેવાં ઉદાહરણો દેખા દેતાં નથી.

(ખ) — પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અનુસ્વારના બે પ્રકાર માલમ પડે છે. એક વર્ણાત્મક અને બીજો ધ્વન્યાત્મક. વર્ણાત્મક અનુસ્વાર અપભ્રંશમાં અનુનાસિકમાંથી આવ્યા છે. એટલે કરીને તેવા અનુસ્વારયુક્ત સ્વર દ્વિમાત્રિક ગણાય છે; જ્યારે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વારયુક્ત સ્વર એકમાત્રિક હોય છે. દા. ત. વસંતહો (૧.૨૧.) મુંમલ (૧.૨૨.) ગંઠિવાલ (૧.૧૭.) ૬૦માં અનુસ્વાર દ્વિમાત્રિક છે; જ્યારે મિહુણઈ, (૧.૮.) સિહરેહિં (૧.૧૬.) ૬૦માં એકમાત્રિક અનુસ્વાર છે.

સ અને હ ની પૂર્વે આવેલા અનુસ્વારો, અનુનાસિકમાંથી જ આવેલા હોઈ, વર્ણાત્મક અનુસ્વાર ગણવા જ યોગ્ય છે, અને તે દ્વિમાત્રિક છે; જો કે આવા અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર પછી આવતા ઋષ્માક્ષરના રાગથી ઋષ્મિત થઈ જાય છે, એટલે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વાર જેવો તેનો ઉચ્ચાર લાગે છે.

(ગ) ઍ અને ઓ (હ્રસ્વ), ઇ અને ઉ ના ઉચ્ચારની લઠણથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને તે એકમાત્રિક છે. સંસ્કૃતમાં ઈ, ઍ કેઓ, ઔ હોય અને તેના પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે, તો તે ઈ, ઍ અને ઔ ઔ નો ઍ અને ઔ થઈ જાય છે. દા. ત. જંતિષે, તુરંતિષે (૧. ૨૩.) નિઝુઢિ, અવરંઢેવિ (૧. ૪૬.) ઘરે, કરે (૩. ૧૮૨. પરની નિમ્નનોંધ; ૨. ૧૨૬. પરની નિમ્નનોંધ.) ડુમયહો (૩. ૫૭.) ઍક (હક પળ લખાય છે) સોક્ષ, જોવ્વળ (૧. ૯૫.) ૬૦

§ ૨. વ્યંજન — ક, ખ, ગ, ઘ. (કંઠ્ય) । ચ, છ, જ, ઝ. (તાલવ્ય) । ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ. (મૂળ્ય) । ત, થ, દ, ધ, ન. (દંત્ય) । પ, ફ, બ, મ. (બૌદ્ધ્ય) । ય, ર, લ, વ (અંતઃસ્થ) । સ, હ. (ઋષ્માક્ષર) ।

(ક) ણ અને ન અનુનાસિકો હાથપ્રતોમાં કાંઈ પણ મેદ વગર લખાયા છે; ઉચ્ચારણદૃષ્ટિએ કયો અનુનાસિક તે કાળે પ્રચલિત હશે, તે નક્કી કરવું વિષમ છે. આ પાઠાવલીમાં મુદ્દયત્વે કરીને ણ યોજનામાં આવ્યો છે.

૨. સ્વરવિકાર

§ ૩. હ્રસ્વસ્વરનું દીર્ઘીકરણ:—

(ક) ર્ + વ્યંજન, ઘાસ કરીને ઋષ્માક્ષર; ઋષ્માક્ષર + ય, ર, વ કે ઋષ્માક્ષર — થી બનતા સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વે રહેલો હ્રસ્વ સ્વર ઘની વાર દીર્ઘ કરવામાં આવે છે અને સંયુક્ત વ્યંજનને સાદા વ્યંજનમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. દા. ત. ણોસારિઝ=સં નિ:સારિતઃ (૧.૫) કાસુ=પ્રા. કસ્સ; (૫.૧૮.) પેઝ્હોહિમિ=પ્રેક્ષિયે, (૧૧.૫) સહોહિમિ=સહિયે, (૧૧.૬) વોસાસ=વિશ્વાસઃ ૬૦

(ખ) કેટલીક વાર દીર્ઘીકરણ માત્ર ભાષાવિશિષ્ટતાને (Dialectal Peculiarity) અંગે જ હોય છે. દાહિણ=દક્ષિણ. (૬.૫૩.) ધૂય=દુહિત, (૫.૨૭૧.) જીહ=જિહ્વા. (૧.૧૨૨.) પર્હર=પ્રતિગૃહ, (૧.૧૩.) સૂહવ=સુભગ. (૫.૮૮.)

(ગ) અપભ્રંશમાં કેટલીકવાર હંદને અંગે હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; તેમ જ સંવોધનવિભક્તિ એકવચનના અંતનો સ્વર દીર્ઘ કરાય છે. દા. ત. કુસુમામંજરિધય સાહારહિં (૧. ૧૭.) રે રે હંસા કિં ગોવિજ્જહ (૧૧. ૧૯.)

(ઘ) અનુસ્વારયુક્ત હ્રસ્વ સ્વર પછી ર્, મ્, શ્, ષ્ કે હ આવે તો હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; અનુસ્વારનો લોપ થાય છે. વીસ=સં. વિશતિ, અને (૫.૨૫૨.) સીહ=સં. સિહ. (૨.૫૭)

દીર્ઘીકરણમાં મૂળગત સિદ્ધાંત સ્વરમાત્રાનું પ્રમાણ જાળવવાનો હોય છે. કાવ્યમાં હંદોમેલ જ્ઞાતર માત્રાની તૂટ પૂરી લેવા પણ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં થાય છે. એટલે કે ઉપર જણાવેલા નિયમો ઉપરાંત પણ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં દેખા દે છે.

§ ૪. દીર્ઘસ્વરનું હ્રસ્વીકરણ:—

(ક) સિ. હે. ૮. ૧. ૬૭. માં કેટલાક શબ્દો ગણાવે છે જેમાં દીર્ઘસ્વરનો હ્રસ્વ થાય છે:—પ્રો. પીશલને અભિપ્રાયે તેનો શાસ્ત્રીય નિયમ વૈદિક સ્વરભારને અવલંબે છે. [૧] જો સ્વરભાર દીર્ઘસ્વરની પૂર્વના સ્વર પર હોય તો—

ઉક્ષય=સં. ઉત્થાત (સિ.હે. ૮.૧.૬૭.) વિરુઝ=સં. વિરૂપ (૨.૧૧૦) ૩૦

[૨] જો પછી આવતા સ્વર પર સ્વરભાર હોય તો ઠવિય=સં. સ્થાપિત, (૫.૧૭૮) કુમર=સં. કુમાર (સિ.હે. ૮.૧.૬૭) ગહિય=સં. ગૃહીત, (૪.૨૨૬.) ગહિર=સં. ગમીર (૩.૧૫૨) ૩૧. [વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ § ૩૨.]

(ખ) કેટલીક વાર અપભ્રંશમાં દીર્ઘ સ્વરનું હ્રસ્વીકરણ માત્રામેઠા ધ્વાત્રા કે કોઈ અજ્ઞાત ઉચ્ચારપરંપરાને અનુસરીને પળ કરવામાં આવ્યું હોય છે.

(ગ) સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા દીર્ઘસ્વરો સામાન્ય રીતે હ્રસ્વ થાય છે; અને હ નો હ અને ઓ નો ઓ ધાય છે. દા.ત. રજ્જ=સં. રાજ્ય (૧.૩૦) ફગ્ગુણ=સં. ફાલ્ગુણ (૧.૫.), અપ્પા=સં. આત્મા (૬.૧૪.), નરિંદ=સં. નરેન્દ્ર (૬.૧૪૬.), અત્થાન=સં. આસ્થાન (૩.૧૪૬.).

(ઘ) સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેના હ અને ઓ હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. લખ્-પિણુ (૧.૧૦૬) પરોપ્પરુ (૩.૩૪); પરંતુ આ હ્રસ્વ હ અને ઓ તેની પછી આવતા સંયુક્તાક્ષરના અન્વયે દ્વિમાત્રિક જ થાય છે.

(ચ) [૧] સામાન્ય રીતે સ્ત્રીલિંગ આકારાંત અને ફકારાંત નામોના આ અને ઈ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. દા.ત. સીય=સીતા (૨.૨૪.), તિયડ=ત્રિજડા (૨.૩૪.), દોવડ=દ્રૌપદી (૩.૬૧.), ચિત=ચિન્તા (૩.૬૦.) કહ=કથા (૩.૮.), વેણિ=વેણી (૩.૨૪.), સમિ=શમી (૩.૩૫.), [૨] ઘંદોમેઠા ધ્વાત્રા કોઈ વાર આ કે ઈ રાક્ષવામાં આવે છે; પળ આનાં દૃષ્ટાન્તો ઓછાં છે. [૩] કેટલાક નિપાતોના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ કરવામાં આવે છે: દા ત. મ=મા, (૧૩.૧૨.) વિણ=વિના, (૧.૪.) વ=વા (૧.૪.) ૩૨.

(છ) કોઈ વાર અન્તોદાત્ત શબ્દોમાં અસંયુક્ત વ્યંજનનો પૂર્વવર્તી દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થઈ જાય છે અને વ્યંજન દ્વિત્વ પામે છે. દા. ત. જોવ્વણ=યૌવન (૧.૧૭.) પેમ્મ=પ્રેમન્, (૫.૨૨.) વિજ્જડ=વીર્ય, તેલુ=તૈલ. (૧.૪૨.) આ નિયમને અનુસરી ફક્ કે ફક્ક=ફક્ક સમજાવી શકાતો નથી. [જુઓ § ૩૨.] § ૫. હ્રસ્વસ્વરનું સાનુસ્વારત્વ:—

[§ ૩ (ક)] માં દર્શાવેલા સંયોગોમાં કોઈ વાર હ્રસ્વસ્વર દીર્ઘ થવાને બદલે સાનુસ્વારત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. દંસણ=દર્શન (૦.૬૦.), ફંસ=સ્પર્શ (૬.૮૦.), અંસુ=અશ્રુ (૬. ૧૦૪.) ૩૦

§ ૬. સં અ=અપભ્રંશ. હ, ઓ, ઇ

(ક) અ=હ. દા. ત. કિવિણ=સં. કૃપણ (૧.૧૨૮.) ચરિમ=સં. ચરમ, પિક્ક=સં. પક્વ (૬.૮૨.), ઇંગાલ=અઙ્ગાર, ગગિર < ગમ્ગર=ગદ્ગદ (૨.૫૫.) [§ ૨૮. (છ)] ઈસિ=ઈષત્; કિહ, જિહ, તિહ=કથા, * યથા, તથા; વરિ=વરમ્ (૪.૧૯૪.)

(ખ) અ=ઊ. પૂર્વે કે પશ્ચાત્ ઔષ્ઠ્ય હોય તો દા. ત. વુત્ત=વક્ત * (૧. ૧૫.), મુણહ=મનુતે (૪.૨૨૩.) ધુણિ=ધ્વનિ (૪.૧૨૦)

(ગ) અ=ઊ. [૧] અકારાંત નામને તથા કેટલાંક સર્વનામના ષષ્ઠી એકવચનને અંતે: દા. ત. સુઅણસ્સુ, પિઅસ્સુ (સિ. હે. ૮.૧૪. ૩૩૮, ૩૫૪); તાસુ, મજ્જુ, તુજ્જુ, મહુ, તહુ [૨] આજ્ઞાર્થ વીજો પુરુષ એકવચન અને બહુવચન: દા. ત. એકવચન મળુ, લમ્મુ, છંહુ; બહુવચન, કરહુ. [૩] તે જ પ્રમાણે વર્તમાનકાલ વીજો પુરુષ બહુવચન કરહુ=કુરુથ [૪] કેટલાંક ક્રિયાવિશેષણ અને નિપાતોને અંતે છુહ, પુણુ, જેથુ, તેથુ, અજ્જુ, જિમુ, તિમુ (૭, ૫૯—૬૦).

(ઘ) અ=ઘ. આ ફેરફારમાં અ નો દેહીતી રીતે ઘ થાય છે; પરંતુ ઘ ના મૂલતસ્વ તરીકે અ નથી. ઘથુ=અત્ર (ઘરી રીતે ઇથા); વેહિ=વહી (૪.૨૬૬.) [ઘરી રીતે વિહી * (૫.૯૯.) જુઓ G P 107]; હેદા=અધસ્તાત્ (૪.૧૦૩) ૩૦

§ ૭. આ=અ, ઓ, ઇ

(ક) આ=અ. [§ ૪ (ચ)]

(ખ) આ=ઊ. ઊહુ=આર્દ્ર; આમાં ઘરી રીતે ઊ < આ નથી. (સદર ગ્રંથ ટિપ્પણી. ૧. ૮૨.)

(ગ) આ=ઘ. મેત્ત=માત્ર, પરિહેસમિ=પરિધાસ્યામિ (૩. ૨૨.) હેહ < હા (૨.૧૧); હેહ < હા (૧.૨).

§ ૮. હ=અ, ઓ, ઇ, ઈ.

(ક) હ=અ. હચ્છહ=હચ્છિક (૧.૭૯.) પહિવત્ત=પ્રતિપત્તિ (૧.૧૦૬) (સિ. હે. ૮. ૧. ૮૮-૯૧)

(ખ) હ=ઊ. હચ્છહ=હચ્છુ (૧. ૧.)

(ગ) હ=ઘ. સંયુક્ત વ્યંજનનો પૂર્વગત હ. દા. ત. હેન્ધ=ચિહ, હથુ=ઇથા (૧૨.૩૦), હેહુ=હિલ્લ (સિ.હે. ૮.૧.૮૪.)

(ઘ) ઈ=ઐ । લેખનના પ્રકાર ૪૫ જ દા. ત. કરેવિ કે કરિવિ
જયહરે સપ્તમી એકવચન, કે જયહરિ=જગદ્ગૃહ ૬૦

§ ૯. ઈ=અ, આ, ઇ, ઊ, ઇ, ઐ

(ક) ઈ=અ । હરહર=હરીતકી (સિ.હે.૮.૪.૯૯)

(ઘ) ઈ=આ । કમ્હાર કાશ્મીર (સિ.હે.૮.૪.૧૦૦)

(ગ) ઈ=ઇ । [જુઓ § ૪]

(ઘ) ઈ=ઊ । વિહીન=વિહૂણ (૧. ૧૩૧)

(ચ) ઈ=ૈ । ઇરિસ, ઇરિસિઅ=ઈદશ (૪.૨૬૮)

(છ) ઈ=ૈ । સ્વેડુઅ=ક્રીડા (૩.૧૯૪.)

§ ૧૦. ઊ=અ, ઇ, ઓ, ઊ

(ક) ઊ=અ । જો શબ્દના પ્રથમ અક્ષર અને વોજા અક્ષરમાં ઊ રજા
હોય તો સામાન્યતઃ પ્રથમ ઊ નો અ રૂપ જાય છે. દા. ત. ગરુઅ=ગુરુ
(૪.૧૩૧), મહાહ=મુકુટ (૬.૧૦૩) મહાહ=મુકુલયતિ (૬.૪૦) સોમા
<સહમાર* <સં. સુકુમાર (૬.૯૭);

(ઘ) ઊ=ઇ । પુરિસ=પુરુષ (૫.૯.)

(ગ) ઊ=ઔ । ઊ ને અનુવર્તી જો સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો ઊ નો ઔ
થાય છે. દા. ત. મોગાર=મુદ્રાર, પોત્થય=પુસ્તક, કોન્ત=કુન્ત (૫.૭૦.)

§ ૧૧. ઊ=અ, ઓ, ઔ

(ક) ઊ=અ । ખેર=નૂ પુર (૧.૧૪.)

(ઘ) ઊ=ઔ । મોલ=મૂલ્ય

(ગ) ઊ=ઓ । થોર=સ્થૂર* (સં. સ્થૂલ) (૩.૧૦૬) તંબોલ
તામ્બૂલ (૧.૫૯)

§ ૧૨. ઋ=અ, ઇ, ઊ, ઇ, રિ, ઋ

(ક) ઋ=અ । કસણ=કૃષ્ણ (૩.૨૪), કહલ=કૃષ્ણ (૧.૧૩૪); વહલ
વૃહ (૧.૧૩૫), કય=કૃત (૫.૩૪) અચ્છા=અચ્છતિ (૨.૯૩.)

(ઘ) ઋ=ઇ । કિય=કૃત (૧. ૧.) વિદિ=દિષ્ટા (૧.૭૨.) દિઅમ
દિઅ (૧.૨૮) સિંગ=ગંગા (૪.૬૦)

(ગ) ઋ=ઊ । પુહવિ=પૃથ્વી (૧૧.૫), કુણહ=કૃણોતિ * (૧૦.૨૪)
પાહસ=પ્રાવૃષ્, (૬.૧૫૯) મુણાલ=મૃણાલ (૧૦.૫૫.) વુહલત=વૃહત્વ
(૧.૧૩૧)

(ઘ) ઋ=ૈ । ગેહ=ગૃહ; ગેણહ=ગૃહાતિ (૧૪.૨)

(ચ) ઋ=રિ । રિચ્છ=રક્ષ (૨.૫૮), રિદ્ધિ=રક્ષિ (૧.૯૮) રિસિ
=રક્ષ (૨. ૧૮૩)

(છ) ઋ=ઋ । [§ ૧. (ક)]

§ ૧૩. લ=ઇલ

લ=ઇલ । કિલિત્ત=કલ્પ (સિ. હે. ૮. ૧. ૧૪૫) કિલિત્ત=
કલ્પ * (સિ. હે. ૮. ૧. ૧૪૫)

§ ૧૪. ષ=ઇ, ઐ [જુઓ § ૧. (ગ)] ઈ

(ક) ષ=ઈ । લીહ=લેખા (૩. ૧૨૩.); પરન્વુ લિહ (૨.૯૪)

§ ૧૫. ઓ=ઊ. [જુઓ § ૧. (ગ)]

(ક) અપ્રમંશમાં શબ્દાન્તગત ઓ નો ઊ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ
પણ મધ્યગત ઓ નો ઊ થઈ જાય છે. દા. ત. રામુ<પ્રા. રામો <સં.
રામઃ । વિહપં=સં. વિયોગેન (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૧૯) ઉદાહરણ. ૫.)

§ ૧૬. ષે=ઐ [જુઓ § ૧. (ગ)], ષ, અહ

(ક) ષે=ઐ । અવરેક=અપરેક (૩. ૬૫.)

(ઘ) ષે=ૈ । ખેમિત્તિય=નૈમિત્તિક (૫.૯૨.) પેસુણા=પૈશુન્ય
(૫.૮૨)

(ગ) ષે=અહ । દહવ=દૈવ (૩. ૧૦૨) કહકહ (૩.૬૬)

§ ૧૭ ઔ=ઔ [જુઓ § ૧. (ગ)], ઔ, અહ.

(ક) ઔ=ઔ । જોવ્વણ=યૌવન, (૧.૯૭) સોવ્વણ=સૌખ્ય (૨.૨૬)

(ઘ) ઔ=ઔ । ઓસહિ=ઔષધિ (૫.૧૧૮)

(ગ) ઔ=અહ । પહર=પૌર (૫. ૩૮), કહરવ=કૌરવ (૫.૨૪૭)
રહર=રૌદ્ર (૫.૫૬.) કહલ=કૌલ (૫. ૬૨). સહરો=શૌરિ (૫.૨૮૨.)

§ ૧૮. વિપ્રકર્ષસ્વર [Anaptyxis]

(ક) અ । દીહર=દીર્ઘ (૫.૧૦૧), સમસાણ=સમશાન (૩.૩૭)
સલહર=સહાયતે

(જ) ઇ [૧] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક અનુનાસિક હોય તો સિવિળ=સ્વપ્ન (૫.૩૩)

[૨] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ય્ હોય તો દા. ત. આરિય=આર્ય, અચ્છરિય=આશ્ચર્ય

[૩] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ર્ હોય તો દા. ત. કિરિયા=ક્રિયા, ફરિસ=સ્પર્શ, વરિસ=વર્ષ (૫.૯૧.), સિરિ=શ્રી (૧.૧૩.), અમરિસ=અમર્ષ (૨.૬૧.), તમ્બિર=તામ્ર, (૬.૩૮) હરિસિય=હૃષ્ટ (૧.૪૧)

[૪] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક લ્ હોય તો દા. ત. કિલેસ=ક્લેશ (૩.૪), કિલિણ=કિલિન્ન (૫.૨૨.) અમ્બિલ=આમ્લ

(ગ) ડા. સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ઔષ્ટ્ય કે ઋ હોય તો દા. ત. સુમરહ=સ્મરતિ (૪.૩૧૫)

§ ૧૯. સ્વરલોપ

(ક) આદિસ્વરલોપ [Aphaeresis]—[૧] સ્વરભાર વિનાનો આદિ સ્વર સામાન્યતઃ હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. હડં=અહકમ્* (૩.૧૫.) હિટ્ટા=અધસ્તાત્ (૪.૧૦૩.), વલગ્ગ=અવલગ્ન (૧.૭૫), રણ્ણ=અરણ્ણ (૫.૧૮૪) રવિદ્=અરવિદ્ (૬.૪૦) વહસદ્=અપવિશતિ (૧૩.૬) વરિ=અપરિ (૭.૧૨૩)

[૨] કેટલાક નિપાતોનો આદિસ્વર હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. તો=અતઃ (૩.૩૪.) વિ=અપિ (૩.૬૮.), વ=અવ (૬.૧૦૧)

[૩] સંધિને કારણે આદિસ્વરનો લોપ [જુઓ § ૨૩. (જ)] હ્રસ્વના કારણે પણ તેનો લોપ થાય છે. [જુઓ. અ.પા. (ટિ.) ૧.૩૬.]

(ગ) અન્ત્યસ્વરલોપ તૃતીયા એકવચનના ફન=અપભ્રંશ પેં થતાં અન્તનો અ હ્રસ્વ થાય છે. રામેં=રામેળ

(ઘ) મધ્યસ્વરલોપ [Syncope] મધ્યગત સ્વરભાર વિનાના સ્વર—વિશેષતઃ અ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. દા. ત. પોપ્પલ=સં. પૂગપલ [જુઓ ટિપ્પણી ૧. ૩૬. સદર ગ્રંથ] સમુણ્ણ=સમુણ્ણઓણ્ણઅ [૬. ૩૧] અવિસત્ત=મવિસત્ત (૬.૨)

§ ૨૦. આદિસ્વરાગમ [Prothesis of Vowels]

ઈત્થિ=છી । આદિસ્વરાગમ જૂની ગૂજરાતીમાં અને અર્વાચીન બોલાતી ગૂજરાતીમાં વધારે પ્રમાણમાં દેખા દે છે.

§ ૨૧. સ્વરવ્યત્થય [Epenthesis]

કેર (૨.૨૯.) < કાઈર * -કાઈરિઅ * -કારિઅ < સં. કાર્ય ।

પેરંત < પઈરંત-પઈરિઅંત-પરિઅંત < સં. પર્યન્ત ।

વંમ્બેર < વંમ્બેઈર * -વંમ્બેરિય < સં. વ્રહ્મચર્ય ।

ગૂજરાતીમાં 'ધેર'=ધરદ નો દાખલો આજ પ્રકારનો છે.

§ ૨૨. સ્વરરાગ [Umlaut]

'સ્વરરાગ' એટલે શબ્દમાં અગ્રે આવેલા સ્વરને તેની પછી આવતા સ્વરનો રાગ-અસર લાગે; આ વિકારનાં દૃષ્ટાન્તો જૂની ગૂજરાતીમાં વધુ મોટા પ્રમાણમાં છે. અપભ્રંશમાં દા. ત. કરિમિ=કરમિ (૧૧.૫૧), કરિઈ=કરઈ, ઉચ્છુ=ઇશ્ચુ (૧.૯.) સિવિળ=સ્વપ્ન (૫. ૩૩.) સાહાર=સહકાર (૧. ૧૭) અપ્પુણુ=આત્માનં (૫. ૬૮.)

§ ૨૩. સ્વરસંધિ

(ક) બે સમાન સ્વરોની સંધિ થતાં એક દીર્ઘ સ્વર બને છે દા. ત. કલ્લોલ+આવાસહિં=કલ્લોલાવાસહિં (૧. ૧૮.) કેસ+આવલિડ=કેસાવલિડ=કેસાવલિડ (૧. ૩૩)

(જ) સામાન્યતઃ અ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) + ઇ=ઈ; અ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) + ડા=ઓ દા. ત. થળોવરિ (૧. ૭૩.)

અપવાદ:—પરંતુ ઇ કે ડા પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો અ નો લોપ થાય છે દા. ત. કુસુમળહ+ડજ્જલુ=કુસુમળહુજ્જલુ (૧. ૧૨) અધ્ધુમ્મીલિડ (૧. ૪૭) સુરિન્દુ (૧. ૪૫) વણ્ણુજ્જલુ (૧. ૬૫.)

(ગ) અ+ઘ કે ઓ માં અ નો લોપ થાય છે. દા. ત. કીર+ઓલિડ કીરોલિડ (૧. ૩૮.)

(ઘ) ઇ, ડા (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ)=અસમાન સ્વર હોય તો સામાન્યતઃ અપ. ભ્રંશમાં સંધિ થતી નથી. (સિ. હે. ૮ | ૧ | ૬ |) દા. ત. તરંગિણીડ અવર-ડહલ (૧. ૩૨.) ૬૦

અપવાદ—ઉપસર્ગના ઇ કે ઊ ની સંધિ સંસ્કૃતને અનુસરીને જ થાય છે.
પજ્જત=પર્યાપ્ત (૧. ૮૧.)

(ચ) વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ સ્વરને ઉદ્વૃત્ત સ્વર કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉદ્વૃત્ત સ્વરની સંધિ પૂર્વે આવેલા સ્વર સાથે થતી નથી. (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૮૧) દા. ત. મહુઅર, વડલ,

અપવાદ:—પરંતુ આવા ઉદ્વૃત્તસ્વરોની ક્વચિત્ સંધિ પણ થાય છે (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૮૧ ટીકા) દા. ત. સાહાર < સહઆર < સં. સહ. કાર (૧. ૧૭); દવળા < દવળઅ < સં. દમનક (૧. ૧૭) મોર < મઝૂર < સં. મયૂર (૧૧. ૫૩) અંધાર < અંધઆર < સં. અંધકાર. (૨. ૧૨૩)

(છ) અ+અસમાન સ્વર હોય તો કેટલીક વાર અ નો લોપ થાય છે દા. ત. રાડલ < રાઅડલ < રાડલ (૩. ૧૯૬.) દેડલ=દેવકુલ (૭. ૮૩.)

(જ) સામાન્યતઃ વાક્યનાં મૂળગત કે ઉદ્વૃત્ત સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

અપવાદ:—ળત્થિ < સં. ન અસ્તિ (૩. ૧૨૪)

(ઝ) આ વધા સંધિના નિયમો સામાન્ય છે; અને અપભ્રંશમાં છંદ ભાષાની ળઢળ, અને એવી અનેક અસરોને પરિણામે સંધિમાં શિથિલતા વ્યાપે છે.

§ ૨૪. ય અને વ શ્રુતિ

સિ. હે. ૮. ૧૧. ૧૮૦. અવર્ણો યશ્રુતિઃ ટીકા ઉપરથી એમ પ્રતીત થાય છે કે વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ અ અને આ ની મધ્યે ય શ્રુતિ મૂકવામાં આવતી; જો કે ક્વચિદ્ ભવતિ કહી ઇ અને અ વચ્ચે પણ તે મૂકવામાં આવે છે. પિયઇ=પિયતિ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ માં માર્કણ્ડેય એક અવતરણ ટાંકે છે: અનાદૌ અદિતૌ વર્ણો પઠિતવ્યો યકારવદિતિ પાઠશિક્ષા. પરંતુ હાથપ્રતો અને જાસ કરીને જૈનહાથપ્રતો સિ. હે. ના આદેશ કરતાં ય આગળ જાય છે. અને ઉદ્વૃત્ત સ્વર દેખતાં જ હ્રસ્વતા (hiatus) ઢાંકવા ય મૂકી દે છે. દા. ત. યયય (અ+અય)=અદય (૧. ૧.), કિય (કિ+અ)=કૃત, (૧. ૧) કેયાર (કે+આર)=કેદાર (૧. ૧૭) ચૂય (ચૂ+અ)=ચૂત (૧. ૩૭) इत्यादि વગેરે એમ પણ નથી કે આ નિયમ નિયમિત રીતે જાળવાય છે; કોઈ કોઈ વાર એમને એમ ઉદ્વૃત્ત સ્વર શ્રુતિ વિના પણ માલમ પડે છે.

અપભ્રંશમાં વ શ્રુતિ દેખા દે છે. સામાન્ય રીતે ઊ અને ઓ પછી અ

આ આવતાં વ શ્રુતિ મૂકાય છે. સ્વરાગ (Umlaut) નો સિદ્ધાંત પણ વ શ્રુતિના આગમનમાં કારણભૂત હોય તો એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. હુવીની વાત એ છે કે ય કે વ શ્રુતિનો જાસ મેઝ જ રહેતો નથી. લેખકના છંદ પર જ તે અવલંબે છે. લાયઇ (૨. ૧૦.) લાવઇ (૩. ૫૩.) રૂવંતિ (૧. ૫૬.) સૂહવ=સુભગ (૫. ૧૫.) લાયણુ=લોચન (૬. ૫૪) સમૂવ=સમૂત (૩. ૩૬), સમુવંગમિય=સમુજંગા (૩. ૩૬) મલ્લિવ=મલ્લિકા (૧. ૧૦૧) ધળવાળની ભવિસત્તકહામાં પણ આમ જ છે. (જુઓ ભવિસત્તકહા G.O.S. XX Intro, P. 12); Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha (Ed. Shahidulla Intro. Chapitre III)

૩. અસંયુક્તવ્યંજનવિકાર

§ ૨૫. સામાન્ય રીતે વધા ય આદિ વ્યંજનો અવિકૃત રહે છે.

અપવાદ:—પરંતુ કેટલીક વાર ભાષાની અવશિષ્ટતા તરીકે કેટલીક વાર ફેરફાર થાય છે. દા. ત. દિહિ=ધૃતિ (૩. ૧૬) ધૂય=ધુહિતા (૫. ૨૭૧) આદિ યનો અપભ્રંશમાં જ થાય છે. જાઇ=યાતિ (૨. ૬૩), જમલ=યમલ (૩. ૨૭.)

§ ૨૬. સ્વરોભવન (Vocalization)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક, ગ, ઞ, જૂ, ત્, દ, પ, બ, ય્, વૂ નો પ્રાયઃ લોપ થાય છે. (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૧૭૭) ગઅ=ગત, જાઇ=યાતિ, ણડલ=નકુલ ૩૦

આ પ્રમાણે હ્રસ્વ થઈ વ્યંજનની હ્રસ્વતા ઢાંકવા ય, વ, શ્રુતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (જુઓ § ૨૪.)

§ ૨૭. મહાપ્રાણકરણ (Aspiration)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ર્, ઘ્, થ્, ધ્, ફ્, મ્ નો પ્રાયઃ હ થઈ જાય છે. દા. ત. સાહા=શાખા, જયહરે=જગદ્ગૃહે, પિહુલ=પૃથુલ, અહર=અધર, મુત્તાહલ=મુક્તાફલ, સોહ=શોભા. આ પ્રમાણે Disaspiration (મહાપ્રાણત્યાગ) પણ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે: દા. ત. વિચ્છોઅ < વિચ્છોહ=વિશ્વોમ (૪. ૧૭૪; ૫. ૭૭) ઉચ્ચિદ્ઘ=ઉચ્ચિષ્ઠ (૬. ૨૦૬)

§ ૨૮. માર્દવપ્રક્રિયા (Softening)

શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક, ત્, પ્ નો ગ્, ઢ્, બ્ થાય છે. (અનાદૌ

स्वरसंयुक्तानां कस्यतथपक्षां गदधवभाः । सि. हे. ८ । ४ । ३९६ ।
आज प्रमाणे टू नो डू अने टू नो दू थाय छे. दा. त. मयगल=मदकल,
(५.११७) विष्पियगारड=विप्रियकारक (२.१२१) सावराह=सापराध,
पव=प्रपा (१.९), मंडव=मंडप (१.९) इ०

(अ) तू=दू शौरसेनीनी असर होय तो ज देखा दे छे; परंतु साहित्य
प्रकृष्ट अपभ्रंश सामान्यतः प्रकृष्ट प्राकृत-महाराष्ट्रीने अनुसरे छे. सि. हे. ८ ।
४ । ३९६ । कधिदु=कथित । सि. हे. ८ । ४ । ४५५, ३७२ । आगदो
सि. हे. ८ । ४ । ३६० करदि चिदुदि । इ० सि. हे. ना अपभ्रंशना
दृष्टांतमां आ प्रकारनी शौरसेनीनी छाया तेम ज तत्कालीन बोलीनी छाया प्रकृष्ट
अपभ्रंशमां भलेली आवे छे तेनुं कारण ए ज छे के लौकिक प्रचारमां आवेल
दुहा इत्यादिमांथी आ उदाहरणो हेमचन्द्रे लीधेलां छे. खू=धू, थू=धू, पू=वू,
फू=भू नी बाबतमां तेम ज समजबुं. हेमचन्द्रे आपेलां उदाहरण सिवाय बीजे
आवा विकारनां दृष्टांत दुर्लभ छे.

प्रकृष्ट अपभ्रंश शौरसेनी के लौकिक बोली करतां महाराष्ट्रीने वधारे
अनुसरे छे; एटले softening (§ २८.) करतां § २६. अने § २७ ने
वधारे अनुसरे छे. गूजरातीमां स्वरीभवननी साथे साथे मार्दवप्रक्रिया देखा दे छे;
अने एम कहोए तो पण चाले के मार्दवप्रक्रियानां उदाहरणो कदाच स्वरीभवन
करतां वधारे प्रमाणमां नीकळे.

(ब) टू=डू । तड=तट (१.९२), कवड=कपट (५.२८), सुहड=
सुभट (३.९७), कडक्ख=कटाक्ष (१.५०), पडिजंपड=
प्रतिजल्पति

ठ=ह । मढ=मठ (५. २३०) वीढ=पीठ (६.१४०.) इत्यादि.

(क) पू=वू । दीव=द्वीप (६. २.) पाव=पाप (६. १४.) इत्यादि.
§ २८. सोष्मव्यञ्जननिधान (Aspiration of Mutes)

(अ) कू=खू । नोक्ख < नवक्खी=नव+क्क (स्वार्थे) (३.१८४);
खेलइ=कीडति; खप्पर=कर्पर (६. ४२.)

त=थू आ प्रमाणे बनता थू नो ह थाय छे: भारह < भारथ *
< भारत (५.९९) वसाह < वसथि * < वसति

पू=फू । फासुय=स्फार्शुक (६.३६.); फंसइ=स्पृशति (६.८०);

फरसु=परशु

(आ) तृतीय व्यंजनने बदले चतुर्थ सोष्मव्यंजन प्रायः मूकातो नथी;

अपवादः—

[१] केटलांक दृष्टांतो हू व्यंजनना स्वरभारने अंगे थता विचलनने लीधे
बने छे. दा. त. धूय (५. २७१.) < दुहिय (३. ९३.) < दुहित; परंतु
दिहि < धृति (३.१६.) अथवा बहिणि < भगिनी; घेप्पइ < √ गृह
(१०. ६०.); चिंघ=चिह्न (५. ७.) फंदइ=स्पंदते (६. ५४.) घरिणि=
गृहिणी (४. ३१५.)

[२] केटलीक वार विस्मृत स्वरभारने लीधे उद्भव छे दा. त. भिसिणि=
विसिनी (१. ५३.)

§ ३०. दन्त्य व्यंजनने बदले कोई वार मूर्धन्य व्यंजन मूकवामां आवे छे.

तू=टू=डू [§ २८. (ब)] । पडिउ=पतित (२ १८०.) पडाय=
पताका (२. ८९.) पडिवत्त=प्रतिपत्ति (१. १०६.)

थू=दू । गंठिवाल=ग्रंथिपाल (१. १७.)

दू=डू । डहइ=दहति (२. २७.) खुडिय=श्रुदित (६. १५३.)

डोलइ=दोलायते (४. २४९.) डुकर=दुष्कर (२. ६२.)

धू=दू । दिवइद=द्वयर्ध (६. ६०.) वियइद=विदग्ध (१. ९१.)

वीसद < विस्सइद * < विस्सिट्ट * =विस्मिग्ध (५. ५५.)

§ ३१. नीचे प्रमाणे व्यंजनोना खास फेरफारो ध्यानमां लेबाः—

(क) छू=च्छू । स्वरद्वयान्तर्गत छू नो च्छू थाय छे; परंतु शब्दो
आदि छू अविकृत रहे छे. दा. त. छुण्ण (१. ३.) छत्तिय (५. १२४.)

(ख) जू=यू । याणिमो=जानीमः (६. ९४.) मागधीनी असर.

जू=यू । (सि. हे. ८ । ४ । ३९२ ।) वुजइ=व्रजति; खास
बोलीमांथी हेमचन्द्रे लीधेलो होवो जोईए; कारण के अपभ्रंश साहित्यमां
एनो प्रयोग देखा देतो नथी.

(ग) ट=डू [§ २८. (ब)]=ल, कडियलि=कटीतटे (५. १६.)

(घ) डू=लू । क्रीडा=कील (५. ४२.) सोलस=षोडश, तलाड=
तडाग (१. ११८.) नियल=निगड (१. ८.) पीलिय=पीडित (१. ९.)

(ચ) ત્=ટ [§ ૩૦.] = ત્ । અલસી=અતસી (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૧૧)
વિજ્જુલિઆ = વિદ્યુતિકા * (૨. ૧૨૪), ફુલ્હ < ફુલ
< ફુલ્હ=સ્ફુટતિ (૧૩. ૫૨.)

ત્=ટ=ટ્ । સત્તરી=સત્તરિ (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૧૦)

(છ) થ્=થ [§ ૨૮.] = ઢ [§ ૨૮. (વ)] । સિઢિલ=શિથિલ. (સિ. હે. ૮. ૧. ૧૨૫.) પઢમ=પ્રથમ (૨. ૭૧.)

(જ) [૧] ઢ્=ઢ=ટ્ । ણ્યારહ=एकादश (૩. ૫૧.) વારહ=द्वादश (૩. ૫૨.); (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૧૨૦) માં કરલી=कदली, ગગર=गदगद (૨. ૭૯) પરન્તુ (૨. ૫૪.) માં ગમિા [§ ૬. (ક)] (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૧૯)

[૨] ઢ્=ઢ=લ । મલિઝ=मृदितं (૫. ૧૮૮) મલહ=मृदति (૩. ૧૦૦) પલિત્ત=प्रदीप्त (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૧૦) (૬. ૧૦૪). પલિપ્ત=प्रदीप्यमान (૫. ૫૮.) કાલં વિણિ=कादंबिनी (૫. ૧૩.)

(ઝ) પ્=વ [§ ૨૮.] = મ્ સુમિણ<સુવિણ=स्वप्न; પામ < प्राप्नोति; મિ < मि [§ ૧૯. (ક) [૧]] = અપિ (૧. ૫૫) દુમય=द्रुपद (૨. ૪૯).

(ટ) વ્=મ્ । બોલીને અનુસરી, સિ. હે. ૮ । ૧ । ૨૩૯ કમંઘ=कबंधं તેમાલુ<તંબોલુ=ताम्बूल (૧. ૩૦.)

(ઠ) મ્=વૈં કે વ્ । સ્વરદ્વાનંતર્ગત મ નો વૈં થાય છે (સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૯૭) જિવ < जिव < जिम (૩. ૧૦.); સંવારિઝ સમારચિત (૬. ૧૫.) કેમ્વ (૫. ૨૧૮.) પરંતુ રવણા=रमण (૧. ૩.) દવણા=दमनक (૧. ૧૭) પણવિવિ=प्रणम्य (૫. ૧૦૭) સવણ=श्रमण (૫. ૨૦૮.) ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વારની કેટલીક દ્વા પ્રતોમાં અવગણના થવાને પરિણામે વૈં ને બદલે વ્, માલમ પડે છે; આ અવગણના ઇટલે મુઘી પહોંચે છે કે મ્ માંથી આ પ્રમાણે પરિણત થયેલા વ્ નો ડ થઈ આવે છે દા. ત. અવરડહડ < અપરમુલ્હિન્ય: (૧. ૩૨.) મહડહડ < અમુકા: * (૧. ૩૧) ગાહં=ताम (૬. ૧૮.)

અપવાદ:—કેટલીક વાર આદિ મ્ નો વ્ થઈ જાય છે: દા. ત. વમ્મહ=मन्मथ (૫. ૧૪.) વમ્મ=मर्मन् (૫. ૧૪; ૧. ૧૯.)

(ડ) [૧] ય્=જ્ । શબ્દના આદિ ય્ નો જ્ થાય છે. દા. ત. જહ=यदि (૨. ૩૭.) જસુ=यस्य (૭. ૭૯.) જૂહ=यूथ ૩૦

[૨] ય્=જ્ઞ કર્મણિ પ્રયોગનો ય્=જ્ઞ (પૂર્વે જો દીર્ઘ સ્વર હોય તો દ્વસ્વ કરી) કરવામાં આવે છે: દા. ત. કિજ્ઞહ=क्रियते; (૫. ૩૫.) દિજ્ઞહ=दीयते

[૩] ય્=ઞ, અ. ય્ અને વ્ શ્રુતિને પરિણામે ય્ ની કેટલીક વાર અ કે વ્ જેવી જ પ્રક્રિયા થાય છે: દા. ત. આયઈ (૩. ૭.) આવિજ્ઞહ (૩. ૧૩૨.) મઝર=मयूर (૬. ૩૨.) હિયડ =हृदय (૨. ૫૬.)

[૪] ય્=ઙ સંપ્રસારણ પ્રક્રિયાને લીધે તો આ વિકાર થાય છે ઇટલું જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચારણની સમાનતાને લીધે લહિયાઓ ય ને સ્થાને ઙ મૂકતાં સ્વચ્છાતા નથી. દા. ત. પઈપિડ=प्रजलिप्त (૨. ૧૯૭.) કેટલીક વાર લહિયાઓ આવા ઙ ને સ્થાને ણ પળ મૂકે છે દેવણ (૨. ૭૦) આણણ (૫. ૨૬૭)

(ઢ) ર્=લ્ । ચલણ=चरण (૬. ૫.) સાલણ=स्मरण (૬. ૩૨.) ચાલીસ=चत्वारिंशत् (૫. ૨૫૦.) સામિસાલ=स्वामिसार (૬. ૧૩૯.)

(ણ) લ્=ળ્ । ણિઢાલ=ललाट (૧. ૪૮) લ્=ર । કિર=किल (૬. ૨૦.)

(ત) વ્=વૈં । અને વૈં=મ્ । [§ ૩૧. (ઠ)] નાં જણાવેલી પ્રક્રિયાની આ પ્રતિગામી પ્રક્રિયા છે. જે હાથપ્રત પરથી સદર પ્રંથમાં ઉદ્ધરણ લેવામાં આવ્યાં છે, તેમાં વૈં લખવાની પ્રથા નથી. પરંતુ આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ વ્=મ્ થવાની વચ્ચે સંભવિત છે. દા. ત. પિહિમિ =पृथिवी (૧. ૫૩.), ઇમ (૨. ૪૪.) < ઇવ (૨. ૪૨.) = इवम्; પરિમિય=परिवृत (૨. ૬૫.); જામ (૬. ૫.) < જાવ (૨. ૧૮૧.) < યાવત્; તામ (૬. ૬.) < તાવ (૨. ૧૮૨.) < તાવત્.

વ=અ, ય, ર. સંમંડ=સંભવ; દીડ < દીવ=દ્વીપ (૬. ૨.)
જિડ=જીવ (૬. ૬૬.) પયટ્ટ=પ્રવૃત્ત (૨. ૪૬.) પરંતુ પડટ્ટ=
પ્રવૃત્ત (૩. ૮૭) પડટ્ટ=પ્રવિષ્ટ (૨. ૭૦) (૨. ૬૫.) દિઅહ
=દિવસ (૨. ૫૧.) આ પ્રકારના વિકાર માટે ઉચ્ચારણ અને
તેને અંગે આવતી ય અને વ શ્રુતિ જ જવાબદાર છે.

(થ) શૂ=હૂ. ષહ=ઈદશ (૨. ૨૧.) તે જ પ્રમાણે તેહ, જેહ; સાહ=શશ્વત્ (સિ. હે. ૮. ૪. ૩૬૬)

શૂ=સૂ. આ તો સામાન્ય જ પ્રક્રિયા છે. દા. ત. દેસ=દેશ; ઉપરની ઇટલે શૂ=હૂ ની પ્રક્રિયામાં આ અવાન્તર પ્રક્રિયા થયેલ હોવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રીમાં ઈદશ તું ઇરિસ (૪. ૨૬૮.) અને તે જ પ્રમાણે જારિસ અને તારિસ રૂપો છે, અને આ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાંથી આગળ આવતાં સૂ નો અપભ્રંશમાં હૂ થયો.

(દ) ષ્=હૂ. આ પ્રક્રિયા પણ અવાન્તર સૂ થઈને થયેલો હોવી જોઈએ. ષહ, ષહો, ષહુ < ષસો < ષષ: ।

ષ્=હૂ. હુ < હહ=ષષ્ (૫. ૨૫૧.); પાહાણ=પાષાણ (૫. ૧૩૭)

(ધ) સૂ=હૂ. દિઅહ=દિવસ (૨. ૫૧.) છાહત્તરિ=ષટ્-સપ્તતિ જહિ, તહિ < જસ્સિ, તસ્સિ < યસ્મિન્, તસ્મિન્ જણહં, જણાહં (< °સામ્ * ષષ્ટી બહુવચનનો પ્રત્યય) =જનાનામ્ જાણહિ=જાનાસિ

(ન) હૂ. હૂ ની વિચલનક્રિયાથી કેટલાક અલ્પપ્રાણ સ્પર્શો(=વ્યંજનો) સોષ્મ વ્યંજનો બને છે. [§ ૨૧. (બ) [૧]]

કેટલીક વાર સૂ=હૂ બની અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ સોષ્મ વ્યંજન બને છે: દા. ત. સ્પંદતે < હપંદષ * વ્યત્યયથી પૂહંદષ=ફંદહ (૬. ૫૮.)

સ્પર્શતિ < રૂપસ્સહ * વ્યત્યયથી પૂહસ્સહ=ફંસહ (૬. ૮૦.)

કેટલીક વાર સ્પર્શનું સોષ્મ વ્યંજન વૈદિક કાળનું ગૂજરાતીમાં માલમ પડે છે: દા. ત. સ્પર્શતિ (વૈદિક ધાતુ; સંસ્કૃત પાશ:)=ગૂ. ફાંસણું

કેટલીક વાર સોષ્મ સ્પર્શનું કારણ હૂ માં હોતું ય નથી; અને તે ઇન્ડો-યોરપીયન સોષ્મ સ્પર્શ હોય છે: દા. ત. હૂચ=અહિ, દાઘ=દાહ [સરલાનો નિદાઘ] -Aryan. P. 64-61.] [જુઓ Bloch: L'Indo

[૧] અનુસ્વારયુક્ત સ્વર પછી હૂ આવે તો દ્વ=ઘ થાય છે; [૨] અને હૂ પછી જો અનુનાસિક વ્યંજન આવે તો હૂ નો વ્યત્યય થઈ, જે વર્ગના અનુનાસિક પછી તે આવ્યો હોય તે વર્ગના ચતુર્થ વર્ણમાં (સોષ્મ વ્યંજનમાં), ફેરવાઈ જાય છે. આવાં ઉદાહરણોમાં પણ સોષ્મ વ્યંજન હૂ નો પૂર્વકાલીન પણ કોઈ વાર હોય. દા. ત. [૧] સંધારણ=સંહારણ (૪. ૩૮.) સિંઘ=સિંહ (સિ. હે. ૮. ૧. ૧. ૨૬૪.) ૨૦ [૨] ચિંધ=ચિહ્ન, વંમ=વ્રહ્મન્ (૫. ૭) વંમળ=વ્રાહ્મણ, (૭. ૧૬.) (સ. ૧૩. ૨૪.) આસંઘહ < આસંહહ * < આશંસતે (૫. ૧૪૦.), સંમરહ < સમ્મરહ * < સંસ્મરતિ ૨૦

§ ૩૨. વ્યંજનદ્વિર્ભાવ (Doubling of Consonants)

સિ. હે. ૮. ૧. ૨. ૨૮-૨૯ માં વ્યંજન દ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે. સરસ ગ્રંથની ટિપ્પણી (૧. ૫૧)માં પણ આની વિવેચના કરી છે.

પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયે કેટલાંક વ્યંજનદ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તોમાં વૈદિક સ્વરની અસર રહેલી છે: દા. ત. જિત્ત=જિત (૫. ૧૭૧.) કેત્યુ=કથા, (૪. ૧૬૪.)

ફુટ્ટહ=સ્ફુટતિ, ઉજ્જુ=ઋજુ ૨૦ આ જ નિયમને આધારે સ્વાર્થ તદ્વિત ફૂલ્લ, ઉલ્લ ૨૦ ને તે સમજાવે છે. કેટલીક વાર કાવ્યમાં ઇંદની આવશ્યકતાને અનુસરી દ્વિર્ભાવ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર વ્યંજનતત્ત્વ ટકાવવા તથા શબ્દની માત્રા સાચાવવા પણ આ પ્રકારે દ્વિત્વ કરવામાં આવે છે. દા. ત. અહૂચિ (૫. ૨૦૬.)

દીર્ઘ સ્વર પછીના વ્યંજનને બેવડાવી દીર્ઘ સ્વરને હૂસ્વ બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે: દા. ત. પુજ્જ=પૂજા (૧. ૧૦.) જોવ્વળ=યૌવન (૧. ૧૮.) અહીળ=આલીન (૧. ૩૩.) પહુત્ત=પ્રભૂત (૧. ૭૪.) દુક્કહ ઢોકતે (૧. ૪૯.) ૨૦

કેટલાક વિદ્વાનો પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયનો અસ્વીકાર કરે છે; અને દ્વિર્ભાવને આંતરનુકૃતિ (False Analogy) કહેવાયો સમજાવે છે: દા. ત. ઉપ્પરિ < ઉપરિ (૧. ૫૧) આંતરનુકૃતિ-પરુપ્પર=પરસ્પર જેમાં ઉપ્પરિ યથાસ્થાન છે સુકિડ < સુકૃત (૬. ૨) આંતરનુકૃતિ-દુક્કિડ=દુષ્કૃત જેમાં ક્ક યથાસ્થાન છે. પવિસ્સમાણણ=પ્રવિશતા (૬. ૭૪.) માં સ્સ ઇંદોમેઠાના અર્થવા કર્મણિ અને કર્તરિ પ્રયોગનો આંતરથી ઉદ્ભૂત છે. વિણિ < દ્વૌ એ તિણિ < ત્રીણિ ની આંતરનુકૃતિ છે. પ્રો. પીશલના અભિપ્રાય કરતાં આ અભિપ્રાય વધારે ઠીક છે.

§ ૩૩. વ્યત્થય (Metathesis) [સિ. હે. ૮ | ૨ | ૧૧૬-૧૨૪]
 હ ના વિચલનથી વ્યત્થય કેમ પરિણમે છે તે આપણે જોયું. તે ઉપરાંત
 નીચેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તોમાં વ્યત્થય દેખા દે છે: દા. ત. સસિહ < સહસ્સ
 =સહસ્ર (૧. ૪૯.) ગિહાલ=લલાટ (૧. ૪૮.) દહ=દ્વદ (૨. ૧૯૩.)
 દીહર=દીર્ઘ (૫. ૧૦૧.)

§ ૩૪. વર્ણપ્રસેપ

૬. ઝલ-ઝર > ન્દલ-ન્દર । વિહંદલ=વૃહન્નલા (૩. ૨૨)
 ગૂજરાતીમાં વંદર < વાનર; પંદર < પળ્લરહ; અપભ્રંશમાં આ
 પ્રક્રિયા ભાગ્યે જ દેખા દે છે. પ્રાકૃતમાં સિ. હે. માં તેને
 માટે એકે ચ સૂત્ર નથી.

૭. ઝ > મ્થ-મ્થર । (સિ. હે. ૮ | ૨ | ૫૬-૧) (જુઓ ટિપ્પણી,
 ૧. ૩૦.) તમ્થિર=તામ્ર (૬. ૩૮.) તંથ=તામ્ર, અંથ
 =આશ્ર ૬૦

૮. મ્ સંધિ વ્યંજન તરીકે । ઇકમેક (૨. ૮.) કંકુ મત્થાણયરુ
 (૩. ૧૪૬.) મ્ ને સંધિવ્યંજન તરીકે મૂકવાની પદ્ધતિ કોઈ કોઈ
 વાર વૈદિક સંસ્કૃતમાં દેખા દે છે, અને અર્ધમાગધીનાં તો ઘણી
 વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૯. સિ. હે. ૮ | ૪ | ૩૯૮. માં વ્યંજન+ર્ માં ર્ વિકલ્પે ત્યજવાનું
 જણાવે છે. યારે ૩૯૯ માં ન હોય તો પણ કોઈ વાર ઝમેરવો,
 એમ જણાવે છે, આ દેશ્યમાપાનો વિશેષ છે, જે હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં
 અપનાવ્યો છે. આપણાં ઉદ્ધરણોમાં તે દેખા દેતો નથી; ગૂજરાતીમાં
 તે વિપુલ પ્રમાણમાં દેખા દે છે (જુઓ N. B. Divatia: G.
 L. & L. Vol. I P. 433) વ્રાસુ=વ્યાસ: ।

૧૦. ઘૂહહ < ઘૂઘ+હ સ્વાર્થે=ઘૂઘ: (૧. ૩૨.); ઠાહરહ < સ્થા-
 અહ * (૧. ૩૬.) મુંહહી=મૂમિ (સિ. હે. ૮ | ૪ | ૩૯૫.
 ૩. ૫.); ચિહુર=ચિકુર (૩. ૭૨.) સ્ફટિક નો ફલિહ
 થવામાં સૂ=હ, ફ માં નહિ મળતાં અન્તમાં નથકા અ માં મળે
 છે ફલિહ < ફફટિશ * < સ્ફટિક (૧. ૬૯.)

§ ૩૫. સંપ્રસારણ

૧. ય=હ । તિરિહ્હ=તિર્યક્ષ *; અચ્છેરય < અચ્છરઅ * =અચ્છ-
 રિશ=આશ્રય.

વ્=હ । ણાહ < ણાઘ < નામન્ (૭. ૭.) અવર-હહહ < અવર-
 હહહ=અપરમુલ્લિખ્ય: (૧. ૩૨.) મહહહ=મ્મુકા: * (૧. ૩૨.)
 વિહસ=વિહુષ * < વિહ્સ (૫. ૧૬૭.)

૨. ય અને હ અને તેવી જ રીતે વ્ અને હનું પરસ્પર સ્થાનાન્તર અપભ્રંશ
 હાથપ્રતોમાં મળી આવે છે. આ સંપ્રસારણની સમીપવર્તિની સ્થિતિ કહી શકાય
 દા. ત. મયલિવિ (૧. ૧૦.) મહલિહ (૧. ૩૧.) દૈવલ (૭. ૩૩.)
 દેહલ (૭. ૮૩.) પયંપિહ ને સ્થાને પંપિહ (૨. ૧૯૭) કયવય ને સ્થાને
 કયવય (૫. ૪૬.) હ અને હ ને સ્થાને ઘણીવાર ઈ અને ઓ હાથપ્રતોમાં
 દેખા દે છે. દા. ત. દેવહ=દેવય (૨. ૭૦.) આણય હાથપ્રતમાં, જે સુધારી
 આણ (૫. ૨૬૭.)

અય > અહ=હ । તેરહ, તેહસ, હસિય (=અયત્ * < અયત્ય *)
 અહ > અહ=ઓ । ઓસરિહ (૩. ૭૬.) ઓલગિહ (૫. ૨૦૦.)
 ઓયરિહ (૩. ૪૦.) ઓલી=આવલી (૧. ૩૮.)

૪. સંયુક્ત વ્યંજનવિકાર

§ ૩૬. શબ્દમાં આદિ, અન્તર્ગત કે અન્તિમ સંયુક્ત વ્યંજનો હોઈ શકે છે.
 આ ત્રણે સંયુક્તવ્યંજનોના પ્રકારમાંના પ્રત્યેકની પ્રક્રિયા વિભિન્ન છે.

§ ૩૭. આદિ સંયુક્ત વ્યંજન કોઈ પણ અપભ્રંશ શબ્દમાં ટકી શકતો નથી;
 એટલે કે શબ્દના આદિમાં તો અપભ્રંશમાં અસંયુક્ત વ્યંજન જ હોય.
 નિયમમાં અપવાદ એ છે જે શબ્દના આદિમાં ણહ, મ્હ, લ્હ ટકી શકે
 છે; અને દેશ્યતસ્વપ્રકાર તરીકે સિ. હે. ૮ | ૪ | ૩૯૮-૩૯૯
 માં જણાવે છે તેમ ર્ વિકલ્પે ટકે યા ન હોય તો કોઈ વાર ઝમે-
 રવામાં પણ આવે છે. ણહ, મ્હ, લ્હ ના દૃષ્ટાંત તરીકે ણહાહુ=સ્નાત
 (૧. ૪૯) લ્હસિહ (૫. ૧૭.) મ્હો=સ્મ:; ર્ ના દૃષ્ટાંત તરીકે
 વ્રાસુ=વ્યાસ:, દ્રેહિ=દૃષ્ટિ ૬૦ સિ. હે. માં માત્રમ પડે છે, પણ
 આપણાં ઉદ્ધરણોમાં તે વિશેષ નથી.

આદિ સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ત્રણ પ્રકારની પ્રક્રિયા થાય છે: (૧) પ્રથમ
 વ્યંજન રાક્ષી દ્વિતીયનો લોપ કરવો (૨) સંયોજન (Assimilation) (૩)
 વિપ્રકર્ષસ્વરનો પ્રસેપ (Anaptyxis).

સામાન્યતઃ આદિ સંયુક્ત વ્યંજનો જે પ્રકારના દૃષ્ટિગોચર થાય છે: (૧)
 જેનો દ્વિતીય વ્યંજન ય્, ર્, લ્, વ્ હોય (૨) જેનો પ્રથમ વ્યંજન સ્ હોય.

(૧) જે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનનો દ્વિતીય વ્યંજન યૂ, ર, લૂ, વૂ હોય તેમાં પ્રથમ વ્યંજન રાખી દ્વિતીયનો છોપ કરવામાં આવે છે.

યૂ । જોહસિહ=જ્યોતિષિન્ (૩. ૨૧.) ચુકી=ચ્યુતા (૩. ૬૧.)
વાવારહ=વ્યાપાર (૧. ૭૮.) ચયહ=ચયજતિ. (૪. ૨૨૪.)
વામોહ=વ્યામોહ (૧. ૬૬.)

રૂ । કીલ=કોડા (૧. ૫૬.) પડિવત્ત=પ્રતિપત્તિ (૧. ૧૦૬.)
સુવ્વહ=શ્રુ+અતિ (૧. ૧૧૦.) પેમ્મ=પ્રેમન્ (૫. ૨૩) હ૦
વૂ । જાલહ=જ્વાલયતિ (૫. ૪૦.) સર=સ્વર (૫. ૨૪૧.) દીવ=દ્વીપ (૬. ૧.)

(૨) રૂ ની પૂર્વે સૂ કે કોઈ બીજા વ્યંજન, વૂ ની પૂર્વે સૂ તો કેટલાંક ઉદાહરણોમાં વિપ્રકર્ષ સ્વરનો પ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે; અને લૂ ની પૂર્વે કોઈ પળ વ્યંજન આવ્યો હોય તો પળ આ જ પ્રક્રિયા થાય છે. (જુઓ § ૧૮.)

(૩) સંયોજન (Assimilation): સામાન્ય રીતે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનોના પ્રકારોમાં આદિ સૂ યુક્ત સંયુક્ત વ્યંજનોમાં સંયોજન થાય છે.

(ક) સૂ+કોઈ પળ વર્ગનો પ્રથમાક્ષર (તાલ્લવ્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ગના પ્રથમાક્ષર વિના)=તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર (આ પ્રક્રિયામાં સૂ=હ થઈ તેનો વ્યત્યય થાય છે અને સ્પર્શને સોધ્મત્વ અર્પે છે) દા. ત. સંધ=સ્કંધ (૩. ૨૦૧) સ્થલિય=સ્થલિત (૫. ૧૮.) થંભ=સ્તંભ (૬. ૧૦૬.) થુહ=સ્તુતિ (૬. ૧૫૬.) થળ=સ્તન (૧. ૭૪) ફંસહ=સ્પૃશતિ (૬. ૮૦) ફંસહ=સ્પંદતે (૬. ૫૪.) થોવ=સ્તોક (૬. ૫૫.) [જુઓ § ૩૦(ન)]

(જ) સૂ+તાલ્લવ્ય અને મૂર્ધન્ય સિવાય કોઈ પળ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર=તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર દા. ત. સ્થલહ=સ્થલિત (૧. ૨૬.) થિઅ=સ્થિત (૩. ૫૦.) ફાર=સ્ફાર (૫. ૫૮.)

—પરંતુ સામાન્યતઃ ઉપરનો નિયમ હોવા છતાં કોઈક દૃષ્ટાંતોમાં સૂ=હ ની અસર સોધ્મ વ્યંજન પર નિષ્ફળ જતાં બીજા અક્ષરો ઉપર સંક્રમે છે. દા. ત. ફહિય=સ્ફટિક ભવિષ્યત્સહામાં વ્યાપ્ત છે; છતાં વધારે પ્રચલિત રૂપ ફહિહ=સ્ફટિક (૧. ૬૦) માં અંતિમ અ=હ તે આદિ સૂ ને લીધે. તે જ પ્રમાણે થાહ < હ+થાઅ=સ્થાત* (૫. ૧૨૨.) ચિહુર < ચ્ચિકુર *

(ગ) સ્ન્=ળહ । ણહાહિવિ=સ્નાત્વા (૫. ૧૦.) પરન્તુ ણેહ=સ્નેહ (૫. ૧૬.) સ્મ્=સ । સરહ=સ્મરતિ (૬. ૧૨.) અને સુમરહ (૪. ૧૩૫.)

શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્તવ્યંજન.

§ ૩૮. શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્ત વ્યંજન નીચે પ્રમાણે અપભ્રંશમાં હોઈ શકે:—

[૧] વન્ને ય એક જ પ્રકારના વ્યંજન હોય; દા. ત. વુત્ત, મુક્ક સ્વગ્ગ હ૦ કે પ્રથમ વ્યંજન + દ્વિતીય (તે જ વર્ગના) સોધ્મ વ્યંજન = સંયુક્ત વ્યંજન દા. ત. અચ્ચર, વગ્ધ, અચ્છ, વજ્ઝ, અઢ, અઢ્ઢ, અત્થ, અદ્ધ, પુષ્પ, સઘ્માવ હ૦

[૨] ણહ, મ્હ, લહ દા. ત. કણહ, પમ્હ, પલ્હત્થ (સિ. હે. ૮. ૪. ૨૦૦; જો કે અપભ્રંશમાંથી લ્હ અદ્યય થતો જાય છે.)

[૩] વ્યંજન+ર (સિ. હે. ૧. ૪. ૩૨૮-૨૨૯. જુઓ § ૩૭.) કેવલ બોલીમાં, પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં નહિ.

[૪] અનુનાસિક વ્યંજન + વ્યંજન, હાથપ્રતોમાં અનુનાસિક વ્યંજનને પૂર્વ સ્વર પર અનુસ્વાર મુકી બતાવવામાં આવે છે દા. ત. સિંચહ. હંમુહ કે હંમ્મુહ હ૦

§ ૩૯. સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ લેખી, નીચે જણાવેલી પ્રક્રિયા અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે:

[૧] સંયોજન (Assimilation)

(અ) પ્રગામી સંયોજન (Progressive Assimilation).

(બ) અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation).

(ક) વિશિષ્ટ સંયોજન (Special Assimilation).

સંયોજન થતાં સંયુક્ત સ્વરની પૂર્વે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે હ્રસ્વ થાય છે.

[૨] પ્રતિસંયોજન (Simplification) આ પ્રક્રિયા સંયોજનથી ઉલટી જ છે તેથી તેને પ્રતિસંયોજન એડું અભિધાન આપેલું છે.

(અ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવી હોય તો તેની પૂર્વેના હ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘ કરવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો; દા. ત. સહસ્સ < સહસ્ર (સંયોજન); સહાસ < સહસ્સ (પ્રતિસંયોજન) (૩. ૬૧.) આ

પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો અપભ્રંશમાં વહેલે છે. પ્રાકૃતમાં આ પ્રક્રિયાનાં પરિમિત સ્થાનો સિ. હે. ૮. ૨. ૧૨. માં નોંધ્યાં છે.

(ઘ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવા, પૂર્વેના સ્વરને અનુસ્વાર અર્પી તેને લીધે વનાવવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો. દા. ત. મંત < મત્ત (૧. ૨૧.) જુઓ સિ. હે. ૮. ૨. ૧૨.

§ ૪૦. (પ્રગામી સંયોજન) (Progressive Assimilation).

ક્ર + ત = ત્ત । જુત્ત=યુક્ત, રત્ત=રક્ત ।

ક્ર + પ = પ્પ । વપ્પદરાઅ=વાકપતિરાજ ।

ગ્ + ધ = ઢ્ઢ । મુઢ્ઢ=મુઘ્ઢ ।

ટ્ + ક = ક્ક । છક્ક=પટ્ક ।

ટ્ + ત = ત્ત । છત્તીસ=પટ્ત્રિંશત્ ।

ટ્ + પ = પ્પ । છપ્પથ=પટ્પદ્ ।

ઙ્ + ગ = ગ્ગ । સ્વગ્ગ=સ્વડગ્ ।

ઙ્ + જ = જ્જ । સજ્જો=પટ્જ્જ ।

ઙ્ + વ = વ્વ । છવ્વોસ=પટ્વિંશતિ ।

ત્ + ક = ક્ક । ઉક્ક=ઉત્ક ।

ત્ + પ = પ્પ । ઉપ્પલ=ઉત્પલ ।

ત્ + ફ = ફ્ફ । ઉપ્ફુલ્લ=ઉત્ફુલ્લ ।

દ્ + ગ = ગ્ગ । ઉગ્ગીરદ્=ઉદ્ગીરતિ ।

દ્ + વ = વ્વ । ઉવ્વોહ=ઉદ્વોધ ।

દ્ + મ = મ્મ । સમ્માવ=સદ્માવ ।

પ્ + ત = ત્ત । સુત્ત=સુમ્ત ।

જ્ + જ = જ્જ । સુજ્જ=સુજ્જ ।

શ્ + દ્ = દ્દ । સદ્દ=શદ્દ ।

શ્ + ઘ = ઘ્ઘ । લઘ્ઘ=લઘ્ઘ ।

§ ૪૧. અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation)

(ક) સામાન્ય વ્યંજન+અનુનાસિક વ્યંજન=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ

ગ્ + ન = ન્ન । અગ્નિ=અગ્નિ ।

ત્ + ન = ન્ન । સવત્તિ=સવત્તી ।

ગ્ + મ = મ્મ । જુગ્મ=યુગ્મ ।

ક્ર + મ = મ્મ । રુપ્પિણિ=રુક્મિણી ।

ત્ + મ = મ્મ । અપ્પા=આત્મન્ ।

પરંતુ, જ્ + જ (જ્ઞ) = જ્ઞ્ । આણ < અણ્ણા=આજ્ઞા (૫. ૨૬૭)

સાણ=સંજ્ઞા (૫. ૫૫.)

(ઘ) સામાન્ય વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ:—

ક્ર + ય = ક્ક । વક્ક=વાક્ય ।

ક્ર + ર = ક્ક । ચક્ક=ચક્ર ।

પ્ + લ = પ્પ । વિપ્પવ=વિપ્પલવ ।

ક્ર + વ = ક્ક । પિક્ક=પક્કવ ।

અપવાદ:—દ્ + વ = દ્વ । ઉવ્વિગ્ગ=ઉદ્વિગ્ગ । ઉવ્વરિય = ઉદ્વૃત્ત (૧. ૭૦.)

(ક) અનુનાસિક વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=અનુનાસિકવ્યંજનનું દ્વિત્વ.

ન્ર + ય = ન્ણ । કણ્ણ=કન્યા । (૩. ૨૦.)

મ્લ અને મ્ર માટે તો વર્ણપ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે. [§ ૩૪.]

§ ૪૨. અન્તઃસ્થમાં સ્વતઃ દ્વિત્વને પામતા લ્ અને વ્ છે. ય્ દ્વિત્વને પામતાં જ્ માં ફરી જાય છે. ર્ નું દ્વિત્વ થતું જ નથી. અન્તઃસ્થનો અંદર અંદર સંયુક્તવ્યંજન વને, તો દ્વિત્વપ્રક્રિયામાં પ્રધાનત્વનો અનુક્રમ લ્, વ્, ય્ છે, દા. ત. કલ્લ=કલ્લ્ય (૩. ૧૧૪.) કવ્વ=કાવ્ય (૪. ૨.)

દુલ્લલિય=દુર્લલિત (૩. ૨૨.) સવ્વ=સર્વ (૩. ૧૭૬.)

§ ૪૩. કેટલાંક સંયુક્તવ્યંજનોની વિકારપ્રક્રિયા શાસ હોય છે; જેમાંના મુખ્યથી માર્ગદર્શી પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ જ સંક્ષેપમાં નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

(ક) ક્ષ્=આદિમાં શ્, ઙ્, ઙ્ઞ, ઘ્ । સ્વાર=ક્ષાર (૨. ૮૨.)

શ્વવળ=ક્ષવળ (૧૨. ૧૫.) છળ=ક્ષળ (૬. ૧૪૮.)

છાર=ક્ષાર (૭. ૧૪૨.) શિજ્જદ્=ક્ષીયતે (૩. ૫૬.)

ધિત્ત=ક્ષિત્ત (૫. ૨૦૮.)

શબ્દાન્તર્વર્તી હોય તો, કચ્, છચ્, જચ્ । કડકચ્=કટાક્ષ (૨. ૭૫) વિવચ્ચેવ=વિક્ષેપ (૨. ૭૫.); રિચ્ચ=ઋક્ષ (૨. ૫૮) તચ્ચ=તક્ષ (૨. ૫૮.) વિચ્ચોદ્ધ=વિક્ષોભિત (૫. ૭૭.); ઉચ્ચર=ઉત્કર્ષ* (૧. ૧૦૩.) કોઈક વાર હ પળ થાય છે [કચ્ > ચ > હ] દા. ત. નિહિત્ત=નિક્ષિત (૫. ૧૧૮.) [સિ. હે. ૮. ૨. ૧૭-૨૦.]

(ક) શ્ચ, ટ્ચ, ષ્ચ=ચ્ચ । મિચ્ચત્ત=મિથ્યાત્વ (૫. ૧૬૩.) અચ્ચેરય=આશ્ચર્યક (૬. ૧૧૬.) મચ્ચર=મત્સર (૨. ૧૧૩.) ઉચ્ચવ=ઉત્સવ (૪. ૨૮૪.) અચ્ચર=અપ્સરસ (૧. ૪૫.) ૬૦ [સિ. હે. ૮. ૨. ૨૧.]

(ગ) ઋધ્માક્ષર+ પ્રથમ અઘોષ વ્યંજન એમ બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન આદિમાં આવતાં દ્વિતીય સોષ્ઠ અઘોષ વ્યંજન થઈ જાય છે; સ્વરદ્વાયાન્તર્ગત એવો સંયુક્ત વ્યંજન આવતાં પ્રથમ અઘોષ અને દ્વિતીય સોષ્ઠ વ્યંજનનો બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન થાય છે. [§૩૧ (ન)]

(ઘ) દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને તાલવ્યનો આદેશ:—ત્ય, થ્ય, ઘ્ય, ધ્ય=ચ્ચ, છચ્, જચ્, ઝચ્ । અચ્ચંત=અત્યન્ત (૩. ૬) પચ્ચકચ્=પ્રત્યક્ષ (૨. ૪૧), મિચ્ચત્ત=મિથ્યાત્વ (૫. ૧૬૩); અજ્જુ=અઘ (૧. ૯૫.) ઉજ્જાણ=ઉદ્યાન (૧. ૧૪.); મજ્જ=મધ્ય (૧. ૩૪) જુજ્જહો=યુધ્યત (૧. ૪૭); સિ હે. ૮. ૨. ૧૫. ત્વ-થ્વ-ઙ્-ધ્વાં ચ-છ-જ-ઙ્ઘાઃ ક્વ-ચિત્ । નાં ઉદાહરણો માર્ગે જ મળે છે એટલે નોંધ્યા નથી.

(ચ) દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને મૂળવ્યનો આદેશ:—પદ્ધ=પ્રવૃત્ત (૩. ૧૮૭.) મદ્દો=મૃત્તિકા (૧૩. ૧) પદ્ધ=પત્તન (૧. ૭) વદ્દિ=વર્તિ (૨. ૮૭.) વિચ્ચદ્દ=વિચ્છેદ (૨. ૧૦૫) છિદ્દ=છિદ્ર (૧૧. ૬૫) વિચ્ચદ્દ=વિદ્ગ્ધ (૧. ૧૧) વદ્દિય=વધિત (૧. ૧૩૫.) થદ્દ=સ્તદ્ધ (૧૦. ૨૪.) ગાંઠવાલ=પ્રતિપાલ (૧. ૧૭.) ૬ [સિ. હે. ૮. ૨. ૩૫-૪૧.]

(છ) સંયોજન (Assimilation) અથવા ભાષાવિશિષ્ટતા (dialectal peculiarity) થી બનેલા ત્ત, પ્પ, ક્ક કેટલીક વાર એકબીજાને સ્થાને ફેરવેલ થાય છે. દા. ત. ચુક્ < ચુત્ત < ચ્યુત (૩. ૬૯.); જુપ્પદ્ < જુત્તદ્ < મૂત્તદંત યુક્તમાંથી ક્રિયાપદ (૩. ૮૨); લુક્ < લુત્ત < લુપ્ત (૪. ૨૭૮.); બુક્ અથવા બુક < બુત્ત < વક્ત* (૫. ૨૭૨=વોક; સિ.

હે. ૮. ૪. ૯૮=બુક્કદ્); સર્વકિ < સર્વત્તિ < સર્વત્ની (જુઓ લક્ષ્મણ-ગણિન્-સુપાસનાહચરિય, પ્રસ્તાવના. સં. પં. હરગોવિંદદાસ. આ શબ્દ તે ગ્રંથમાં વ્યાપ્ત છે.) કપ્પદ્ < કત્તદ્ < સં. ૧/કૃત્ (સિ. હે. ૮. ૪. ૩૫૭)

(જ) ણ=ઙ્ । વિદ્ધ < વિણ્ધ < વિણ્ણ (૫. ૨૧૪)

(ઝ) દ્વ=મ્મ । જિંમા=જિદ્મા (૩. ૮.), જો કે જીદ્મા (૧. ૧૨૨) પળ રૂપ છે. વિંમિઝ < વિંમિઝ્ઝ < વિંમિઝ્ઝ (૬. ૬.)

રૂપરચના

૧. નામરૂપ.

§ ૪૪. વ્યંજનાન્ત નામ અપભ્રંશમાંથી વસ્તુતઃ અદૃશ્ય જ થઈ ગયાં છે; તો પળ કોઈ વાર વપરાયલાં દીઠામાં આવે છે. ત્, ન્, સ્-વ્યંજનાન્ત નાનોના અવશેષ કદીક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. વંભાણ=વ્રહ્માણઃ (૨. ૧૦૭.) રાયાણો=રાજાનઃ (૪. ૨૨૫.) વૃણો=વ્રતિનઃ (૪. ૨૨૮.) આવા અવશેષો અર્ધમાગધીમાં અને તેના પછી પ્રાકૃતમાં વધારે છે. અપભ્રંશમાં તો લગભગ હુસ જ છે.

વ્યંજનાન્ત નામોમાં વે પ્રકારના ફેરફાર કરવામાં આવે છે: [૧] કેટલીક વાર અન્ત્ય વ્યંજન દૂર કરવામાં આવે છે: દા. ત. મળ=મનસ્ (૨. ૯૨.) જગ=જગત્ (૬. ૪૩.) અપ્પ=આત્મન્ (૭. ૬૦.) મળહારિ=મનોહારિણી (૫. ૧૭૯.) [૨] કેટલીક વાર અન્ત્ય વ્યંજનમાં અ ઋમેરી અકારાન્ત નામ પ્રમાણે તેની ગણના થાય છે; સ્ત્રીલિંગે આ કે ઇ ઋમેરવામાં આવે છે. દા. ત. જુવાણ=યુવન્ (૫. ૧૧૦), આઝસ=આયુષ્ (૨. ૧૯.) અપ્પણ=આત્મન્ (૭. ૫૬.) ૬. [૩] ઋકારાન્ત નામના ઋ=અર કરવામાં આવે છે. દા. ત. પિયર=પિત્ (૪. ૮૯.) માયર=ભ્રાત્ (૫. ૧.) ૬૮; પળ ભત્તાર=ભર્ત્ (૫. ૩૧.) સસ=સ્વસ્ (૩. ૬૬.); માય, માઈ=માત્ (૩. ૧૦૭); માઈ=ભ્રાત્ (૧. ૧૪૫.) ૬૦ સંસ્કૃતાનુસારી વિકૃતિ છે. [૪] અત્-અન્તી વર્તમાનકૃદન્તો અને વત્-અન્તી નામના અન્ત અન્ત અને વન્ત થઈ જાય છે, મત્ નો મન્ત કે વન્ત થઈ જાય છે. કોઈ વાર પ્રાકૃતને અનુસરી ત્ એકલો પળ લ્વજી દેવામાં આવે છે દા. ત. ભયવ=ભગવત્ [૫] સ્ત્રીલિંગી આકારાન્ત અને ઈકારાન્ત નામનો અન્ત્ય સ્વર દ્રશ્વિત કરવામાં આવે છે. દા. ત. કીલ=

ક્રીડા, સિયય=સિકતા (૧. ૮૬.) પડિમ=પ્રતિમા (૧. ૮૭.) પુજા
=પૂજા (૧. ૯૦); વેણિ=વેણી (૩. ૨૪.) માલહ=માલતી (૩. ૩૧)
સર્વલિધિ=સૈરન્ધ્રી (૩. ૩૨.) કિકરિ=કિકરી (૩. ૩૩.) જવલ્લે
દીર્ઘ સ્વર રાજવામાં આવે છે. દા. ત. જિભા=જિહ્વા (૩. ૮.) કોઈ વાર
આકારાન્ત દ્રશ્ય કરી તેમાં ડ ઝમેરી, ફકારાન્ત કરવામાં આવે છે. દા. ત.
ણિસિ=નિશા (૧. ૨.) કહિ=કથા (૩. ૧૮૭.).

આ પ્રમાણે પુલિંગ, છીલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં, અ, ઇ અને ઊ-અન્તનાં
જ નામ હોય છે. આ, ઈ, ઊ-અન્તમાં છીલિજી નામો વિકલ્પે આવે છે.

§ ૪૫. અપભ્રંશમાં બે જ વચન હોય છે-એકવચન અને અનેકવચન.
દો, બે એ બે દ્વિવચનનાં રૂપ સિવાય અપભ્રંશમાં દ્વિવચન નથી.

§ ૪૬. સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાં જાતિ સંસ્કૃતને અનુસરે છે. પરંતુ તેમાં
અવ્યવસ્થા તો છે જ. તેટલા જ માટે સિ. હે. ૮. ૨. ૪૪૫ માં લિંગને અપ-
ભ્રંશ વિષયે અતન્ત્ર કહ્યું છે. દા. ત. કડકચ્ચઈ=કટાક્ષાન્ (૬. ૯૯.)
દેસઈ=દેશાન્ (૬. ૧૦૦), આરંભઈ=આરંભાન્ (૬. ૧૦૭.) ઇ.

§ ૪૭. સંસ્કૃતની સરસામણીમાં પાલી અને પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓનો દ્વાસ
થયેલો છે. પાલીમાં પણ ચોથી અને છઠી વિભક્તિઓનો ભેદ અદૃશ્ય થતો જાય
છે. અપભ્રંશમાં તો વિભક્તિઓનો દ્વાસ પૃથી પણ અધિક છે. પ્રાકૃતમાં દેશ
દેતો ચતુર્થી અને છઠીનો ભેદાભાવ (વરુણિ પ્રાકૃતપ્રકાશ ૬. ૬૪. ચંદ. ૨.
૧૩.) અપભ્રંશમાં તો છે જ. ચતુર્થી અને દ્વિતીયાનો ભેદ કોઈ વાર નષ્ટ થાય
છે. (જુઓ અ. પા. ટિપ્પણી. ૧. ૯૪-૯૭-૧૦૭). સપ્તમી અને તૃતીયાનાં
એકવચન અને અનેકવચનનાં રૂપ કેટલેક દરજ્જે સરસાં બની જાય છે. પ્રથમા
અને દ્વિતીયાનો ભેદ પણ લાક્ષણિક રહેતો નથી. કોઈવાર પંચમી અને ષષ્ઠીનાં એક
વચન પણ સરસાં થઈ જાય છે. આ બધી વાતો નીચેનાં રૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

§ ૪૮. અકારાન્તનામનાં રૂપ (પુલિંગ)
નીચે એક જ નામ લઈને સુગમતા સ્વાતર રૂપ આપવામાં આવેલાં છે.

એકવચન:—

પ્રથમા. પુત્ત (૧. ૪.) પુત્ત (૧. ૪.) પુત્તો (૫. ૧૩.) પુત્તઝ (૧. ૬૨.)
પુત્તઈ (૧. ૩.)

દ્વિતીયા. પુત્ત (૧. ૮૭.) પુત્ત (૨. ૮.) પુત્તહો (૧. ૧૦૭.) પુત્તં (૬. ૨૯)
તૃતીયા. પુત્તેણ (૧. ૧૦૨.) પુત્તિણ (૧. ૧૧૫.) પુત્તે (૧. ૮૦.) પુત્તે
(૧. ૧૦.) પુત્તિ (૬. ૧૬.) પુત્તિ (૫. ૯૬.) પુત્તઈ (૫. ૧૦૦)
પુત્તેણં (૪. ૧૬૯)

પંચમી. પુત્તહે (૩. ૧૧૩) પુત્તહુ (૫. ૩૪) પુત્તહો (૪. ૧૭૫)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી. પુત્તસ્સ (૬. ૧૬૪) પુત્તસ્સુ (૧૪. ગીત. ૫) પુત્તહો (૧. ૧૦૪.
૧૦૫.) પુત્તહુ (૯. ૩૬.)

સપ્તમી. પુત્તિ (૬. ૫.) પુત્તે (૧. ૧૧૪.) પુત્તઈ (૪. ૨૭૪.) પુત્તઝ (૭.
૭૮.) પુત્તષ (૧. ૧.) પુત્તમ્મિ (૬. ૧૫૮.)

સંબોધન. પુત્ત (૩. ૧૮૨.) પુત્તા (૭. ૨૮.)

અનેકવચન:—

પ્રથમા. પુત્ત (૧. ૭.) પુત્તા (૧. ૯૬.)

દ્વિતીયા. પુત્ત (૨. ૯.) પુત્તા (૨. ૯.)

તૃતીયા. પુત્તહિં (૧. ૬૯) પુત્તહિ (૧. ૫૮.) પુત્તેહિ (૧. ૫૭.) પુત્તેહિં
(૧. ૫૭.) પુત્તિહિં (૧. ૧૨૦.) પુત્તિહિ (૧. ૫૮.)

પંચમી [પુત્તહું], પુત્તહં (૯. ૧૯.)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી પુત્તાણં (૪. ૨૩૧.) પુત્તાણ (૬. ૧૬૫.) પુત્તહં (૧. ૭૩.)
પુત્તહ (૭. ૬.) પુત્તાહં (૭. ૯.)

સપ્તમી પુત્તહિં (૫. ૧૫૩.) પુત્તેસુ (૬. ૭૮.) પુત્તિહિં (૩. ૨૩.)

સંબોધન પુત્તહો (૧. ૯૪.) પુત્તહુ (૧૩. ૩૯; ૩. ૧૮૧.)

(ક) ઉપરનાં રૂપાલ્પાનોમાં પુત્તો, પુત્તં, પુત્તાણં, પુત્તમ્મિ ચોક્કસાં
મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં રૂપ છે.

(લ) પાંચમી, ષષ્ઠી વિભક્તિ વચ્ચે પણ સંભ્રમ થઈ ગયો છે. વિભક્તિ-
વ્યાપારની નિરંકુશતા જોવી હોય તો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઘણે સ્થળે મઠી આવશે,
દા. ત. ઉદ્ધરણ ૧. કડવડ. ૧૨. વપરાયલાં રૂપાલ્પાનો પણ તે જ હતાવે છે.

(ગ) અનાદર ષષ્ઠીના પ્રયોગનું ઉદાહરણ: પેકસંતહં રાયહં મુચ્છ
ગય । (૩. ૭૨.) સતિ સપ્તમી: વિમલે વિહાણય કિયણ પયાણય
ઉયયદિસિહરે રવિ દીસઈ । (૧. ૧.) બીજે સ્થળે પદ્મં જીવંતણ

મહુ બહી મહ્ય અવત્થા । (૩. ૧૦.) અહિં સપ્તમીને સ્થાને તૃતીયા યોજી છે, જે બતાવે છે કે તૃતીયા અને સપ્તમી વચ્ચે મહુ જ સંપ્રમ થયેલો હોવો જોઈએ.

(ઘ) ઉપરનાં રૂપાલ્યાનોમાં નાસિક્યતા (Nasality) પ્રત્યેના દુર્લક્ષણી તથા ઈ અને ઈ, તેમ જ ઓ અને ઊ ની પ્રામકતાથી નૂતન રૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

(ચ) ઉદ્ધરણ ૧૨. અને ૧૩. અનુક્રમે કળહ અને સરહના દોહાકોશમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક યાસ રૂપાલ્યાનો દેખાય છે. તે મુખ્યત્વે કરીને બોલી વિશેષો (Dialectal Peculiarities) અને અર્વાચીનતાનાં ચિહ્ન છે. આ સંબંધી ચર્ચા પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલી છે તે જોવી.

(છ) કેટલીક વાર ઘંડની યાતર વિભક્તિ પ્રત્યયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. દા. ત. જિણજમ્મણ અમર પરાઈય (૨. ૧૮.) સરિપવાહ મિહુણઈ ણાસંતઈ (૧. ૮.) વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરક્કસેણં સ્વદ્યં (૬. ૧૧.) ૩૦

§ ૪૯. અકારાન્ત નપુંસકલિંગી નામનાં રૂપ.

ફલ.

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-દ્વિતીયા. ફલુ (૧. ૩૬.)

ફલાઈ-ઈ (૧. ૧૨૭.)

ફલ (૧૩. ૧૯.)

ફલઈ-ઈ (૧. ૩૭.)

અવશિષ્ટ રૂપ અકારાન્ત પુલ્લિંગી નામનાં રૂપ પ્રમાણે થાય છે.

§ ૫૦. ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામનાં રૂપ (પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ)

પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ વચ્ચે કાંઈ પણ ફેર નથી. નપુંસકલિંગમાં વારિઈ-વારીઈ કે મહુઈ-મહુઈ પ્રથમા, દ્વિતીયા અનેકવચનમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ હોય; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે પ્રયોજિત નથી.

મૂળે ય ઈ અને ઊ અન્તવાળાં નામો જ ઓછાં વપરાયલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને વળી તેમાં પણ તે નામોને ઘણી વાર ય < ક સ્વાર્થ પ્રત્યય લગાડી અકારાન્ત નામ જેવાં રૂપાલ્યાનો તેનાં કરવામાં આવે છે. દા. ત. સમ્માઈટિહ (૭. ૫૪.) જોઈયા (૭. ૫૧.) જોઈય (૭. ૬૪.) ણાણિયઈ

(૭.૮૧.) અગિયષ (૭. ૧. ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામના રૂપની આન્તાનુકૃતિ) જોઈસિયઈ (૫. ૧૦૭.) આ ઉપરાંત એ પણ માલમ પડે છે કે રૂપાલ્યાનોના જ્યાં પ્રત્યયો છે, ત્યાં લગભગ સરખા જ પ્રત્યયો છે. પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન વિભક્તિને તો પ્રત્યયો જ નથી. ઇન્ અન્તવાળાં નામોમાં ન્ ઘણીવાર લ્યજી દેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેનાં રૂપો ઇકારાન્ત નામ જેવાં જ કરવામાં આવે છે.

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા ગિરિ (૨. ૧૦૦)

પરમેટ્ટિ (૩. ૫૦.)

ગુરુ (૮. ૧.)

રવિદુ (૪. ૨૭૮.)

દ્વિતીયા ગિરિ (૩. ૯૭.)

પરમિટ્ટિ (૬. ૪૭.)

સિસુ (૫. ૨૫.)

ગુરુ (૭. ૭.)

તૃતીયા કરિણા (૫. ૧૩૭.) બહુપં (૭. ૧૧૨)

ણાણિઈ (૫. ૧૪૯.)

વલિણા (૫. ૧૯૩.) બહુયઈ (૮. ૧૫)

માઈઈ (૫. ૨૭૭.)

પહુણા (૫. ૨૯૨.) મંતિઈ (૫. ૧૮૮.)

વહવિ (૪. ૧૫.)

પંચમી [ગિરિહે] મહુણો (૪. ૨૨૯.)

[ગિરિહુ]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી રહુવઈહે (૨. ૨૨.)

જોઈઈ (૭. ૩૭.)

કરિહો (૩. ૮૭.)

ણાણિઈ (૭. ૧૧૨.)

પંડુહિ (૩. ૧૪૯.)

માઈણં (૪. ૨૩૧.)

હરિહિ (૪. ૧૬૨.)

રિસિઈ (૫. ૨૦૬)

માણુઈ (૪. ૧૮૫.) જગવઈણો (૪. ૨૨૮.)

કુલસામિઈ (૫. ૪૫.) વિટ્ટુઈ (૫. ૨૩૧.)

સપ્તમી સુઈઈ (૫. ૧૯૬.)

[ગિરિહું]

સંબોધન સિઈ (૨. ૧૨૫.)

[ગિરિ]

§ ૫૧. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ

આગળ આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનો અન્તિમ આ હ્રસ્વ કરી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યય લગાડવા લાયક બે મૂળરૂપ બને છે. દા. ત. માલ અને માલા.

અનુવચન	અનુવચન
પ્રથમા માલા (૧. ૩૬.)	માલાડ (૧. ૩૨.)
માલ (૧. ૨૨.)	માલડ (૧. ૪૦.)
દ્વિતીયા [માલા] માલ (૧. ૫૬.)	માલાડ (૨. ૧૮૮.)
	માલડ (૩. ૨૧.)
તૃતીયા માલાઈ (૧. ૨૩.)	[માલાહિં] માલાહિં (૪. ૨૧૮.)
માલાઈ (૩. ૧૧૪.) માલાઈ (૧. ૮૧.)	
માલાઈ (૧. ૬૭.) માલાહે (૨. ૮૩.)	
પંચમી [માલાહે-માલાહે]	[માલાહુ-માલાહુ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી માલાહે (૨. ૨૪.)	માલાહું (૩. ૭૭.)
માલાહે (૨. ૧૩૭.) માલાહિં (૨. ૭૩.)	
માલાહિં (૩. ૧૧૦.) માલાહો (૩. ૧૧૫.)	
સપ્તમી માલાહે (૩. ૧૧૪.)	[માલાહિં-માલાહિં]
માલાઈ (૪. ૧૧૨.)	
સંબોધન માલ (૨. ૫૨.)	[માલડ-માલાડ]

§ ૫૨. ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ:—

કેટલાંક સ્ત્રીલિંગી આકારાન્ત નામનો અન્ત્ય આ હ્રસ્વિત કરવામાં આવે છે તે આપણે જોયું. (§ ૫૧.) આવાં નામોને અન્તે ઈ કોડવાર લગાડવામાં આવે છે. દા. ત. ચાલી (૧. ૨૨.) નિસિ (૧. ૨.) વસુંધરી (૨. ૬૪.) પરમેસરી (૨. ૭૧.) ૬૦ વિશેષણનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપ પણ ઈ લગાડીને કરવામાં આવે છે. દા. ત. જુઓ ઉદ્ધરણ ૨. કહવક ૨. સ્ત્રીલિંગી ઈકારાન્ત નામનાં રૂપો ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપથી જુદાં નથી. ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામ આમે સંસ્કૃતમાં તો ઓછાં છે જ; પ્રસ્તુત પ્રથમાં વહુ (૧. ૪૬.) અને વહુદિ (૧. ૧૪૦.) એ બે રૂપો જ સ્પષ્ટતાથી છે. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ જેવાં જ ઈકારાન્ત નામનાં રૂપ છે.

અનુવચન	અનુવચન
પ્રથમા તરુણિ (૫. ૧૪.)	તરંગિણીડ (૧. ૩૨.)
રિદ્ધી (૫. ૬૬.)	ણારિડ (૩. ૭૫.)
મહારી (૫. ૭૫.)	કુમારિડ (૫. ૧૭૯.)
દ્વિતીયા મહિ (૫. ૯૩.)	જણદિદ્ધિડ (૫. ૮૬.)
અવકચડી (૭. ૭૧.)	ગાહિણીડ (૬. ૧૩૨.)
તૃતીયા ઘરિણિ (૫. ૧૫૭.)	વિરહંતિહિ (૫. ૩૨.)
ચિલાસિણિઆઈ (૫. ૧૨૧.)	
પંચમી [તરુણિહે]	[તરુણિહુ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી મહાવિહે (૩. ૪૮.)	પાણિયહારિહુ (૬. ૧૧૨.)
પુત્તિહિં (૫. ૧૦૮.) ભૂમિહિં (૫. ૨૨૮.)	
સપ્તમી પહરંતિહિં (૫. ૧૬૨.)	વાવિહિં (૫. ૪૫.)
મુદ્ધિ (૫. ૨૮૭.)	કામિણિહિં (૩. ૧૨૮.)
સિદ્ધિહિં (૭. ૨૫.) રચણિહે (૩. ૧૧૪.)	
તુંગિહે (૩. ૧૧૬.)	
સંબોધન માઈ (૩. ૧૦૭.)	[તરુણિહો]
પંચાલિ (૩. ૧૦૯.)	

૨. સર્વનામરૂપ

§ ૫૩. પ્રથમપુરુષવાચક સર્વનામ:—

અનુવચન	અનુવચન
પ્રથમા હડ (૨. ૨૧૮.) મહ (૨. ૧૭૫.)	[અમ્હે] અમ્હઈ (૨. ૫૧.)
દ્વિતીયા મહ (૧. ૨.) મહં (૩. ૬૪.) મં (૧૧. ૧૧.)	[અમ્હે, અમ્હઈ]
તૃતીયા મહં (૨. ૧૭૧.) મહ (૧. ૧૧૬.)	[અમ્હેહિં] અમ્હહિં (૬. ૧૪૦.)
મહ (૬. ૧૬૬.)	
પંચમી મહુ (૩. ૧૧૬.) [મજ્ઞુ]	[અમ્હહં]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી મહુ (૨. ૩૨.) મજ્ઞુ (૬. ૧૭.)	અમ્હાણ (૬. ૧૬૭.)
મહું (૫. ૨૧૫.)	[અમ્હહં]
સપ્તમી [મહં]	[અમ્હાહુ]

§ ५४. द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा तुहं (३. १९६.) तुहु (२. २१.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
द्वितीया पइं (३. ६०.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
तृतीया पइ (२. ८९.) पइं (३. ६२.)	[तुम्हेहिं]
तइं (३. १४५.)	तुम्हइं (५. २७४.)
पंचमी [तउ, तुज्जु, तुध्र *]	[तुम्हहं]
चतुर्थी-षष्ठी तउ (२. १६८.)	तुम्ह (३. ९४.)
तुह (४. १५१.)	तुम्हइ (२. ६३.)
तुज्ज (४. २७०.)	तम्हाण (६. १६६.)
तुज्जु (५. ४७.) [तुध्र *]	तुम्हह-हं (३. ४६.)
सप्तमी तुह (५. ४८.) [तइं]	[तुम्हासु]

§ ५५. दर्शक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा [पु.] सो (१. २९.) सु (६. ८९.)	[पु.] ते (१. २४.)
स (५. १४८.)	
[स्त्री.] सा (१. १०९.) स (३. ६८.)	[स्त्री.] ताउ (१. ३२.)
	ति (२. ७६.)
[न.] तं (१. ३६.) तं तु (११. ६.)	[न.] ताइ (१. २५.)
द्वितीया [पु.] तं (१. ५०.)	[पु.] [ते]
[स्त्री.] तं (१. ७६.)	[स्त्री.] [ताउ]
[न.] तं (१. १३४.)	[न.] [ताइ]
तृतीया [पु.] तेण (१. ११३.) तें (२. २०१.)	[पु.] तेहि (१. १३३.)
तइं (३. १८.) तेणं (६. १६६.)	ताहं (२. १७.)
ति (१. ८.)	तेहि (३. ५१.)
[स्त्री.] ताइं (२. १७८.) [तिण, तीण, ताण, तण]	[स्त्री.] तेहि (२. ५०.)
पंचमी [पु.] तहे (४. १९८.) तउ (४. १७६.)	[पु.] [तहु]
[स्त्री.] [ताहे-तहे]	[स्त्री.] [ताहिं]

षष्ठी [पु.] तासु (१. १११.) तहो (१. ६०.)	[पु.] तहु (१. १५.)
तहि (२. ८४.) तसु (७. ७९.)	
तहु (५. ९.) तहिं (५. १८.)	
[स्त्री.] तिह (२. १४४.)	[स्त्री.] ताहि (१. १३२.)
ताहि (५. २६६.)	
सप्तमी [पु.] तहिं (१. १०६.)	[पु.] तहिं
तहि (२. ११२.)	
[स्त्री.] तहि (२. १४१.)	[स्त्री.] [ताहिं]
तहिं (७. १०३.)	

§ ५६. संबंधी सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा [पु.] जो (१. २९.) जु (७. १३५.)	[पु.] जे (१. २४.)
[स्त्री.] जा (१. १०९.)	[स्त्री.] जाउ (१. ३२.)
[न.] जं (१. २६.)	[न.] जाइ (७. १०६.)
द्वितीया [पु.] [जं]	[पु.] [जे]
[स्त्री.] [जं]	[स्त्री.] [जाउ]
[न.] जं जु (११. ६.)	[न.] [जाइ]
तृतीया [पु.] जेण (१. ५.) जि (४. २६९.)	[पु.] जेहिं (४. ११०.)
जें (५. ९.)	
[स्त्री.] [जाइ, जाँ, जिण इ०]	[स्त्री.] जेहिं (२. ४९.)
पंचमी [पु.] जउ (३. ५७.) [जहे]	[पु.] जहु
[स्त्री.] [जाहे]	[स्त्री.] [जाहिं]
चतुर्थी-षष्ठी [पु.] जासु (१. १०.) जसु (१. ८०.)	[पु.] जाहं-जाह (४. १०८.)
जस्स (६. ६२.) [जहो]	
[स्त्री.] जाहि (२. ४८.)	[स्त्री.] [जाहिं]
सप्तमी [पु.] जहिं (७. १०४.)	[पु.] [जहिं]
जम्मि (५. २६.)	
[स्त्री.] [जहि]	[स्त्री.] [जाहिं]

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

અન્યકવચન	અન્યકવચન
પ્રથમા- [પુ.] કો (૨. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.)	[પુ.] કે (૧. ૫૪.)
દ્વિતીયા. [સ્ત્રી.] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧)	[સ્ત્રી.] કાયડ (૨. ૧૮.) [કાણ]
[ન.] કિ (૧. ૯૫.)	[ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)
તૃતીયા. [પુ.] કેણ (૧. ૧૧૬.) કઈ (૧૧. ૨૧.)	[પુ.] કેહિં (૪. ૨૨૫.)
[સ્ત્રી.] કાઈ (૨. ૧૧) [કાણ]	[સ્ત્રી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]
પંચમી. [પુ.] કડ (૪. ૧૯૭.) [કહે]	[પુ.] [કહુ]
[સ્ત્રી.] [કાહે]	[સ્ત્રી.] [કાહિં]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી. [પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૧૯.)	[પુ.] કાહં-હ (૪. ૨૯૩.)
કસ્સ (૬. ૯૫.) કાણુ (૫. ૯૮.)	
[સ્ત્રી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.)	[સ્ત્રી.] કાહિ (૪. ૨૯૩.)
સપ્તમી [પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.)	[પુ.] [કહિં]
[સ્ત્રી.] [કાહિં]	[સ્ત્રી.] [કાહિં]

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭. ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(ઘ) કિ અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (પૂ. કોણ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [સ્ત્રી.] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'ઘ, ઘઘ < સં. ઘતદ્; ઘહ < સં. ઘપઃ ।' નાં રૂપ:—

અન્યકવચન	અન્યકવચન
પ્રથમા- [પુ.] ઘડ (૧. ૧૩૩.) ઘડ (૨. ૧૬૯.)	[પુ.] ઘહા
દ્વિતીયા. ઘહુ (૨. ૧૨૬.) ઘહુ (૫. ૧૪૯.)	[સ્ત્રી.] [ઘહોઝ]
ઘહ (૨. ૮૯.) ઘડ (૨. ૧૭૮.)	[ન.] [ઘહઈ, ઘયઈ,
[સ્ત્રી.] ઘહો (૩. ૯૦.)	ઘહાઈ, ઘયાઈ]
તૃતીયા [પુ.] ઘણ (૧. ૧૧૫.)	[પુ.] [ઘહિં, ઘહાહિં,
ઘણં (૫. ૧૯૪.) ઘં (૧૧. ૧૪.)	ઘણહિં]
ઘણા (૬. ૧૨.)	[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

પંચમી [ઘયહે]

[પુ.] [ઘયહું]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] ઘયહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [ઘયાહં]

[સ્ત્રી.] [ઘયહે]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

સપ્તમી [પુ.] ઘહઈ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [ઘયહિં]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

§ ૫૯. આઘ, અઘ=ઇદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં વપરાયેલાં છે. દા. ત. તૃતીયા આઘં (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આયહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આયહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આયહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આયહં (૨. ૨૧૦).

§ ૬૦. સ્વત્વાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સઘ્વ, અણ્ણ, ઇક્ક ઇનાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (યદ્) અને ત (તદ્) ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી વનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) ઇત્તિડ (૧. ૧૦૭), તેત્તિડ, જેત્તિડ, કેત્તિડ (૩. ૧૦૮.)

(આ) ઇત્તડડ (૧. ૧૦૭.) તેત્તડડ, જેત્તડડ, કેત્તડડ (૩. ૧૨૯.)

(ઇ) ઇવડડ (=ઇવડુ ૨. ૧૩૧.) તેવડડ (=તેવડુ ૫. ૨૧૪) જેવડડ, કેવડડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

(ઈ) ઇત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અઇસડ (૧૨. ૧૩.) તઇસડ, જઇસડ (૧૦. ૧.) કઇસડ (૧૭. ૯.)

(આ) ઇહડ (૫. ૧૪૯.) તેહડ, (૭. ૨૬.) જેહડ (૫. ૧૪.) કેહડ (૫. ૧૪.)

(ઇ) ઇરિસ (૪. ૨૬૮.), અમ્હારિસ (૪. ૧૯૯.), તુમ્હારિસ (૩. ૧૨.)

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

એકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા- [પુ.] કો (૧. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.) [પુ.] કે (૧. ૫૪.)	
દ્વિતીયા. [સ્ત્રી.] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧) [સ્ત્રી.] કાયડ (૧. ૧૮) [કાડ]	
[ન.] કિં (૧. ૯૫.) [ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)	
તૃતીયા. [પુ.] કેળ (૧. ૧૧૬.) કંઈ (૧૧. ૨૧.) [પુ.] કેહિં (૪. ૨૨૫.)	
[સ્ત્રી.] કાઈ (૨. ૧૧) [કાણ] [સ્ત્રી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]	
પંચમી. [પુ.] કડ (૪. ૧૯૭.) [કહે] [પુ.] કહુ	
[સ્ત્રી.] કાહે [સ્ત્રી.] કાહિ	
ચતુર્થી-ષષ્ઠી. [પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૫૯.) [પુ.] કાહં-હ (૪. ૨૯૩.)	
કસ્સ (૬. ૯૫.) કાસુ (૫. ૯૮.)	
[સ્ત્રી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.) [સ્ત્રી.] કાહિ (૪. ૨૯૩)	
સપ્તમી [પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.) [પુ.] [કહિં]	
[સ્ત્રી.] [કાહિ] [સ્ત્રી.] [કાહિ]	

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭. ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(ખ) કિં અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (પૂ. કોળ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [સ્ત્રી.] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'હ, ઇ < સં. હતદ્; હહ < સં. હય: ।' નાં રૂપ:—

એકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા- [પુ.] હડ (૧. ૧૩૩.) હડ (૨. ૧૬૯.) [પુ.] હહા	
દ્વિતીયા. હહુ (૨. ૧૨૬.) હહડ (૫. ૧૮૯.) [સ્ત્રી.] [હહોડ]	
હહ (૨. ૮૯.) હડ (૨. ૧૭૮.) [ન.] [હહં, હયઈ,	
[સ્ત્રી.] હહો (૩. ૯૦.) હહાઈ, હયાઈ]	
તૃતીયા [પુ.] હણ (૧. ૧૧૫.) [પુ.] [હહિં, હયહિં,	
હપે (૫. ૧૯૪.) હે (૧૧. ૧૪.) હણહિં]	
હણહ (૬. ૧૨.) [સ્ત્રી.] [હયાહિં]	

પંચમી [હયહે]

[પુ.] [હયહું]

[સ્ત્રી.] [હયાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] હયહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [હયાહં]

[સ્ત્રી.] [હયહે]

[સ્ત્રી.] [હયાહિં]

સપ્તમી [પુ.] હહહ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [હયહિં]

[સ્ત્રી.] [હયાહિં]

§ ૫૯. આઅ, અ=હદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં વપરાયેલાં છે. દા. ત. તૃતીયા આપે (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આયહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આયહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આયહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આયહં (૨. ૨૧૦).

§ ૬૦. સ્વવાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સવ્વ, અણ્ણ, હક્ક હ૦નાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (યદ્) અને ત્ (તદ્)ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી બનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) હત્તિડ (૧. ૧૦૭), તેત્તિડ, જેત્તિડ, કેત્તિડ (૩. ૧૦૮.)

(આ) હત્તડડ (૧. ૧૦૭.) તેત્તડડ, જેત્તડડ, કેત્તડડ (૩. ૧૨૯.)

(ઇ) હવડડ (=હવહુ ૨. ૧૩૧.) તેડવડ (=તેવહુ ૫. ૨૧૪) જેવડડ, કેવડડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭)

(ઈ) હત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અહસડ (૧૨. ૧૩.) તહસડ, જહસડ (૧૦. ૯.) કહસડ (૧૭. ૯.)

(આ) હહડ (૫. ૧૪૯.) તેહડ, (૭. ૨૬.) જેહડ (૫. ૯૪.) કેહડ (૫. ૯૪.)

(ઇ) હરિસ (૪. ૨૬૮.), અમ્હારિસ (૪. ૧૯૯.), તુમ્હારિસ (૩. ૧૨.)

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

અનેકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા- [પુ.] કો (૨. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.) [પુ.] કે (૧. ૫૪.)	
દ્વિતીયા. [સ્ત્રી.] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧) [સ્ત્રી.] કાયડ (૧. ૧૮) [કાડ]	
[ન.] કિં (૧. ૯૫.) [ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)	
તૃતીયા. [પુ.] કેળ (૧. ૧૧૬.) કઈ (૧૧. ૨૧.) [પુ.] કેહિં (૪. ૨૨૫.)	
[સ્ત્રી.] કાઈ (૨. ૧૧) [કાણ] [સ્ત્રી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]	
પંચમી. [પુ.] કડ (૪. ૧૯૭.) [કહે] [પુ.] [કહુ]	
[સ્ત્રી.] [કાહે] [સ્ત્રી.] [કાહિ]	
ચતુર્થી-ષષ્ઠી. [પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૫૯.) [પુ.] કાહં-હ (૪. ૨૯૩.)	
કસ્સ (૬. ૯૫.) કાસુ (૫. ૯૮.)	
[સ્ત્રી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.) [સ્ત્રી.] કાહિ (૪. ૨૯૩)	
સપ્તમી [પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.) [પુ.] [કહિં]	
[સ્ત્રી.] [કાહિ] [સ્ત્રી.] [કાહિ]	

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭. ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(ખ) કિં અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (પૂ. કોણ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [સ્ત્રી.] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'ઘ, ઘઅ < સં. ઘતદ્; ઘહ < સં. ઘઘ: ।' નાં રૂપ:—

અનેકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા- [પુ.] ઘડ (૧. ૧૩૩.) ઘડ (૨. ૧૬૯.) [પુ.] ઘહા	
દ્વિતીયા. ઘહુ (૨. ૧૨૬.) ઘહડ (૫. ૧૮૯.) [સ્ત્રી.] [ઘહીડ]	
ઘહ (૨. ૮૯.) ઘડ (૨. ૧૭૮.) [ન.] [ઘહઈ, ઘયઈ,	
[સ્ત્રી.] ઘહો (૩. ૯૦.) ઘહાઈ, ઘયાઈ]	
તૃતીયા [પુ.] ઘણ (૧. ૧૧૫.) [પુ.] [ઘહિં, ઘહહિં,	
ઘપે (૫. ૧૯૪.) ઘે (૧૧. ૧૪.) ઘણહિં]	
ઘણહ (૬. ૧૨.) [સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]	

પંચમી [ઘયહે]

[પુ.] [ઘયહું]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] ઘયહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [ઘયાહં]

[સ્ત્રી.] [ઘયહે]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

સપ્તમી [પુ.] ઘહઈ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [ઘયહિં]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

§ ૫૯. આઅ, અ=ઈદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં વપરાયલાં છે. દા. ત. તૃતીયા આપે (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આયહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આયહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આયહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આયઈ (૨. ૨૧૦).

§ ૬૦. સ્વવાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સઘ્વ, અણ્ણ, ઇક્ક ઇનાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (યદ્) અને ત્ (તદ્)ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી વનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) ઘત્તિડ (૧. ૧૦૭), તેત્તિડ, જેત્તિડ, કેત્તિડ (૩. ૧૦૮.)

(આ) ઘત્તડડ (૧. ૧૦૭.) તેત્તડડ, જેત્તડડ, કેત્તડડ (૩. ૧૨૯.)

(ઇ) ઘવડડ (=ઘવડુ ૨. ૧૩૧.) તેડવડ (=તેવડુ ૫. ૨૧૪) જેવડડ, કેવડડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭)

(ઈ) ઘત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અહસડ (૧૨. ૧૩.) તહસડ, જહસડ (૧૦. ૯.) કહસડ (૧૭. ૯.)

(આ) ઘહડ (૫. ૧૪૯.) તેહડ, (૭. ૨૬.) જેહડ (૫. ૯૪.) કેહડ (૫. ૯૪.)

(ઇ) ઘરિસ (૪. ૨૬૮.), અમ્હારિસ (૪. ૧૯૯.), તુમ્હારિસ (૩. ૧૨.)

(જી) [૧.] સ્થળવાચક અવ્યય:—

(અ) ઇત્થુ (૧. ૬૮.), જિત્થુ, જેત્થુ, તિત્થુ (૬. ૬.)
તેત્થુ, કેત્થુ; વઢી જેત્થહો (=જેત્થહો ૨. ૬૫.)
તેત્થહો (૩. ૧૩૩.)

(આ) ઇહ (પઠીનું રૂપ; ૨. ૧૧૦.) જહિં, તહિં, કહિં જે
સર્વનામનાં સસમીનાંરૂપ છે તે પળ અવ્યયો તરીકે વપરાય છે.

(ઈ) જડ (૩. ૧૭.) તડ (૩. ૫૭.) કડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૧૬.)

(ઈ) ઇત્તહે; જેત્તહે (૧. ૪૨), તેત્તહે (૧. ૧૪૨.), કેત્તહે
અળેત્તહે (૩. ૧૭૩.)

[૨] સમયવાચક અવ્યય:—

(અ) જામ (૬. ૫.) તામ (૬. ૫૧.) જાવ (૨. ૧૮૧.)
તાવ (૨. ૧૮૨.) જા. તા (૧૩. ૧૧.) જાવહિં (૧. ૯૦.)
તાવહિં (૧. ૯૦.) જવ્વે (૧૩. ૨૩.) તવ્વે (૧૨. ૨૪.)

(આ) તો (=તત: ૧. ૪૨.) જો (૧૩. ૧૧.)

[૩] રીતિવાચક અવ્યય:—

(અ) અહ (૧. ૪.), કિહ (૩. ૧૯૨), જિહ (૩. ૧૯૩.),
તિહ (૨. ૨૦૧.)

(આ) ઇમ્વ (૧. ૨૦), કેમ્વ (૨. ૭૮.) જેમ્વ (૨. ૫૩.),
તેમ્વ (૪. ૧૩૫.) આ રૂપોમાં ઇ નો વિકલ્પે ઇ યાય
મ્વ, મ, વ નો પળ વિકલ્પ છે.

(ઈ) જહ (૨. ૨૦૦), તહ કહ (૧. ૫.)

(ગ.) અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્ નાં પઠોનાં રૂપને આર < કાર લગાડી સંબંધ
સાધિત કરવામાં આવે છે. મહાર, અમ્હાર, તુહાર (૫. ૨૩૦), તુમ્હાર,
તણડ અને કેરડ નો પ્રયોગ નામ કે સર્વનામના પઠોના રૂપ સાથે
કરીને પળ સંબંધ દર્શાવાય છે.

§ ૬૨. તદ્વિતપ્રત્યય:—

અ-કહિંદયડં (૧. ૧૩૧.), વહિંદયડં (૧. ૧૩૫.) ૬૦
અળ-ચિરાળ (૫. ૧૮૦.) વિશેષણ.

અળ-બુઝ્ઝળ (૩. ૧૮.) જુઝ્ઝળ (૩. ૧૮.) જળળ (૫. ૨૧૧.)
ક્રિયાપદમાંથી નામ.

અલ્લ-નવલ્લ (૧. ૪૦) સ્વાર્થપ્રત્યય

આર-ગરુયાર (૫. ૩૬.) લહુયાર (૫. ૧૮૩.) ઉચ્ચાર (૨. ૯૨.)
સ્વાર્થ પ્રત્યય.

આલ-સોહાલ (૫. ૧૫) મુક્કાલ (૩. ૧૮.) નામમાંથી વિશેષણ.

આવળ-મયાવળ (૪. ૨૬૪.) વિશેષણ.

ઈક્ક-તિડિક્ક (૧. ૧૨.), પાઈક્ક (૫. ૨૪૬.)

ઈર-વિવરેર (૨. ૧૨.) (સ્વાર્થ પ્રત્યય) નમિર (૩. ૧૫૫.) પસાહિર
(૫. ૧૬૩) મમિર (૬. ૮૪.) ક્રિયાપદમાંથી વિશેષણ.

ઈલ્લ-સોહિલ્લ (૧. ૪૭.) કહિલ્લ (૬. ૨૪૯.) યહિલ્લ (૭. ૧૩૬.)
પહિલ્લ (૨. ૭૨.) કુંમિલ્લ (૧. ૨૮.) નામમાંથી વિશેષણ.

ઈલ્લ-સમીલ (૬. ૪૩.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

ઉળ-અડ્ડોળિય (=અડ્ડતન ૩. ૧૧૪.) કલ્લોળિય (=કલ્લતન
૩. ૧૧૪)

ઉલ્લ મડ્ડલ્લ (૫. ૬૪.) કડ્ડલ્લ (૧. ૫૨.) અહરુલ્લ ૨. ૧૧.)
સુળહુલ્લ (૪. ૨૨૯.) દિયુલ્લ (૫. ૨૩૮.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

ઘર-જળેરો (=જનની ૨. ૧૯)

ક-ગુરુક (૭. ૩૨) સ્વાર્થપ્રત્યય

વલ્લ-નોવલ્લ (૩. ૧૮૪.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

હ, ડિય [છી]-અવલ્લહી (૭. ૭૨.) જાલડિય (૨. ૧૧૧.)
દિવહડા (૭. ૧૩૩.) ધાહડિય (૨. ૧૧૨.) હિયવડ (૭.
૭૯.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

ત્ત-થિરત્ત (૪. ૧૯૮.) બુઝ્ઝત્ત (૧. ૧૩૧.) ભાવવાચક નામ.

ત્તળ-નોયત્તળ (૫. ૧૦૦.) ચલત્તળ (૫. ૧૯૬.) સુહિત્તળ (૫. ૧૯૬.)

લ, લિય-અંધલ (૫. ૪૮.) અસમલ (૧૩. ૨૦.) ઘલ્લિય
(૧૪. ૩) જમલ (૩. ૨૭) નગલ (૧૩. ૯.) વિજ્જુલ
(૨. ૧૨૪.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

§ ૬૩. સંખ્યાવાચક શબ્દો

એ-સં. દ્વે (૧. ૨૪.) એકલું જ દ્વિવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં છે. છતાં ચ તિણિ (૭. ૬.) ની પ્રાન્તાનુક્રુતિએ કરીને વિણિ (૨. ૨૬.) એણે (૧. ૧૧૨)=સં. દ્વિનિ *

સંખ્યાક્રમપૂરક શબ્દ—પ્રથમ (૨. ૭૧.) પદ્મિલ (૨. ૭૨.) બીય (૨. ૬.) તદ્ય (૫. ૨૩૩.), ચઉત્થ (૬. ૧૫૮.) પંચમ ૬૦

ક્રિયાસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવાર, દુવાર, તિવાર, વહુવાર

ક્રિયારીતિસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવિહ, દુવિહ, તિવિહ ૬૦

શ્કસિ (=શ્કશ: ટિ. પાન. ૧૧૨. ઉપા. શીલાંકમાંથી ઉદાહરણ)

§ ૬૪. વિશેષણનાં તુલનાવાચક રૂપ સંસ્કૃતની માફક તર અને તમ લગાડવાથી થાય છે. કેટલોક વાર સાદાં જ વિશેષણો તુલના માટે વપરાય છે. કેટલીક વાર તુલનાવાચક રૂપ સીધાં જ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવે છે. દા. ત. કણિઠ્ઠ (૪. ૧૭૨), પાવિઠ્ઠ (૫. ૨૦૩) ૬૦

૩. ક્રિયાપદરૂપ

§ ૬૫. સંસ્કૃતમાં દષ્ટિગોચર થતા ક્રિયાપદના સુધારા અને અપભ્રંશમાં અદૃશ્ય થાય છે. આપણે નામનાં રૂપોમાં નામ જ અપભ્રંશમાં પ્રાધાન્ય મેળવે છે, જ્યારે વીજા સ્વર વાળાં, સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિરૂપોમાં રતાં ન અદૃશ્ય જ થાય છે અને રહ્યાંસહ્યાં એ અનુવર્તન અપભ્રંશમાં અ વિકરણપ્રત્યયયુક્ત પ્રથમ વીજા ગણ અદૃશ્ય થાય છે. આત્મનેપ એ; અનુકરણમાં વપરાય એ વાત જુદી. દા. ત. (૬. ૭૪-૮૮.) તે જ પ્રમાણે કૃદતોમ દા. ત. વદમાણ (૬. ૧૫૮.) પવિસ લાઓ પરથી એ પણ જણાશે કે કેટલાક આવાં રૂપોમાં દેખાય છે.

§ ૬૬. અપભ્રંશમાં કેટલાક કાલ પાશ્વર અને શ્વસ્તન ત્રણેય ગૂંચ થાય છે. કિ

અદૃશ્ય થાય છે. આસિ < આસીત્ (૬. ૧૩.) એકલો દેખા દે છે. ત્રણેય પુરુષમાં આસિ નો જ પ્રયોગ થાય છે. દા. ત. હડં આસિ ઘિત્તુ વિવાપ જિણેપ્પિણુ । (૫. ૧૯૪.); ણડ જક્ષહં રક્ષહં કિન્નરાહં લહ્મ્મ્મ્ આસિ સંચરુ નરાહ । (૬. ૫૭.) ૬૦ ભૂતકાઠ કર્મેણિ ભૂતકૃદંતની મદદથી દર્શાવાય છે. જેનાં દૃષ્ટાંતો તો સામાન્ય છે.

§ ૬૭. ક્રિયાપદના ગણોના અવશેષ કયાંક કયાંક અપભ્રંશમાં રહ્યા છે. દા. ત. જિણહ (૫. ૧૯૪.) કુણહ (૧૦. ૪૦.) થુણહ (=સ્તુનોતિ * ૬. ૧૬૮.) વિહેહ (૧૦. ૭.) પાસહ (૫. ૨૧૮.) ણચ્ચહ (૧. ૧૦૨) ૬૦ કેટલીક વાર ભૂતકૃદંતને જ બારોવાર ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. દા. ત. કહ્હહ (૩. ૧૧૦.) ઓલગ્ગહ (૫. ૨૦૦) ડલુક્કહ (૧. ૪૯.) ૬.

§ ૬૮. પ્રત્યયાન્ત ધાતુ (Derivative Roots) અપભ્રંશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રેરકરૂપ (ણિજન્ત:), પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુરૂપ (યજન્ત:) અને નામ-ધાતુ અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે તે ઉપરાંત ધ્વનિક્રિયાપદો પણ દેખા દે છે. ઇચ્છાદર્શક ધાતુઓ સ્વાસ માલમ પડતા નથી.

[૧] પ્રેરકધાતુઓ—પહસારહ (૨. ૧.) વિઝજ્ઞાવહ (૩. ૮૮.) પહા-વહ (૨. ૧૩૧.) નચ્ચાવહ (૩. ૨૧.) ૬૦

[૨] પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુ—મરુમારહ (૩. ૭૪; ૩. ૧૪૯.); જાજાહિ (૩. ૧૯૬); મુસુમૂરહ (૪. ૧૨૩.) ૬૦

[૩] નામધાતુ—મહાવહ (૬. ૭.); ધંધહ (૧૩. ૭.); જગહહ (૧૩. ૭.); હકારહ (૩. ૧૪૯.); જયજયકારહ (૧. ૭.) વહિ (૭.) ૬૦

[૪] ચિવ-પ્રાધાતુ—સમરસિહવાહં (૭. ૮૬.) વંધિકિઝ (૧૩. ૭.) રિહોહ (૧૪. ગીત. ૫.)

ધ્વનિધાતુ—કચહ (૬. ૫૩.) હુસહુસહ (૧૩. ૭.) ગિણગિણ (૩૨.) ગુમગુમહ (૨. ૧૩૫.) ઘવઘવહ (૧. ૨૧૫.) રુહુરુહહ (૬. ૫૨.) કુલુ-યરહ (૧૨. ૧૩.) ૬૦

કાલનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

§ ૬૩. સંખ્યાવાચક શબ્દો

એ-સં. દ્વે (૧. ૨૪.) એકલું જ દ્વિવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં છે. છતાં ય તિણિ (૭. ૬.) ની પ્રાન્તાનુકૃતિ કરીને ધિણિ (૨. ૨૬.) એણે (૧. ૧૧૨)=સં. દ્વિનિ *

સંખ્યાક્રમપૂરક શબ્દ—પ્રથમ (૨. ૭૧.) પદ્મિહ (૨. ૭૨.) વીય (૨. ૬.) તદ્ય (૫. ૨૩૩.), ચતુર્થ (૬. ૧૫૮.) પંચમ ૬૦

ક્રિયાસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવાર, દુવાર, તિવાર, વહુવાર

ક્રિયારીતિસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવિહ, દુવિહ, તિવિહ ૬૦

એકસિ (=એકશ: ટિ. પાન. ૧૧૨. ઉપા. શીલાંકમાંથી ઉદાહરણ)

§ ૬૪. વિશેષણનાં તુલનાવાચક રૂપ સંસ્કૃતની માફક તર અને તમ લગાડવાથી થાય છે. કેટલોક વાર શબ્દો જ વિશેષણો તુલના માટે વપરાય છે. કેટલીક વાર તુલનાવાચક રૂપ સીધાં જ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવે છે. દા. ત. કણિટ (૪. ૧૭૨), પાવિટ (૫. ૨૦૩) ૬૦

૩. ક્રિયાપદરૂપ

§ ૬૫. સંસ્કૃતમાં દૃષ્ટિમાંચર થતા ક્રિયાપદના મૂલ્ય અને વહુવિધ રૂપ-ભેદો અપભ્રંશમાં અદૃશ્ય થાય છે. આપણે નામનાં રૂપોમાં જોયું કે અકારાન્ત નામ જ અપભ્રંશમાં પ્રાધાન્ય મેળવે છે, જ્યારે વીજા સ્વર કે વ્યંજનના અન્ત-વાર્તા, સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિરૂપો ધારણ કરતાં નામો અપભ્રંશમાં લગભગ અદૃશ્ય જ થાય છે અને રજાંસજાં અકારાન્તને જ અનુવર્તે છે. તે જ પ્રમાણે અપભ્રંશમાં આ વિકરણપ્રત્યયયુક્ત પ્રથમગણ પ્રાધાન્ય મેળવે છે, જ્યારે ક્રિયાપદના વીજા ગણ અદૃશ્ય થાય છે. આત્મનેપદ છૂટ થઈ જાય છે; કોઈ વાર સંસ્કૃતના અનુકરણમાં વપરાય એ ચાલુ જુદી. દા. ત. પિચ્છણ, લુચ્છણ, લકલ્ચણ ૬૦ (૬. ૭૪-૮૮.) તે જ પ્રમાણે કૃદંતોમાં કોઈ વાર આત્મનેપદ દેખા દે છે. દા. ત. ચટ્ટમાણ (૬. ૧૫૮.) પવિસ્સમાણ (૬. ૭૪.) ૬૦ ઉપરના દાહ-લાઓ પરથી એ વળ જણાશે કે કેટલોક વાર આત્મનેપદની પ્રાન્તાનુકૃતિ પણ આવાં રૂપોમાં દેખાય છે.

§ ૬૬. અપભ્રંશમાં કેટલાક શબ્દો પણ દેખા દેતા નથી. મૂલશબ્દ—અચતન, અસ્તન અને અસ્તન ત્રણેય ગૂંન ધાર્ય છે. ક્રિયાતિવત્ત્વ (conditional) પણ

અદૃશ્ય થાય છે. આસિ < આસીત્ (૬. ૧૩.) એકલો દેખા દે છે. ત્રણેય પુરુષમાં આસિ નો જ પ્રયોગ થાય છે. દા. ત. હું આસિ ઘિત્તુ વિવાષ જિણેપ્પિણુ । (૫. ૧૯૪.); ણડ જક્ષહં રક્ષહં કિન્નરાહં લહિત્થુ આસિ સંચરુ નરાહ । (૬. ૫૭.) ૬૦ મૂલકાલ કર્મણિ મૂલકૃદંતની મદદથી દર્શાવાય છે, જેનાં દૃષ્ટાંતો તો સામાન્ય છે.

§ ૬૭. ક્રિયાપદના ગણોના અવશેષ કયાંક કયાંક અપભ્રંશમાં રહ્યા છે. દા. ત. જિણહ (૫. ૧૯૪.) કુણહ (૧૦. ૪૦.) થુણહ (=સ્તુનોતિ * ૬. ૧૬૮.) વિહેહ (૧૦. ૭.) ણાસહ (૫. ૨૧૮.) ણચ્ચહ (૧. ૧૦૨) ૬૦ કેટલીક વાર મૂલકૃદંતને જ વારોવાર ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. દા. ત. કહ્હહ (૩. ૧૧૦.) ઓલ્લગ્ગહ (૫. ૨૦૦) ઉલ્લુકહ (૧. ૪૯.) ૬.

§ ૬૮. પ્રત્યયાન્ત ધાતુ (Derivative Roots) અપભ્રંશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રેરકરૂપ (ગિજન્ત:), પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુરૂપ (યજન્ત:) અને નામ-ધાતુ અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે તે ઉપરાંત ધ્વનિક્રિયાપદો પણ દેખા દે છે. ઇચ્છાદર્શક ધાતુઓ જાસ માલમ પડતા નથી.

[૧] પ્રેરકધાતુઓ—પહસારહ (૨. ૧.) વિઝજ્ઞાવહ (૩. ૮૮.) પહા-વહ (૨. ૧૩૧.) નચ્ચાવહ (૩. ૨૧.) ૬૦

[૨] પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુ—મરુમારહ (૩. ૭૪; ૩. ૧૪૯.); જાજાહિ (૩. ૧૯૬); મુસુમૂરહ (૪. ૧૨૩.) ૬૦

[૩] નામધાતુ—સુહાવહ (૬. ૭.); ધંધહ (૧૩. ૭.); જગહહ (૧૩. ૨૦.); હકારહ (૩. ૧૪૯.); જયજયકારહ (૨. ૭.) બહિરહ (૬. ૬૭.) ૬૦

[૪] ચિવ-પ્રકારના નામધાતુ—સમરસિહવાહં (૭. ૮૬.) વંધિકિઝ (૧૩. ૪૮.) ગોઝરિહોહ (૧૪. ગીત. ૫.)

[૫] ધ્વનિધાતુ—કિલિકિચ્ચહ (૬. ૫૩.) ચુસચુસહ (૧૩. ૭.) ગિણગિણહ (૧૦. ૩૨.) ગુમગુમહ (૨. ૧૩૫.) ઘવઘવહ (૧. ૨૪.) રહ્હહ (૫. ૧૧૫.) રહ્હહ (૬. ૫૨.) કુલુ-કુલહ (૬. ૫૨.) કરયરહ (૧૩. ૧૩.) ૬૦

§ ૬૯. સામાન્યતઃ ધાતુના જુદા જુદા કાલનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

(क) वर्तमानकाल

एकवचन

अनेकवचन

प्रथम पुरुष. करुं (७. ३.) करमि (२. २४.) करहुं (३. १३२.)
करिमि (३. ८१.) करेमि (२. १९६.) करिमो (६. ९४.)
करेवि (७. १४.)

द्वितीय पुरुष. करसि (४. १७४.) करहि (३. १०७.) करहु (३. १३.)
करहिं (५. ४१.) [करेसि]

तृतीय पुरुष. करइ (१. २.) करेइ (७. ३२.) करन्ति (१. २४.)
करहिं (७. ४.)

(ख) भूतकाल (जुओ §६६.)

(ग) भविष्यत्काल

एकवचन

अनेकवचन

प्र. पु. करेसमि (३. २२.) करिसु (३. १४५.) करेसहुं (३. १४.)
करीहिमि (११. ५.)

द्वि. पु. [करेसहि, करेससि] करेसहु (३. १९९.)
करीहिंसि (११. १४.) करेसहो (३. २००.)

तृ. पु. करेसइ (३. १४.) करेहिइ (१४. गीत २.) [करेसहिं, करेहिन्ति]

उपरनां रूप उपरथो जणां के संस्कृतनी माफक अपभ्रंशमां भविष्यत्काल, वर्तमानकाल पर ज अवलंबे छे.

(घ) आज्ञार्थः—

एकवचन

अनेकवचन

प्र. पु. [०] [०]
द्वि. पु. करहि (२. २३.) करहि (५. ४२.) करहो (१. ४९.)
करि (२. १२६.) कर (२. ४८.) करहु (१. ४९.)
करु (२. ५२.) करहु (१३. २०.) करहु (८. १४.)
तृ. पु. करउ (२. ९०.) [०]

आज्ञार्थनां प्र. पु. नां रूप वर्तमानकाल जेवां ज समजवां, जो के वैयाकरणो करमु अने करिमो एम प्र. पु. नां एकवचन अने अनेकवचनमां

रूप बतावे छे. ते ज प्रमाणे तृ. पु. ना अनेकवचनमां करंतु, करहुं एम रूप समजवां; परंतु वपराशमां तो वर्तमानकालनां रूप ज प्राधान्य भोगवे छे.

(च) विध्यर्थः—

एकवचन

अनेकवचन

प्र. पु. करिज्जउ (५. २२६.) किज्जउं (७. १३५.) [०]

द्वि. पु. करिज्जहि (२. १००) करिज्जइ (३. १३२.) करिज्जहु (२. १०९)
करेज्ज (४. २७५.) करेज्जसु (५. ९०.)

तृ. पु. [करिज्जउ]

[करिज्जंतु, करिज्जहुं]

उपरनां रूपोमां देखाशे के ज्ज (सं. याम्, याव इ. विध्यर्थना प्रत्ययोना या समान ज्ज छे)+आज्ञार्थना प्रत्ययोना मेळथी विध्यर्थना प्रत्ययो बनेला छे.

सामान्य रीते विध्यर्थनो अर्थ दर्शाववा विध्यर्थ कृदंत, वर्तमानकालनां रूप अथवा √हो प्रयुक्त होय तो तेनुं वर्तमान कृदंत वापरवामां आवे छे. दा. त. जइ पंचहं इक्कु वि होन्तु पुरि तो जुप्पइ रणभरधरणधुरि (३. ८२.); जइ षवहिं घल्लिय कह वि पइ तो पुरु घाएवउ सयलु मइ (३. १९८.) प्राकृतमां पण √हो धातुनुं वर्तमान कृदंतनुं रूप वपराय छे.

(छ.) कर्मणिप्रयोगः—[१] इज्ज लगाडी परस्मैपदना प्रत्यय दा. त. तृतीय पुरुष एकवचन गणिज्जइ (२. ८३.) णहाइज्जइ (२. ८३.) [२] इय लगाडवाथी पिट्टियइ (७. १२२.) [३] संस्कृतनी अनुकृति वुच्चइ (८. ४०.) किज्जइ (२. ५५.) दीसइ (१. १.)

§ ७०. कृदंतविचारः—

[१] वर्तमानकृदंत—पइसंत (१. ४.) णासंत (१. ८.) पंत (१. २१.) जंत (१. २३.) उग्गमंत (१. ४७.) करंत (२. १४.) वज्जंत (२. ४.) संत (२. ९.) पविस्समाण (६. ७४.) वट्टमाण (६. १५८.) आसीण (५. १०१.) इ०

[२] भूतकृदंत—गय (१. २.) किय (१. १.) धूमाविय (१. ७.) पइहु (१. १३.) दिण्ण (१. १३.) लइअ (१. २३.) इ०

[३] विध्यर्थ कृदंत—बंचेवाइं (३. १०.) खंचेवाइ (३. १०) अच्छे-वउ (३. ५.) करिव्वउ (६. १९.) होइव्वउ (६. १९.) इ.

[૪] સંવંધક ભૂતકૃદંત:—

પિ-ગંપિ (૫. ૧૭૨.)

હપિ-ગેષ્હેપિ (૧૪. ગીત. ૧.)

હપિ-મેલ્લેપિ (૧. ૨.) લેપિ (૧. ૨.) ૬૦

હવિ-અહિસિંચિ (૧. ૮૮.) અંચિ (૧. ૮૮.) મયલિચિ (૧. ૧૦) ૬૦

હવિ-પેયલેવિ (૧. ૧૨.) નિહુલેવિ (૧. ૪૬.) ૬૦

હવિ-કરેવિ (૭. ૮.) મારેવિ (૧૪. ગીત. ૨.) ૬૦

હ-હિ (૧૩. ૧૭.) કપિ (૧૪. ગીત. ૧.) ૬૦

હય-થિય (૧. ૪૩.) આરકિય (૧. ૪૩.) ૬૦

ઈ-હસી (૬. ૧૯.) ૬૦

ઝ-પુઝિઝ (૬. ૭૯.) ગિણિઝ (૬. ૮૧.) નમિ-ઝ (૪. ૨૨૨.) ૬૦

ઉં-સરી રીતે આ પ્રત્યય હેત્વે કૃદંતનો છે, છતાં પણ સંવંધક ભૂત કૃદંતનો અર્થ બતાવવા તેને વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. સોડં (૪. ૨૨૨.) તોડિડં (૬. ૮૭) ૬૦

[૫] હેત્વે કૃદંત:—

હ-સંસ્કૃતની અનુકૃતિથી દેસિડં (૬. ૧૬૫.) ઝિણડં (૬. ૨૯.) વિહાવડં (૩. ૧૨૦.)

હવિ-સંવંધક ભૂતકૃદંત હેત્વે કૃદંત તરીકે વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. હિવિ (૧. ૧૩૩.)

આ કૃદંત, અણ તદ્વિતથી ક્રિયાપદમાંથી બનેલા નામને ષષ્ઠીનો પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે: દા. ત. અચ્છુણહં (૪. ૨૬૮.) મુણહુ (૭. ૨૧.) ગાસણહં (૨. ૧૪૦.)

ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ અપભ્રંશ-પાઠાવલીનો પ્રથમ અંશ છે. તેમાં આશરે ૬. સ. સાતમાથી તે અગીઆરમા સૈકા સુધીના અપભ્રંશ-સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધરણો લેવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રન્થમાં કુલ ચૌદ ઉદ્ધરણો છે. તેમાંથી છ ઉદ્ધરણો અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોની બધી હાથપ્રતો ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંથી મેળવવામાં આવી હતી. તે માટે તે સંસ્થાનો, હું ઋણી છું. તેમ જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી આ ગ્રન્થના સંપાદનને ઉત્તેજન આપી, તે હાથપ્રતો મેળવી આપવા પ્રબંધ કર્યો હતો; તે માટે તે સંસ્થાના પ્રમુખ અને સંચાલકનો હું આભાર માનું છું. વાકીનાં ઉદ્ધરણો લેવામાં, એક યા બીજી રીતે મુદ્રિત ગ્રન્થો જ ઉપયોગમાં આવ્યા છે. આ વધા ય મુદ્રિત અને અમુદ્રિત ગ્રન્થોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ પ્રત્યેક ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલો છે.

આ ઉદ્ધરણોની સમજ માટે મૂળપાઠની સાથે તેની સંસ્કૃતછાયા આપવામાં આવી છે. કેટલાક વિદ્વાનો સંસ્કૃતછાયા આપવાની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ છે. તેમની દલીલ એ હોય છે કે સંસ્કૃતછાયાથી અભ્યાસક સંસ્કૃતછાયાને પ્રધાન ગણી અપભ્રંશમૂળપાઠને ગૌણ ગણે છે તેથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુમ્મ થાય છે. પરંતુ આ દલીલ ધ્રાન્તિમૂલક છે; કારણ કે અભ્યાસક અપભ્રંશની જ જિજ્ઞાસાથી અભ્યાસમાં પ્રવર્તે છે, તે કારણે તેની દૃષ્ટિ આગળથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુમ્મ થતું જ નથી. બીજું, વાક્યસંકલના (Syntax) અન્ય કોઈ ભાષા કરતાં સંસ્કૃતમાં સંપાદક સુસ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકે છે, અને વાક્ય સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે તેને સમજી પણ શકે છે. પ્રસ્તુત પાઠાવલીની સંસ્કૃતછાયા અપભ્રંશની વાક્ય સંકલનાને વધુ અનુસરે છે. અપભ્રંશની વાક્યસંકલના શિથિલ અને સ્વચ્છંદી હોવાથી તેની છાયાની સંસ્કૃત-ભાષા ઇટલી સુદઢ અને ચોટદાર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. અપભ્રંશમૂળમાં સમાસના પદનો વિગ્રહ બતાવવા વિગ્રહચિહ્ન (dash) નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે; યથારે હપસમાસના વદોનો વિગ્રહ બતાવવા પૂર્ણવિરામ જેવું ચિહ્ન યોજવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં પ્રસ્તાવનામાં કર્તા, કૃતિ, વંદ, વસ્તુનો સાર इत्यादि બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ટિપ્પણીમાં પાઠપાઠાન્તરો, શુદ્ધિ इत्यादिનો સ્પષ્ટ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શબ્દકોશની રચના અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓ જેવી કે ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી इ. ને અનુલક્ષી કરવામાં આવી છે. દેશ્યશબ્દોની સ્પષ્ટ નોંધ લેવામાં આવી છે. અપભ્રંશવ્યાકરણની રચના તારણ-

પદ્ધતિ (Inductive Method) પ્રમાણે કરવામાં આવી છે; છતાં ચ તેની સુશ્લિષ્ટતા અને ઉપયોગિતા સાચવવા ક્ષીજા વ્યાકરણગ્રંથો કે સાહિત્યમાંથી નિર્દેશ કરી અથવા [] ચિહ્ન કરી રૂપ લેવામાં આવ્યાં છે. આવાં સ્થાનો અલ્પ છે. આદિનું નિવેદન સંસ્કૃતમાં આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ જ છે કે પર. પ્રાન્તીય વિદ્વાનોને પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપયોગી થાય. ગૂજરાતી ઉપોદ્ધાત પણ અપભ્રંશ. સંબંધી મારું મન્તવ્ય વિદ્વાનો અને અભ્યાસકો સમક્ષ વ્યક્ત કરી શકશે.

દિ. વા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે તેમ જ મહારાજશ્રી પુણ્યવિજયીએ આ કાર્યમાં પગલે પગલે સાહાય્ય કરી, તેમના અગાધ જ્ઞાનનો નિર્ગલ લાભ મને આપ્યો છે. તે માટે હું તેમનો અત્યન્ત ઋણી છું. ડૉ. પી. એલ. વૈય એમ. એ. ડી. લીટ. એમણે ત્રીજા અને પાંચમા ઉદ્ધરણ માટે પાઠાન્તરો અને સૂચનો કરી મને ઉપકૃત કર્યાં છે. પાંચમા અને બારમા ઉદ્ધરણને માટે પુષ્પદન્તના મહાપુરાણની ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત ઉપરથી કરેલી નકલ, તેમ જ તેમના તરફથી સંપાદિત થતી ઉદ્ધોતનની કુવલયમાલાનું આદિનું ફોર્મ તથા ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની તે ગ્રંથની પ્રતનો લાભ શ્રી. જિનવિજયજીએ મને આપ્યો હતો. તેને માટે તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. આ ઉપરાંત, પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યેનો 'જોડું' પરનો લેખ, તેમ જ પ્રો. હિરાલાલ જૈનનાં અપભ્રંશપ્રકાશનો મને ઉપયોગી થયાં હતાં. તેમ જ રાયચંદ્રગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થયેલો 'પરમાત્મપ્રકાશ' ગ્રંથ પણ મને યોગ્ય ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. સ્વ. ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી તેમ જ ડૉ. શહિ. દુલ્લાનાં કળ્હ અને સરહના દોહાકોશનાં સંપાદનનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી. ભોગીલાલ સંઢિસરાએ શબ્દકોશ વનાવવામાં મને મદદ કરી હતી. તે માટે તે સર્વેનો હું ઉપકાર માનું છું.

ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડશે, તો મારો શ્રમ હું સફલ થયેલો માનીશ.

નનુ વક્તવિશેષનિઃસ્પૃહા ગુણગૃહ્યા વચ્ચને વિપશ્ચિતઃ ।

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી.

॥ અપભ્રંશપાઠાવલી ॥

। સંસ્કૃતછાયાસમેતં મૂલમ્ ।

॥ प्रथममुद्धरणम् ॥

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ जल-कीला-वण्णणु ॥

(१)

विमले विहाणए कियए पयाणए 'उयय-इरि-सिहरे रवि दीसइ
"मइ मेलेपिणु निसि-यर लेपिणु कहि गय णिसि" णाइ गवेसइ॥
सु-पहाय-दहि-अंस-रवण्णउं कोमल-कमल-किरण-दल-लण्णउं
जय-हरे पइसारिउ पइसंतें णावइ मंगल-कलसु वसंतें
फल्गुण-खलहो दूउ णीसारिउ जेण विरहि-जणु कह वण मारिउ ५
जेण वण-फइ-पय विम्भाडिय फल-दल-रिद्धि-मडफर साडिय
गिरि-वर गाम जेण^१ धूमाविय वण-पट्टण-णिहाय संताविय

१ उयइरिसिहरे । २ जेम ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ जलक्रीडावर्णनम् ॥

(१)*

विमलेन विभानकेन कृते प्रयाणे उदयगिरिशिखरे रविः दृश्यते
'मां मुक्त्वा निशाकरं लत्वा कुत्र गता निशा'यथा गवेषयति ॥
सुप्रभातदधिअंशरमणीयः कोमलकमलकिरणदलललः
जगद्गृहे^१ प्रवेशितः प्रविशता यथा मंगलकलशः वसंतेन
फाल्गुनखलस्य शासनं निःसारितं येन विरहिजनः कथमपि न मारितः
येन वनस्पतिपयः नाशितं फलदलकृद्धिअभिमानः शाटितः
गिरिवरा ग्रामाः येन धूमापिताः वनपट्टनसमुदायैः संतापितः

* आ छाया नीचे नोंधेली टीप, ते मूळ हाथप्रतना हांसियामां कोई
वाचके नोंधेली टिप्पणी जे अभ्यासकना तटस्थ विचार माटे जेमने तेम ज
आपवामां आवी छे. आ टिप्पणी अपभ्रंश मूळ साथे सरखाववी.

१ शोभनप्रभसैवातिशयेन दधिस्थसक आदित्यकलशश्चाभूत् । २ जगद्गृहे ।
३ पालयः । ४ समुदायः ।

सरि-पवाह मिहुणइं णासंतइं जेण वरुण-घण-णियलेहिं घित्तइं
जेण उच्छु-विड जंतेहिं पीलिय पव-मंडव-णिरिकक आचेलिय
जासु रज्जि^१ पर-रिद्धि पलासहो तहो मुहु मयलिवि फग्गुण-मासहो
॥ घत्ता ॥ पंकय-वयणउ कुवलय-णयणउ केयइ-केसर-सरि-सेह
पल्लव-कर-यलु कुसुम-णहुज्जलु पइसरइ वसंत-णरेसर ॥

(२)

दोला-तोरण-वारे पई-हरे पइहु वसंतु वसंत-सरि^२-हरे
सर-रुह-वास-हरेहिं रव-णेउरु^३ आवासितु महु-अरि-अंते-उरु
कोइल-कामिणीउ उज्जाणेहिं सुय-सामंत^४ लया-हर-थाणेहिं
पंकय-छत्त-दंड सर-नियरेहिं सिहि-साहुलउ मही-हर-सिहरेहिं
कुसुमा-मंजरि-धय साहारहिं दवणा-गंठि-वाल केयारिहिं

१ रज्जु । २ -सरिहरे ३ नेउरु ४-मासंत

सरिप्रवाहं मिथुनानि धावन्ति येन वरुणघननिगडेपु^१ क्षितानि
येन इक्षुसमूहः यंत्रैः पीडितः प्रपामंडपचौराः^२ निर्वस्त्रायिताः
यस्य राज्ये परक्रुद्धिः पलाशस्य तस्य मुखं मलिनयित्वा फाल्गुनमासस्य
॥ घत्ता ॥ पंकजवदनः कुवलयनयनः केतकीकेसरशिरःशेखरः
पल्लवकरतलः कुसुमनखोज्ज्वलः प्रविशति वसंतनरेश्वरः ॥

(२)

दोलातोरणद्वारे प्रतिगृहे प्रविष्टः वसंतः वसंतश्रीगृहे
सरोरुहवासगृहेषु रवनपुरं आवासितं मधुकरी-अंतःपुरं
कोकिलाकामिन्यः उद्यानेषु शुक्लसामंताः लतागृहास्थानेषु
पंकजछत्रदण्डाः सरोनिकरेषु शिखिजवचूलं^३ महीधरशिखरेषु
कुसुम-मञ्जरीध्वजाः सहकारेषु दमनकप्रंथिपालाः केदारेषु

१ नदी । मेघ । जलबन्धः ॥ २ रिक्कनी नीचे नाशानी करी चौपा
नोष हांसियामां छे. ३ सिगिरिका । ४ मंडारपलकाः ।

वाणर-मालिय साहा-वंदिहिं^१ महु-अर-मत्त-माल-मयरंदिहिं^२
मंतोलव-कल्लोलावासहिं भुंजा अहिणव-फल-महणासहिं
एम पइहुउ विरहि विद्धंतउ भय-वइ-वम्मेहि अंदोलंतउ
॥ घत्ता ॥ पेक्खेवि एंतहो रिद्धि वसंतहो महु-ईपु-सुरा-रस-मंती
णम्मय वाली भुंभल भोली णं भभइ स-लोणो ऽहो-रत्ती ॥२२

(३)

णम्मयाइ मयर-हरहो जंतिण णाइ पसाहणु लइउ तुरंतिण
घवघवंति जे जल-पंभारा ते जि णाइ णेउर-झंकारा
पुलिणइ बे वि जासु सच्छायइं ताइं जि ऊढणाइ^३ णं जायइं
जं जलु खलइ वलइ उल्लोलइ रसणा-दाम-भंति^४ णं घोलइ

१ पानानां वाजुमां नोधेलं पाठांतरः—वंदरसाहियमालावंदेहि पाठे । मूल
प्रतनो पाठ स्वीकार्यो छे. २ मयरंदिहि ३ मंतोलकल्लोलावासाहि ।

४. उढणाइ । आ पाठनी चर्चा माटे टीकामां जुओ. ५ रसणा-
दामुभंति इ०

वन्दनमालिकाः शाखावृन्देषु मधुकरमत्तमालामकरन्देषु
मंत्रोल्लापकल्लोलावासेषु अप्रेभोजकां अभिनवफलमहानसेषु
एवं प्रविष्टः विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ आंदोल्यमानः
॥ घत्ता ॥ प्रेक्ष्य आयातः क्रुद्धिं वसंतस्य ईषन्मधुसुरारसमत्ता
नर्मदा बाला विह्वलौ मुग्धौ इव भ्रमति सलावण्या अहोरात्रं ॥

(३)

नर्मदया मकरधरं यान्त्या इव प्रसाधनं लातं त्वरयन्त्या
घवघवरवं कुर्वन्ति ये जलसमूहाः ते एव यथा नृपुरझंकाराः
पुलिने द्वे अपि यस्याः सच्छाये ते एव उपरितनवस्त्रे इव जाते
यजलं स्खलति वलति उल्लोलयति रसनादामभ्रांतिं इव घूर्णयति

१ वंदरसाहियतालावंदेहि पाठे । २ अप्रेभोजकाः स्तितिषुः । ३ अभिनवा ।
४ अकुटिला ।

जे आवत्त समुद्रिय चंगा ते जि णाइ तणु-ति-वलि-तरंगा
 जे जल-हस्ति स-यल-कुंभिला ते जि णाई थण अधुम्मिला
 जो डिंडीर-णियरु^१ अंदोलइ णावइ सो जि हारु रंखोलइ
 जं जल-यर-रण-रंगिउ पाणिउं तं जि णाइ तंमोलु स-वाणिउ
 मत्त-हस्ति-मय-मइलिउ जं जलु तं जि णाइ किउ अक्खिहु कज्जलु
 जाउ तरंगिणीउ^२ अवर-उहउ ताउ जि भंगुराउ णं भउहउं
 जाउ भमर-पंतिउ अलीणउ केसावलिउ ताउ णं^३ दिण्णउ
 ॥ घत्ता ॥ मज्जे जंति^४ मुहु दरिसंति^५ माहेसर-लंक-पईयहु
 मोहु-प्पाइउ^६ मणे-जरु लाइउ तहु सहस-किरण-दस-गीवहु ॥

(४)

सो वसंतु सा रेवा तं जलु सो दाहिण-मारुउ ऽमिय-सीयलु
 ताई असोय-णाय-चूय-वणई महुअरि महुअर-सरइ लय-भवणइ

१. डिंडीरणियरु । २. तरंगिणिउ । ३. नं । ४. मोहु उप्पाइउ । ५. ससकिरण ।

ये आवर्ताः समुद्रिताः चंगाः ते एव यथा तनुत्रिवलितरंगाः
 यौ जलहस्तिसकलकुंभौ तौ एव यथा स्तनौ अधोन्मीलितौ
 यः डिंडिरनिकरः आन्दोलयति यथा स एव हारः दोलयते
 यज्जलचरवर्णरंजितं पानीयं तदेव यथा तावूलं सवर्णकं
 मत्तहस्तिमदमलिनितं यज्जलं तदेव यथा कृतं अक्षणोः कज्जलं
 याः तरंगिण्यः अवर-मुखिन्यः ताः एव भंगुराः यथा भ्रुवः
 याः भ्रमर-पंक्तयः मत्ताः केशावलयः ताः यथा उक्ताः
 ॥ घत्ता ॥ मध्ये यान्त्या मुखं दर्शयन्त्या माहेश्वरलंकापतिभ्यां
 मोहः उत्पादितः मनसिजः लायितः ताभ्यां सहस्रकिरण-दशग्रीवाभ्यां ॥

(५)

सः वसंतः सा रेवा तद् जलं सः दक्षिण-मारुतः अमृतशीतलः
 तानि अशोकनागचूतवनानि मधुकरेण मधुरस्वराणि लताभवनानि
 १. विलसति.

ते धुयगाय ताउ कीरोलिउ ताउ कुसुम-मंजरि-रिंछोलिउ
 ते पल्लव सो कोइल-कलयलु सो केयइ-केसर-रय-परिमलु
 ताउ णवल्लउ मल्लिय-कलियउ दवणा-मंजरियउ णव-फलियउ ४०
 ते अंदोला सो^१ जुवइ-यणु पेक्खेवि सहस-किरणु हरिसिय-मणु
 सह अंते-उरेण गउ तेत्तहे णम्मय पवर महा-णइ^२ जेत्तहे
 दूरे थिय आरक्खिय णिय-बलु जलु जंतिअहि^३ णिरुद्धउ णिम्मलु
 ॥ घत्ता ॥ वड्डिय-हरिसिउ जुवइहि सरिसउ माहेसर-पुर-परमेसरु
 सलिल-ऽभंतरे माणस-सर-वरे णं पइहु सुरिंदु स-अच्छरु ॥ ४५

(५)

सहस-किरणु सहसत्ति निउट्टेवि आउ णाइ महि-वहु अवहंटेवि
 दिहु मउहु छुहु अद्धुम्मोलिउ रवि व दरुग्गमंतु सोहिल्लउ
 दिहु णिडालु वयणु वच्छ-त्थलु णं चंदद्धु कमल णह-मंडलु

१. तं । २. नइ । ३. जंतिअए ।

ते भ्रमराः ताः कीरपंक्तयः ताः कुसुममंजरीपंक्तयः
 ते पल्लवाः सः कोकिलकलकलः स केतकीकेसररजःपरिमलः
 ताः नवाः मल्लिकाकलिकाः दमनकमंजर्यः नवफलिताः
 ते आन्दोलाः सो युवतिजनः [एतानि] प्रक्ष्य सहस्रकिरणः दृष्ट-मनाः
 सह अंतःपुरेण गतः तावत् नर्मदा प्रवरा महानदी यावत्
 दूरे स्थित्वा आरक्ष्य निजबलं जलं यान्त्रिकैः निरुद्धं निर्मलं
 ॥ घत्ता ॥ वर्धित-हर्षः युवतिभिः सहितः माहेश्वरपुर-परमेश्वरः
 सलिलाम्यंतरे मानस-सरोवरे यथा प्रविष्टः सुरेन्द्रः साप्सराः ॥

(६)

सहस्रकिरणः सहसा निमज्ज्य आयातः यथा महीवधू आश्लिष्य
 दृष्टः मुकुटः शीघ्रं अधोन्मीलितः रविः इव ईषत् उद्वृच्छन् शोभावान्
 दृष्टं ललाटं वदनं वक्षःस्थलं यथा चंद्रार्धः कमलं नभोमंडलं

१. जले बुडयित्वा । २. ईषत् ।

पभणइ ससिह-रासि "लइ दुक्कहो जुज्झहो रमहो णहाहु उलुक्कहो"
तं णिसुणेवि कडक्ख-विक्खेवउ बुडुउ उक्क 'राय-मह-एविउ
उप्परि^१ कर-यल-नियह परिट्ठिउ णं रत्तुप्पल-संडु समुट्ठिउ
णं केयइ-आरामु मणो-हर णक्ख-सूइ कडउल्ला-केसर
महु-अर सर-भरेण अलीणा कामिणि भिसिणि भणेवि णं लीणा
॥घत्ता॥ सलिल तरंतहु उन्मीलंतहु मुह-कमलहु केइ पधाइय
"आयइ सरसइ किय तामरसइ" नर-वइहे भंति उप्पाइय ॥ ५

(६)

अवरोप्पह जल-कील करंतहु घण-पाणिय-पहयर^२ मेल्लंतहु
कहि मि चंद-कुंडुज्जल-तारेहिं धवलित जलु तुट्ठंतिहिं^३ हारेहि
कहि मि रसिउ णेउरहिं रसंतिहि कहि मि फुरिउ कुंडलहि फुरंतहि
कहि मि सरस-तंतोलारत्तउ कहि मि वउल-कायवरि-मत्तउ

१. राउ । २. उपरे । ३. पहर । ४. तदंतिहे

प्रमणति सहस्ररश्मिः " ननु ठौकध्वं, युध्यत, स्नात, उल्लिनीत "
तं निश्रुत्य कटाक्षविक्षेपकाः निमग्नाः उक्काः राजमहादेव्यः
उपरि करतलनिकरः परिस्थितः यथा रक्तोत्पलखंडः समुत्थितः
यथा केतकीआरामः मनोहरः नखसूचिः कटककेसरैः
मधुकराः स्वरभरेण मत्ताः कामिन्यः विसिन्यः भणित्वा यथा लीनाः
॥घत्ता॥ सलिले तरत्सु उन्मीलत्सु मुखकमलेषु केचित् प्रधाविताः
'आगतानि सरसानि किं तामरसानि' नरपतये भ्रान्तिः उत्पादिता ॥

(६)

परस्परं जल-कीलां कुर्वतां घन-पानीय-प्रकरान् मुञ्चतां
कुत्र अपि चंदकुन्दोज्ज्वलतरैः धवलितं जलं व्रुव्यद्भिः हारैः
कुत्र अपि रसितं नूपुरैः रसद्भिः कुत्र अपि स्फुरितं कुण्डलैः स्फुरद्भिः
कुत्र अपि सरसतामूलारक्तं कुत्र अपि बकुलकादंबरोमत्तं

१ रश्मयः । २ आमस्तकः । समस्ताः ३ चेहर पाटे । ४ जलच्छटा । ५. शुभैः
६. शब्दं कृतं जलेन । ७ मदिरा ।

कहि मि फलिह-कप्पुरेहिं वासिउ कहि मि सुरहि-मिग-मय-वामोसिउ ६०
कहि मि विविह-मणि-रयणुज्जलियउ कहि मि धोय-कज्जल-संवलियउ
कहि मि बहल-कुंकुम-पंजरिअउ कहि मि मलय-चंदण-रस-भरिअउ
कहि मि जक्ख-कइमेण करंविउ कहि मि भमर-रिंछोलिहिं चुंविउ
॥ घत्ता ॥ विदुम-मरगय-इंदणील-सय-चामियर-हार-संघायहिं^१
बहु-वण्णुज्जलु णावइ णह-यलु सुर-धणु-घण^२-विज्ज-बलायहिं ॥६५

(७)

का वि करंति केलि सहु राएहिं पहणइ कोमल-कुवलय-घाएहिं
का वि मुद्ध-दिट्ठि^३ सु-विसाल^४ का वि णवल्ल^५ मालइ-माल^६
का वि सु-यंधेहिं पायड-हुल्लेहि का वि सु पूय-फलेहिं वउल्लेहिं
का वि उज्जुण-पण्णहिं पट्टवियहिं^७ का वि रयण-मणि-अवलंबियहिं
का वि विलेवणेहिं उव्वरियहिं का वि सुरहि-दवणामंजरियहिं ७०

१. विदुममरगयइ इंदणीलसयचामीयरहारसंघायहिं २ घण । ३ सुवि-
सालइ । ४ उज्जुणपण्णहिं पट्टणिहिं ।

कुत्र अपि स्फटिककर्पूरैः वासितं कुत्र अपि सुरभिमृगमर्द-व्यामिश्रितं
कुत्र अपि विविधमणिरत्नोज्ज्वलितं कुत्र अपि धौतकज्जलसंवलितं
कुत्र अपि बहलकुंकुमपिञ्जरितं कुत्र अपि मलयचंदनरसभरितं
कुत्र अपि यक्षकर्दमेन कर्बूरितं कुत्र अपि भ्रमरपंक्तिभिः चुंबितं
॥ घत्ता ॥ विदुममरकतइन्दनीलशतचामीकरहारसंघातैः
बहुवर्णोज्ज्वलं यथा नभस्तलं सुरधनुःघनविबुद्बलाहकैः ॥

(७)

का अपि करोति केली सह राजा ग्रहन्ति कोमलकुवलयघातैः
का अपि मुग्धदृष्ट्या सुविशालया का अपि नवीनया मालतीमालया
का अपि सुगन्धैः पाटलपुष्पैः का अपि सुपूगफलैः वर्तुलैः
का अपि अर्जुनपर्णैः प्रस्थापितैः का अपि रत्नमणिअवलंबितैः
का अपि विलेपनः उद्बृत्तैः का अपि सुरभिदमनकमञ्जरीभिः

कहि वि गुञ्जु जले अद्भुमोलउ^१ णं मयर-हर-सिहर सोहिल्लउ
कहि वि कसण-रोमावलि दिट्ठो काम-वेणि^२ णं गलेवि पइट्ठी
कहि^३ वि थणोवरि ललइ अहोरणु णाइ अणंगहो केरउ तोरणु
॥धत्ता॥ कहि वि सरुहिरइ दट्ठइ णहरइ थण-सिहरोवरि सु-पहुत्ता
वेणि^४ वलगहो मयण-तुरंगहो णं पयइ छुड छुड खित्तइ ॥ ७

(८)

तं जल-कील णिषवि पहाणहुं जाय बोल णह-यले गिच्चाणहं
पमणइ एककु हरित-संपणउ^१ "ति-हुअणे सहस-किरणु पर-धणउ
जुवइ सहासु जासु स-वियारउ विभम-हाव-भाव-वावारउ
णलिणि-वणव दिण-यर-कर-इच्छउ कुमुय-वणुव ससहर-किरणिच्छउ
कालु जाइ जसु मयण-विलासें माणिणि-पत्तिज्जवणायासें^२

१. आद्रमिळउ - २. वेणी : कहे वि: कहे वि राख्यु होत तो
चालत; परंतु उपरना प्रयोग साथे मेळ लाववाना हेतुए संस्कार कथों छे. ४
वेगेण ५. तण्णिच्छउ ६ पत्तेज्जवणायासें ।

कस्याः अपि गुह्यं जले अर्धमोलितं यथा मकरधरेशेखरं शोभायुक्तं
कस्याः अपि कृष्णरोमावलिः दृष्टा कामवेणी यथा गलित्वा प्रविष्टा
कस्याः अपि स्तनोपरि ललति उपरितनवस्त्रं यथा अनंगस्य तोरणं
॥धत्ता॥ कस्याः अपि सरुधिराणि दृष्टानि नखराणि स्तनशिखरोपरि सुप्रभूतानि
वेगेन विलग्नस्य मदनतुरंगस्य यथा पदानि ईषत् ईषत् क्षुण्णानि ॥

(८)

तां जलक्रीडां दृष्ट्वा प्रधानानां जातः शब्दः नभस्तले गोर्वाणानां
प्रमणति एकः हर्षसंपन्नः "त्रिभुवने सहस्रकिरणः परमधन्यः
युक्त्यः यस्य सहासाः सविकाराः विभ्रमहावभावव्यापारिताः
नलिनीवनं इव दिनकरकरइच्छिन्यः कुमुदवनं इव शशधरकिरणेच्छिन्यः
कालः याति यस्य मदनविलासेन मानिनांप्रतायनायासेन

१ कामस्य २ उपरितनवस्त्रं

अच्छउ सुरउ जेण जगु मत्तउ जल-कीलाण किन्न पज्जत्तउ^१
तं णिसुणेवि अचरेक्कु पबोल्लिउ^२ "सहस-किरणु केवल सलिलोल्लिउ
इत्थु पवाहु^३ मणो-हर-वत्तउ जो जुवइहि^४ गुञ्जंतु वि पत्तउ
॥धत्ता॥ जेण खणंतरे सलिल-भंतरे गलियंसु-धरण-वाचारण
स-हरसु दुक्कउ माणेवि मुक्कउ अंते-उरु एकण वारण ॥ ८५

(९)

रावणो वि जल-कील करेप्पिणु सुंदर सियय-वेइ विरप्पिणु
उप्परि जिण-वर-पडिम चडावेवि विविह-विताण-णिवहु बंधावेवि
तुप्प-खीर-सिसिरेहि^५ अहिंसिचिवि णाणा-विह-मणि-रयणिहि अंचिवि^६
णाणा-विहहि^७ विलेवण-भेयहि^८ दीव-धूव-वलि-पुप्फ-णिवेयहि^९
पुज्ज करेवि किर गायइ जावहि^{१०} जंतिहि^{११} जलु मेळिउ^{१२} तावहि^{१३} ९०

१ अच्छउ २ पहाउ ३ जुवइहि ४ अंचेहि ५-६ जावेहि-तावेहि

अच्यं सुरतं येन जगत् मत्तं जलकोडया किं न पर्याप्तम्"
तत् निश्चुत्य अपरः एक उक्तवान् सहस्रकिरणः केवलं सलिलार्द्रः
अत्र प्रवाहः मनोहरवृत्तः यः युवतीनां गुह्यान्तः अपि प्रविष्टः
॥ धत्ता ॥ येन क्षणांतरे सलिलभ्यन्तरे गलितांशुकंधरणव्यापारे
सहर्षं दौकितं भुक्त्वा मुक्तं अंतःपुरं एकस्मिन् वारे ॥

(९)

रावणः अपि जलक्रीडां कृत्वा सुंदरां सिकतावेदीं^१ विरच्य
उपरि जिनवरप्रतिमां आरोह्य विविधविताननिबहं बन्धयित्वा
घृतक्षीरदधिभिः अभिसिंच्य नानाविधमणिरत्नैः अर्चित्वा
नानाविधैः विलेपनभेदैः दीपधूपवलिपुष्पनैवेद्यैः
पुजां कृत्वा किल गायति यावत् यान्त्रिकैः जलं मुक्तं तावत्

१ प्रवाहः २ विधिलितवस्त्राणां ३ बालुकावेदि

पर-कलत्तु संकेयहो दुक्कउ णाइ वियड्ढहिं मण्णेवि मुक्कउ
धाइउ उभय-तडइ धावतउ जिण-वर-पवर-पुज्ज रेळंतउ
दह-मुहु पडिम लेवि विहड्ढु कह वि कह वि णोसरिउ विवावहु
॥घत्ता॥ भणइ “णरेसहो, तुरिय गवेसहो किउ जेण एउ पिसुणत्तणु
किं बहु बुत्ते तासु णिरुत्ते^१ दक्खवमि अज्जु जम-सासणु” ॥ १०

(१०)

तो एत्थंतरे लद्धाएसा गय मण-गमणा ऽणेय गवेसा
रावणेण सरि दिट्ठ व्हंती मुय-महु-यर-दुक्खेण व विजंती^२
चंदण-रसेण व बहल-विलित्ती जल-रिद्धिण णं जाव्वण-इत्ति
मंथर-वाहेण व विस्सत्थी^३ जं च पट्ट-वत्थइ व णियत्थी
पुलिणाहोरणाइं व पगुत्ती^४ वालाहिव-णिदाए व सुत्ती

१०१

१. बुत्तेण-णिहत्तेण । २. दुक्खेणवजंती । ३. वोसत्थी । ४. वीणाहो-
रणाइं वपगुत्ती ।

परकलत्रं संकेताय दौकितं यथा विदग्धैः भुक्त्वा मुक्तं
धावितं उभय-तटे धावत् जिनवरप्रवरपूजां प्लावयत्
दशमुखः प्रतिमां लात्वा झटिति कथमपि कथमपि निःसृतः व्याकुलः^१
॥ घत्ता ॥ भणति “नरेशाः त्वरया गवेषयत कृतं येन एतत् पिशुनत्वं
किं बहु उक्तेन तस्मै निश्चयेन दर्शयामि अद्य यमशासनं” ॥

(१०)

तावत् अत्रान्तरे लब्धादेशाः गताः मनोगमनाः अनेके गवेषकाः
रावणेन सरित् दृष्टा बहन्ती मृतमधुकरदुःखेन इव विज्यमाना
चन्दनरसेन यथा बहलं विलिप्ता जलरुद्धा यथा यौवनवृत्ता
मन्थरवाहेन यथा विश्वस्ता यत् च पट्ट-वस्त्रेण यथा निर्वासिता
पुलिनउपरितनवस्त्रेण यथा प्रावृता न्यालाधिपनिद्रया यथा सुप्ता

१. जलप्रवाहेन व्याकुलीकृतचित्तः । २. साटिकायुक्ता । ३. उपरितनवस्त्रेण ।

मल्लिव-दंतेहि व विहसंती णीलुप्पल-णयणहिं व णिपंती
वउल-सुरा-गंधेण व मत्ती केयइ-हत्थेहि व णच्चंती
महु-अर-महुर-सरि^१ व गायंती उज्झर-मुरयाइं^२ व वायंति
॥घत्ता॥ अ-रमिय-रामहो णिरु णिक्कामहो आरुसेवि परम-जिणिदहो
पुज्ज हरेप्पिणु पाहुडु लेप्पिणु गय णावइ पासु समुदहो ॥ १०५

(११)

तहि अवसरे जे किंकर धाइय ते पडिवत्त लएप्पिणु आइय
कहिय सुणंतह खंधावारहो “ लइ एत्तडउ सारु संचारहो^३
माहेसर-णर-वइ परमेसरु सहस-किरणु नामेण नरेसरु
जा जल-कील तेण उप्पाइय सा अमरेहिं मि रमिवि ण णाइय
सुव्वइ कासु को वि किर सुंदरु सुर-वइ भरहु सयरु चक्केसरु ११०
भइउ^४ सणँकुमारु ते सयल वि णउ पावंति तासु एक-यल वि

१. सरु । २. मुखाइ । ३. संसारहो । ४. हाथपोथीमां मय्यउ जेवुं
वंचाय छे; शालिभदने उल्लेखी भइउ सुधारो कयों छे.

मल्लिकादन्तैः इव विहसंती नीलोत्पलनयनैः इव पश्यन्ती
बकुलसुरागंधेन इव मत्ता केतकीहस्तैः इव नृत्यन्ती
मधुकरमधुरस्वरेण इव गायन्ती निर्झरमुरजान् इव वादयन्ती
॥ घत्ता ॥ अरमितरामायै खलु निष्कामाय आरुष्य परमजिनेन्द्राय
पूजां हत्वा प्राप्नुतं लात्वा गता यथा पार्श्वं समुद्रस्य ॥

(११)

तस्मिन् अवसरे ये किंकराः धाविताः ते प्रतिपत्तिं लात्वा आयाताः
कथितं श्रुण्वते स्कन्धावाराय “ ननु एतावान् सारः संचारस्य
माहेश्वरः नरपतिः परमेश्वरः सहस्रकिरणः नाम्ना नरेश्वरः
या जलक्रीडा तेन उत्पादिता सा अमरैः अपि रन्तुं न ज्ञाता
श्रूयते कस्य कः अपि किल सुन्दरः सुरपतिः भरतः सगरः चक्रेश्वरः
भद्रः सनत्कुमारः ते सकलाः अपि न खलु प्राप्नुवन्ति तस्य एककलां अपि

१. न रमिताः रामाः येन सः परमेश्वरेण । २. खंडमेकं ।

का वि अउव लील विम्माणिय धम्म अथु वेणो वि परिणामिय
काम-तत्तु पुणु तेण जि जिम्मिउ अण्ण रमंति पसव कोदूमिउ
॥घत्ता॥ 'मइ पवहंतिण भुयणे तवंतिण' गयण-त्थ पयंगु ण णावइ
एण पयारिण पिय-वावारिण^१ थिउ सलिले पइसेवि णावइ ॥१॥

(१२)

अवरि वुत्तु केण "मइ लक्खिउ सव्वउ सव्वु एण जं अक्खिउ
जं पुणु तहो केरउ अंतेउरु ण पच्चक्खु जि मपरद्वय-पुर
जेउर-मुयइ पेक्खणया-हरु लावण्यम-तलाउ मजो-हरु
सिर-मुह-कर-कमल महा-सरु मेहल-तोरणां छण-वासरु
थण-हन्तिहि साहारण-काणगु हार-सग्ग-वच्छहो गयणंगणु
अहर-पवाल-पवाला-आयरु^२ दंत-पंति-मोत्तिय-सहंण-यरु
जीहा-कल-यंठिणिहि^३ णंइणवणु कण्णंदोलयाहं चित्तत्तणु

१. अहियवहंतएणभुयणेतवंतएण २. एणय्यारेणपियवावारेण ३. यायरु ४.
यंठिणिहि ।

का अपि अपूर्वा लीला विभुक्ता धर्मः अथः द्वौ अपि परिणामिताः
काम-तत्त्वं पुनः तेन एव निर्मितं अन्ये रमन्ते पशवः सुरतं
॥घत्ता॥ 'मया प्रवहता भुवने तपता गगनस्थः पतंगः न ज्ञायते'
एतेन प्रकारेण प्रियव्यापारेण स्थितः सलिले प्रविश्य इव" ॥

(१२)

अपरेण उक्तं केन "मया लक्षितं श्रव्यं सर्वं अनेन यद्आख्यातं
यत् पुनः तस्य अन्तःपुरं यथा प्रत्यक्षं एव मकरध्वजपुरं
नूपुरमुखैः प्रेक्षकगृहं लावण्यामः तडागं सुमनोहरम्
शिरःमुखकरक्रमकमलं महासरः मेखलातोरणैः क्षणवासरः
स्तनहस्तिभिः साधारणकाननं हारस्वर्गवृक्षस्य गगनांगनं
अधरप्रवालप्रवालाकरः दंतपंक्तिमौक्तिकस्यंदनकरः
जिह्वाकलकंठिनीभिः मंदनवनं कर्णान्दोलकैः चित्रत्वं

१. सुरतं । २. न क्षोभते । ३. साधारण नाम देशः ।

लोयण-भमरहुं केसर-सेहरु स-मुहाभंगउ^१ णट्टव्वय-हरु
॥घत्ता॥ काइ बहुत्तेण पुणुहत्तेण मयणगि-डमरु संपण्णउं
णरहुं अणंतहुं मण-धणवंतहु धुउ चोरु चंडु उत्पण्णउं ॥ १२५

(१३)

अवरेक्केण वुत्तु "मइ जंतइ दिट्ठइ णिम्मल-सलिले खंतइ
अइ-सुंदरइ सु-किप्प-कम्माइ व सु-घडियाइ अहिगव-पेम्माइ व
णिग्गलाइ सु-किविण^२-हिययाइ व णिउण-समासिय सु-कइ-पयाइ व
संचारिमइ कु-पुरिस-धणाइ व कारिमाइ कुट्टिणि-वयणाइ व
पइरिक्कइ सज्जन-चित्ताइ व वद्धइ^३ अत्थ-इत्ति वुत्ताइ व १३०
दुल्लंघणीयइ सु-कलत्ताइ व चेह-विहणइ वुड्डत्ताइ व
वारि वमंति ताहि सिर-णासेहि उरु-कर-चरण^४-कण्ण-णयणासेहि
तेहि एउ जलु थंमिचि मुक्कउ तेण पुज्ज लोहंतु पडुक्कउ "

१. णट्टव्वय । २. किविण । ३. अच्छ । ४. करण

लोचनभ्रमराणां केसरशेखरं सहमुखभंगं नाट्यगृहं

॥घत्ता॥ किं प्रभूतेन पुनरुक्तेन मदनाग्निडमरः संपन्नः

नरेभ्यः अनन्तेभ्यः मनोधनवद्भ्यः धूर्तः चौरः चंडः उत्पन्नः

(१३)

अपरेण एकेन उक्तं "मया यन्त्राणि दृष्टानि निर्मलसलिले स्वातानि
अतिसुंदराणि सुकृतकर्माणि इव सुघटितानि अभिनवप्रेमाणि इव
निर्गलानि सुकृपणहृदयानि इव निपुणसमासितानि सुकविपदानि इव
संचारीणि कुपुरुषधनानि इव कृत्रिमानि कुट्टिनीवदनानि इव
प्रगुणानि सज्जनचित्तानि इव वद्धानि अर्थचित्रेण वृत्तानि इव
दुर्लघनीयानि सुकलत्राणि इव चेष्टाविहोनानि वृद्धत्वानि इव
वारि वमन्ति तासां शिरःनासिकाभ्यां उरुचरणकर्णनयनास्यैः
तैः एतज्जलं स्तब्ध्वा मुक्तं तेन पूजां लुब्धता प्रदौकितं "

१. काष्ठानां परस्परकलशिका अन्यत्र विशिष्टपद्मयासः । २. लोचनमुखे च ।

॥ घत्ता ॥ तं निःसुणेपिणु लेहु भणेपिणु असि-वरु सयं भुइं कड्डियउं
सहइ समुज्जलु ससि-किरणुज्जलु णं पत्त-^१दाण-फलु वड्डियउं ॥ १ ॥

१ असि-वरु सयंभुवेणए कड्डियउ । २. दाणु
आ संधिने छेडे मूळ हाथ-प्रतमां संधिनो अंक भूकी नीचेनी गाथा
लखी छे:—

जल-कीलाए सयंभू-चउमुह पवंग गो-गह-कहाए
भइं च मच्छ-वेहें अज्ज वि कइणो ण पावति ॥
आ पछी तरत ज नवी संधिनी शरुआत थाय छे.

॥ घत्ता ॥ तत निःश्रुत्य 'लात' भणित्वा असि-वरः स्वयं भुजेन कृष्टः
शोभते समुज्ज्वलः शशिकिरणोज्ज्वलः यथा पात्रदानफलं वर्धितं ॥

पुष्पिकानी छाया

जलक्रीडायां स्वयंभुवं चतुर्मुखं पतंगं गोप्रहकथायां
भद्रं च मत्स्यवेधे अद्यापि कवयो न प्राप्नुवन्ति ॥

॥ द्वितीयमुद्धरणम् ॥

[तिहुयण सयंभु ।]

॥ सोयदिव्वकहाणउ ॥

(१)

लवणकुसु पुरे पइसारेवि जिय-रयणि-यर-महाहवेण
वइदेहिहे दु-जस^१-भीअणण दीउ समोडिउ राहवेण ॥
लवणकुस-कुमार बलहहें पुरि पइसारिय जय-जय-सहें
झलरि-पडह-भेरि-दडि-संखेहि वज्जंतेहि अवरेहि अ-संखेहि
रामु अणंग-लवणु रहे एकहि लखणु मयणकुसु अण्णेकहि ५
वज्ज-जंघु थिउ दु-हम-वारणे वीया-यंदु णाइ गयणंगणे
जय-जय-कारिउ भड-संघाए रामहो सुअ-मेलावि अ आपं
जण-वउ रहसे अंगे न माइउ एकमेक चूरंतु पधाइउ

१. दुजस

[त्रिभुवनः स्वयंभूः ।]

॥ सीतादिव्यकथानकम् ॥

(१)

लवणांकुशौ पुरे प्रवेश्य जितरजनिचरमहाहवेन
वैदेह्याः दुर्यशोभीतकेन दिव्यं संव्यूढं राघवेण ॥
लवणांकुशकुमारौ बलभद्रेण पुरे प्रवेशितौ जयजयशब्देन
झलरीपटहभेरिदडिशंखैः वाद्यमानैः अपरैः असंख्यैः
रामः अनंगलवणः रथे एकस्मिन् लक्ष्मणः मदनांकुशः अन्यदेकस्मिन्
वज्रजंघः स्थितः दुर्दमवारणे द्वितीयाचन्द्रः इव गगनांगने
जयजयकारितं भटसंघातेन रामस्य सुतमेलापे च आयातेन
जनपदः रभसा अंगे न मायितः एकैकं चूरयन् प्रधावितः

पेक्खेवि ते कुमार पइसंता णारिउ णवि गणंति पइ सन्ता
सीया-णंदण-रूवालोयणे लायइ का वि अलत्तउ^१ लोयणे
का वि देइ अहल्लए कज्जलु काइ^२ वि घत्तिउ वच्छए अंचलु
॥घत्ता॥ विवरेउ नायरिया-यणु किउ लवणंकुस-दंसणेण
जगे कामें को वि न विद्धउ स-सरें कुसुम-सरासणेण ॥

(२)

आयल्लउ करंत तरुणी-यणे लवणंकुस पइसारिय पट्टणे
तहि तेहए पमाणे विज्जा-हर लंकाहिव-किक्किथ-पुरेसर
भा-मंडल-नल-नीलंगय-जणय-कणय-मरु-तणय समागय
जे पट्टविय गाम-पुर-देसहु गय हकार ताहं अ-सेसहं
णाणा-जाण-विमाणेहि आइय णं जिण-जम्मण अमर पराइय ॥
दिट्ठु रामु सोमिच्छि महाउसु दिट्ठु अणंग-लवणु मयणंकुसु

१. अलित्तउ. २. काय...पच्छए.

प्रेक्ष्य तौ कुमारौ प्रविशन्तौ नार्यः नापि गणयन्ति पतीन् सतैः
सीतानंदनरूपालोकनेन लाययति कापि अलक्तकं लोचने
कापि ददाति अधरे कज्जलं कया अपि क्षिप्तं वक्षसि अञ्चलं
॥घत्ता॥ विपरीतः नागरिकाजनः कृतः लवणांकुशदर्शनेन
जगति कामेन कः अपि न विद्धः स्वशरेण कुसुमशरासनेन ॥

(२)

व्यप्रतां कुर्वन्तौ तरुणीजने लवणांकुशौ प्रवेशितौ पट्टने
तत्र तादृशाः प्रमाणभूताः विद्याधराः लंकाधिपकिष्किन्धापुरेश्वरौ
भामंडल-नल-नीलांग-अंगद-जनक-कनक-मरुत्तनयाः समागताः
ये प्रस्थापिताः ग्रामपुरदेशेभ्यः गतं आकरणं तेषां अशेषानां
नानायानविमानैः आयाताः यथा जिनजन्मनि अमराः आगताः
दृष्टः रामः सौमित्रिः महायुः दृष्टः अनंगलवणः मदनंकुशः

हाथप्रततां टिप्पण नीचे नोड्यां छे.

१. पतयः विद्यमानाः । २. परिधानवस्त्रं । ३. आशर्तिकं । कामपीडा ।
४. प्रवचकं (?) ५. प्रेषिताः ।

सत्तु-हणो वि दिट्ठु तहि सुन्दर एकहिं मिलिय पंच णं मंदर
पुणरवि रामहो किय अहिणंदण^१ “धण्णउ^२ तुहु जसु एहा णंदण
॥घत्ता॥ एत्तउउ दोसु पर रहु-वइहे जं परमेसरि णाहि घरि
म पमायहि लोयहु छंदेण आणेवि का वि परिकख करि” ॥ २३

(३)

तं णिसुणेवि चवइ रहु-णंदणु “जाणमि सीयहे तणउ सइत्तणु
जाणमि जिह हरि-वंसुप्पणी जाणमि जिह वय-गुण-संपणी
जाणमि जिह जिण-सासणे भत्तो जाणमि जिह महु सौखुप्पत्ती
जाणमि अणुगुण-सिक्खा-धारी जाणमि संम-रयणमणि-धारी
जाणमि जिह सायर-गंभीरी जाणमि जिह सुर-महीहर-धीरी २८
जाणमि अंकुश-लवण-जणेरी जाणमि जिह सुय जणयहो केरी
जाणमि स-सहा-मंडल-रायहो जाणमि सामिणि रज्जहो आयहो

१. अहिणंदण. २. धनउ. ३. सभा.

शत्रुघ्नः अपि दृष्टः तत्र सुंदरः एकत्र मीलिताः पंच यथा मंदराः
पुनः अपि रामाय कृतं अभिनन्दनं “धन्यः त्वं यस्य इदृशौ नंदनौ
॥घत्ता॥ एतावान् दोषः परं रघुपतेः यत्परमेश्वरी नास्ति गृहे
मा प्रमादं लोकानां छंदेन आनीय कामपि परीक्षां कुरु” ॥

(३)

तद् निश्चुत्य वदति रघुनंदनः “जानामि सीतायाः सतीत्वं
जानामि यथा हरिवंशोत्पत्ता जानामि यथा व्रतगुणसंपन्ना
जानामि यथा जिनशासने भक्ता जानामि यथा मम सौख्योत्पत्तिः
जानामि अनुगुणशिक्षाधारिणी जानामि सम्यक्त्वेरत्नमणिधारिणी
जानामि यथा सागरगंभीरा जानामि यथा सुरमहीधरधीरा
जानामि अंकुशलवणजनयित्री जानामि यथा सुता जनकस्य
जानामि ससभामंडलराजस्य जानामि स्वामिनी राज्यस्य अमुष्य

१. मा त्यज । २. सम्यक्त्व ।

जाणमि जिह अंते-उर-सारी जाणमि जिह महु पेसण-गारी
॥ घत्ता ॥ मेलेपिणु णायर-लोइण^१ महु घरे उब्भा करेवि का
जो दुज्जसु उपपरे घत्तउ एउ ण जाणमि एककु पर^२ ॥ ३३

(४)

तहि अवसरे रयणासव-जापं^१ कोकिय तियउ विहीसण-रापं
बोलाविय एत्तहें वि तुरंतें लंका-सुन्दरि तो हणुवतें
विन्नि वि विन्नवन्ति पणमन्तिउ सीय-सइत्तण-गवु वहतितउ
“देव देव जइ हुअ-वहु डज्जइ जइ मारुउ पड-पोट्टले वज्जइ
जइ पायाले णहंगणु लोइइ कालंतरे कालु जइ तिइइ ३४
जइ उप्पज्जइ मरणु कियंतहो जइ णासइ सासणु अरहंतहो
जइ अवरें उगमइ दिवा-यरु मेरु-सिहरे जइ णिवसइ सायरु
एउ असेसु वि संभावेज्जइ सीअहे सीलु ण पुणु मइलिज्जइ

१. लोएण । २. कोत्थिय ।

जानामि यथा अंतःपुरमारभूता जानामि यथा मम प्रेषणकारिणी
॥ घत्ता ॥ मिलित्वा नागरलोकेन मम गृहे ऊर्ध्वं कृत्वा करान्
यद् दुर्यशः उपरि क्षिप्तं एतद् न जानामि एकं परं ॥

(४)

तस्मिन् अवसरे रत्नास्रवजातेन आहूता त्रिजटा विभीषणराजेन
आहूता अत्रान्तरे अपि त्वरमाणेन लंकासुंदरी ततः हनुमता
द्वे अपि विज्ञापयतः प्रणमन्त्यौ सीतासतीत्वगर्वं वहन्त्यौ
“देव देव यदि हुतवहः दह्यते यदि मारुतः पटपिण्डके बध्यते
यदि पाताले नभःअंगनं लुप्यति कालांतरे कालः यदि तिष्ठति
यदि उत्पद्यते मरणं कृतान्तस्य यदि नाश्यते शासनं अर्हतः
यदि अपरदिशि उदच्छति दिवाकरः मेरुशिखरे यदि निवसति सागरः
एतद् अशेषं अपि संभाव्यते सीतायाः शीलं न पुनः मलिनीक्रियते

१. वृजट (? त्रिजटा) । २. पश्चिमदिशायां ।

तिहुयण सयंभु]

॥ घत्ता ॥ जइ एव वि णउ पत्तिज्जहि तो परमेसर एउ करि
तुल-चावल-विस-जल-जलणहं पंचहं एककु जि दिवु धरि ॥ ४३

(५)

तं णिसुणेवि रहु-वइ परिओसिउ ‘एम होउ’ हकारउ पेसिउ
गउ सुग्गोउ विहीसण अंगउ चंदोयर-णंदणु पवणंगउ
पेसिउ पुष्फ-विमाणु पयट्टउ णं णह-यले सर-कमलु विसट्टउ
पुंडरीय-पुर-वर संपाइय दिट्ठ देवि रहसेण न माइय
“णंद वडु जय होहि चिराउस विणिण वि जाहि पुत्त लवणंकुश ४८
लक्ष्मण राम जेहि आयामिय सीहहि जिह गयंद ओहामिय
रक्खिय णारएण समरंगणे तेहि मि ते पइसारिय पट्टणे
अम्ह इ आया तुम्ह हकारा दिअहा होन्तु मनोरह-गारा
॥ घत्ता ॥ चडु पुष्फ-विमाणे भडारिण मिलु पुत्तहं पइ देवरहं
सुह-अच्छणि^१ मज्जे परिट्ठिय पिहिमि जेम चउ-सायरहं ॥ ५३

१. सुहं अच्छामि.

॥ घत्ता ॥ यदि एवं अपि न खलु प्रतीयते तर्हि परमेश्वर एतत् कुरु
तुल-तण्डुल-विष-जल-ज्वलनानां पंचानां एकमेव दिव्यं धर ॥

(५)

एतद् निश्च्य रघुपतिः परितुष्टः ‘एवं भवतु’ आकरणं प्रेषितं
गतः सुग्रीवः विभीषणः अंगदः चंद्रोदरनन्दनैः पवन-अंगजः^१
प्रेषितं पुष्पविमानं प्रवृत्तं यथा नभस्तले सरःकमलं विकसितं
पुंडरीकपुरवरं संप्राप्ताः दृष्ट्वा देवी हर्षेण न मायिताः
“नंद वर्धस्व जय भव चिरायुः द्वौ अपि यस्याः पुत्रौ लवण-अंकुशौ
राम-लक्ष्मणौ याम्यां आयामितौ सिंहाभ्यां यथा गजेन्द्रौ आक्रान्तौ
रक्षितौ नारदेन समरांगणे ताम्यामपि तौ प्रवेशितौ पट्टने
वयं अपि अयाता युष्माकं आकारकाः दिवसाः भवन्तु मनोरथकाराः
॥ घत्ता ॥ आरोह पुष्पविमाने भडारिके मील्य पुत्राभ्यां पतिदेवभ्यां
सुखासने मध्ये परिस्थिता पृथिवी यथा चतुःसागराणां ॥

१. विराहोः । २. हनुमंतु ।

(६)

तं निषुणेवि लवणकुस-मायण वुत्तु विहीसणु गगिर-वायण
 “ निटुर-हिययहो अ-लइय-णामहो जाणमि तत्ति न किज्जइ रामहो
 घल्लिय जेण रुवंति वणंतरे डाइणि-रक्खस-भूय-भयंकरे
 जहिं सहल-सोद-गय-गंडा बन्धर-सवर-पुलिंद पयंडा
 जहिं बहु-तच्छ-रिच्छ-रु-संवर स-उरग-खग-विग जहिं सिव-सूर
 जहिं माणुसु जोवंतु वि लुञ्चइ^१ विहि कलि-कालु वि पाणह मुंचा
 तहिं वणे घल्लविय अण्णाणं एवहि किं तहो तणेण विमाणं
 ॥ घत्ता ॥ जो तेहिं डाहु उप्पाइउ पिशुणा भावामरिसिण^२
 सो दु-करु उल्हाविज्जइ मेह-सण्ण वि वारसिण ॥ ६१

(७)

जइ वि ण कारण राहव-चंदं तो वि जामि लइ तुम्हइ छंदं^३
 एम भणेवि देवि जय-सुन्दरि कम-कमलहिं अञ्चंति वसुंधरि

१. जि वधाराना छोडी दीधो छे. २. पिशुणाभावमरिसिण ।

(६)

तद् निश्चय लवणांकुशमात्रा उक्तः विभीषणः गद्गदवाचा
 “निष्ठुरहृदयस्य अगृहीतनाम्नः जानामि चिन्ता न क्रियते रामस्य
 क्षिता येन रुदती वनांतरे डाकिनीराक्षसभूतभयंकरे
 यत्र शार्दूलसिंहगजगण्डाः वर्वरशवरपुलिंदाः प्रचंडाः
 यत्र बहुतक्षकक्षरुसंभराः सहउरगखगवृकाः यत्र शिवाशूकराः
 यत्र मानुषः जीवन् अपि लुञ्च्यते^१ विधिः^२ कलिकालः अपि प्राणेभ्यः मुच्यं
 तत्र वने क्षेपितः अज्ञानेन एतादृशस्य किं तस्य विमानेन
 ॥ घत्ता ॥ यः तैः दाहः उत्पादितः पिशुनभावामर्षितेन
 सः दुष्करं आर्द्रयते मेघशतेन अपि वर्षितेन ॥

(७)

यदि अपि कारणं न राघवचन्द्रेण तर्ह्यपि यामि खलु युष्माकं छंदेन^३
 एवं भाषित्वा देवो जगत्सुन्दरी क्रमकमलाभ्यां अर्चन्ती वसुंधरां

१. लुञ्च्यते । २. विधिः । ३. भवतां दाक्षिण्येन ।

पुष्प-विमाणे चडिय अणुरापं परिमिय विज्जाहर-संघापं
 कोसल-णयरि पराइय जावहिं दिण-मणि गउ अत्थ-वणहो तावहिं
 जत्थहो पिययमेण निव्वासिय तहो उववणहो मज्जे आवासिय ६७
 कह वि विहाणु भाणु णहे उगगउ अहि-मुहु सज्जण-लोउ समागउ
 दिण्णइ तूरइ मंगलु घोसिउ पट्टणु निरवसेसु परिओसिउ
 सीय पइट्ट निविट्ट वरासणे सासण-देवण णं जिण-सासणे
 ॥ घत्ता ॥ परमेसरि पढम-समागमे झत्ति निहालिय हल-हरेण
 सिय-पक्खहो दिवसे पहिल्लए चंद-लेह णं सायरेण ॥ ७२

(८)

कंतहि तणिय कंति पेक्खेप्पिणु पभणइ पोम-णाहु विहसेप्पिणु
 “जइ वि कुलग्गयाउ निरवज्जउ महिलउ होति अ-सुद्ध^१ णि-लज्जउ
 दर-दाविय-कडक्ख-विक्खेवउ कुडिल-मइउ वडिअ-अवलेवउ
 बाहिर-धिहुउ गुण-परिहीणउ किह सय-खंडु न जंति ति हीणउ
 णउ गणंति णिय-कुलु मइलंतउ ति-हुअणे अ-यस-पडहु वज्जंतउ ७७

१. सुद्धु.

पुष्पविमाने आरूढा अनुरागेण परिमिता विद्याधरसंघातेन
 कोशलनगरीं प्रयाता यावत् दिनमणिः गतः अस्तमनि तावत्
 यस्मात् प्रियतमेन निर्वासिता तस्य उपवनस्य मध्ये आवासिता
 कथमपि विभातः भानुः नभसि उदृतः अभिमुखं सज्जनलोकः समागतः
 दत्तानि तूराणि मंगलं घोषितं पट्टनं निरवशेषं परितोषितं
 सीता प्रविष्टा निवेशिता वरासने शासनदेवता इव जिनशासने
 ॥ घत्ता ॥ परमेश्वरी प्रथमसमागमे झटिति निर्भालिता हलधरेण
 सितपक्षस्य दिवसे प्रथमे चंद्रलेखा यथा सागरेण ॥

(८)

कांतायाः कांतिं प्रेक्ष्य प्रभणति पद्मनाथः विहस्य
 “यद्यपि कुलाप्रकाः निरवधाः महिलाः भवन्ति अशुद्धाः निर्लज्जाः
 ईषद्दापितकटाक्षविक्षेपाः कुटिलमतयः वर्धिताबलेपाः
 बहिर्धृष्टा गुणपरिहीणाः कथं शतखंडं न यान्ति ताः हीनाः
 न खलु गगयान्ति निजकुलं मलिनीभवत् त्रिभुवने अयशःपटहं वाचमानं

अंगु समोडेवि धिद्धिकारहो वयणु णिपति केम भत्तारहो ”
 सीय ण भीय तइत्तण गव्वे वलेवि पयोहिय गगगर सह
 “ पुरिस णिहोण होंति गुणवन्त वि तियहे ण पत्तिज्जंति मरंत वि
 ॥धत्ता॥ खडु लकडु सलिलु वहंनिहे पउराणियहे कुलगायहे
 रयणायरु खार इ दैतउ तो वि ण थक्कइ ण णइहे ॥ ८२

(९)

साणु ण केण वि जणेण गणिज्जइ गंगा-णइहे तं जि णहाइज्जइ
 ससि स-कलंकु तहि जि पइ णिम्मल कालउ मेहु तहि जि तडि उज्ज
 उवलु अ-पुज्जु ण केण वि छिप्पइ तहि पडिम चंदणेण वि लिप्पइ
 पुज्जइ पाउ पंकु जइ लग्गइ कमल-माल पुण जिणहो वलग्गइ
 दीवउ होइ स-हावे कालउ वट्टि-सिद्धए मंडिज्जइ आलउ ८३
 णर-णारिहि एवडुअ अंतरु मरणे वि वैल्लि ण मेल्लइ तरु-वरु

१. वहंतेअहे. २. मयहे. ३. उव्वलु.

अंगं समावृत्य धिक् धिक् कुवतः वदने पश्यन्ति कथं भर्तुः ”

सीता न भीता सतीवैगर्वेण बलित्वा उक्तवती गद्गदशब्देन

“पुरुषाः निहीनाः भवन्ति गुणवन्तः अपि स्त्रोषु न प्रतियन्ति म्रियमाणाः अपि
 ॥धत्ता॥ तृणं काष्ठं सलिलं वहन्तीभ्यः पौराणिकाभ्यं कुलागताभ्यः

रत्नाकरः क्षारं अपि ददन् तदपि न विरमति इव नदीभ्यः ॥

(९)

आ न केन अपि जनेन गण्यते गंगा-नद्या स एव स्नाप्यते

शशी सकलंकः तस्य एव प्रभा निर्मला श्यामः मेघः तस्य एव तडित् उज्ज्वल

उपलैः अपूज्यः न केन अपि स्पृश्यते तस्य प्रतिमा चंदनेन अपि लिप्यते

प्रस्यते पादः पंकः यदि लगति कमलमाला पुनः जिनं विलगति

दांपकः भवति स्वभावेन श्यामः वर्तिशिवया शुभ्यते आलयं

नरनाथोः एतावदन्तरं मरणे अपि वल्लो न मुञ्चति तरुवरं

१. सतीत्वमहत्त्वेन। २ मूल हाथप्रतमां पाठ मच्छरगव्वे । हतो; परवु
 हांसियामां लखेलो पाठ स्वीकार्यो छे. ३. पवित्राभिः चिरंतनाभिर्वा। ४. नद्या।
 ५. पाषाणाः-पंकजाः।

एह पइ कवण वोळ पारंभिय सह-वडाय मइ अज्जु समुच्चिय
 तुहु पेक्खंतउ अच्चु विसत्थउ^१ डहउ जलणु जइ डहिवि समत्थउ
 ॥धत्ता॥ किं किज्जइ अण्णइ दिव्वे जेण विसुज्जहो महु मणहो
 जिह कणय-लोळि डाहुत्तर अच्चमि मज्जे हुआसणहो ॥ ९२

(१०)

सियहे वयणु सुणेवि जणु हरिसिउ उच्चारउ रोमंचु पदरिसिउ
 मधुर-णराहिव-जस-लिह-लुहणं हरिसिउ लक्खणु सह सत्तु-हणं
 तिण्णि वि विष्फुरंत-मणि-कुंडल हरिसिय जणय-कणय-भा-मंडल
 हरिसिय लवणंकुस दु-स्सील वि हरिसिय वज्ज-जंघु णल णीलु वि
 तार-तरंग-रभ-विस-सेण वि दहि-मुह-कुमुय-महिद-सु-सेणु वि ९७
 गवय-गवक्ख-संख-सक्कंदणुचंद-रासि चंदोयर-णंदणु
 लंकाहिय-सुग्गीवंगंगय जंवव-पवणंजय-पवणंगय

१. वीसत्थउ।

एषः त्वया कः शब्दः प्रारब्धः सतीपताका मया अथ समुद्राविता
 त्वं प्रेक्षमाणः आस्व विश्वस्तैः दहतु ज्वलनः यदि दग्धुं समर्थः

॥धत्ता॥ किं क्रियते अन्येन दिव्येन येन विशुद्धस्य मम मनसः

यथा कनकलोष्टिका दाहोत्तरं भवामि मध्ये हुताशनस्य” ॥

(१०)

सीतायाः वचनं श्रुत्वा उच्चतरैः रोमाञ्चः प्रदर्शितः

मधुरनराधिपयशःलेखामार्जनेन हर्षितः लक्ष्मणः सह शत्रुघ्नेन

त्रयः अपि विस्फुरन्मणिकुण्डलाः हर्षिताः जनक-कनक-भामंडलाः

हर्षितौ लवणांकुशौ दुःशीलौ अपि हर्षिताः वज्रजंघः नलः नीलः अपि

तारतरंगरंभविश्वसेनाः अपि दधिमुख-कुमुद-महेन्द्र-सुपेणाः अपि

गवय-गवाक्ष-शंख-शक्रार्दनाः चंद्ररश्मिः चंद्रोदरनंदनः

लंकाधिप-सुग्रीव-अंग-अंगदाः जाम्बवत्-पवनंजय-पवनांगजाः

१. सतीपताका। २. विसब्धः। ३. उर्ध्वाकारः।

लोय-वाल गिरि णइउ समुदु वि विस-हरिद अमरिद णरिद वि
॥घत्ता॥ तइ-लोकह भंतरि^१ वत्तिउ^२ सयल वि हरिसियउ
पर हिअवण कलुसु वहंतउ रहु-वइ एककु ण हरिसिअउ ॥ १०२

(११)

सीअण वुत्तु जं जि अवलेवें तं जि समत्थिउ पुणु बल-एवें
कोकिय खणय खणाविय खोणी हत्थ-सयाइं तिण्णि चउ-कोणी
पूरिय खड-लकड-विच्छडुहि कालागरु-चंदण-सिरि-खंडहि
देवदारु-कपूर-सहासेहि कंचण-मंच रइय चउ-पासेहि
चडिय-राय आया गिवाण वि इंद-चंद-रवि-हरि-वंभाण वि १०३
इधण-पुंजे चडिय परमेसरि णं संठिय वय-सीलह उप्परि
“अहो देवहो महु तणउ सइत्तणु जोइज्जहु^३ रहु-वइ-दुट्ठत्तणु
अहो वइसा-णर तुहु मि डहिज्जहि जइ विरुआरी तो म खमिज्जहि

१. भंतरि। २. वत्तियउ। ३. जोएज्जहु। एनी पछीनी पं. ११०मां
डहेज्जहि; खमेज्जहि.

लोकपालाः गिरयः नद्यः समुद्राः अपि विषधरन्द्राः अमरेन्द्राः नरेन्द्राः अपि
॥घत्ता॥ त्रिलोकस्याभ्यंतरे वृत्तं सकलं अपि हर्षितं

परं हृदये कलशं वहन् रघुपतिः एकः न हर्षितः ॥

(११)

सीतया यदेव उक्तं अवलेपेन तदेव समर्थितं पुनः बलदेवेन
आहूताः खनकाः खनिता क्षोणी हस्तशतानि त्रीणि चतुष्कोणा
परिता तृणकाष्ठसमूहैः^१ कालागुरुचंदनश्रीखंडैः
देवदारुकपूरसहस्रैः काञ्चनमञ्जः रचितः चतुष्पाश्र्वैः
गृहीतरागाः आयाताः गिवांगाः अपि इन्द्रचन्द्ररविहरिव्रह्माणः अपि
इन्धनपुञ्जे आरूढा परमेश्वरी यथा संस्थिता व्रतशालस्योपरि
“अहो देवाः मम सतीत्वं पश्यत रघुपतिदुष्टत्वं
अहो वैश्वानर त्वमपि दहेः यदि विरूपकारिणी त्वं मा क्षाम्येः”

१. गवैण। २. काष्ठसमूहैः।

॥घत्ता॥ किउ कलयलु दिण्णु हुआसणु महि जि^१ जाय सम जालडिय
सो णाहि को वि तहि अवसरे जेण ण मुकी धाहडिय ॥ ११२

(१२)

खड-लकड-विच्छडु^२ पलित्तइ धाहाविउ कोसलइ सुमित्तइ^३
धाहाविउ सोमिअत्त-कुमारें “अज्जु माय मुअ महु अ-विआरें^४”
धाहाविउ लंकालंकारेहि धाहाविउ हणु-वंत-कुमारेहि
धाहाविउ सुग्गीच-णरिदहि धाहाविउ णल-णील-महिदहि ११७
धाहाविउ सव्वहि सामंतिहि रामहो धिद्धिक्कारु करंतेहि
धाहाविउ वइदेहि-कएहि वि लंका-सुन्दरि-तियडा-एविहि
उद्ध-मुहेण पवडिदय-सोए धाहाविउ णायरिणं लोए
॥घत्ता॥ “णिट्ठुरु दुरासु माया-रउ दु-क्किय-गारउ कूर-मइ
णउ जाणमि सीअ वहेविणु रामु लहेसइ कवण गइ” ॥ १२२

१. जे। २. विच्छडु। ३. पलित्तए...कोसलए सुमित्तए। ४. अविचारे।

॥घत्ता॥ कृतः कलकलः दत्तः हुताशनः महती एव जाता समं ज्वाला
सः नास्ति कः अपि तस्मिन् अवसरे येन न मुक्तः आर्तनादः ॥

(१२)

तृणकाष्ठसमूहे प्रदीप्ते आर्तनादः कृतः कौशल्यया सुमित्रया
आर्तनादः कृतः सौमित्रिकुमारेण “अद्य माता मृता मम अविचारेण”
आर्तनादः कृतः भामंडलजनकाभ्यां आर्तनादः कृतः लवणांकुशतनयाभ्यां
आर्तनादः कृतः लंकालंकारेण आर्तनादः कृतः हनुमत्कुमारेण
आर्तनादः कृतः सुग्रीवनरेन्द्रैः आर्तनादः कृतः नलनीलमहेन्द्रैः
आर्तनादः कृतः सर्वैः सामन्तैः राघवस्य धिक्-धिक्-कारं कुर्वद्भिः
आर्तनादः कृतः “वैदेहोक्ते अपि लंकामुंदरीत्रिजटादेवीभ्यां
ऊर्ध्वमुखेन प्रवर्धितशोकेन आर्तनादः कृतः नागरिकेन लोकेन
॥घत्ता॥ “निष्ठुरः दुराशः मयारतः दुष्कृतकरः क्रूरमतिः
न खलु जानामि सीतां वधित्वा रामः लप्स्यते कां गतिं” ॥

१. सीतानिमित्ते.

(૧૩)

થિડ અંતરે કારણુ ખારિડ નિરવસેસુ જગુ ધૂમંધારિડ
જાલડ વિસ્ફુરંતિ તહિ અવસરે ણં વિજ્જુલડ જલણ-જાલંતરે
સીય સદ્ગુણેણ ણડ કંપિય “દુક્કુ દુક્કુ સિહિ” એમ પંજંપિય
“દેહુ દેહુ ગુણ-ગહન-નિવાસણુ ડહિ” ડહિ જઈ સચ્ચડ જિ” હુઆસણુ
ડહિ ડહિ જઈ જિણ-સાસણુ છઢિડ ડહિ ડહિ જઈ નિય-ગોત્તુ ણ મંડિડ
ડહિ ડહિ જઈ હડં કેણ વિઝૂની ડહિ ડહિ જઈ ચારિત્ત-વિહૂણી
ડહિ ડહિ જઈ ભત્તારહો દોહી ડહિ ડહિ જઈ પર-લોય-વિરોહી
ડહિ ડહિ સયલ-ભુવણ-સંતાવણુ જઈ મદ મણિણ વિ ઇચ્છિડ રાવણુ
તં દેવહુ ધીરુ કો પાવઈ સિહિ સીયલડ હોઈ ણ પહાવઈ
॥ ઘત્તા ॥ તહિ અવસરિ મણિ પરિતુહડ કહઈ પુરંદરુ સુર-યણહો
“સિહિ સંકઈ ડહિવિ ણ સક્કઈ પેક્કુ પહાડ સદ્ગુણહો” ॥ ૧૩૩

૧. મૂલ હાથપ્રતમાં આ તેમ જ નીચેની કેટલીક પંક્તિમાં ડહે અને ડહિ વિકલ્પે વાપર્યા છે. ડહે એ પાછળનો ઉચ્ચારવિકારાત્મક ફેરફાર છે અને તેનો ડહિ ઉચ્ચાર તો કરવો જ પડે છે; એટલે મેં સરખો ડહિ જ સ્વીકારી ડહે ને બહિષ્કૃત કરેલો છે. ૨ જે।

(૧૩)

સ્થિતં અત્રાન્તરે કારણં મારિ નિરવશેષં જગત્ ધૂમાંધકારિતં
જ્વાલાઃ વિસ્ફુરંતિ તસ્મિન્નવસરે યથા વિદ્યુતઃ જ્વલનજ્વાલાન્તરે
સીતા સતીત્વેન ન કંપિતા “ઢૌકસ્વ ઢૌકસ્વ શિશિન્” એવં ઉક્તવતી
“એપઃ દેહઃ ગુણગહનનિવાસનં દહ દહ યદિ સત્યઃ એવ હુતાશનઃ
દહ દહ યદિ જિનશાસનં લ્યકં દહ દહ યદિ નિજગોત્રં ન મંડિતં
દહ દહ યદિ અહં કેનાપિ ઝના દહ દહ યદિ ચારિત્રવિહીના
દહ દહ યદિ મત્રેં દ્રોહિની દહ દહ યદિ પરલોકવિરોધિની
દહ દહ સકલભુવનસંતાપનઃ યદિ મયા મનસા અપિ ઇચ્છિતઃ રાવણઃ”
તદ્ એતાવદ્ ધૈર્યં કઃ પ્રાપ્નોતિ શિશ્વી શીતલઃ ભવતિ ન પ્રભવતિ
॥ ઘત્તા ॥ તસ્મિન્ અવસરે મનસિ પરિતુષ્ટઃ કથયતિ પુરંદરઃ સુરજનેભ્યઃ
“શિશ્વી શંકતે દર્શુ ન શક્નોતિ પ્રેક્ષર્ણં પ્રભાવં સતીત્વસ્ય ॥

(૧૪)

તામ તરુણ-તામરસિહિ છળ્ણડ સો જિ જલણુ સર-વરુ ઉપ્પળ્ણડ
સારસ-હંસ-કોંચ-કારંડિહિ ગુમગુમંત-છપ્પય-વિચ્છંડિહિ
જલુ અન્થક્કુ પુણુ કહિ મિ ણ માઈડ મંચ-સયઈ રેલ્લંતુ પધાઈડ
નાસઈ સવ્વુ લોડ સહુ રામં સલિલુ પવંદિડ સીયહેં નામેં
અણ્ણુ વિ સહસ-પત્તુ ઉપ્પળ્ણડ દેવહિ” આસણુ ણં અવહ્ણડ ૧૩૮
તાસુ મઙ્ગિ મણિ-કણય-રવળ્ણડ દિવ્વાસણુ સમુચ્ચુ ઉપ્પળ્ણડ
તહિ જાણય” જણ-સાહુ-કકારિય સઈ સુર-વર-વહ્હિ વડસારિય
તહિ વેલહિં સોહઈ પરમેસરિ ણં પચ્ચક્કલ લલ્લિહ કમલોવરિ
આહય ટુંદુહિ સુર-વડ-સત્થેં મેલ્લિડ કુસુમ-વાસુ સઈ હત્થેં
॥ ઘત્તા ॥ તહિ “જય-જય-કારુ પવુડ્ડુડ સુહ-વયણાવળ્ણણ-ભરિડ
નાના-વિહ-તૂર-મહારડ જાણઈ તિહ જસુ વિત્થરિડ ॥ ૧૪૪

૧. દેવણી ૨ જાણઈ ૩. ઘત્તા આખીમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો છે; કારણ કે માત્રાઓ તુટે છે: મૂલમાં ૧૨×૧૪ (પં. ૧) તેમ ૧૪×૧૨ (પં. ૨) છે. સઠંગ ઘત્તા જોતાં, ૧૪×૧૩ની માલમ પડે છે; એટલે તે પ્રમાણે મારે ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. મૂલ જયજયકારુ પવુડ્ડુડ સુહવયણાવળ્ણણભરિયડ । નાનાવિ-હતુરમહારડ જાણઈ જસુ વિત્થરિઅડ ॥

(૧૪)

તાવત્ તરુણતામરસૈઃ^૧ છન્નં સ એવ જ્વલનઃ સરોવરં ઉત્પન્નં
સારસહંસકૌચકારણૈઃ ગુહ્યત્પદ્મપદસમૂહૈઃ
જલં અસ્તાધં પુનઃ કુત્રાપિ ન માયિતં મંચશતાનિ પ્લાવયત્ પ્રધાવિતં
વિદ્રવતિ સકલઃ લોકઃ સહ રામેણ સલિલં પ્રવંદિતં સીતાયાઃ નામ્ના
અન્યદ્ અપિ સહસ્રપત્રં ઉત્પન્નં દેવૈઃ આસનં યથા અવતારિતં
તસ્ય મધ્યે મણિકનકરમ્યં દિવ્યાસનં ઉચ્ચં ઉત્પન્નં
તત્ર જાનપદજનસાધૂકૃતા સતી સુરવરવધૂભિઃ ઉપવેશિતા
તસ્યાં વેલાયાં શોભતે પરમેશ્વરી યથા પ્રત્યક્ષા લક્ષ્મી કમલસ્ય ઉપરિ
આહતા ટુંદુભિઃ સુરવરસાર્થેન મુક્તઃ કુસુમવર્ષઃ સ્વયંહસ્તેન
॥ ઘત્તા ॥ તત્ર જયજયકારઃ પ્રવૃદ્ધઃ શુભવચનાવર્ણનભરિતઃ
નાનાવિધતૂરમહારવઃ યથા તસ્યાઃ યશઃ વિસ્તૃતં ॥

૧. કમલૈઃ ।

(१५)

तो एतन्तरे निह दीहाउस सीयहे पासु दुक्क लवणकुस
जिह ते तिह बिणिण वि हरि बल-हर तिह भा-मंडल णव-वेलंधर
तिह सुग्गीव नील मिश-सायर^१ तिह सुसेण विससेण जसायर
तिह सविहीसण कुमयंगय जणय-कणय-मारुइ-पवणजय
तिह गय गवय गवक्ख विराहि य वज्ज-जंघु सत्तु-हणु गुणाहिय^२
तिह महिदि माहिद स-दहिमुह तार तरंग रंभ पहु दुम्मह
तिह मह-कंत वसंत रवि-पह चंद-मरीचि हंस-पहु दिठ-रह
चंद-रासि संताण जरेसर रयण-केसि पीय-कर खे-यर
तिह जवव जंबवि इंदाउह मंद-हत्थि ससि-पह ताराउह
तिह ससि-वद्धण सेय-समुद वि रइ-वद्धण णंदण कुंदेदु वि
लच्छि-भूय^३ कोलाहल सरल वि णहुस-कियंत-वत्त-वल-तरल वि
॥घत्ता॥ अवर वि एककेक-पहाणा उर-रोमंच-समुच्छलिय
अहिसेय-समण णं लच्छिहे सयल दिसा-गयद मिलिय ॥ १५॥

१. मइसागर । २. मे प्रतमां मइ वांच्यु इतु; पण इ=ह घणी फे
सरस्वा थइ जाच छे; एटले सुधारो. ३. भुत्त ।

(१५)

तावत् अत्रान्तरे खलु दीर्घायुः सोतायाः पाश्चं ढौकितौ लवणांकुशौ
यथा ते तथा द्वौ अपि हरिः बलधरः तथा भामंडलः नववेलंधरः
तथा सुग्रीवः नीलः मितसागरः तथा सुपेगः विश्वसेनः यशःआकरः
तथा सविभीषणौ कुमुदांगदौ जनककनकमारुतिपवनजयाः
तथा गजः गवयः गवाक्षः विराधिः च वज्रजंघः शत्रुघ्नः गुणाधिकः
तथा महा-इन्द्रियः महेन्द्रः सदधिमुखः तारः तरंगः रंभः प्रभुः द्रुमाणां
तथा महाकान्तः वसंतः रविप्रभः चंद्रमरीचिः हंसप्रभः दृढरथः
चंद्ररश्मिः संतानः नरेश्वरः रत्नकेशी प्रोत्तिकरः खेचरः
तथा जाम्बवान् जाम्बवतिः इन्द्रायुधः मंदहस्ती शशिप्रभः तारायुधः
तथा शशिवर्धनः श्वेतसमुद्रः अपि रतिवर्धनः नंदनः कुन्देन्दुः अपि
लक्ष्योभूतः कोलाहलः सरलः अपि नहूपकृतांतवृत्रबलतरलः अपि
॥घत्ता॥ अपरे अपि एकैकेभ्यः प्रधानाः समुन्नतउरःरोमाञ्चाः
अभिषेकसमये इव लक्ष्म्याः सकलाः दिशागजेन्द्राः मीलिताः ॥

(१६)

तो बोलिज्जइ राहव-चंदें “ णि-कारणें खल-पिसुणहं छंदें
जइ अ वियप्पें मइ अवमाणिय अण्णु वि दुहु एवहु पराणिय
तं परमेसरि महु मरुसिज्जहि एक-वार अवराहु खमिज्जहि
आउ जाहु घर-वासु णिहालहि सयलु वि णिय-परियणु परिपालहि
पुष्प-विमाणि चडहि सुर-सुंदरि [१९२
उववण-णइउ-मह-इह-सर-वरे खेतइ कप्प-दुम्म^१-कुल-गिरि-वरे
णंदण-वण-काणणइ महायर जण-वय^२ वेहि^३ दीव रयणायर
॥घत्ता॥ मणि धरहि एउ महु वुत्तउ मच्छरु सयलु वि परिहरहि
सइ जिह सुर-वइ-संसग्गें^४ णि-ससावणु रज्जु करहि ” ॥ १९६

(१७)

तं णिसुणेवि परिवत्त-सणेहिण एव पइपिउ पुणु वइदेहिण

१. दुम । २. जणवइ । ३. वेई । ४. संसग्गीए ।

प्रत लखनारना मनमां संस्कृत रमतुं होवें जोइए; दा. त. पं. १५१ सं.
मरीचि = अप० मरिह, पं. १६२ सं. पुष्प = अप० पुष्क.

(१६)

तावत् ब्रूयते राघवचन्द्रेण “ निष्कारणेन खलपिशुनानां छंदेन
यद्यपि विकल्पेन मया अवमानिता अन्यत् अपि एतावत् दुःखं परानीतं
तद् परमेश्वरि मां मर्षयेः एकवारं अपराधं क्षाम्येः
आयाहि गच्छ गृहवासं निभालय सकलं अपि निजपरिजनं परिपालय
पुष्पविमाने आरोह सुरसुंदरि [१९२
उपवन-नदी-महाहद-सरोवराणि क्षेत्राणि कल्पद्रुमकुलगिरिवरान्
नंदनवनकाननानि महाकरान् जनपदान् प्रेक्षस्व द्वीपान् रत्नाकरं
॥घत्ता॥ मनसि धर एतद् मम उक्तं मात्सर्यं सकलं अपि परिहर
शचिः इव सुरपतिसंसर्गेण निःसापत्यं^१ राज्यं कुरु ॥

(१७)

तद् निश्चुत्य परित्यक्तस्नेहया एवं उक्तं पुनः वैदेह्याः

१. समस्तं.

"अहो राहव मं जाहि विसायहो ण वि तउ दोसु ण जण-संघाय
भव-भव-सण्हि विणासिय-धम्महो सव्वु दोसु इउ दु-क्किय-कम्महो
को सक्कइ णासणहं पुराइउ जं अणुलग्गउ जीवहु आइउ
बल मइ बहु-विह-देस-णिउत्ती तुज्जु पसापं वसु-मइ भुत्ती १७
बहु-वारउ तंबोलु समाणिउ इह-लोइउ सुहु सयलु वि माणिउ
बहु-वारउ पयडिय-बहु-भोग्गी पइ सह पुप्फ-विमाणि वलग्गी
बहु-वारउ भवणंतरे हिंडित अण्णउ बहु-मंडणेहि पमंडित
एमहि तिह करेमि पुणु रहु-वइ जिह ण होमि पडिवारे 'तियम
॥घत्ता॥ महु विसय-सुहेहि पज्जत्तउ छिंदमि जाइ-जरा-मरण
णिविण्णो भव-संसारहो लेमि अज्जु धुअ तव-चरणु" ॥ १७
(१८)

एम ताइं एउ वयणु चवेप्पिणु दाहिण-करेण समुप्पाडेप्पिणु
णिय-सिर-चिहुर ति-लोयाणंदहो पुरउ पवल्लिय राहव-चंदहो

१. पडिवारो

"अहो राघव मा गच्छ विषादं नापि तव दोषः न जनसंघातस्य
भवभवशतैः विनाशितधर्मस्य सर्वः दोषः अयं दुष्कृतकर्मणः
कः शक्नोति नाशयितुं पुराकृतं यद् अनुलग्नं जीवस्य आयातं
बलं मया बहुविधदेशनियुक्ता तव प्रसादेन वसुमती भुक्ता
बहुवारं ताम्बूलं भुक्तं इह-लौकिकं सुखं सकलं अपि भुक्तं
बहुवारं प्रकटितबहुभोग्या त्वया सह पुष्पविमाने विलम्बा
बहुवारं भवनान्तरे हिंडितं आत्मा बहुमंडनैः प्रमंडितः
एवं तथा करोमि पुनः रघुपते, यथा न भवामि प्रतिवारं स्त्रीः अहं
॥घत्ता॥ मम विषयसुखैः पर्याप्तं^१ छिनन्नि जातिजरामरणं
निर्विण्णा भवसंसारात् लामि अब ध्रवं तपःचरणं" ॥

(१८)

एवं तयो एतद् वचनं उक्त्वा दक्षिणकरेण समुत्पाट्य
निजशिरःचिहुरः त्रिलोकानन्दस्य पुरः प्रक्षिप्तः रोधवचन्द्रस्य

१. हे रामचंद्र । २. पुनः स्त्री न भवामि । ३. पूर्यता ।

केस णिण्वि सो वि मुच्छं गउ पडिउ णाइ तरुवरु मरुआहउ
महिहि णिसण्णु सुहु णिचवेयणु जाव कह वि किर होइ सचेयणु
ताव णियंतहं जिण-पय-सेवहं विज्जा-हर-भू-गोथर-देवहं १८
सीयण सील-तरंडण थाइवि लइअ दिक्ख रिसि-आसमि जाइवि
पासि सच्च-भूसण-मुणि-णाहहो णि-म्मल-केवल-णाण-सहावहो
जाय तुरिउ तव-भूसिअ-विग्गहु मुक्क-सव्व-पर-वत्थु-परिग्गहु
॥घत्ता॥ इत्थंतरि बलु उम्मुच्छिउ^१ जो रहु-कुल-आयास-रवि
तं आसणु जाव णिहालइ जणय-तणय तहि ताव ण वि ॥ १८७

(१९)

पुणु सव्वाउ दिसाउ णियंतउ उट्ठिउ ' केत्तहे सीय ' भणंतउ
केण वि स-विण्णण तो सीसइ " पवरुज्जाणु एउ जं दीसइ
इह णिय सुरिहि सु-सीलालंकिय मुणि-पुंगमहो पासु दिक्खंकिथ " ^२
तं णिसुणेवि रहु-णंदणु कुद्धउ जुअ-खए णाइ कियंतु विरुद्धउ
रत्त-णेण्णु भउहा-भंगुर-मुहु गउ तहो उज्जाणहो सवडं-मुहु १९२

१. उम्मुच्छिउ ।

केशं दृष्ट्वा सः अपि मूर्च्छां गतः पतितः यथा तरुवरः मरुदाहतः
मह्यां निषण्णः नितरां निश्चेतनः यावत् कथमपि किल भवति सचेतनः
तावत् पश्यतां जिनपदसेवकानां विद्याधरभूगोचरदेवानाम्
सीतया शीलतरंडके स्थित्वा लाता दीक्षा ऋषिआश्रमे गत्वा
पार्श्वे सत्यभूषणमुनिनाथस्य निर्मलकेवलज्ञानस्वभावस्य
जाता त्वरितं तपःभूषितविग्रहा मुक्तसर्वपरवस्तुपरिग्रहा
॥घत्ता॥ अत्रान्तरे बलः उन्मूर्च्छितः यः रघुकुलाकाशरविः

तद् आसनं यावत् निभालयति जनकतनया तत्र तावत् नापि ॥

(१९)

पुनः सर्वाः दिशाः पश्यन् उत्थितः ' कुत्र सीता ' भणन्
केनापि सविनयेन ततः शिष्यते " प्रवरोद्यानं एतद् यद् दृश्यते
इह नीता सुरैः सुशीलालंकृता मुनिपुंगवस्य पार्श्वे दीक्षांकिता " ^३
तद् निश्चुत्य रघुनंदनः क्रुद्धः युगक्षये यथा कृतांतः विरुद्धः
रक्तनयनः भूभंगुरमुखः गतः तस्य उद्यानस्य सम्मुखं

गइ आरुहउ मच्छर-भरियउ बहु-विज्जा-हरेहि परियरिउ
उच्चिय-ससि-धवलायव-वारणु दाहिण-करि कय-सीर-विपहरणु
“ जं किउ चिरमायइ सु-ग्रीवहो जं लक्खणिण समरि दह-गीवहो
तं करेमि वड्ढिय-अवलेवहं वासव-पमुह अ-सेसहं देवहं ”
सहु णिय-भिच्चिहि एव चवंतउ तं महिंद-णंदण-वणु पत्तउ
पेक्खिवि णाणुप्पणु मुणिदहो वियलित मच्छरु सयलु णरिदहो
॥घत्ता॥ ओयरेवि महा-गय-खंधहो प-यहिण देवि स णर-वरेण
कर मउलि करेवि मुणि वंदिउ णय-सिरेण सिरि-हल-हरेण ॥

(२०)

जिह तं तिह वंदिउ साणदिहि लक्खण-पमुह-असेस-णरिदेहि
दिह सीय तहि राहव-चंदं णं ति-हुयण-सिरि परमाणंदं
ससि-धवलांबर-जुवलालंकिय महि णिविदु लुड लुड दिक्खंकिय
पुणु णिय-जस-भुवण-त्तय-धवलं सिर-सिहरोवरि^१ किय-कर-कमलेन

१. विपहरणु । २. माया । ३. सिहरोवल ।

गजे आरुहः मत्सरभृतः बहुविधाधरैः परिवृतः

ऊर्वाकृतशशिधवलातपवारणः दक्षिणकरे कृतसीरविप्रहरणः

“ यत् कृतं चिरं मायया सुग्रीवस्य यत् लक्ष्मणेन समरे दशग्रीवस्य
तत् करोमि वर्धितावलेपानां वासवप्रमुखाणां अशेषाणां देवानां ”

सह निजभृत्यैः एवं वदन् सः महेन्द्रनंदनवनं प्राप्तः

प्रेक्ष्य ज्ञानं उत्पन्नं मुनोन्द्रं विगलितः मत्सरः सकलः नरेन्द्रस्य

॥घत्ता॥ अवतीर्य महागजस्कन्धात् प्रदक्षिणां दत्त्वा सः नरवरेण

करौ मौलौ कृत्वा मुनिः वंदितः नतशिरसा श्रीहलधरेण ॥

(२०)

यथा तेन तथा वंदितः सानन्दैः लक्ष्मणप्रमुखाशेषनरेन्द्रैः

दृष्टा सीता तत्र राघवचन्द्रेण यथा त्रिभुवनश्रीः परमानन्देन

शशिधवलांबरयुगलालंकृता मत्तां निविष्टा बाहं बाहं दीक्षांकिता

पुनः निजयशःभुवनत्रयधवलेन शिरःशिखरापरि कृतकरकमलेन

पुच्छिउ बलिण “ अणंग-वियारा परम-धम्मु वज्जरहि भडारा ” २०५
तेण वि कहिउ सव्वु संखेवें भरहेसरहु जेव पुर-एवें
तव-चरित्त^१-वर-दंसण-णाणइ पंच वि गइउ जीव-गुण-थाणइ
खम-दम-धम्माहम्म-पुराणइ जग-जीवाउ-च्छेअ^२-पमाणइ
समय-पल्ल-रयणायर-पुव्वइ बंध-मोक्खु लेसाउ अणुव्वइ
॥घत्ता॥ आयइं अवरइं वि अ-सेसइं कहियइ मुणि-वरि सारइण^३
परमागमि जह उद्दिदइ आसि सयंभु-भडारइण ॥ २११

१. चरितु । २. च्छेउ । ३. सारएण...भडारएण ।

आ संधि-परिच्छेदने अंते नीचे प्रमाणे पुष्पिका आपी छे.

इय पउमचरियसेसे सयंभु-एवस्स कह वि उव्वरिए

तिहुवण-सयंभु-रइयं समाणियं सीय-दिव्व^४-पव्वमिणं ॥

वंदइ-आसिय तिहुअण-सयंभु-कइ-कहिय-पोम-चरिअस्स

सेसे भुवण-णगासे तेआसीसो इमो सगो ॥

कइ-रायस्स विजय-सेसियस्स विस्थारिओ^५ जसो भुवणे

तिहुअण-सयंभुणा पोम-चरिय-सेसेग णिस्सेसो ॥

५. दीवा । ६. वित्थारिउ ।

पृष्ठः बलेन “ अनंगविदारक, परमधर्म वद भडारक ”

तेन अपि कथितः सर्वैः संक्षेपेण भरतेश्वराय यथा पुरोदेवेन

तपःचारित्रवरदर्शनज्ञानानि पंच अपि गतयः जीवगुणस्थानानि

क्षमादमधर्माधर्मपुराणानि जगज्जीवायुःछेदप्रमाणानि

समयपल्यरत्नाकरपूर्वाणि बंधमोक्षौ लेश्याः अणुवतानि

॥घत्ता॥ एतानि अवराणि अपि अशेषाणि कथितानि मुनिवरेण सारकेण

परमागमे यथा उद्दिष्टानि आसीत् स्वयंभूभडारकेण ॥

पुष्पिकानी संस्कृतछाया,

इति पद्मचरितशेषे स्वयंभूदेवस्य कथमपि उद्घृते

त्रिभुवनस्वयंभूरचितं समाप्तं सीतादिष्वपर्व इदं ॥

‘वंदइ’-आश्रितत्रिभुवनस्वयंभूकविकथितपद्मचरितस्य

शेषे भुवन-प्रकाशे ज्योतिर्मयः अयं सर्गः ॥

कविराजस्य विजय-शेषितस्य विस्तारिः यशः भुवने

त्रिभुवनस्वयंभुवा पद्मचरितशेषेण निःशेषं ॥

॥ तृतीयमुद्धरणम् ॥

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ विराट्-नगरि पंडवहं अप्पाय-वासु ॥

(१)

हिडिवि वण-गहणें पडिवक्ख-मडप्फर-सारहो
जणसेण-सहिय गय पंडव नयर विराडहो ॥
तो भणइ जुहिडिलु भायरहो सन्भाव^१ जेह-गुण-सायरहो
“ बहु-दुक्ख-किलेसुप्पायणइ वणि गमियइ वारह हायणइ
अज्ज वि भमरेहि व कमल-सरे अच्छेवउ वरिसु विराड-घरे ।
अच्चंत महंत चित तहि मि पहु-सेव सु-दु-कर सव्वह मि
आयइ लहुयाइ णिकारणइ^२ णिटीवण-पाय-पसारणइ
कर-मोडण-जिभा-मेलणइ कह-कहण-परासन-पेलणइ
अंतेउर-रुव-णिहालणइ उपहसियइ हत्थुप्फालणइ

१. सन्भाव । २. णिकारणइ ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः]

॥ विराटनगरे पाण्डवानामज्ञातवासः ॥

(१)

हिडित्वा गहनवने प्रतिपक्षगर्वदलनस्य
याज्ञसेनीसहिताः गताः पाण्डवा नगरं विराटस्य ॥
ततो भणति युधिष्ठिरो भ्रातृन् सद्भावस्नेहगुणसागरान्
“ बहुदुःखक्लेशोत्पादनानि वने गमितानि द्वादश हायनानि
अद्यापि भ्रमरैरिव कमलसरसि आसितव्यं वर्षं विराटगृहे
अत्यंता महती चिंता तस्मिन्नपि प्रभुसेवा सुदुष्करा सर्वेषामपि
आयान्ति लघुकानि निकारणानि निष्ठीवनपादप्रसारणानि
करमोटनजिह्वामीलनानि कथाकथनपराशनपीडनानि
अंतःपुररूपनिर्मालनानि उपहसितानि हस्तास्फालनानि

चतुर्मुहः स्वयंभुः]

३७

आयइ सव्वइ वंचेवाइ इंदियइ पंच खंचेवाइ
॥ घत्ता ॥ वड्डी चित महु जो जोगि-गणहो वि अ-गम्म
किह तुम्हारिसिहि सो सेवउ सेवा-धम्म ॥

(२)

जं जाणहुं तं चितवहु लहु णिय-णिय-विण्णाणइ कहहु महु
को कवणु करेसइ रूउ तहि अच्छेसहुं पुरें पछण जहि
हउं होमि पुरोहिउ सासणिउ णामेणं कंकु अग्गासणिउ १५
जूवारिउ जाणमि जूव-विहि तिह रमणि तासु जिह देइ दिहि ”
तो बग-हिडंव-जम-गोयरहो वयणुगय वाय विओयरहो
“ भुक्खालउ भोयण-बुज्झणउ जो जुज्झइ तइ सहु जुज्झणउ
बल्लव-अहिहाणु अणालसिउ दव्वी-हरु होमि महाणसिउ ”
॥ घत्ता ॥ अज्जुणु विण्णवइ मणहरउ लडह-लायणउ २०
“ हउं णट्टायरिउ णच्चावमि णरवइ-कणउ ॥

आयान्ति सर्वाणि वंचितव्यानि इन्द्रियाणि पंच कर्षितव्यानि
॥ घत्ता ॥ महती चिंता मम यः योगिगणस्याप्यगम्यः

कथं युष्मादृशैः स सेव्यः सेवाधर्मः ॥

(२)

यज्जानीथ तच्चितयत लघु निजनिजविज्ञानानि कथयत मद्यम्
कः किं करिष्यति रूपं तत्र आसिष्यामहे पुरे प्रच्छन्ना यत्र
अहं भवामि पुरोहितः शासनिको नाम्ना कङ्कोऽप्रासनिकः
द्यूतकारो जानामि द्यूतविधिं तथा रमणे तस्य यथा दीयते धृतिः ”
ततो यमगोचरीकृतबकाहडंबस्थ वदनोद्धता वाग् वृकोदरस्य
“ बुभुक्षितो भोजनबोधको यः युध्यते तेन सह योधनशीलः
बल्लवाभिधानोऽनलसो दर्वाधरो भवामि महानसिकः ”
॥ घत्ता ॥ अर्जुनो विज्ञापयति मनोहरो लटभलावण्यः
“ अहं नाट्याचार्यो नर्तयामि नरपतिकन्यकाः ॥

(३)

णामेण विहंदल दुल्ललिय परिहेसमि कंवल कंचुलिय
करि वलयइं कण्णिहिं कुंडलइं णं चंद-दिवायर-मंडलइं
गुंथेवइं वेणि पई-हरिय जा कसण-भुवंगिहि अणुहरिय
णच्चेवइं सइं णट्टायरिउ अवरेहि मि गुणहिं अलंकरिउ २५
गाएवइं किं-णरु किं-पुरिसु वाएवइं को वि ण मइं सरिसु ”
तहिं अवसरि जमल-जेठु चवइं “हउं होमि महंतु महास-वइं
जे णिरु विसम-सोल दप्पुद्धुर ते वि करेमि तुरंगम पद्धुर”
॥घत्ता॥ पभणइं जोइसिउ “हउं गोउलु णाह णिहालमि
गोरस-रिद्धि-करु धण-पालु होवि धणु पालमि ” ॥ ३०

(४)

ता मालइ-माला-ललिय-भुय स-भावे पभणइ दुमय-सुय
“जाणमि विण्णाणु अणुत्तमउं सयलिधि भडारा होमि हउं

१. गुंथेवी । २. गाएव । ३. वाएव । ४. पद्धुर । ५. पभणइ ।

(३)

नाम्ना बृहन्नला दुर्ललिता परिधास्यामि कंवलं कंचुलिकाम्
करे वलयानि कर्णयोः कुंडलानि यथा चंद्रदिवाकरमंडलानि
प्रथितव्ये वेण्याः प्रतिगृहिका या [वेणी] कृष्णभुजंगैरनुद्धता
नर्तितव्ये स्वयं नृत्याचार्यः अपरैः अपि गुणैः अलंकृतः
गातव्ये किन्नरः किंपुरुषः वादितव्ये कोऽपि न मम सदृशः ”
तस्मिन्नवसरे यमलज्येष्ठो वदति “ अहं भवामि महान्महाश्वपतिः
ये खलु विषमशीला दपौदधुरास्तानपि करोमि तुरंगमान् सरलान्
॥घत्ता॥ प्रभणति ज्योतिषी “ अहं गोकुलं नाथ निभालयामि
गोरसकृद्धिकरः धनपालः भूत्वा धनं पालयामि ॥

(४)

ततः मालतोमालाललितभुजा सद्भावेन प्रभणति दुपदसुता
“ जानामि विज्ञानं अनुत्तमं सैरन्ध्री भडारक भवामि अहम्

चउमुहु सयंभु]

किंकरि कल-कोइल-वाणियहे कमलच्छहे मच्छहो राणियहे ”
तो एव परोप्परु संगयइं पुर-वर-सीमंतरु ववगयइं
समि दोसइं ताम स-कोडरिय णिग्गय-बहु-दल-बहु-संगरिय ३५
स-ग्गह स-भूव स-भुवंगमिय स-मडय स-सूल स-विहंगमिय
तहिं जंबुय-निवह-भयंकरिय समसाण जमेण वि परिहरिय
दुहम-दणु-देह-वियारणइं तहिं णउलें णिहियइं पहरणइं
॥घत्ता॥ पट्टणु पइसरिय” जं धवल-घरालंकरियउ
केण वि कारणेणं णं सग्ग-खंडु ओयरियउ ॥ ४०

(५)

जो वइयर पुव्वालोइयउ सो दउवारियहो णिवेइयउ
तेण वि जाणाविउ” राणाहो तहो मच्छहो मच्छ-पहाणाहो
“अच्छंति वारि के वि कप्पडिय णं सग्गहो पंच इंद पडिय
उज्जाल-झुलुक्किय-खंडवहं तहिं इक्कु पुरोहिउ पंडवहं

१ कहि । २ पइसरिय । ३ उजाणाविउ ।

किंकरी कलकोकिलवाण्याः कमलाद्याः मत्स्यस्य रात्र्याः ”
ततः एवं परस्परं संगताः पुरवरसीमान्तरं व्यपगताः
शमी दृश्यते तावत्सकोटरा निर्गतबहुदलबहुफलिका
सप्रहा सभूता समुजंगा समृतका सरूला सविहंगमा
तत्र जंबूकनिवहभयंकरं श्मशानं यमेनापि परिहतं
दुर्दमदनु[ज]देहविदारणानि तत्र नकुलेन निहितानि प्रहरणानि
॥घत्ता॥ पट्टनं प्रविष्टाः यद्धवलगृहालंकृतं
केनापि कारणेन यथा स्वर्गखंडोऽवतीर्णः ॥

(५)

यो व्यतिकरः पूर्वालोचितः स दौवारिकाय निवेदितः
तेनापि ज्ञापितो राज्ञे तस्मै मत्स्याय मत्स्यप्रधानाय
“ आसते द्वारि केऽपि कर्पटिकाः यथा स्वर्गात्पञ्च इन्द्राः पतिताः
उज्ज्वालज्वलकृतखांडवानां तत्रैकः पुरोहितः पांडवानां

सूयारु अवरु विक्रम-चरिउ अवरेक्कु तेत्थु णट्टायरिउ ४५
 अवरेक्कु^१ चलत्थु महासवइ धण-पालु अवरु तुम्हह हवइ
 अवरेक्क णारि सु-मणोहरिय पच्चक्ख लच्छि णं अवयरिय
 मह-एविहे राय-हंस-गइहे सयलिवि हवइ सा कइकइहे^२
 ॥घत्ता॥ सहं दुमय-सुयाए कोक्काविय ते वि पइइहा
 जीव-दयाए सहिय परमेठ्ठि पंच णं दिट्ठा ॥ ५०

(६)

सयल वि णिय-णिय-णिओयणि य^३ तेहि मि एयारह मास णिय^४
 वारहमउ मासु समावडिउ णं कीयइं काल-दंडु पडिउ
 तणु तावइ लावइ पेम्म-जरु आयल्लय^५-सल्लइ कुसुम-सरु
 विधंति काम-उक्कोवणइ दोवइ-उज्जंगल-लोयणइं
 थण-यल सु-मणोहर दिति दिहि^६ पज्जलथइ^७ अंगु अणंग-सिहि ५५
 झिज्जइ कुमार सुसियाणणउं णं करिणि-विरहे वण-वारणउं

१. अवरेक्कु । २. सा कइहे । ३. मि य । ४. णीय । ५. आयल्लइ । ६. दिह । ७. पज्जल

रूपकारोऽपरो विक्रमचरितोऽपर एकस्तत्र नाट्याचार्यः
 अपर एकश्चलार्थो महाश्वपतिर्धनपालोऽपरो युष्माकं भवति
 अपरैका नारी सुमनोहरा प्रत्यक्षा लक्ष्मीर्यथाऽवतीर्णा
 महादेव्या राजहंसगत्याः सैरन्ध्री भवति सा कैकेय्याः ॥
 ॥घत्ता॥ सार्धं द्रुपदसुतया आहूतास्तेऽपि प्रविष्टाः
 जीवदयया सहिताः परमेष्ठिनः पञ्च यथा दृष्टाः ॥

(६)

सकला अपि निजनिजनियोजने च तैरप्येकादश मासा नीताः
 द्वादशः मासः समापतितो यथा कीचके कालदण्डः पतितः
 तनुं तापयन्त्यनयति प्रेमज्वरं कामपीडाशय्येन कुसुमशरः
 विध्यतः कामोत्कोचे द्रौपदीदीर्घलोचने
 स्तनतले सुमनोहरे ददतो धृतिं प्रज्वलयन्त्यंगमनंगशिखी
 क्षीयते कुमारः शुष्काननो यथा करिणीविरहे वनवारणः

जउ जउ सीमंतिणि संचरइ तउ तउ चडुयार-सयइं करइ
 एक्कहिं दिणि^१ णयणाणंदणिण निव्वमच्छिउ दुमयहो णंदणिण
 ॥घत्ता॥ “जे एत्थु करंति पुरि गंधव्व पंच महु पेसण
 जइ जाणंति पइं ते णेंति पाव जम-सासण” ॥ ६०

(७)

जोएप्पिणु दोवइ-मुह-कमलु पभणइ^२ णव-णाय-सहास-बलु
 “हउं सुहड-सएहिं पडिवज्जियउ पइं सुंदरि णवर परज्जियउ
 पडिमल्ल ण हरि-हर-चउ-वयण पंचहिं गंधव्विहिं का गणण
 छुडु करि पसाउ जीवावि मइं भुंजावमि वसुमइ^३-अधु पइं^४”
 अवहेरि करिवि गय दुमय-सुय तहो णवमी कामावत्थ हुय ६५
 णिय-ससहे कहिज्जइ कइकइहे “मणु रंजहि आयहे तीमइहे
 जहिं अच्छमि हउं एयग्ग-मणु तहिं पट्टवि लेवि समालहणु”
 स वि पेसिय तेण वि धरिय करे रइ-लालसेण एक्कंत-घरे

१ दिह । २. पभणइ । ३. वसुमइ । ४. पइ ।

यत्र यत्र सीमंतिनी संचरति तत्र तत्र चाटुकारशतानि करोति
 एकस्मिन्दिने नयनानंदिन्या निर्भास्सितो द्रुपदस्य नंदिन्या
 ॥घत्ता॥ “येऽत्र कुर्वन्ति पुरि गान्धर्वाः पञ्च मम प्रेषणं
 यदि जानन्ति त्वां ते नयन्ति पाप, यमशासनं ॥

(७)

दृष्ट्वा द्रौपदीमुखकमलं प्रभणति नवनागसहस्रबलः
 अहं सुभटशतैः प्रतिपन्नस्त्वया सुंदरि केवलं पराजितः
 प्रतिमल्ला न हरिहरचतुर्मुखाः पंचानां गान्धर्वाणां का गणना
 शीघ्रं कृत्वा प्रसादं जीवय मां भोजयामि वसुमत्यर्थं त्वां ॥
 अवधीरणां कृत्वा गता द्रुपदसुता तस्य नवमी कामावस्था भूता
 निजस्वत्वे कथ्यते कैकेय्यै “मनो रञ्जय अस्याः स्त्रियः
 यत्राऽस्म्यहमेतद्गमनास्तत्र प्रेषय लात्वा समालभनं”
 साऽपि प्रेषिता तेनाऽपि धृता करे रतिलालसेनैकान्तगृहे

॥घत्ता॥ सीहहो हरिणि जिहं णिय-पुण्णेहि वेम वि चुकी
कंक विराड जहिं कलुणु रयति पडुकी ॥

७०

(८)

तो तेण विलक्खीहवण अणुलग्गे जिहं जम-दूयण
चिहुरेहि धरेवि चलणेहि हय पेक्खंतह रायहं मुच्छ गय
मणिं रोसु पवट्टिउ वल्लवहो किर देइ दिट्ठ तरु-पल्लवहो
“मह मारमि मच्छु स-मेहुणउं पट्टवमि कयंतहो पाहुणउ”
तो तव-सुण आयडुण विणिवारिउ चलणंगुट्टण
ओसरिउ विओयरु सण्णियउ पुर-वर-णारिउ आदण्णियउ
“धि धि दडु-सरीरें काइं किउं कुल-जायहं जायहं मरणु थिउ
जहिं पडु दुच्चरिउ^१ समायरइ तहिं जणु सामणु काइं करइ”
॥घत्ता॥ ताम स-वेयणिय पंचालि स-दुक्खउ रोवइ
“जइ गंधव्व पुरे तो किं मइं विडु विग्गोवइ” ॥

८०

१. मणे. २. दुच्चरिउ ।

॥घत्ता॥ सिंहाद् हरिणी यथा निजपुण्यैः कथमपि मुक्ता
कंको विराटो यत्र करुणं रुदती प्रदोकिता ॥

(८)

ततस्तेन विलक्षीभूतकेन अनुलग्नेन यथा यमदूतकेन
चिकुरैर्धृत्वा चरणैर्हता प्रेक्षमाणानां राज्ञां मूर्च्छा गता
मनसि रोषः प्रवृत्तो वल्लवस्य किल ददाति दृष्टिं तरुपल्लवाय
“धिये मारयामि मत्स्यं सस्यालकं प्रस्थापयामि कृतांताय प्राघूर्णकं”
ततः तपःसुतेन आकृष्टकेन विनिवारितश्चरणांगुष्ठकेन
अपसृतः वृकोदरः संज्ञितः पुरवरनार्यो व्याकुलिताः
“धिग् धिग् दग्धशरीरेण किं कृतं कुलजातानां जायानां मरणं भूतम्
यत्र प्रसुर्दुश्चरितं समाचरति तत्र जनः सामान्यः किमपि करोति”
॥घत्ता॥ तावत्सवेदना पांचाली सदुःखं रोदिति
“यदि गांधर्वाः पुरे तर्हि किं मां विटो विगोपयति ॥

(९)

णिय-कीलइं मच्छुडु कहि मि गय हउं तेण विसूरिमि दडुह-हय
जइ पंचहं इक्कु^१ वि होंतु पुरि^२ तो जुप्पइ रण-भर-धरण-धुरि^३
एत्तडउ जाम जंपइ वयणु गउ ताम दिवायरु अत्थवणु
पडिवणु रयणि वित्थरिउ तमु कउहंतर-कसणी-करण-खमु
किम्मीर-वीर-जम-गोयरहो गय दोवइ पास विओयरहो
णं गंग महा-णइ सायरहो णं सस-हर-पडिम दिवायरहो
णं करिणि करिहो करडुज्जरहो^४ णं वल्लर-वल्लरि तरु-वरहो
विणणु विउज्झाविउ समुहुं णं सीह-किसोयरि पंच-मुहुं
॥घत्ता॥ रोवइ दुमय-सुय दरिसंति किणंकिय-हत्था
“पइं जीवंतण महु एही भइय अवत्था” ॥

९०

(१०)

तो भणइ विओयरु अरि-दमणु “कहि काइं माण किउ आगमणु
परिभविथ केण कहो तणउं दुहु पक्खालहि लोयण लुहहि मुहुं”

१. एकु । २. पुरे । ३. धुरे । ४. करडुज्जरहो ।

(९)

निजक्रीडया मंक्षु कुत्रापि गताः अहं तेन खिद्यामि दग्धहृदया
यदि पंचानामेकोऽपि भवेत्पुरे तर्हि युज्यते रणभरधरणधुरि”
एतावद् यावद् वदति वचनं गतस्तावद् दिवाकरोऽस्तं
प्रतिपन्ना रजनो विस्तृतं तमः ककुबंतरकृष्णीकरणक्षमं
किर्मीरवीरयमगोचरस्य गता द्रौपदी पार्श्वे वृकोदरस्य
यथा गंगा महानदी सागरस्य यथा शशधरप्रतिमा दिवाकरस्य
यथा करिणी करिणः द्रवत्करटस्य यथा वनवल्लरी तरुवरस्य
विनयेन विबोधितः संमुखं यथा सिंहकृशोदर्या पंचमुखः
॥घत्ता॥ रोदिति द्रुपदसुता दर्शयन्ती किणांकितहस्ता
“त्वयि जोवति, मम एषा भूताऽवस्था” ॥

(१०)

ततो भणति वृकोदरोऽरिदमनः “कथय, किं मात्रा कृतमागमनं
परिभूता केन कस्य सत्कं दुःखं, प्रक्षालय लोचने मृडि मुखं”

तं णिसुणिवि दुमय-राय-दुहिय पभणइ छण-छुद्ध^१ हीर-मुहिय
 “महु कवणु सुह^२ च्छइ^३ कवण दिहि जहि तुम्ह वि बट्टइ एह विहि
 जो सामि-सालु महि-मंडलहो थिउ हरिवि^४ लच्छि आहंडलहो १५
 सो विहि-परिणामे संचरइ घरि^५ मच्छहो णिच्च सेव करइ
 जो मुट्ठि-पहारें दलइ गिरि जं खणु वि ण मेलइ सुहड-सिरि
 जें वगु हिडिबु^६ किम्मीरु जितु सो हुउ विहि-वसिण महानसिउ
 ॥घत्ता॥ जो बहु-लद्ध-वरु खंडव-डह-डामर-वीरु
 कम्महं विहि-वसिण सो^७ जायहं मलइ सरीरु^८ ॥ १००

(११)

जमलाऽस-वाल-धण-वाल जहि सइलिधि हउं मि सुहु कवणु तहि
 महि-मंडलि सयलि^९ गविट्ठाइं केम वि खल-दइवें दिट्ठाइं
 देसैं देसंतर भमियाइं वणि वारह वरिसइं गमियाइं

१. च्छणच्छुद्ध। २. सुहच्छी। ३. हरेवि। ४. घरे। ५. हिडिब। ६. जो। ७. सरीरउ। ८. महिमंडले सयले।

तत्रिश्रुत्य दुपदराजदुहिता प्रमगति क्षणक्षुब्धधीरमुखी

“मम किं सुखं अस्ति का धृतिर्यत्र युष्माकं वर्तते एष विधिः

यः स्वामिवरो महीमंडलस्य स्थितो हत्वा लक्ष्मीमाखंडलस्य

स विधिपरिणामेन संचरति गृहे मत्स्यस्य नित्यं सेवां करोति

यो मुष्टिप्रहारेण दलति गिरिं यं क्षणमपि न मुञ्चति सुमटश्रीः

येन वको हिडिम्बः किम्मीरो जितः स भूतो विधिवशेन महानसिकः

॥घत्ता॥ यो बहुलब्धवरः खाण्डवदाहडामरवीरः

कर्मणां विधिवशेन स जायानां मृदाति शरीरम् ॥

(११)

यमलौ अश्वपाल-धनपालौ यत्र सैन्यं अहमपि सुखं किं तत्र
 महोमंडले सकले गवेपितानि कथमपि खलदैवेन दृष्टानि
 देशाद् देशांतरं भ्रामितानि वने द्वादश वर्षाणि गमितानि

अहियइं मासिहिं^१ पयारहिहिं^२ अवरहिं वासर-पण्णारहिहिं
 तोवि दुक्ख-किलेसहो छेउ^३ ण वि वरि मरणु न जीविण सु-हल^४ कवि^५ १०५
 तो भणइ^६ भीमु अ-पमेय-बलु थोरंसु-जलोल्लिय-मुह-कमलु
 “किं रुवहि माइ लुहि लोयणइं गय-दुक्ख-किलेसहो भायणइं
 संसार-धम्मु ण गिरिक्खियउ सुहु केत्तिउ केत्तिउ^७ दुक्खियउ
 ॥घत्ता॥ देइ दुवि वि फलइं पंचालि पुराइय-रुक्खु
 जहि णिय रावणिण किं सीयहिं थोडउ दुक्खु ॥ ११०

(१२)

अइकंत-दिवसि^८ अ-विणीयण परिभविय माइ जं कीयण
 तं तहिं जि कालि किर णिडुवमि पाहुणउं कयंतहो पट्टवमि
 हउं^९ ताम णरिंदहे सण्णियउ णिय-रोसु तेण अवगणियउ^{१०}
 जइ कह वि-चुककु अज्जोणियहे मारमि रयणिहे कल्लोणियहे
 छुडु तेण समउ संकेउ करि पइसारहि णच्चण^{११} साल-घरि ११५

१. छेउ। २. सहल। ३. भणइ। ४. सुहि केत्तिउ केत्तिउ। ५. दिवसे।

६. हउ। ७. अवगणियउ। ८. कहइ। ९. णच्चल।

अधिकानि मासैरेकादशभिरपरस्य पञ्चदशवासरैः

तदपि दुःखक्लेशस्य छेदो नापि वरं मरणं न जीविते सुफलं कदापि ॥

तावद्गणति भीमोऽप्रमेयबलो स्थूलाश्रुजलार्द्रितमुखकमलः

“किं रोदिपि मातः मृडिह लोचने गतदुःखक्लेशस्य भाजने

संसारधर्मः न निरीक्षितः सुखं कियत् कियत् दुःखितं

॥घत्ता॥ ददाति द्वे अपि फले पाञ्चालि पुराकृतवृक्षः

यथा नीतं रावणेन किं सीतायै स्तोकं दुःखम् ॥

(१२)

अतिक्रान्तदिवसेऽविनीतकेन परिभूता मातर्यत्कोचकेन

तं तस्मिन्नेव काले किल निष्ठापयामि प्राधूर्णकं कृतान्ताय प्रस्थापयामि

अहं तावन्नेन्द्रात्संज्ञितो निजरोषस्तेनावगणितः

यदि कथमपि च्युतोऽवतनायां मारयामि रजन्यां कल्यतनायां

शीघ्रं तेन समं संकेतं कृत्वा प्रवेशय नृत्यशालागृहे

जहि तुंगिहे को वि ण संचरइ तहिं कलइं कोयउ महु मरइ ”
तं णिसुणि^१ पुलउ उभिण्ण भुय गय णिय-थणि हेलणु दुमय-सुय
थिउ ताम भीमु परियलिय णिसि अरुणेणालंकिय पुव्व-दिसि
॥ घत्ता ॥ ‘कलइं दोवइहे जं कड्डुउ केस-कलावउ
सो मउ किं ण मउ’ णं दिण-मणि आउ विहावउं ॥ १२०

(१३)

पडिवण्णइं वासरे वियड-पय पंचालि कुमारहो पासु गय
बोलाविय तेण मराल-गइ^२ कुल-जाय पइ-व्वय विमल-मइ^३
“सुंदिर-समुद-णवणीय-मुहि गंधव्वह केरी लीह लुहि
कहि काइं न इच्छहि सु-यणु मइं किं णत्थि हत्थि-हय-साहणइं
किं ण वि णव-णाय-सहास-वलु किं कमल-समाणु ण मुह-कमलु १२५
किं ण वि जुवाणु किं ण वि सुहउ किं ण वि पहु किं ण वि अत्थमउ
लइ अट्ठवीस मणि-कंठाहं वाहत्तरि अवरहं मंठाहं

१. निसुणिवि । २. गई ।

यत्र रात्र्यां कोऽपि न संचरति तत्र कल्ये कीचको मत् प्रियते
तं निश्रुत्य पुलकाः उद्भिन्नाः भूताः गता निजस्तने हेलनं दुप्रदसुता
स्थितस्तावद्भीमः परिगलिता निशा अरुणेनालंकृता पूर्वदिशा
॥ घत्ता ॥ ‘कल्ये द्रौपद्याः येन कृष्टः केशकलापः

स मृतः किं न मृतः’ इव दिनमणिरायातो विभावयितुम् ॥

(१३)

प्रतिपन्ने वासरे विकटपदा पांचाली कुमारस्य पार्श्वे गता ।
आहूता तेन मरालगतिः कुलजाया प्रतिव्रता विमलमतिः
“सौन्दर्यसमुद्रनवनीतमुखि गांधर्वाणां सम्बन्धिनो लेखां पृष्टिह
कथय किं नेच्छसि सुतनु मां किं नास्ति हस्तिहयसाधनानि
किं नापि नवनागसहस्रबलः किं कमलसमानं न मुखकमलं
किं नापि युवा किं नापि सुभगः किं नापि प्रभुः किं नाप्यर्थवान्
लाहि अष्टाविंशतिं मणिकण्ठिकानां द्वासप्ततिमपराणां बन्धानां

लइ भामिणि जण-मण-भामिणिहि मह-एवि-पहु महु कामिणिहि
॥ घत्ता ॥ अक्खमि केत्तडउ लइ सच्चु देमि जं मग्गहि
कोमल-बाहुएहिं लुडु एक मि सइं आलिंगहि ” ॥ १३०

(१४)

पडिवण्णु सव्वु जं दोवइए दु-व्वार-जार-मारण-मइए
“आविज्जइ नच्चण-साल तुहु तं माणहु विणिण वि सु-रय-सुहु”
गय तेत्थहो कहिउ विओयरहो “विडु णिवडिउ दिट्ठी-गोयरहो”
भीमेण वि तं पडिवण्णु रणु अ-हिम-यरह ताम गउ अत्थवणु
सेणा-वइ लेवि पसाहणउ संकेय-भवणु गउ अप्पणउ १३५
जहि भीम-सेणु थिउ पइसरिवि^१ जहि सीहु-कुरंगहो कमु करिवि^२
तहिं धंघु विसत्थु पइहु विडु ण उ जाणइ मंडिउ मरण-पिडु
रायाणुएण चिहुरहिं धरिउ णं कालें पढम कवलु भरिउ
॥ घत्ता ॥ चित्तिउ कीयएण “लइ हउं गंधव्वे मारिउ
ण उ सइलिंगि-करु एहु कालें हत्थु पसारिउ ” ॥ १४०

१. मइं । २. पइसरवि । ३. करेवि ।

लाहि भामिनि जनमनोभ्रामिणीनां महादेवीपदं मम कामिनीनां
॥ घत्ता ॥ आख्यामि कियत् लाहि सत्यं ददामि यन्मार्गयसि
कोमलबाहुभ्यां शीघ्रं एकशोऽपि स्वयमालिंग ॥

(१४)

प्रतिपन्नं सर्वं यद् द्रौपद्या दुर्वारजारमारणमत्या
“आयायाः नृत्यशालां त्वं तन्मानयावो द्वावपि सुरतसुखं”
गता तस्मात् कथितं वृकोदराय “विटो निपतितो दृष्टिगोचरं”
भीमेनापि तत् प्रतिपन्नं रणं अहिमकरस्तावद्रतोऽस्तं
सेनापतिः लात्वा प्रसाधनं संकेतभवनं गतः आत्मनः
यत्र भीमसेनः स्थितः प्रविश्य यथा सिंहः कुरङ्गाय क्रमं कृत्वा
तत्र गृहे विश्वस्तः प्रविष्टो विटो न तु जानाति आरब्धं मरणपेटकं
राजानुजेन चिकुरैर्धृतो यथा कालेन प्रथमः कवलो भूतः
॥ घत्ता ॥ चितितं कीचकेन “लात्वा अहं गान्धर्वेण मारितः
न तु सैरन्ध्रीकरः एषः कालेन हस्तः प्रसारितः ॥

जहि तुंगिहे को वि ण संचरइ तहिं कलई कोयउ महु मरइ ”
 तं निमुणि^१ पुलउ उभिण्ण भुय गय निय-थणि हेलणु दुमय-सुय
 थिउ ताम भीमु परियलिय निमि अरुणेणालंकिय पुव्व-दिशि
 ॥ घत्ता ॥ ‘कलई दोवइहे जं कड्डुउ केस-कलावउ
 सो मउ किं ण मउ’ जं दिण-मणि आउ विहावउं ॥ १२०

(१३)

पडिवण्णइं वासरे वियड-पय पंचालि कुमारहो पासु गय
 वोलाविय तेण मराल-गइ^२ कुल-जाय पइ-व्वय विमल-मइ^३
 “सुंदिर-समुद-णवणीय-मुहि गंधव्वह केरी लीह लुहि
 कहि काइं न इच्छहि सु-यणु मइं किं णत्थि हत्थि-हय-साहणइं
 किं ण वि णव-णाय-सहास-वलु किं कमल-समाणु ण मुह-कमलु १२५
 किं ण वि जुवाणु किं ण वि सुहउ किं ण वि पडु किं ण वि अत्थमउ
 लइ अट्ठवीस मणि-कंठाहं बाहत्तरि अवरहं मंठाहं

१. निमुणिवि । २. गई ।

यत्र रात्र्यां कोऽपि न संचरति तत्र कल्ये कीचको मत् प्रियते
 तं निश्रुत्य पुलकाः उद्भिन्नाः भूताः गता निजस्तने हेलनं द्रुप्रदसुता
 स्थितस्तावद्भीमः परिगलिता निशा अरुणेनालंकृता पूर्वदिशा
 ॥ घत्ता ॥ ‘कल्ये द्रौपद्याः येन कृष्टः केशकलापः

स मृतः किं न मृतः’ इव दिनमणिरायातो विभावयितुम् ॥

(१३)

प्रतिपन्ने वासरे विकटपदा पांचाली कुमारस्य पार्श्वे गता ।
 आहूता तेन मरालगतिः कुलजाया पतिव्रता विमलमतिः
 “सौन्दर्यसमुद्रनवनीतमुखि गांधवाणां सम्बन्धिनो लेखां मृद्धि
 कथय किं नेच्छसि सुतनु मां किं नास्ति हस्तिहयसाधनानि
 किं नापि नवनागसहस्रबलः किं कमलसमानं न मुखकमलं
 किं नापि युवा किं नापि सुभगः किं नापि प्रभुः किं नाप्यर्थवान्
 लाहि अष्टाविंशतिं मणिकण्ठिकानां द्वासप्ततिमपराणां बन्धानां

लइ भामिणि जण-भण-भामिणिहि मह-एवि-पडु महु कामिणिहि
 ॥ घत्ता ॥ अक्खमि केत्तडउ लइ सच्चु देमि जं मग्गहि
 कोमल-बाहुएहिं लुडु एक मि सइं आलिंगहि ” ॥ १३०

(१४)

पडिवण्णु सव्वु जं दोवइए दु-व्वार-जार-मारण-मइए
 “आविज्जइ नच्चण-साल तुहु तं माणहु विणिण वि सु-रय-सुहु”
 गय तेत्थहो कहिउ विओयरहो “विडु णिवडिउ दिट्ठी-गोयरहो”
 भीमेण वि तं पडिवण्णु रणु अ-हिम-यरु ताम गउ अत्थवणु
 सेणा-वइ लेवि पसाहणउ संकेय-भवणु गउ अण्णणउ १३५
 जहि भीम-सेणु थिउ पइसरिवि^१ जहि सीहु कुरंगहो कमु करिवि^२
 तहिं धंघु विसत्थु पइहु विडु ण उ जाणइ मंडिउ मरण-पिडु
 रायाणुएण चिहुरहिं धरिउ णं काले पढम कवलु भरिउ
 ॥ घत्ता ॥ चित्तिउ कीयएण “लइ हउं गंधव्वे मारिउ
 ण उ सइलिंगि-करु एहु काले हत्थु पसारिउ ” ॥ १४०

१. मइं । २. पइसरवि । ३. करेवि ।

लाहि भामिनि जनमनोभ्रामिणीनां महादेवीपदं मम कामिनीनां
 ॥ घत्ता ॥ आख्यामि कियत् लाहि सत्यं ददामि यन्मार्गयसि
 कोमलबाहुभ्यां शीघ्रं एकशोऽपि स्वयमालिंग ॥

(१४)

प्रतिपन्नं सर्वं यद् द्रौपद्या दुर्वारजारमारणमत्या
 “आयायाः नृत्यशालां त्वं तन्मानयावो द्वावपि सुरतसुखं”
 गता तस्मात् कथितं वृकोदराय “विटो निपतितो दृष्टिगोचरं”
 भीमेनापि तत् प्रतिपन्नं रणं अहिमकरस्तावद्रतोऽस्तं
 सेनापतिः लात्वा प्रसाधनं संकेतभवनं गतः आत्मनः
 यत्र भीमसेनः स्थितः प्रविश्य यथा सिंहः कुरङ्गाय क्रमं कृत्वा
 तत्र गृहे विश्वस्तः प्रविष्टो विटो न तु जानाति आरब्धं मरणपेटकं
 राजानुजेन चिकुरैर्वृतो यथा कालेन प्रथमः कवलो भूतः
 ॥ घत्ता ॥ चित्तितं कीचकेन “लात्वा अहं गान्धर्वेण मारितः
 न तु सैरन्ध्रीकरः एषः कालेन हस्तः प्रसारितः ॥

(१५)

कह-कह-वि गाहु मेलाविउ^१ सो विड-भडेण बोलावियउ
 " गंधर्व जाहि किं जुझिण पई विक्रम-वीर-बलुज्झिण
 हउं कीयउ सब्ब-कला-कुसलु अण्णु वि णव-णाय-सहास-बलु
 किर भीमहो हउं महु मरणु किउ तासु जि "वसुमह-अवहरणु"
 तो भणइ विओयह "सो जि हउं जो हंणिसु सहं तरं भाइ-सउं
 तव-तणउ कंकु" मत्थाण-यह णट्ठावउ णरु गंडीव-धरु
 जम-जेहु तुरंगम-कम्म-कसु जोवइ सहएउ गु^२-गंव-रसु
 दोवइ सयलिधि पाव धरहि तुहु कीयउ महु भीमहु मरहि "
 ॥घत्ता॥ तं णिसुणिवि वयणु हकारिउ पंडुहि णंदणु
 अक्खाडइ थिण चाणूरें जिव जणहणु ॥

(१६)

तो भिडिय परोप्पह रण-कुसल विण्णि वि णव-णाय-सहास-बल
 १. मेलावियउ । २. जे । ३. हउ । ४. सउतर । ५. सउ । ६. ककु । ७. ग ।

(१५)

कथं कथमपि ग्राहो मोचितः स विटभटेनाहूतः
 " गान्धर्व, याहि किं युद्धेन त्वया विक्रमवीर्यबलोच्चितेन
 अहं कीचकः सर्वकलाकुशलोऽन्यदपि नवनागसहस्रबलः
 किल भीमस्य हस्तेन मम मरणं कृतं तस्यैव वसुमत्यपहरणं "
 ततः भणति वृकोदरः " स एवाहं यः हनिष्यामि सह त्वया आतृशतं
 तपस्तनयः कङ्कः आस्थान-चरो नर्तको नरो गाण्डीवधरः
 यमज्येष्ठस्तुरङ्गमकर्मकृशः पश्यति सहदेवो गोगव्यरसं
 द्रौपदीं सैरन्ध्रीं पाप धरसि त्वं कीचक मद् भीमान्ध्रियसे "
 ॥घत्ता॥ तन्निश्रुत्य वचनमाहूतः पाण्डोर्नन्दनः
 अक्षबाटे स्थितेन चाणूरेण यथा जनार्दनः ॥

(१६)

ततः मीलितौ परस्परं रणकुशलौ द्वौ अपि नवनागसहस्रबलौ

विण्णि वि गिरि-तुंग-सिंग-सिहर विण्णि वि जल-हर-रव-गहिर-गिर
 विण्णि वि दट्ठोठ रुट्ठ-वयण विण्णि वि गुंजा-हल-सम-णयण
 विण्णि वि णह-यल-णिह-वच्छ-यल विण्णि वि परिहोवम-भुय-जुयल
 विण्णि वि तणु-तेयाहय-तिमिर विण्णि वि जिण-चरण-कमल-णमिर^१
 विण्णि वि मंदर-परिभमण-चल विण्णि वि विण्णाण-करण-कुसल
 विण्णि वि पहरंति पहर-क्खमिहिं भुय-इंढिहिं वज्ज दंड-समिहिं
 पय-भारिहिं भारिय विहि मि महि महि-पडण-पेलुणाहित्थ महि
 ॥घत्ता॥ भीमु समाहयउ वच्छ-त्थलि मुट्ठि-पहारं

कह वि ण णिवडिउ महि-यलि सहं रुहिरुगारें ॥ १६०

(१७)

सेणा-वइ पेक्खिवि अ-तुल-बलु ओहुल्लिउ भीमहो मुह-कमलु
 "किय होसइ महु जस-हाणि" रणि वज्जेसइ अ-यस-पडहु भुवणि
 किय होसइ जण-वष जंपणउं" कह कहववि धीरवि अप्पणउं

१. रणे...भवणे ।

द्वा अपि गिरितुंगशृङ्गशिखरौ द्वा अपि जलधररवगभीरगिरौ
 द्वा अपि दट्ठौष्ठौ रुष्टवदनौ द्वा अपि गुञ्जाफलसमनयनौ
 द्वा अपि नभस्तलनिभक्षःस्थलौ द्वा अपि परिघोपमभुजयुगलौ
 द्वा अपि तनुतेजःआहततिमिरौ द्वा अपि जिनचरणकमलनमनशीलौ
 द्वा अपि मंदरपरिभ्रमणचलौ द्वा अपि विज्ञानकरणकुशलौ
 द्वा अपि प्रहरतः प्रहारक्षमाभ्यां भुजदंडाभ्यां वज्रदंडसमाभ्यां
 पदभारैर्भारिता द्वाभ्यामपि मही महीपतनपीडनचलिता मही
 ॥घत्ता॥ भीमः समाहूतो वक्षःस्थले मुष्टिप्रहारेण
 कथमपि न निपतितः महीतले सह रुधिरादारेण ॥

(१७)

सेनापतिं प्रेक्ष्य अतुलबलम् अवनतं भीमस्य मुखकमलं
 "किमिव भविष्यति मम यशोहानी रणे वादिष्यते अयशःपटहः भुवने
 किमिव भविष्यति जनपदे वचनीयं" कथं कथमपि धीरयित्वाऽऽत्मानं

आयासु करिवि णिय-भुय-जुयलि हउ मुट्ठि-पहारि वच्छ-यलि
घाण जि वइवस-णयरु^१ णिउ सो कीयउ कुम्मागारु किउ
पइसारिय हत्थ-पाय उयरि णं पुंजिउ आमिस-पुंजु घरि
णीसारिवि भीमु महा-भुयण जाणाविउ दुमय-राय-सुयण
“गंधव्विहिं विड-भडु णिट्ठविउ पेयाहिव-पंथि पट्ठविउ ”
॥घत्ता॥ धाइय पवर भड “मरुमारिउ कीयउ केण ”

पंच-जणाहिण घरु वेडिउ भाय-सण ॥

(१८)

उज्जोउ करिवि णिज्झाइयउ “सच्चउ गंधव्विहिं धाइयउ
एवहु सरीरि ण कहि मि वणु ण उ एक्कु वि करु एक्कु वि चरण
अण्णेत्तहे दीसइ दुमय-सुय वाहु-लयालिगिय-सिहिण-जुय
ण काल-रत्ति दुहंसणिय णं असणि सहावै भीसणिय
णं विस-हरि^२ आसीविस-भरिय णं रक्खसि भुवण-भयंकरिय

१. वइवसयरु । २. वीसहरि ।

आयासं कृत्वा निजभुजयुगलेन हतो मुष्टिप्रहारेण वक्षस्तले
घातेनैव विवस्वन्नगरं नीतः स कीचकः कूर्माकारः कृतः
प्रवेशितं हस्तपादमुदरे यथा पुञ्जितः आमिषपुञ्जः गृहे
निःसार्य भीमं महाभुजया ज्ञापितं द्रुपदराजमुतया
“गान्धर्वैर्विदभटो निष्ठापितः प्रेताधिपपथे प्रस्थापितः ”
॥घत्ता॥ धाविताः प्रवराः भटाः “ मारितः कीचकः केन ”
पंचजनाहितेन गृहं वेष्टितं भ्रातृशतेन ॥

(१८)

उद्धोतं कृत्वा निध्यातं “ सत्यं गान्धर्वैर्हतः
एतावति शरीरे न कुत्रापि व्रगो नत्वेकोऽपि करः एकोऽपि चरणः ”
अन्यत्र दृश्यते द्रुपदमुता बाहुलतालिंगितस्तनयुगा
यथा कालरात्रिर्दुर्दर्शनीया यथाऽशनिः स्वभावेन भीषणा
यथा विषधर्षाशीविपभृता यथा राक्षसो भुवनभयंकरा

णं परम-कुहिणि जम-सासणहो आसंक जाय सव्वहो जणहो
“मयर-द्वय-वाणोवदविउ उहु आयहे कारणि विद्विउ”
“लइ एवहिं काइं विहाणरण परिपुच्छिण्ण किं राणण^१ ”
॥घत्ता॥ दोवइ सवेण सहं थावि उप्परि मडयाजाणहो
कीयय-भाउ-सउ सवडंमुहु^२ चलिउ मसाणहो ॥

१८०

(१९)

णिज्जंती कंदइ^३ दुमय-सुय “गंधव्वहु, धावहु काइं मुअ
अहो जय जयंत विजयंत धरि जयसेण जयावह रक्ख करि^४ ”
तो भीमु ण कुहिणिहिं माइयउ भंजिवि पायारु^५ पधाइयउ
अण्णेत्तहे जेतहे^६ वइरिं ण वि उप्पाइय नोक्खी भंगि क वि
मुक्कलिय-केसु उक्खाय-तरु पच्चक्खु णाइं थिउ रयणि-यरु
सवडं-मुहुं दीसइ कीयएहिं जमु दंड-पाणि णं भीयएहिं
छडिज्जइ मडया-जागु तहिं ‘णउ-णाय पणहु’ पइहु कहि

१८५

१. रणाण । २. कीयया...मुहुं । ३. कंदिय । ४. धरे...करे ।

५. पयारु । ६. जेतहो ।

यथा परममार्गो यमशासनस्य आशंका जाता सर्वस्य जनस्य
“मकरध्वजवाणोपद्रुतः पश्यत अस्याः कारणेन विद्रुतः”
“नन्विदानीं किं विभानकेन परिपृष्टेन किं राज्ञा ”
॥घत्ता॥ द्रौपदीं शवेन सह स्थापयित्वोपरि मृतकयानस्य
कोचकभ्रातृशतं संमुखं चलितं श्मशानस्य ॥

(१९)

नीयमाना क्रंदति द्रुपदमुता “गान्धर्वाः, धावत किं मृताः
अहो जयजयंतविजयंताः धारयत जयसेनजयावहौ रक्षां कुरुतम् ”
तावद्भीमो न मार्गे मातः भडक्त्वा प्राकारं प्रधावितः
अन्यत्र यत्र वैरो नास्ति उत्पादिता नूतना भङ्गी काऽपि
मुक्केशः उत्खाततरुः प्रत्यक्षो यथा स्थितो रजनीचरः
संमुखं दृश्यते कीचकैः यमो दंडपाणिर्यथा भीतैः
त्यज्यते मृतकयानं तत्र ‘नवनागाः प्रणष्टाः’ प्रवृत्ता कथा

आयासु करिवि णिय-भुय-जुयलि हउ मुट्ठि-पहारि वच्छ-यलि
घाएण जि वइवस-णयरु^१ णिउ सो कीयउ कुम्मागारु किउ
पइसारिय हत्थ-पाय उयरि णं पुंजिउ आमिस-पुंजु घरि
णीसारिवि भीमु महा-भुयए जाणाविउ दुमय-राय-सुयए
“गंधव्विहिं विड-भडु णिट्ठविउ पेयाहिब-पंथि पट्ठविउ ”
॥घत्ता॥ धाइय पवर भड “मरुमारिउ कीयउ केण ”

पंच-जणाहिण घरु वेडिउ भाय-सएण ॥

(१८)

उज्जोउ करिवि णिज्झाइयउ “सच्चउ गंधव्विहिं धाइयउ
एवहु सरोरि ण कहि मि वणु ण उ एक्कु वि करु एक्कु वि चरण
अण्णेत्तहे दीसइ दुमय-सुय बाहु-लयालिगिय-सिहिण-जुय
ण काल-रत्ति दुहंसणिय णं असणि सहावें भीसणिय
णं विस-हरि^२ आसीविस-भरिय णं रक्खसि भुवण-भयंकरिय

१. वइवसयरु । २. वीसहरि ।

आयासं कृत्वा निजभुजयुगलेन हतो मुष्टिप्रहारेण वक्षस्तले
घातेनैव विवस्वन्नगरं नीतः स कीचकः कूर्माकारः कृतः
प्रवेशितं हस्तपादमुदरे यथा पुञ्जितः आमिपपुञ्जः गृहे
निःसार्य भीमं महाभुजया ज्ञापितं द्रुपदराजमुतया
“गान्धर्वैर्विदभटो निष्ठापितः प्रेताधिपपथे प्रस्थापितः ”
॥घत्ता॥ धाविताः प्रवराः भट्टाः “ मारितः कीचकः केन ”
पंचजनाहितेन गृहं वेष्टितं भ्रातृशतेन ॥

(१८)

उद्धोतं कृत्वा निध्यातं “ सत्यं गान्धर्वैर्हतः
एतावति शरीरे न कुत्रापि व्रगो नत्वेकोऽपि करः एकोऽपि चरणः ”
अन्यत्र दृश्यते द्रुपदमुता बाहुलतालिंगितन्तनयुगा
यथा कालरात्रिर्दुर्दर्शनीया यथाऽशनिः स्वभावेन भीषणा
यथा विषधर्याशात्रिपभृता यथा राक्षसो भुवनभयंकरा

णं परम-कुहिणि जम-सासणहो आसंक जाय सव्वहो जणहो
“मयर-द्वय-वाणोवदविउ उहु आयहे कारणि विद्विउ”
“लइ एवहिं काइं विहाणरण परिपुच्छिण्ण किं राणण^१ ”
॥घत्ता॥ दोवइ सवेण सहं थावि उप्परि मडयाजाणहो
कीयय-भाउ-सउ सवडंमुहु^२ चलिउ मसाणहो ॥

१८०

(१९)

णिज्जंतो कंदइ^३ दुमय-सुय “गंधव्वहु, धावहु काइं मुअ
अहो जय जयंत विजयंत धरि जयसेण जयावह रक्ख करि^४ ”
तो भीमु ण कुहिणिहिं माइयउ भंजिवि पायारु^५ पधाइयउ
अण्णेत्तहे जेतहे^६ वइरिं ण वि उप्पाइय नोक्खी भंगि क वि
मुक्कलिय-केसु उक्खाय-तरु पच्चक्खु णाइं थिउ रयणि-यरु
सवडं-मुहुं दीसइ कीयएहिं जमु दंड-पाणि णं भीयएहिं
छडिज्जइ मडया-जाणु तहिं ‘णउ-णाय पणहु’ पइहु कहि

१८५

१. रणाण । २. कीयया...मुहुं । ३. कंदिय । ४. धरे...करे ।

५. पयारु । ६. जेतहो ।

यथा परममार्गो यमशासनस्य आशंका जाता सर्वस्य जनस्य
“मकरध्वजवाणोपद्रुतः पश्यत अस्याः कारणेन विद्रुतः”
“नन्विदानीं किं विभानकेन परिपृष्टेन किं राज्ञा ”
॥घत्ता॥ द्रौपदीं शवेन सह स्थापयित्वोपरि मृतकयानस्य
कोचकभ्रातृशतं संमुखं चलितं श्मशानस्य ॥

(१९)

नीयमाना क्रंदति द्रुपदमुता “गान्धर्वाः, धावत किं मृताः
अहा जयजयंतविजयंताः धारयत जयसेनजयावहौ रक्षां कुरुतम् ”
तावद्भीमो न मार्गे मातः भडक्त्वा प्राकारं प्रधावितः
अन्यत्र यत्र वैरो नास्ति उत्पादिता नूतना भङ्गी काऽपि
मुक्केशः उत्खाततरुः प्रत्यक्षो यथा स्थितो रजनीचरः
संमुखं दृश्यते कीचकैः यमो दंडपाणिर्यथा भीतैः
त्यज्यते मृतकयानं तत्र ‘नवनागाः प्रणष्टाः’ प्रवृत्ता कथा

પલ્લુ વિઓયરુ નિય ભવણુ પડિવણુ દિવાયરુ ડગમણુ
 ॥ઘત્તા॥ સંકળ્પ ઉદ્ધમણિ તહો મચ્છહો અ-ણિહય-મલ્લહો
 કહકહ સિલ્લાવહ ૨ "સયલિધિ ણિવાસહો ઘલ્લહો " ॥

(૨૦)

તર્હિ અવસરિ દુમય-ળરિદ-સુય પક્ષ્વાલિય-અંગોવંગ-ભુય
 લક્ષિજ્જહ સયલ-જણેણ કિહ પટ્ટણિ પહસંતિ ભવિત્તિ જિહ
 સિય-વલયાલંકિય-કર-યલહો ગય સ-રહસુ પાસ વિહંદલહો
 પચ્છણ-પડત્તિહિ વજ્જરિવિ "ઉત્તરહ સમાણુ છેહ કરિવિ
 અપ્પણુ ણિહેલણુ જાહ"કિર ઉચ્છલહ સુજેદ્દહો તામ ગિર
 "જા જાહિ મહારિષ કહિ મિ તુહુ રાડલહો સ-ળયરહો દેહિ સુહુ"
 ધટ્ટજ્જુણ-સસણ સમુણ્ણણ બોલિજ્જહ રોસ-વસં-ગણ
 "જહ ષવહિ ઘલ્લિય કહ વિ પહં તો પુરુ ઘાણવડ સયલુ મહં
 ॥ઘત્તા॥ જહ પુણુ થત્તિ મહુ ઘરિ તેરહ દિવસડ દેસહું
 પુણ-મળોરહિ ય તો રજ્જુ સહં મુંજેસહો " ॥

૧. હહ । ૨. સિલ્લાવિય । ૩. ઉચ્છલિવ ।

પરિનિવૃત્તો વૃકોદરો નિજભવનં પ્રતિપત્તો દિવાકરઃ ડદ્રમનં
 ॥ઘત્તા॥ સંકલ્પઃ ઉત્થિતઃ મનસિ મત્સ્યસ્યાઽનિહતમલ્લસ્ય
 કૈકેયી શિક્ષયતિ "સૈરન્ધ્રો નિવાસે ક્ષિપ "

(૨૦)

તસ્મિન્નવસરે દ્રુપદનરેન્દ્રસુતા પ્રક્ષાલિતાઙ્ગોપાઙ્ગમુજા
 લક્ષ્યતે સકલજનેન કથં પટ્ટને પ્રવિશન્તો ભવિત્રી યથા
 સિતવલયાલંકૃતકરતલાયાઃ ગતા સરભસં પાર્શ્વે વૃહન્નલાયાઃ
 પ્રચ્છન્નપ્રવૃત્તિભિરુક્ત્વા "ઉત્તરાયાઃ સમં ક્રોડાં કૃત્વા
 આત્મનો નિહેલના જાયતે" કિલોત્સરતિ સુજ્યેષ્ઠાયાસ્તાવદ્ધિરા
 "યાહિ યાહિ મહારિકે કુત્રાપિ ત્વં રાજકુલાય સ્વનગરસ્ય દેહિ સુખં"
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નસ્ત્વસ્રા સમુન્નતેન ઉચ્યતે રોષશંગતેન [વચસા]
 "યથેવં ક્ષિપ્તા કથમપિ ત્વયા તર્હિ પુરં હન્તવ્યં સકલં મયા
 ॥ઘત્તા॥ યદિ પુનઃ સ્થિતિં મહં ગૃહે ત્રયોદશ દિવસાન્ દાસ્યસિ
 પૂર્ણમનોરથા ચ તર્હિ રાજ્યં સ્વયં મુદ્ધસ્યસિ " ॥

॥ ચતુર્થમુદ્ધરણમ્ ॥

[તિહુયણ સયંમ્ભુ ।]

॥ વલપણુ ॥

તિહુવણો ૧ જહ વિ ણ હોંતુ ણંદણો સિરિ-સયંમ્ભુ-ણવસસ
 કવં કુલ-કવિત્તં તો પચ્છા કો સમુદ્ધરહ ॥

(૧)

તો મહિ-મંડલિ વમ્મોસર-સર-વિણિવારડ
 ણેમિ-જિણેસરુ વિહરહ ણં રિસહુ મહારડ ॥
 પહસિવિ મજ્જ-ણસ-મજ્જહુ ૨ પુવ્વ પસિલાણવિ
 ધમ્મ વહસ-દિય-જ્ઞત્તિય અસેસિ લાણ વિ ॥

૧. તિહુવણે । આ ગાથા હાથપ્રતમાં ઘણે સ્થળે છે. વધામાં ય તિહુવણે
 પાઠ છે; મને લાગે છે કે જહ વાળી રચના અને સતિ સપ્તમીનો સંકર હોય;
 કે માગધી પ્રથમા એકવચન પળ હોય. ૨. મજ્જેણસમચ્છહુ ।

[ત્રિભુવનઃ સ્વયંમ્ભૂઃ ।]

॥ વલપ્રશ્નઃ ॥

ત્રિભુવનો યદિ ન ભવતિ નંદનઃ શ્રીસ્વયંમ્ભૂદેવસ્ય
 કાવ્યં કુલકવિત્વં તતઃ પશ્ચાત્કઃ સમુદ્ધરતિ ॥

(૧)

તતઃ મહીમંડલે મન્મથશરવિનિવારકઃ
 નેમિજિનેશ્વરો વિહરતિ યથા ઋષભઃ મહારકઃ ॥
 પ્રવિશ્ય મધ્યદેશમધ્યે પૂર્વે પ્રશ્રાવ્ય
 ધર્મ વૈશ્યદ્વિજક્ષત્રિયાન્ અશોષાન્ રાજોઽપિ ॥

હાથપ્રતનો આ ભાગ કોઈએ વાંચ્યો લાગતો નથી. કવિએ આ સધિમાં
 વિદગ્ધતા બતાવી છે. હાથપ્રતમાં અર્થ અને છંદની વહુ જ ભ્રષ્ટતા છે. ટિપ્પણ
 તો છે જ નહિ.

સહસ્રદાલય-સુલિ-વલ-પવલિ હલ-હર-હલિ-વલ-કુલ-સહસ-વલિ
 સયલામલ-કેવલ-ળાણ-વલિ સ-લસાલવિદ-સુકુમાલ-કલિ
 દુલયલોસાલિય-કામ-સલિ સાસય-સિલિ-જય-સિલિ-વહુય-વલિ
 સંસાલ-સાયરા-સમલ-સલિ પલિહલિય-સ-લજાસેસ-યલિ
 ઉજ્જેતહ વલ-હલે તિથ-યલે ઉદ્ધરિય-સયલ-ભવિ-ઉહય કુલે
 ણાસિય-સંભવ-જલ-મલણ-દલે ચિલ-ભવ-સય-ચલ-વહુ-દુલિય-મલે
 ગોલવ-થેલાસણ-ચંદ-સમલે વિણિવારિય-સલ-તય-સમલે
 તિયસિદ-ળમિય-કમ-તામરસિ-જય-મંગલ-દવ-પુળ-કલસિ
 ॥ માગધિકા ણામ ભાસા ॥
 ॥ ધત્તા ॥ વહવિ કાલેણ સહુ ગણિહે ભમેપિણુ આયડ
 પુણુ વિ પડીવડ રેવડ-ઉજાણુ પરાડ ॥

૧. સહસ્રદાલયુર ૬૦ થ કે ઇને વદલે એ લખવાનો રિવાજ હાથપ્રતોમાં સામાન્ય હોય છે. ૨. હલિહર એમ હાથપ્રતમાં છે; આ જ લઈએ તો માત્રામાં થઈ બે માત્રા છેદમાં ચૂટે છે. હલહરહલિ એમ પાઠ હોવા પૂરતો સંભવ છે. અર્થ નહિ સમજાતાં સરસા વર્ણસમૂહમાં અમુકવર્ણ પડી જવા સ્વાભાવિક છે. ૩. જયસિરિ. ૪. મૂળ સંસારસાયરાસામલસહિ. છે, પરંતુ બે માત્રા વધી જાય છે; એટલે સા છોડી દીધો છે. અવગ્રહ મૂળ હાથપ્રતમાં નથી; પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા ક્ષાતર મારી કમેરણો છે. ૫. ઘેણાસણ. ૬. ભામરસિ ++ પુવ્વકલસિ.

સહસ્રાષ્ટાદશસૂરિવરપ્રવર: હલધરહરિવરકુલસહસ્રવલ:
 સકલમલકેવલજ્ઞાનવર: સરસારવિંદસુકુમારકર:
 દૂરતરોત્સારિકામશર: શાશ્વતશ્રીજગચ્છ્રીવધૂકવર:
 સંસારસાગરામરશૈલ: પરિહૃતસરાગ્યાશેષબલ:
 ઉજ્જયન્તસ્ય વરધરાયાં તીર્થકર: ઉદ્ધૃતસકલભવ્યોમયકુલ:
 નાશિતસંભવજરામરણદર: [નાશિત]ચિરભવશતચરબહુદુરિતમલ:
 ગૌરવકમલામલચન્દ્ર: વિનિવારિતશલ્યત્રયસમર:
 ત્રિદશેન્દ્રનતકમતામરસ: જગન્મંગલદ્રવ્યપૂર્ણકલશ:
 ॥ માગધિકા નામ ભાષા ॥
 ॥ ધત્તા ॥ વહુના કાલેન સહ ગણિભિ: ભ્રમિત્વા આયાત:
 પુનરપિ પ્રતીપં રૈવતોદ્યાનં પરાગત: ॥

(૨)

॥ હેલા ॥ જં ઉજ્જિત-મહી-હરે પરમ-ગુણ-સણાહે
 થિયડ^૧ હરિ-ભૂસણુ તિ-હુયણેક-ળાહે ॥
 તં હલિસિયંગિ સિલિ-વચ્છાણે ઇંદીવલ^૨-દલ-સ-લિલ-સચ્છાણે
 પલિભૂસિય-સિલિ-હલિ-વંસાણે અમરાસુર-દિણ-પસંસાણે ૨૦
 પૂયણ-મલદ-કય-વહનાણે પાયસ-ળિપ્પેહુણ-કલ-ળાણે^૩
 માયા-રહ-વલ-ળિહલિળાણે સુ-ધુલંબલ-કંવય-વરળાણે
 વલ-કેસિ-ગલ-યલ-કય-પયાણે જમલ-સજ્જુણ^૪-ભૂ-લુહ-વિલયાણે
 ગોવદ્ધણ-સચલ^૫-ઉદ્ધલળાણે ગો-ઉલિ લીલા-સંચલળાણે
 વિસ-હલ-ગુલ-સેજ્જા-લુહળાણે પલ-સૂલત્તળ^૬-લિહ-લુહળાણે ૨૫
 આઝલિય-જલ-યલ-પવલાણે અદુત્તર-સય-ળામ-હલાણે
 હેલા-સુ-ચડાવિય-ચાવાણે દસ-દિસિ-ળીસલિય-પયાવાણે

૧. થિડ. ૨. ઈંદિવલ. ૩. તદન કાલ્પનિક અર્થ છાયામાં છે; ઠીક લાગે તો સ્વીકારવો. ૪. ઉજ્જણ. ૫. વલ. ૬. સૂલત્તણ. ૭. પ્રથમ પાદ તેમ જ આ પાદને છેડે લહળાણે.

(૨)

॥ હેલા ॥ યાવદુજ્જયંતમહીધરે પરમગુણસનાથ:
 સ્થિત: હરિ[વંશ]ભૂષણ: ત્રિભુવનૈકનાથ: ॥
 તાવદ્ દૃષ્ટાન્ન: શ્રીવત્સ: ઇંદીવરદલસલીલાક્ષ:
 પરિભૂષિતશ્રીહરિવંશ: અમરાસુરદત્તપ્રશંસ:
 પૂતનાર્ગવકૃત્તર્હણ: પ્રાવૃળ્મયૂરકલનાદ:
 માયારથવલનિર્દલન: સુધવલાંબરકમ્પવરણ:
 ચલકેશિગલતલકૃત્તપદ: યમલાર્જુનભૂરુહવિલય:
 ગોવર્ધનાચલોદ્ધરણ: ગોકુલે લીલાસંચલન:
 વિષધરગુરુશય્યારોહણ: પરશૌર્યલેખામાર્જન:
 આકુલિતપ્રવલજરા[સંધ]વલ: અષ્ટોત્તરશતનામધર:
 હેલાસુસંધિતચાપ: દશદિશાનિ:સૂતપ્રતાપ:

कालिदिय-मह-दह-मंथाए कालिय-सिय विध-पवण्णाए
तोडिय-कोमल-तामलसाए^१ लंगदि गो-दुह किय-कलसाए
संघालिय-गिलि-चाणूलाए उक्खय-माउल तलु-मूलाए^२

॥ मागह-पुव्वद्धा-कलाए ॥

॥ घत्ता ॥ गिय-सीहासणु मिलिपिणु सिह णामंतउ
जिण-सवडं-मुहु^३गउ सत्त-पयाइं तुरंतउ ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुणु आणंद-भेरी-सदेण जय-पहाणो^४

चलिउ महण्णवो व मणि-रयण-सोहमाणो ॥

एत्थंतरि^५ निग्गइ संकरिसणि वयरि-णरिद-णियर-दु-हरिसणि
लोहिय-दुहिया-रोहिणि-तणु-रुहि सुर-वइ-कुलिस-सरिस-सीराउहि
ईसरंगि ससि-तारा-णि-मलि^६ सुर-सरि-णीर-खीर-हारुज्जलि

१. मामलसाए । सरखावो आ ज उद्धरण कडवक. १. पं. १२, आ
प्रकारनो ज पाठनो फेरकार. २. चालूणाए + + उक्खलमाहुलतलमूलाए ।
३. मुहु । ४. पहाणे । ५. एकंतरि । ६. णिम्मल ।

कालिदीमहाहृदमंथकः कालीयश्रितचिह्नप्रपन्नः

त्रोटितकोमलतामरसः क्रीडायां [त्रोटित]गोदुग्धकृतकलशः

संहारितनीलचाणूरः उत्खातमातुलतरुमूलः

॥ मागधपूर्वार्धकलापः ॥

॥ घत्ता ॥ निजसिंहासनं मुक्त्वा शिरो नामयन्
जिनसंमुखं गतः सप्तपदानि त्वरन् ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुनरानन्दभेरिशब्देन जगत्प्रधानः

चलितो महार्णव इव मणिरत्नशोभमानः ॥

अत्रान्तरे निर्गच्छति संकर्षणः वैरिनरेन्द्रनिकरदुर्दर्शनः

लोहितदुहितुरोहिणीतनुरुहः सुरपतिकुलिसदृशसीरायुधः

ईश्वरांगः शशितारानिर्मलः सुरसरित्रीरक्षीरहारोज्ज्वलः

सुहु-रुहु^१-मुट्टिय-संघारणि कंसासुर-किंकर-विणिवारणि
रेवइ-वयण^२-सरो-रुह-महु-यरि रण-उहि वेणु-शरि रिउ-भय-यरि
केसरि-वाहणि-विज्जा-हारणि खे-यर^३-जंबु-मालि-णिव-साहणि ४०
वंदारय-णिह-णयण-मणणिणए परियाणिय-विण्णाण-कलालिण
संगय-सिर-यर-ताण-करिसणि दस-दसार-रोयण-भुय-दरिसणि
॥ इयमणि व मागधिका भासा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥ घत्ता ॥ सुमरिवि जिण-चलण रेवइ-रोहिणिहि विहसिउ ॥

मह-हत्थिल्लउ णहि ण चंदु^४ जणेण पडीसउ

(४)

॥ हेला ॥ से^५ अणुलगया गया जाइ-कुल-विसुद्धा

सच्चइ-चारुणि-सदरी-दीवायणा-अणिरुद्धा ॥

अणु वि संचल्लिष मरंकि जे दुरुज्झिय-अ-यस-कलंकि

१. रुहु । २. वयणि । ३. खेयरि । ४. चंदु । ५. यणुलगए ।

सुष्टुरुष्टमुष्टिकसंहारणः कंसासुरकिंकरविनिवारणः

रेवतीवदनसरोरुहमधुकरः रणयुधि वेणुदारी रिपुभयकरः

केसरिवाहिनीविद्याधारकः खेचरजंबुमालितृपसाधनः

वृन्दारकनिभ-नयन-मनोज्ञः परिज्ञातविज्ञानकलावलीकः

करसंगतसीरकर्षणत्राणः दशदशार्हरोचनभूतदर्शनः

॥ इयमन्यैव मागधिका भाषा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥ घत्ता ॥ स्मृत्वा जिनचरणौ रेवतरोहिणीभ्यां विभूषितः

महा[मघा]हस्तियुतः नभसि यथा चंद्रः जनेन प्रतिश्रितः ॥

(४)

॥ हेला ॥ तस्य अनुलग्नका गता जातिकुलविशुद्धाः

सात्यकि-चारुणि-सदरि-द्वैपायन-अनिरुद्धाः ॥

अन्येऽपि संचलिताः स्मितेन ये दूरोज्झितायशःकलङ्काः

जे रुप्पिणि-मण-भुवणाणंदि जे रिउ-णियर-सरोरुह-चंदि^१
 जे जणि-णारि-चित्त-अवहरणे जे कंचण-माला-परिहरणि
 जे सोलस-महलंभावरणि जे सोहभा-रुव-संपुण्णे
 जे महि-कंप-जलहि-सुर-सेले जे सयलंगणोह-मण-चोलें
 जे कुरु-खंधावार-विणासि जे दुज्जोहण-पहु-संहासि
 जे स-सिबिर-तव-सुय-परिखलणि जे णर-भाम-मडफल-दलणि
 जे सहदेव-पराभव-करणि जे बंदिण-जण-अभुद्धरणि
 ॥ मागधिकायां भाषायां पदाकुल-छंदः ॥

॥ घत्ता ॥ गंजोलिय-तणु परिसेसिय-पवर-मरट्टउ
 सुहि-सय-परिमियउ स-विणेउ स-कलतु पयट्टउ ॥

(५)

॥ हेला ॥ ताव हियोलियहि चंदो व्व कंतिवतो
 भाणुकुमार णर-वरो णिग्गओ तुरंतो ॥
 ॥ दुवई ॥ कल-विण्णाण-जुत्तए सेवि-यण-रत्तए

१. चंदे ।

ये रुक्मिणीमनोभुवनानन्दाः ये रिपुनिकरसरोरुहचन्द्राः
 ये जगन्मारीचितावहरणाः ये काञ्चनमालापरिहरणाः
 ये षोडशमहालाभापन्नाः ये सौभाग्यरूपसंपूर्णाः
 ये महीकंपजलधिसुरशैलाः ये सकलाङ्गनौघमनःश्रौराः
 ये कुरुस्कन्धावारविनाशाः ये दुर्योधनप्रभुसंस्पर्शाः
 ये स्वशिविरश्रुततपःपरिस्खलनाः ये नरभोगवर्दलनाः
 ये सहदेवपराभवकरणाः ये बंदिजनाभ्युद्धरणाः
 ॥ घत्ता ॥ रोमाञ्चिततनवः परिशेषितप्रवरगवाः
 सुदृच्छतपरिवृताः सविनेयाः सकलत्राः प्रवृत्ताः ॥

(५)

॥ हेला ॥ तावद् हृदयाद्रितैश्चन्द्रः इव कान्तिमान्
 भानुकुमारो नरवरो निर्गतः त्वरन्
 ॥ द्विपदी ॥ कलाविज्ञानयुक्तो रक्तसेव्यजनः

३ बारस-लक्खणंगण मेरुतुंगसिगुत्तमंगण ॥
 चामीयर-चारु-वणण कुंडल-जुय-ललंत-कणण
 कंग-हरण-णिल-कोरए रेहमाण-गुरु-इणिय-दोरए
 इंदीवर-दल-उच्छए हार-परिफुरिय-वच्छए
 केऊरारिद्ध-वाहए रयण-खुसिय-अभत्थए
 मागहाणयाअत्थए पलंव.....णिरत्थए
 पसरिय-णिय-णहा-सोहए अघ-पउम-जिय-णलिन-सोहए
 ॥ मागधिका णाम छंदः ॥

॥ घत्ता ॥ कमला-णंदणु णिय-भा-भूसिय-भुवणोयरु
 वर-दीहर-करु संचल्लिउ णाई दिवायरु ॥

(६)

॥ हेला ॥ तहि पत्थावि तार-संभार-पवर-दल-मालए
 संचलिय महा-बलिय..... ॥

७०

३. पारस । ४ मेरुतुंग... ।

(६)

द्वादशलक्षणाङ्गकः मेरुतुङ्गशृङ्गोत्तमाङ्गः
 चामीकरचारुवर्णकः कुण्डलयुगललत्कर्णकः
 कङ्कतधरणललाटपट्टकः शोभमानगुरूपनयनदोरकः
 इंदीवरदलाक्षः हारपरिस्फुरितवक्षाः
 केयूर-रुद्ध-बाहुः रत्नखचिताग्रहस्तः
 मागध.....अर्थः प्रलंब.....निरस्तः (!)
 प्रसृतनिजनखशोभः अङ्घ्रिपद्मजितनलिनशोभः
 ॥ मागधिका नाम छंदः ॥

॥ घत्ता ॥ कमलानंदनो निजभाभूषितभुवनोदरः
 वरदीर्घकरः संचलितो यथा दिवाकरः ॥

(६)

तस्मिन् प्रस्तावे तारसंभारप्रवरदलमालया
 संचलितः महाबलि.....

सो नारायणिदुसुदेसंवुय^१-मालाए अट्टमि-यंद-हंद-पिहुलुणय-भालाए
विज्जा-हर-कुमार-विस-हर-खइ-णेयाए बहु-जरसिंधु-वधु-

वरकखुरप्पायाए

हेमल-दल-हिडिब-घण-तम-दिण-णाहाए सिंधव-हण-जोण-हुयवह-

जल-वाहाए

विचरी-हीर-वीर-समीर-अणुरत्ताए वर-वारण-वलग-अमर-गिरिदाए

जालंधर-डहार-सुभदा-सुरभदाए केरल-कामरूप-वण-गहण-हुयासाए

पारसिय-सुकंत-रुक्म-फल-कीराए खस-जोहेय-ददुर-फणि-रायाए

पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणासणिघायं बल-कण्णाड-दविड-पणमंत-पायं

खगुज्जुइ-उज्जल-सूर-प्पह-हरु^२ पचलिउ लीलए णावइ पाउस-जल-हर

॥घत्ता॥ तो हरि-राम-काम-पमुहएहि^३ जायवेहि

पासुपवणएहि कंटइय-अवयवेहि ॥

१. °संबुकमालाए । २. °जाणहुयवहुजरवाहणाए । ३. वीक । ४. आखी य पंक्ति भ्रष्ट छे; मेळ लाववा ज संस्कारेली पंक्तिमां प्रयत्न छे. मूळ हाथप्रतमां, पारासयसुकंतरुक्मफलभरकीराणणाए खसजोहेयददुरफणिरायाए । ५. आ पंक्ति पण आखी य भ्रष्ट छे: पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणिज्जाणिघायं बलकण्णाडदविडए णमंतपायं । ६. खगुज्जुजलसूरप्पहहर । ७. पमुहहेहि ।

सः नारायणेष्टसुदेशां वुज[द]मालः अष्टमीचंद्रविशालपृथुलोन्नतभालः

विद्याधरकुमारविषधरक्षयनेता बहुजरासंधबंधुवरक्षुरप्रः

हेमलदलहिडिम्बघनतमोदिननाथः सैन्धवहुणयवनहुतवहजलवाहः

विपरीतधीरवीरसमीरानुरक्तः वरवारणकामरगिरोन्द्रविलनः

जालंधर-डहार-सुभद्र-सुरभद्र-केरल-कामरूप-वनगहनहुताशः

पारसोकमुकान्तवृक्षफलकीरः स्वसयौधेयददुरफणिराजः

पश्चिमोक्तनरशिरोवनाशनिघातः बलिकण्णाडदविडप्रणतपादः

खज्जोद्वुत्तुज्ज्वलसूरप्रभाहरः प्रचलितः ॥ घत्ता ॥ ततो हरिरामकाम

पाश्वोपपन्नैः कण्टकि

(७)

॥ हेला ॥ दीसइ समवसरणु जग-जणिय-उज्जोयउ
णं लोहिउ^१ जम्म-अ-सेयाहिय-णागिदउ ॥

भा-मंडल-समिहु णावइ रामायणु साहासण-स-णाहु थिउ णाइ महा-वणु

णावइ छंद-सत्थु सुंदर-जइ-माला-हरु णं मंदर-णियं वु णंदण-वण-मणहरु

दीसइ णां पाउस ण परतिह जे घय..... ८५

णावइ महि-पवण-सुर-उयय^२-सम-प्पहु देविंदराय-बहुल-पसरिय-रयण-प्पहु

॥घत्ता॥ तहि जिणु लक्खियउ जायव-जणेण^३ गरुय-अणुराणं

आइ-महेसरु रिसहु व चिरु अमर णिहालए ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुणु ते पउम-सहाव पिथर-गुण-साणुराय
बल-गोविंद पुणु पुणु णमंति जिणह पाय ॥

९०

जय जिण मणुय-दणुय-गण-धण-वइ^४-फण-वइ-णभिय-पय-जुया

अ-थिर-मण-पवण-दिण-मणि-विलयण-वरुण-ऽसणि-जुया

१. लोहियउ । २. ओय । वीजा पादमां:—देवींदरीयबहुलपसरियरणप्पहु । ३. जयवजणेणा ४. धवइ ।

(७)

॥ हेला ॥ दृश्यते समवसरणं जगज्जनितोद्योतं

यथा लोहितः [वृक्षः] जन्माश्वेताधिकनागेन्द्रः

भामंडलसमृद्धं यथा रामायणं सिंहासनसनाथं स्थितं यथा महावनं

यथा छंदःशास्त्रं सुंदरयतिमालाधरं यथा मंदरनितंबं नंदनवनमनोहरं

दृश्यते यथा प्रावृट्.....

यथा महीप्रपन्नसूरोदयसमप्रभं देवेन्द्रराजबहुलप्रसतरत्नप्रभं

॥घत्ता॥ तत्र जिनः लक्षितो यादवजनेन गुरुकानुरागेण

आदिमहेश्वरं ऋषभमिव चिरममराः निभालयन्ति ॥

(८)

॥ पुनस्तौ पद्मस्वभावौ पितृगुणसानुरागौ

बलगोविन्दौ पुनः पुनर्नमतः जिनस्य पादौ ॥

अनुजदनुजगणधनपतिफणापतिनतपदयुग !

अर्चयन्ति गिबिलयनवरुणाशनिधुत ।

सो नारायणसुदेसंबुय^१ मालाए अट्टमि-यंद-रुंद-पिहुलुणय-भालाए
विज्जा-हर-कुमार-विस-हर-खइ-गेयाए बहु-जरसिंधु-बधु-

वरकखुरप्पायाए
हेमल-दल-हिडिब-घण-तम-दिण-णाहाए सिधव-हण-जोण-हुयवह-

जल-वाहाए^२
विचरी-हीर-वीर-समीर-अणुरत्ताए वर-वारण-वलग-अमर-गिरिदाए
जालंधर-डहार-सुभदा-सुरभदाए केरल-कामरूप-वण-गहण-हुयासाए^३

पारसिय-सुकंत-रुक्ख-फल-कीराए खस-जोहेय-ददुर-फणि-रायाए^४
पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणासणिघायं बल-कण्णाड-दविड-पणमंत-पायं^५
खगुज्जुइ-उज्जल-सूर-प्पह-हर-पचलिउ लीलए णावइ पाउस-जल-हर
॥घत्ता॥ तो हरि-राम-काम-पमुहहेहि^६ जायवेहि

पासुपवण्णएहि कंटइय-अवयवेहि ॥

८०

१. संबुकमालाए । २. जाणहुयवहुजरवाहणाए । ३. वीक । ४. आखी य पंक्ति भ्रष्ट छे; मेळ लाववा ज संस्कारेली पंक्तिमां प्रयत्न छे. मूल
हाथप्रतमां, पारासयसुकंतरुक्खफलभरकीराणणाए खसजोहेयददुरफणिरायाए ।
५. आ पंक्ति पण आखी य भ्रष्ट छे: पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणिज्जासणिघायं
बलकण्णाडदविडए णमंतपायं । ६. खगुज्जुजलसूरप्पहहर । ७. पमुहहेहि ।

सः नारायणसुदेशांबुज[द]मालः अष्टमीचंद्रविशालपृथुलोन्नतभालः

विद्याधरकुमारविषधरक्षयनेता बहुजरासंधबंधुरक्षुरप्रः

हेमलदलहिडिबघनतमोदिननाथः सैन्धवहुणयवनहुतवहजलवाहः

विपरीतधीरवीरसमीरानुरक्तः वरवारणकामरगिरोन्द्रविलग्नः

जालंधर-डहार-सुभद्र-सुरभद्र-केरल-कामरूप-वनगहनहुताशः

पारसौकमुकान्तवृक्षफलकीरः खसयौधेयददुरफणिराजः

पश्चिमोत्कटनरशिरोवनाशनघातः बलिकर्णाटदविडप्रणतपादः

खड्गोदघुत्युज्ज्वलसूरप्रभाहरः प्रचलितः लीलया यथा प्रावृड्जलधरः

॥घत्ता॥ ततो हरिरामकामप्रमुखैर्यादवैः

पाश्वोपपन्नैः कण्टकितावयवैः ॥

(७)

॥ हेला ॥ दीसइ समवसरणु जग-जणिय-उज्जोयउ
णं लोहिउ^१ जम्म-अ-सेयाहिय-णागिदउ ॥

भा-मंडल-समिहु णावइ रामायणु सीहासन-स-णाहु थिउ णाइ महा-वणु
णावइ छंद-सत्थु सुंदर-जइ-माला-हरु णं मंदर-णियंबु णंदण-वण-मणहरु
दीसइ णाई पाउस ण परतिह जे घय..... ८५
णावइ महि-पवण-सुर-उयय^२ सम-प्पहु देविंदराय-बहुल-पसरिय-रयण-प्पहु
॥घत्ता॥ तहि जिणु लक्खियउ जायव-जणेण^३ गरुय-अणुराए
आइ-महेसरु रिसहु व चिरु अमर णिहालए ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुणु ते पउम-सहाव पिथर-गुण-सानुराय
बल-गोविंद पुणु पुणु णमंति जिणह पाय ॥

९०

जय जिण मणुय-दणुय-गण-धण-वइ^४ फण-वइ-णमिय-पय-जुया
अथिर-मण-पवण-दिण-मणि-विलयण-वरुण-सणि-जुया

१. लोहियउ । २. ओय । बीजा पादमां:—देवींदरीयबहुलपसरियरणप्पहु ।
३. जयवजणेणा ४. धवइ ।

(७)

॥ हेला ॥ दश्यते समवसरणं जगज्जनितोद्योतं

यथा लोहितः [वृक्षः] जन्माश्वेताधिकनागेन्द्रः

भामंडलसमृद्धं यथा रामायणं सिंहासनसनाथं स्थितं यथा महावनं

यथा छंदःशास्त्रं सुंदरयतिमालाधरं यथा मंदरनितंबं नंदनवनमनोहरं

दश्यते यथा प्रावृट्.....

यथा महीप्रपन्नसूरोदयसमप्रभं देवेन्द्रराजबहुलप्रसतरत्नप्रभं

॥घत्ता॥ तत्र जिनः लक्षितो यादवजनेन गुरुकानुरागेण

आदिमहेश्वरं ऋषभमिव चिरममराः निभालयन्ति ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुनस्तौ पद्मस्वभावौ पितृगुणसानुरागौ

बलगोविन्दौ पुनः पुनर्नमतः जिनस्य पादौ ॥

जय जिन मनुजदनुजगणधनपतिफणापतिनतपदयुग !

अस्थिरमनःपवनदिनमणिविलयनवरुणाशनियुत !

जय ति-यस-वइ-कु-वइ-जम-वइ-रिउ-गह-वइ-धणय-वंदिया
जय भुवण-वइ धीर चितुभ-व-खवण-वग-संदिया
हय-गय-कणय-पाणिदादि-स-सर-भड-घड-उडु-गण-घण-घण-उलय-
संसिया १५

जय विस-विसम-विसय-गह-परिसह-सु-णिहय-णिवह-साहया
जय तइ-लोय-णमिय अइसय-वर-पाविय-परम-संपया
जय मलिणिलयाण^१ रणि फेडिय-दुग्गह-जडल-वलय-सामला
जय जय-जल-जउण-जल-कज्जल-इसि-सुमणस-समुज्जला
जय कमल-भव-तंव-तणु-भव आंखलिय सुण भवंतया
जय भव-समय समय-णविण चउ-नीसाइसय-वंतया
॥ घत्ता ॥ तुम्हं सगहो जइ इह अवयरणु ण होंतउ
ता दु-क्किय-भारेण जगु हिट्ठा-मुहु जंतउ ॥

१००

॥ हेला ॥ एव णमेवि नेमि तित्थं-करहो पहिट्ठा
जायव णिरवसेस णर-कोट्टं णिविट्ठा ॥

१०५

१. जय मूलमां नथी;

जय त्रिदशपतिकुपतियमपतिकृतुग्रहपतिधनदवंदित !
जय भुवनपते धीर स्यंदितचित्तोद्भवक्षपणवर्ग !
हयगजकनकप्राणेन्द्रियादिसशरभटघटोडुगगघनघनकुलकशंसित !
जय विषविषमविषयग्रहपरोपहसुनिहितनिवहसाधक !
जय त्रिलोकनत अतिशयवरप्राप्तपरमसंपत् !
जय मलिनेन्द्रियाणां रणे भग्नदुर्ग्रहजटिलवलयश्यामल !
जय जगज्जलयमुनाजलकज्जलेष्टमुमनःसमुज्ज्वल !
जय कमलामवताम्रतनुभव अस्खलित शृणु भवान्
जय भवशमक समयनवीन चतुर्विंशदतिशयवन् !
॥ घत्ता ॥ युष्माकं स्वर्गाद् यदीहावतरणं नाभविष्यत्
तर्हि दुष्कृतभारेण जगदधोमुखमगमिष्यत् ॥

(९)

॥ हेला ॥ एवं नत्वा नेमितीर्थकरं प्रहृष्टाः
यादवाः निरवशेषाः नरकोष्ठके निविष्टाः

जल-कलोलुप्पील-रउहें जाह दिण्णु ओसारु समुहें
जाहं णयरु कारिउ सहस-ऽक्खें जाहं गेहि धणु वरिसिउ जक्खें
जाहं संख कोडिउ अट्टारह जाहऽण्णाय लक्ख-हय-गय-रह
मंदिरि जाहं जाउ जिण-जम्मणु जाहं सामि सयमेव जणहणु
जेण समरि सिसुपालु विहाइउ जेहि वीरु^१ भूरीसउ घायउ ११०
जेहि णिहउ स-सेणु चक्केसरु मारिउ जेहि चाणुर^२ कलि-केसरु
अ-प्पमाण विस्स-भर-गो-यर सेव करंति जाह विज्जा-हर
जाहं परिग्गहि सइं मयर-द्धउ विज्जउ जाहं पत्तिद्धउ सिद्धउ
पेसणु करइ जाहं चक्कारहु^३ जाहं मज्झि णवमउ सीराउहु
जेहि कोडि-सिल चिरु उच्चैइय जाह कित्ति तइ-लोकि ण माइय ११५
जाहं पमाणु णाहि परिवारहो अंतेउरहो वि सालंकारहो
॥ घत्ता ॥ जिण-माहप्पेण ते सयल वि णिरु अणुराइय
णर-वक्खारहो एक-देसे जे सम्माइय ॥

१. वीरु । २. चाणू । ३. चक्कारहु ।

जलकलोलोत्पीडरौद्रेण येषां अपसारो दत्तः समुद्रेण
येषां नगरं कारितं सहस्राक्षेण येषां गेहे धनं वर्षितं यक्षेण
येषां संख्या कोट्यः अष्टादश येषामज्ञाता लक्षहयगजरथाः
मंदिरे येषां जातं जिनजन्म येषां स्वामी स्वयमेव जनार्दनः
यैः समरे शिशुपालो विहतो यैः वीरः भूरिश्रवाः हतः
यैर्निहतः ससैन्यश्चक्रेधरो मारितो यैश्चाणूरः कलिकेसरी
अप्रमाणाः विश्वंभरगोचराः सेवां कुर्वन्ति येषां विद्याधराः
येषां परिग्रहे स्वयं मकरध्वजः विद्याः येषां प्रसिद्धाः सिद्धाः
प्रेषणं करोति येषां चक्रायुधः येषां मध्ये नवमः सीरायुधः
यैः कोटिशिला चिरं उच्चैः कृता येषां कीर्तिखिलोके न माता
येषां प्रमाणं नास्ति परिवारस्य अंतःपुरस्यापि सालंकारस्य
॥ घत्ता ॥ जिनमाहात्म्येन ते सकलाः अपि खल्वनुरागिणः
नरवक्षस्कारस्यैकदेशे ये सम्माता ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुणु पुच्छइ महीसरो सयल-लोय-पालो
महुर-महा-झुणीए अक्खइ ति-लोय-वालो ॥ १२०
“किं इह ति-हुयणे सारु भडारा” “धम्म-रअणु भो महि-हर-धारा”
“किं दुल्लहु भव-लक्खिहि जिण-वर” “पव्वज्जा-णिहाणु हे सिरि-हर”
“किं सुहु लोयालोइ महागुरु” “वाह-रहिउ अहो मुसुमूरिय-मुरु”
“के जीवहो वइरिय तित्थं-कर” “कोह-मोह-मय-अच्छी हरि-हर”
“किं पालणुइ एत्थु सव्वण्ह” “धुउ सम्मत्तु सोलु अइ विण्ह” १२५
“किं सुंदरु करणिज्जु दया-रुह” “दाणु पुज्ज हो देवइ-तणु-रुह”
“के दू-सह तियसेसर-सामिय” “पवर-परीसह खग-वइ-गामिय”
“किं बलवतउ समर-विमदण” “जीवहो चिरु-कय-कम्म जणहण”
“कवणु देउ केवल-वर-लोयण” “दोस-विवज्जिउ हो मह-सूयण”
“कवणु धम्मु जगि णाणुपायण” “जीव-दया-वरु हे नारायण” १३०

१. भवलक्खेहि । २. लोयालोय ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुनः पृच्छति महीश्वरः सकललोकपालः
मधुरमहाध्वनिनाऽऽख्याति त्रिलोकपालः ॥
“किमिह त्रिभुवने सारं, भडारक” “धर्मरत्नं भो महीधरधारक”
“किं दुर्लभं भवलक्षेषु जिनवर” “प्रव्रज्यानिधानं हे श्रीधर”
“किं सुखं लोकालोके महागुरो” “वाधारहितमहो मृदितमुर”
“के जीवस्य वैरिणस्तोर्थकर” “क्रोधमोहमृगाक्ष्यः हरिधर”
“किं पालनोयमत्र सर्वज्ञ” “ध्रुवं सम्यक्त्वं शीलं अयि विष्णो”
“किं सुंदरं करणीयं दयारुह” “दानं पूजा हे देवकीतनुरुह”
“के दुःसहास्त्रिदशेश्वरस्वामिन्” “प्रवरपरीपहाः खगपतिगामिन्”
“किं बलवत् समरविमर्दन” “जीवस्य चिरकृतं कर्म जनार्दन”
“को देवः केवलवरलोचन” “दोषविवर्जितः हे मधुसूदन”
“को धर्मो जगति ज्ञानोत्पादन” “जीवदयापरः हे नारायण”

“किं संसारहो मूलु णिरासव” “गरुड पमाउ मुणहिं मणि केसव”
“किं कट्ट-यरु सिद्धि-अव्भावह” “अण्णाणत्तणु जउ-वइ माहव”
॥ वत्ता ॥ “जीव-णिकायहो किं दढ-बंधणु भुवणुत्तम”
“विविद-परिग्गहु गेहिणि-सणेहु पुरिसोत्तम” ॥

(११)

परमेसरु साहइ जेम जेम हरिसिज्जइ सह-यणु तेम तेम १३५
सेसिय-सुय-वयणामिय-रसस्स तित्ति ण संभवदि हु केसवस्स
ण जउण-सिदस्स दीवायणस्स ण कुसुम-सरस्स से णंदणस्स
ण सिणिस्स जरस्स ण सच्चइस्स संबस्स ण तित्ति ण दुंदुहिस्स
भाणुस्स सुभाणुहि सुहुवस्स भगदस्स जगस्स सढावियस्स
तित्ति ण सारस्स ण सारणस्स तित्ति ण णंदस्साणंदणस्स १४०
भोयस्स देव-सेणस्स तस्स.....
ण भवदि ससि-मुह-स-णेउरस्स किस-मज्झुदेसंतेउरस्स

१. निहायहो । २. करणसिदस्स ।

“किं संसारस्य मूलं निरासव” “गुरुकः प्रमादो मनुष्व मनसि केशव”
“किं कट्टकरं सिद्धयभ्यावह” “अज्ञानत्वं यदुपते माधव”
॥ वत्ता ॥ “जीवनिर्कायस्य किं दढबंधनं भुवनोत्तम”
“विविधपरिग्रहः गेहिनीस्नेहः पुरुषोत्तम” ॥

(११)

परमेश्वरः कथयति यथा यथा दृष्यति सभाजनस्तथा तथा
शेषितश्रुतवचनामृतरसस्य तृप्तिर्न संभवति खलु केशवस्य
न यमुनाश्रितस्य द्वीपायनस्य न कुसुमशरस्य तस्य नंदनस्य
न शिनेः जरतो न सात्यकेः शंबस्य न तृप्तिर्न दुंदुभेः
भानोः सुभानोः सुमुकुक्ष्य भगदस्य जगतः श्रद्धापितस्य
तृप्तिर्न सारस्य न सारणस्य तृप्तिर्न नन्दस्याऽऽनन्दनस्य
भोजस्य देवसेनस्य तस्य.....
न भवति सशशिमुद्रानु पुरस्य कृशमध्योद्देशान्तःपुरस्य

(१०)

॥ हेला ॥ पुणु पुच्छइ महीसरो सयल-लोय-पालो
महुर-महा-शुणीए अक्खइ ति-लोय-वालो ॥
“किं इह ति-हुयणे सारु भडारा” “धम्म-रअणु भो महि-हर-धारा”
“किं दुल्लहु भव-लक्खिहि जिण-वर” “पव्वज्जा-णिहाणु हे सिरि-हर”
“किं सुहु लोयालोइ महागुरु” “वाह-रहिउ अहो मुसुमूरिय-मुह”
“के जीवहो वहरिय तिथं-कर” “कोह-मोह-मय-अच्छी हरि-हर”
“किं पालाणु पत्थु सव्वण्ह” “धुउ सम्मत्तु सोलु अइ विण्ह”
“किं सुंदर करणिज्जु दया-रुह” “दाणु पुज्ज हो देवइ-तणु-रुह”
“के दुःसह तियसेसर-सामिय” “पवर-परीसह खग-वइ-गामिय”
“किं बलवतउ समर-विमदण” “जीवहो चिर-कय-कम्म जणदण”
“कवणु देउ केवल-वर-लोयण” “दोस-विवज्जिउ हो मह-सूयण”
“कवणु धम्मु जगि णाणु-पायण” “जीव-दया-वरु हे नारायण” ॥

१. भवलक्खेहि । २. लोयालोय ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुनः पृच्छति महीश्वरः सकललोकपालः
मधुरमहाध्वनिनाऽऽख्याति त्रिलोकपालः ॥
“किमिह त्रिभुवने सारं, भडारक” “धर्मरत्नं भो महीधरधारक”
“किं दुर्लभं भवलक्षेषु जिनवर” “प्रव्रज्यानिधानं हे श्रीधर”
“किं सुखं लोकालोके महागुरो” “वाधारहितमहो मृदितमुर”
“के जीवस्य वैरिणस्तोर्थकर” “क्रोधमोहमृगाक्ष्यः हरिधर”
“किं पालनीयमत्र सर्वज्ञ” “ध्रुवं सम्यक्त्वं शीलं अयि विष्णो”
“किं सुंदरं करणीयं दयारुह” “दानं पूजा हे देवकीतनुरुह”
“के दुःसहास्त्रिदशेश्वरस्वामिन्” “प्रवरपरीषदाः खगपतिगामिन्”
“किं बलवत् समरविमर्दन” “जीवस्य चिरकृतं कर्म जनार्दन”
“को देवः केवलवरलोचन” “दोषविवर्जितः हे मधुसूदन”
“को धर्मो जगति ज्ञानोत्पादन” “जीवदयापरः हे नारायण”

“किं संसारहो मूलु णिरासव” “गरुउ पमाउ मुणहिं मणि केसव”
“किं कट्ट-यरु सिद्धि-अभावह” “अण्णाणत्तणु जउ-वइ माहव”
॥ घत्ता ॥ “जीव-णिकायहो” किं दढ-बंधणु भुवणुत्तम”
“विविद-परिगहु गेहिणि-सणेहु पुरिसोत्तम” ॥

(११)

परमेसरु साहइ जेम जेम हरिसिज्जइ सह-यणु तेम तेम ॥
सेसिय-सुय-वयणामिय-रसस्स तित्ति ण संभवदि हु केसवस्स
ण जउण-सिदस्स दीवायणस्स ण कुसुम-सरस्स से णंदणस्स
ण सिणिस्स जरस्स ण सच्चइस्स संबस्स ण तित्ति ण दुंदुहिस्स
भाणुस्स सुभाणुहि सुहुवस्स भगदस्स जगस्स सदावियस्स
तित्ति ण सारस्स ण सारणस्स तित्ति ण णंदस्साणंदणस्स ॥
भोजस्स देव-सेणस्स तस्स
ण भवदि ससि-मुह-स-णेउरस्स किस-मज्झुदेसंतेउरस्स

१. निहायहो । २. करणसिदस्स ।

“किं संसारस्य मूलं निरासव” “गुरुकः प्रमादो मनुष्व मनसि केशव”
“किं कष्टकरं सिद्धचभ्यावह” “अज्ञानत्वं यदुपते माधव”
॥ घत्ता ॥ “जीवनिर्कायस्य किं दृढबंधनं भुवनोत्तम”
“विविधपरिग्रहः गेहिनीस्नेहः पुरुषोत्तम” ॥

(११)

परमेश्वरः कथयति यथा यथा हृष्यति सभाजनस्तथा तथा
शेषितश्रुतवचनान्मृतरसस्य तृप्तिर्न संभवति खलु केशवस्य
न यमुनाश्रितस्य द्वीपायनस्य न कुसुमशरस्य तस्य नंदनस्य
न शिनेः जरतो न सात्यकेः शंभस्य न तृप्तिर्न दुंदुभेः
भानोः सुभानोः सुप्तुकस्य भगदस्य जगतः श्रद्धापितस्य
तृप्तिर्न सारस्य न सारणस्य तृप्तिर्न नन्दस्याऽऽनंदनस्य
भोजस्य देवसेनस्य तस्य
न भवति सशशिमुद्रान् पुरस्य कृशमव्योदेशान्तःपुरस्य

तित्ति ण पउरस्स महा-यणस्स सस्सुड्हसिरस्स' ण रिसि-गणस्स
॥ ढक्का-भासा-कडवयं ॥
॥घत्ता॥ किय-कर-मउलिहि जिहं णरहं तेव सुरा-सुर-वरहिं वि
धरणिदाइहि ण वि होइ तित्ति विस-हरिहि वि ॥ १५

(१२)

॥हेला॥ तहिं पथावि णाहि किय-परम-वंदणेण
रोहिणि-दस-दसार-लहु-भाइ-णंदणेण ॥
कर-कौपलु करेवि सुर-सारउ चलण पुच्छिउ जेमि-भडारउ
“कहि परमेसर इह दारा-वइ धणय-विणिम्मिय सुर-पुरि णाव
बहु-पुणोदण गोविंदहो विद्धि गच्छइ” मज्झि समुदहो १५
तुह जम्मु वि भणेवि जणु वंदइ कित्तिउ कालु स-तोरण णंदइ
आयहो णामु ति-लोग-पगासु वि जिण सत्थेण ण अत्थि विणासु वि
अण्णु वि पर-वल-वण-तिण-डहणहो कित्तिउ कालु विजउ महु-महणहो

१. सुरवरहिं । २. गच्छिय ।

तृतिर्न पौरस्य महाजनस्य चासोर्ध्वशिरसः न ऋषिगणस्य

॥ ढक्काभाषाकडवकम् ॥

॥घत्ता॥ मौलिकृतकराणां यथा नराणां तथा सुरासुरवराणामपि
धरणीन्द्रादीणां नापि भवति तृतिः विपधराणामपि ॥

(१२)

॥हेला॥ तस्मिन् प्रस्तावे नाथे कृतपरमवन्दनेन

रोहिणिदशदशार्हलघुभातृनन्दनेन ॥

करकुड्मलं कृत्वा सूरिश्रेष्ठः चरणयोः पृष्ठो नेमिभट्टारकः

“कथय परमेश्वर एषा द्वावती धनदविनिर्मिता सुरपुरी यथा

बहुपुण्योदयेन गोविन्दस्य वृद्धे गच्छति मध्ये समुद्रस्य

तव जन्मापि भणित्वा जनो वंदते कयन्तं कालं सतोरणा नंदति

अस्याः नाम त्रिलोकप्रकाशमपि जिन शस्त्रेण नास्ति विनाशोऽपि

अन्यदपि परवलवनतृणदहनस्य कियन्तं कालं विजयो मधुमथनस्य

तिहुयण सयंभु]

जीवउ स-सुहि स-पुतु स-भज्जु व कित्तिउ कालु णिरग्गलु रज्जु व”
अक्खइ जेमि “अ-भाउ स-दारहो वारसमए संवच्छरे दारहो १५५
॥घत्ता॥ “अण्णु वि हल-हर तहिं कालि” महव्वलवंतहो
णिय-पुण्ण-खइ सइ अवसाणु अणंतहो ” ॥

(१३)

॥हेला॥ पुणरवि रेवइ-वरो पभणइ “देव-देवो

कहु पासिउ अभाउ किं कारणेण के... ॥

पुर-विणासि किं कणहु करेसइ कहि पयसि कहो करेण मरेसइ १६०
कम्म-पहावि कथ हवेसइ कित्तइ जम्मंतरइ भमेसइ
कित्तिउ कालु हउं वि जीवेसमि हरिहि विओए किं नु करेसमि
सोय-कालि नियरिसणइ दाविवि को मइ संबोहेसइ आविवि
कालु करेवि कित्थु जाएसमि कइ इह कम्म-वंधु मुच्चेसमि”
इय वयणहिं वरु कम्म-खयं-कर” साहइ वावीसमु तित्थं-कर १६५

१. काल । २. पुण । ३. ‘वा’ जेवु वंचाय छे; पण संदिग्ध लागे छे.

४. कम्म । ५. खयंकरि ।

जीवितं समुद्रकं सपुत्रं सभार्याकं च कियन्तं कालं निरर्गलं राज्यं च

आख्याति नेमिः “अभावः सद्दारायाः द्वादशमे संवत्सरे द्वारकायाः

॥घत्ता॥ अन्यदपि हलधर तस्मिन् काले महाबलस्य

निजपुण्यक्षयेण स्वयमवसानमनन्तस्य ॥

(१४)

॥हेला॥ पुनरपि रेवतीवरः प्रभणति “देवदेव

कस्य पार्श्वतः अभावः किं कारणेन कीदृशः ॥

पुरविनाशे किं कृष्णः करिष्यति कस्मिन् प्रदेशे कस्य करेण मरिष्यति

कर्मप्रभावेन कुत्र भविष्यति कति जन्मान्तराणि भ्रमिष्यति

कियन्तं कालमहमपि जीविष्यामि हरेर्वियोगे किं नु करिष्यामि

शोककाले निदर्शनानि दत्त्वा को मां संबोधयिष्यति आगत्य

कालं कृत्वा कुत्र यास्यामि कदा इमं कर्मबंधं मोचयिष्यामि”

इति वचनेभ्यो वरः कर्मक्षयंकरः कथयति द्वाविंशस्तीर्थकरः

“ जउण-महा-नइ-तड-संजायहो दीवायण-णामहो विकखायहो
॥घत्ता॥ आयहो पासिउ जं सयल-जणहो दुह-संदणु
मज्जहो कारणिहि दारा-वइ-विद्धंसणु ॥

(१४)

॥हेला॥ अणु वि चंड-कंड-धणु-सर-सहाणं
वसुध-पिय-जरा-धवि-जायणं ॥

आपं जरेण कउसंवि-वणि परमाउ-पवणु पसु-रुहणि
णिय-भाइ कणिहुउ चक्र-हर घाएवउ एहु सिरि-धरणि-हर
पुणु होसइ काल-विणास-यर तइयइ जम्मंतरि तित्थ-यर
एयहो विच्छोइ किलामियउ तुहुं राम होसि पम्भावियउ
सगगहो अवयरिवि तेय-पउर पडिबोहेसइ सिद्धत्थ-सुरु
पुणु तउ वीसुत्तरं वरिस-सउ सण्णासु करेवि मरेवि तउ
पावेसइ सुहु मणोरमइ इंदु सुरालइ पंचमइ

१. हर । २. वीसत्तर ।

“ यमुनामहानदीतटसंजातस्य द्वीपायननाम्नः विख्यातस्य
॥घत्ता॥ अस्य पार्श्वतः यत् सकलजनस्य दुःखस्यंदनं
मयस्य कारणात् द्वावतीविध्वंसनम् ॥

(१४)

॥ हेला ॥ अन्यदपि चण्डकाण्डधनुःशरसहायेन
वसुदेवप्रियाजरादेवीजातकेन ॥

अनेन जरेण कौशांबीवने परमायुःप्रपन्नः पशुरोधनेन
निजभ्राता कनिष्ठश्चक्रधरो हन्तव्यः एषः श्रीधरणीधरः
पुनर्भविष्यति कालविनाशकरः तृतीये जन्मान्तरे तीर्थङ्करः
एतस्य वियोगेन क्लान्तस्त्वं राम भविष्यसि प्रभ्रामितः
स्वर्गादवतीर्य तेजःप्रचुरः प्रतिबोधयिष्यति सिद्धार्थसुरः
पुनस्ततो विंशत्युत्तरं वर्षशतं संन्यासं कृत्वा मृत्वा ततः
प्राप्स्यसि सुष्ठु मनोरमे इन्द्रत्वं सुरालये पञ्चमे

अठमउ रामु जहिं गयउ चिर तो दिण-यर-कोडि-किरण-रुइरु
॥घत्ता॥ दस-सायर-समइ तहिं गमिवि चविवि मणुयत्तणि
तव-णिहिं पावेवि पुणु पइसेसहि सिव-पट्टणि ” ॥ १८०

(१५)

॥हेला॥ तं निसुणेवि वयणु मसि-वणु गउ णरिंदो
णं थियउ गिभ-याले दव-दइद-महि-हरिंदो
भासिण जिन-णाहहो णाहहो मणु परितप्पइ कण्हहो कण्हहो
कण्ह देहु स-रामहो रामहो भउ वहुइ तव-कामहो कामहो
असुह-स्थिइ १अ सु-भाणुहिं भाणुहिं अ-दिहि वि स-विलासंवहो संबहो
अवलुअ अणिरुद्धहो अणिरुद्धहो ३चित पदुक्कइ निसदहो निसदहो
गाढउ मणु जिन-धम्महो धम्महो धुक्कुद्धुअ ४गोणंदहो णंदहो
दुहलु ५दीवायणि दीवायणि उम्माहउ भुय-पंजरि पंजरि
संकाविय मणि सारणि सारणि होइ कलुस-मइ सच्चहिं सच्चहिं

१. असुहस्थीअ । २. अवल अणिरुद्धहो निरुद्धहो । ३. धुक्कइ । ४. दुहलु ।

अष्टमो रामो यत्र गतश्चिरं तत्र दिनकरकोटिकिरणरुचिरः

॥घत्ता॥ दशसागरसमयं तत्र गमित्वा च्युत्वा मनुजत्वं
तपोनिधिः प्राप्य पुनः प्रवेक्ष्यसि शिवपत्तनं ॥

(१५)

॥हेला॥ तद् निश्चुत्य वचनं मपीवर्णः गतो नरेन्द्रः

यथा स्थितो ग्रीष्मकाले द्रवदग्धमहीधरेन्द्रः ॥

भाषितेन जिननाथस्य नाथस्य मनः परितप्यति कृष्णस्य कृष्णस्य
कम्पते देहः सरामस्य रामस्य भयो वर्धते तपःकामस्य कामस्य
असुखस्थितिश्च सुभानोः भानोः अमृतिरपि सविलासताम्रस्य शंबस्य
कोपोऽनिरुद्धस्यानिरुद्धस्य चिंता प्रदौकते निषण्णं निषधम्
गाढं मनो जिनधर्मे धर्मस्य कम्पः गोणंदस्य नंदस्य
दुर्भाग्यं द्वीपायने द्वीपायने उम्माथो भुजपञ्जरे पञ्जरे
शक्तिः मनसि स्मरणेन सारणिः भवति कलुशमतिः सत्येन सात्यकिः

मुहुं मइलिज्जइ गोरिहिं गोरिहिं मेइणि लिहइ सलक्खण लक्खण १९०
सामलइज्जइ रुप्पिणि रुप्पिणि तिह जिय-णिय-पह-रोहिणि रोहिणी
॥ पडिपाय-जमय छंदः ॥

॥घत्ता॥ तहिं वर-वेल्ह जउ-अवत्थ जा दीसइ
सा आगंतुण पुर-डाहि वि दुकर होसइ ॥
(१६)

॥हेला॥ वरि सुसइ समुहु वरि मंदरो णमेइ
ण वि सव्वण्डु-भासियं अण्णहा हवेइ ॥
एत्थंतरि चितइ कुसुम-सरु एहु सो महु तव-चरणावसरु
पलए वि ण चुक्कइ जिण-वयण कहो मणि-कंचणु कहो सुहि-सयणु
जइ दारावइहि वि होइ खउ तहे अण्णहो भुवणि थिरत्तु कउ
जहिं नारायणु वि दिणिहिं मरइ तिहं अम्हारिसु कहिं पइसरइ
जहिं दीवायणु पुर-वरु उहइ जइ जर-कुमारु केसउ वहइ २००
जहिं बलु खंधेण समुव्वहइ एवहु दुक्खु को तं सहइ "

१. पुर । २. दुकर ।

मुखं मलिनीभवति गौर्याः गौर्याः मेदिनीं लिखति सलक्षणा लक्षणा
श्यामलीभवति रूपिणी रुक्मिणी तथा जितनिजप्रभारोहिणी रोहिणी
॥ प्रतिपादयमकं छन्दः ॥

॥घत्ता॥ तत्र वरवेलायां यदु[कुल]अवस्था या दृश्यते
सा आगंतुके पुरदाहेऽपि दुष्करा भविष्यति ॥
(१६)

॥ हेला ॥ वरं शुष्यति समुद्रः वरं मन्दरो नमति
नापि सर्वज्ञभाषितमन्यथा भवति ॥

अत्रान्तरे चिन्तयति कुसुमशरः " एषः स मम तपश्चरणावसरः
प्रलयेऽपि न च्यवति जिनवचनं कस्य मणिकाञ्चनं कस्य सुहृत्स्वजनः
यदि द्वारावत्याः अपि क्षयो भवति तर्हि अन्यस्य भुवने स्थिरत्वं कुतः
यत्र नारायणोऽपि दैन्येन म्रियते तत्रास्मादृशः कुत्र प्रतिसरति
यत्र द्वीपायनः पुरवरं दहति यत्र जरकुमारः केशवं हन्ति
यत्र बलः स्कंधेन समुद्रहति एतावद् दुःखं कस्तत् सहते "

पुण पुण वि वियप्पिवि एम मणि णिय-वण ठवेवि अणिरुद्ध खणि
हरि-सुउ आयंतुय-भय-लइउ सहं वीर-सहासि पव्वइउ
तिह उहयहिं माल-कुरु-वइहि सुय दिक्खंकिउ जुयइ-सहास-जुय^१
॥घत्ता॥ तिह णर-णंदणि कंचण-माल वि भव-दुसिय २०५
सहु मयरंकेण तव-चरणे झत्ति विह्वसिय ॥

(१७)

॥हेला॥ तिह भामा-सुओ वि सहु णियय-परियणेण
भाणुकुमारु वीरु दिक्खंकिउ तक्खणेण ॥
तिहं सुभाणु तिह जउ तिह सुंदरु तिह सच्चइ जयंत स-पुरंदरु
तिहं किव-वम्मु सारु तिह सारणु तिह दुंदुहि विओरु धरि-धारणु २१०
देवसेणु तिहिं सिणि तह णंदणु तिह अपरज्जिउ णयणाणंदणु
चारुजेहु तिहं चिन्हउ उद्धउ कंचणु णंदु रुइ सुहि दुम्भउ
तहिं अवर वि अणेय-जउ-राणा तिह कउरव कसाय-गय-माणा

१. जय ।

पुनः पुनरपि विकल्प्यैवं मनसि निजपदे स्थापयित्वाऽनिरुद्धं क्षणेन
हरिसुतः आगंतुकभयगृहोतः सह वीरसहस्रेण प्रव्रजितः
तत्रोभयोर्मालाकुरुपत्योः सुता दीक्षाङ्किता युवतीसहस्रयुता
॥घत्ता॥ तत्र नरनन्दिनि कांचनमालाऽपि भवदूषिता
सह मकराङ्गेण तपश्चरणे झटिति विभूषिता ॥

(१७)

॥हेला॥ तथा भामासुतोऽपि सह निजकपरिजनेन
भानुकुमारो वीरो दीक्षाङ्कितस्तत्क्षणेन ॥
तथा सुभानुस्तथा जयस्तथा सुन्दरस्तथा साव्यकिर्जयन्तः सपुरंदरः
तथा कृपवर्मा सारस्तथा सारणस्तथा दुन्दुभिः वृकोदरः धरधारणौ
देवसेनस्तथा शनिस्तथा नंदनस्तथाऽपराजितो नयनानंदनः
चारुज्येष्ठस्तथा चिह्नः उद्धवः काञ्चनो नन्दो रुद्रः सुहृद्भयः
तथाप्येऽप्यनेकयदुराजास्तथा कौरवाः गतकषायमानाः

तिह केसव-अणुमइ सु-लक्षण पव्वज्जिय पउमावइ लक्षण
सच्चहाम तिह रोहिणि रुप्पिणि तिह जंभुमइ गोरि तिह रुप्पिणि^१
तिह गंधारि सु-सील सवाली तिह सिरि संबलि तणु-सोमाली
॥घत्ता॥ तिह अवराउ^२ वि भव-भीरु-मणउ हरि-कंतउ
सहु बहु-सुण्हहि पज्जुण्हो अणु णिकखंतउ ॥

(१८)

॥हेला॥ तव-चरणेण तेण इत्थि-यणस्स^३ पहु-वयस्स
गय-ऽसेस-सुरय-राग-रुय^४-विभमस्स ॥

सोउं^५ णाणा-वत्थु-विसेसे अणं पि हु आया-विसेसे
णमिऊणं सहसा केवलिनं जोइऊण सिरि सिरि-सुह-णलिनं
मुणिय जीवाजीव य विरत्तं^६ तहिं गिण्हंति के वि सम्मत्तं
के वि पुण्णे अप्पे पावज्जं के वि चयंति सया पिय-भज्जं
के वि वयाइ लिति रायाणे केहि विमुक्को रागो माणो

१. अवराऊ । २. इत्थीणस्स । ३. रुयविभमस्स । ४. सोउ । ५. मुणिय
जीवजीवियभविस्स ।

तथा केशवानुमत्या सुलक्षणा प्रव्रजिता पद्मावती लक्षणा
सत्यभामा तथा रोहिणी रूपिणी तथा जाम्बवती गौरी तथा रुक्मिणी
तथा गान्धारी सुशीला सवाला तथा श्रीः शात्मली तनुसुकुमारा

॥घत्ता॥ तथाऽपरा अपि भवभीरुमनसो हरिकान्ताः

सह बहुस्तुपाभिः प्रबुध्नस्यानु निष्क्रान्ताः ॥

(१८)

॥ हेला ॥ तपश्चरणेन तेन स्त्रीजनस्य पृथुव्रतस्य

गताशेषमुस्तरागरूपविभ्रमस्य ॥

श्रुत्वा नानावस्तुविशेषान् अन्यानपि खलु आचारविशेषान्
नत्वा सहसा केवलिनं दृष्ट्वा श्रीश्रीमुखनलिनं
ज्ञात्वा जीवाजीवांश्च विरक्ता तत्र गृह्णन्ति केऽपि सम्यक्त्वं
केऽपि पुण्येनात्मना प्रव्रज्यां केऽपि त्यजन्ति सदा प्रियमार्या
केऽपि व्रतानि लान्ति राजानः कैर्विमुक्तो रागः मानः

केहिं पि हु साण-त्थावियाइ गहियइ सुइ-सिक्खा-वयाइ
केहिं वि हु य पुणु धरिय चरित्ता थिय णं गिरि जिह उण्णय-इत्ता^१
अण्णे के वि स-गुरुणो वइणो णिव्वणंति गिरं जग-वइणो^२
के वि करंति णिवित्ति महुणो सुणहुलस्स के वि तह मिहुणो
कायस्साहारस्स वि एक्को तह परिणयणो वि अण्णिको २३०
के वि स-भाईणं पुत्ताणं दिति महंताणं संताणं
पच्छा भणिय 'णमो सिद्धाणं' उद्धरणं करंति कंजाणं
॥घत्ता॥ केहिं^३ वि अण्णाणेहिं णाणा-विह लइय अवग्गहं
केहि वि कुसलेहिं परिमाणिय णियय-परिग्गहं ॥

(१९)

॥हेला॥ तो दीवायणो वि पिय-भिच्च-सुय-वरिट्ठो २३५
गुरु-चिंता-महण्णवे तक्खणे पइट्ठो ॥

“ धिद्धिगत्तु जीविय मणुयत्तणु धिद्धिगत्थु परियणु बंधव-जणु

१. उण्णइ-इत्ता । २. पइणो + + + जगवयणो । ३. कवि ।

कैरपि खलु शाणस्थापितानि गृहीतानि शुचिशिक्षाव्रतानि
कैरपि खलु च पुनर्धृतं चारित्रं स्थिता खलु गिरय इव उन्नतचित्ताः
अन्ये केऽपि स्वगुरून् व्रतिनः निर्वर्णयन्ति गिरं जगत्पतेः
केऽपि कुर्वन्ति निवृत्तिं मधुनः श्रानिकस्य केऽपि तथा मैथुनस्य
कायस्याहारस्याप्येकस्तथा परिणयस्याप्यन्यः एकः
केऽपि सभ्रातृन् पुत्रान् यच्छन्ति महद्भयः सद्भयः
पश्चाद् भणित्वा 'नमः सिद्धेभ्यः' उद्धरणं कुर्वन्ति कञ्जानां
॥घत्ता॥ कैरपि अज्ञानैः नानाविधो गृहीतोऽवग्रहः
कैरपि कुशलैः परिमानितो निजकपरिग्रहः ॥

(१९)

॥ हेला ॥ ततः द्वीपायनोऽपि प्रियभृत्यमुत्तरिष्ठः

गुरुचिन्तामहार्णवे तत्क्षणे प्रविष्टः ॥

“धिग् धिगस्तु जीवितं मनुजत्वं धिग धिगस्तु परिजनं बांधवजनं

धिदिगत्थु मणि धणु स-कंचणु धिदिगत्तु महिला-यणु जोवणु
जहि महु मणहो कोउ संबज्जइ जहि महु पासिउ पट्टणु डज्जइ
जहि महु पासिउ जउ-कुलु णासइ जहि महु पासिउ सयलु वि तासर
तहि किं निवसिण णिमिसेक्कु वि विसइहि वेयारिउ जइ लोककु वि
भट्टि जाउ गिह-धम्म असारउ णाणा-विह-दुक्खइ इक्कारउ
सव्व-पयारें कलुण-रसाहिउ वरि' अरहंतु देउ आराहिउ
मुत्ति-रमणि-रस-भर-उम्माहिउ.....

मल्लउ एहु दस-वावाऽलंकित स-सुउ स-भज्जउ सो दिक्खंकिउ" २४५
॥घत्ता॥ पुणु णिव्वेइउ गउ पुव्व-देसु अ-सहंतउ

तव-माहण्णेण थिउ णिय-सरीरु सोसंतउ ॥

(२०)

॥हेला॥ ताम जरा-सुओ वि वसुव्व'-मण-पियारो
डोल्लइ णिय-मणेण पुणु पुणु वि जर-कुमारो ॥

१. पयारे + + कलुण + + वारि । २. वसुव्वसुउएव ।

धिग् धिगस्तु मणि धान्यं सकाञ्चनं धिग् धिगस्तु महिलाजनं यौवनं
यत्र मम मनसः कोपः संबध्यते यत्र मम पार्श्वतः पट्टनं दह्यते
यत्र मम पार्श्वतो यदुकुलं नश्यते यत्र मम पार्श्वतः सकलमपि त्रस्यति
तत्र किं निवसितेन निमेषमेकमपि विषयैर्विकारितो यदि लोकोऽपि
भट्टिं यातु गृहधर्मः असारः नानाविधदुःखानामाकारकः
सर्वप्रकारेण करुणरसाधिको वरमर्हन् देवः आराधितः
मुक्तिरमणीयसमरोन्माधितः

भद्रकः एषः दशव्रातालंकृतः ससुतः सभार्याकः सः दीक्षाङ्कितः"

॥घत्ता॥ पुनः निर्विण्णः गतः पूर्वदेशमसहमानः

तपोमाहात्म्येन स्थितः निजशरीरं शुष्यन् ॥

(२०)

॥ हेला ॥ तावज्जरासुतोऽपि वसुदेवमनःप्रियकरः
दोलायते निजमनसा पुनः पुनरपि जरत्कुमारः ॥

एहु णारायणु महु लहुउ भाइ राहव-चंदहो सोमिति णाइ २५०
चक्केसरु जायव-सामि-सालु हरि-वंसुद्धारणु धरणि-पालु
किय-बहु-साहसु विदविय-देहु हेला-उवलद्ध-महा-विरोहु
जहि महु करि मरइ खगिंद-गमणु तहिं आयहो पासिउ कंडु कवणु
जहि हउं णिगिणु सइ लच्छि-संगि पहरेसमि महु-सूयणहो अंगि
तहिं वार-वार किं वोळ्ळिण किं महु-मह-हियवइ-डोल्लिण २५५
लहु गम्मइ एक्कंगणइ तित्थु मेलावउ कहि वि ण होइ जेत्थु
जम्महो वि ण सुव्वइ जहिं पवत्ति जहिं कहि वि ण स-यणहो
तणिय तत्ति

॥घत्ता॥ एवण चित्तिवि भाइ सोयावरु हरि-पासहो
बाण-धणुद्धरु गउ दूरु दुग्ग-वण-वासहो ॥

(२१)

॥हेला॥ थिय पिय णलिणि-लोयणे मत्त-मद-विहारे २६०
आउलियहूय-माणसे पवसिण कुमारो ॥

१. बाण ।

एष नारायणो मम लघुको भ्राता राघवचन्द्रस्य सौमित्रिर्यथा
चक्रेश्वरो यादवस्वामिसारो हरिवंशोद्धारणो धरणीपालः
कृतबहुसाहसो विद्रावितदेहो हेलोपलब्धमहाविरोधः
यत्र मम करेण म्रियते स्वगेन्द्रगमनस्तत्रास्य पार्श्वतः काण्डः कः
यत्राहं निर्धृणः सदा लक्ष्मीसंगं प्रहरिष्यामि मधुसूदनस्याऽङ्गं
तत्र वारंवारं किं उक्तेन किं मधुमथहृदयदोलायितेन
लघु गम्यते एकाकिना तत्र मेलापकः कथमपि न भवति यत्र
जन्मनोऽपि न श्रूयते यत्र प्रवृत्तिः यत्र कथमपि न स्वजनस्य सत्का ततिः
॥ घत्ता ॥ एवं चिन्तयित्वा भ्रातृशोकातुरो हरिपार्श्वतः
बाणधनुर्धरो गतः दूरं दुर्गवनवासाय ॥

(२१)

॥हेला॥ स्थिताः प्रियाः नलिनीलोचनाः मदमत्तविहाराः
आकुलीभूतमानसाः प्रोपिते कुमारो ॥

गुरु-भायरहो तणेण विओण अण्णु वि दिक्खंकिंय सुहि-लोण
कण्हु सुण्णु मण्णइ अप्पाणउं 'वंस-हर व को माणउ माणउ'
मण्णइ सो य असेसह कारणु सोय-विओय-मइंद-भयावणु
मण्णइ सयल वि सावय सावय सेस-स-यण जायव पासाऽऽवय २६५
मण्णइ सेस पियइ वण-वेळिउ कर-दल-थण-फल-णह-कुसुमिल्लिउ
तहि अवसरि सिद्धत्थु अ-कायर सारहि बलववहु लहु-भायर
तेण वुत्तु 'एरिस संसारण ण वि सक्रमि अच्छणहं अ-सारण'
मोक्खहि सहसा सीराउह जिं तवि लग्गमि सर-रुह-सम^१-मुह
॥ घत्ता ॥ तुज्झ पसावण तव-सिरि-वहु महु कर पावउ^२ २७०

सिग्घु अ-विग्घेण सुह-णिहि सवडं-मुह आयउ ॥ "

(२२)

॥हेला॥ त सिद्धत्थ-वयणु णिसुणेवि चवइ रामो

" जइ भो वच्छ वच्छ तुहुं मणि विरत्त-कामो ॥

१ असारइ । २ स हाथप्रतमां नथी । ३ पावइ ।

गुरुणा भ्रातुः सत्केन वियोगेनाऽन्योऽपि दीक्षाङ्कितः सुहृल्लोकः
कृष्णः शून्यं मन्यते आत्मानं 'वंशधरं च कं मानवं मन्ये'
मन्यते स चारोपाणां कारणं शोकवियोगमृगेन्द्रभयानकम्
मन्यते सकलानपि श्रावकान् श्रापदानशेषस्वजनान् यादवान् पाशापदः
मन्यतेऽशेषाः प्रियाः वनवल्लीः करदलस्तनफलनखकुसुमिताः
तस्मिन्नवसरे सिद्धार्थोऽकातरः सारथिः बलदेवस्य लघुभ्राता-
तेनोक्तं " इदं संसारे नापि शक्नोमि आसितुमसारे
मुञ्च सहसा सीरायुध येन तपसि लगामि सरोरुहसममुख
॥ घत्ता ॥ तव प्रसादेन तपःश्रीवधूः मम करं प्राप्नोतु
शौचमविन्नेन मुखनिधिः संमुखमायातु ॥ "

(२२)

॥ हेला ॥ तत्सिद्धार्थवचनं निश्रुत्य वदति रामः

" यदि भो वत्स वत्स त्वं मनसि विरक्तकामः ॥

तो महु पडिक्खणइ वसण-कालि बलवति वियंभिण मोह-जालि^१
धुअ-ग्रहिण लहु सग्गहो विपज्ज मम चित्तहो संबोहणु कुणेज्ज २७५
तं पडिक्खिज्जिवि 'बलहद-सिक्ख सिद्धत्थे तक्खणि लइय दिक्ख
तउ करइ विसेसं घोरु वीरु तणु ल्हसइ ल्हसइ ण उ मणु वि धोरु
णय जिणु पणवि वि बल-वासुएव णि-प्पह गह-लुक रविदु जेव
णं विज्ज-इण्डप्पिय गिरि-वरिंद णं मय-वइ-पंचेडिय करिंद
णं विणया-सुय-मोडिय फणिंद णं णिण्णासिय-वय-भर मुणिंद २८०
त्यणी सुण्णइ णं हरिय चित्त णं खल-वयणं सज्जणहु^२ चित्त
जिहं सरसि-य सिय-किरणेण^३ भिण्ण तिह हरि-बलिणो इंदिय भिण्ण
॥ घत्ता ॥ उव्विण्ण चइत्ता 'रज्ज-कज्ज आउलमय
सुअ-वक्ख-सरीर-परिवज्जिय-उच्छव थिय ॥

(२३)

॥हेला॥ एत्तहे समवसरण-परिमंडिउ विहरेइ जिण-वरिंदो २८५

१. जाले । २. पडिज्जिवि । ३. विज्जु । ४. सेज्जण । ५. सियकरणे ।
६. सइत्ता ।

तावत् मम प्रतिपन्ने व्यसनकाले बलवति विजृम्भिते मोहजाले
ध्रुवपथेन लघु स्वर्गं विपद्येथाः मम चित्तस्य संबोधनं कुर्याः ॥
तां प्रतिपद्य बलभद्रशिक्षां सिद्धार्थेन तत्क्षणे गृहीता दीक्षा
तपः करोति विशेषेण घोरं वीरः तनुः क्षयति क्षयति न खलु मनोऽपि धीरं
गतौ जिनं प्रणम्य बलवासुदेवौ निष्प्रभौ ग्रहलुप्तौ रवीन्दू यथा
यथा विद्युदाक्रान्तौ गिरिवरेन्द्रौ यथा मृगपतिमृदितौ करीन्द्रौ
यथा विनतासुतमृदितौ फणीन्द्रौ यथा व्रतभारनिर्नाशितौ मुनीन्द्रौ
रजन्या शून्यया यथा हतं वृत्तं यथा खलवचनेन सज्जनस्य चित्तं
यथा सरसिजं सितकिरणेन भिन्नं तथा हरिबलयोः इन्द्रियाणि भिन्नानि
॥ घत्ता ॥ उद्विग्नौ त्यक्त्वा राज्यकार्यमाकुलितौ
परिवर्जितसुतपक्षशरीरोत्सवौ स्थितौ ॥

(२३)

॥ हेला ॥ इतः समवसरणपरिमंडितो विहरति जिनवरेन्द्रः

गुरु-भायरहो तणेण विओय अण्णु वि दिक्खंकिंय सुहि-लोण
कण्हु सुण्णु मण्णइ अप्पाणउं 'वंस-हह व को माणउ माणउं'
मण्णइ सो य असेसह कारणु सोय-विओय-मइंद-भयावणु
मण्णइं सयल वि सावय सावय सेस-स-यण जायव पासाऽऽवय २६५
मण्णइं सेस पियइं वण-वेळिउ कर-दल-थण-फल-णह-कुसुमिल्लिउ
तहि अवसरि सिद्ध-त्थु अ-कायर सारहि बलववहु लहु-भायर
तेण वुत्तु 'एरिस संसारण ण वि सकमि अच्छणहं अ-सारण'
मोकल्लहि सहसा सीराउह जिं तवि लग्गमि सर-रुह-सम-मुह
॥ घत्ता ॥ तुज्झ पसाएण तव-सिरि-वहु महु कर पावउं २७०

सिग्घु अ-विग्घेण सुह-णिहि सवडं-मुह आयउ ॥ "

(२२)

॥हेला॥ त सिद्धत्थ-वयणु णिसुणेवि चवइ रामो

" जइ भो वच्छ वच्छ तुहुं मणि विरत्त-कामो ॥

१ असारइ । २ व हाथप्रतमां नथी । ३ पावइ ।

गुरुणा भ्रातुः सत्केन वियोगेनाऽन्योऽपि दीक्षाङ्कितः सुहृल्लोकः
कृष्णः शून्यं मन्यते आत्मानं 'वंशधरं च कं मानवं मन्ये'
मन्यते स चाशेषाणां कारणं शोकवियोगमृगेन्द्रभयानकम्
मन्यते सकलानपि श्रावकान् श्रापदानशेषस्वजनान् यादवान् पाशापदः
मन्यतेऽशेषाः प्रियाः वनवल्लीः करदलस्तनफलनखकुसुमिताः
तस्मिन्नावसरे सिद्धार्थोऽकातरः सारथिः बलदेवस्य लघुभ्राता-
तेनोक्तं " इदं संसारे नापि शक्नोमि आसितुमसारे
मुञ्च सहसा सीरायुध येन तपसि लगामि सरोरुहसममुख
॥ घत्ता ॥ तव प्रसादेन तपःश्रीवधूः मम करं प्राप्नोतु
शोभ्रमविघ्नेन मुखनिधिः संमुखमायातु ॥ "

(२२)

॥ हेला ॥ तत्सिद्धार्थवचनं निश्रुत्य वदति रामः

" यदि भो वत्स वत्स त्वं मनसि विरक्तकामः ॥

तो महु पडिबण्णइं वसण-कालि बलवति वियंभिण मोह-जालि'
धुअ-ग्रहिण लहु सगगहो विपज्ज मम चित्तहो संबोहणु कुणेज्ज २७५
तं पडिबज्जिवि 'बलहह-सिक्ख सिद्धत्थे तक्खणि लइय दिक्ख
तउ करइ विसेसं घोर वीर तणु ल्हसइ ल्हसइ ण उ मणु वि धोर
णय जिणु पणविवि बल-वासुएव णि-प्पह गह-लुक रविंदु जेव
णं विज्ज-झडप्पिय गिरि-वरिंद णं मय-वइ-पंचेडिय करिंद
णं विणया-सुय-मोडिय फणिंद णं णिण्णासिय-वय-भर मुणिंद २८०
रयणी सुण्णइ णं हरिय चित्त णं खल-वयणं सज्जणहु चित्त
जिहं सरसिय सिय-किरणेण भिण्ण तिह हरि-बलिणो इंदिय भिण्ण
॥ घत्ता ॥ उव्विण्ण चइत्ता 'रज्ज-कज्ज आउलमय
सुअ-वक्ख-सरीर-परिवज्जिय-उच्छव थिय ॥

(२३)

॥हेला॥ एत्तहे समवसरण-परिमंडिउ विहरेइ जिण-वरिंदो २८५

१. जाले । २. पडिज्जिवि । ३. विज्जु । ४. सेज्जण । ५. सियकरणे ।
६. सइतां ।

तावत् मम प्रतिपन्ने व्यसनकाले बलवति विजृम्भिते मोहजाले
ध्रुवपथेन लघु स्वर्गं विपद्येथाः मम चित्तस्य संबोधनं कुर्याः ॥
तां प्रतिपद्य बलभद्रशिक्षां सिद्धार्थेन तत्क्षणे गृहीता दीक्षा
तपः करोति विशेषेण घोरं वीरः तनुः क्षयति क्षयति न खलु मनोऽपि धीरं
गतौ जिनं प्रणम्य बलवासुदेवौ निष्प्रभौ ग्रहलुप्तौ रवीन्दू यथा
यथा विद्युदाक्रान्तौ गिरिवरेन्द्रौ यथा मृगपतिमृदितौ करीन्द्रौ
यथा विनतासुतमृदितौ फणीन्द्रौ यथा व्रतभारनिर्नाशितौ मुनीन्द्रौ
रजन्या शून्यया यथा हतं वृत्तं यथा खलवचनेन सज्जनस्य चित्तं
यथा सरसिजं सितकिरणेन भिजं तथा हरिबलयोः इन्द्रियाणि भिन्नानि
॥ घत्ता ॥ उद्विग्नौ त्यक्त्वा राज्यकार्यमाकुलितौ
परिवर्जितमुतपक्षशरीरोत्सवौ स्थितौ ॥

(२३)

॥ हेला ॥ इतः समवसरणपरिमंडितो विहरति जिनवरेन्द्रः

जिह पचवग्गेण^१ उडु-गण-जुओ णिसियरिंदो ॥
 जो जणु दारावइ पवइउ तें सहं अमरासुर-णर-महियउ
 चउ-विह-संघ-सहिउ परमेसरु उत्तर-देस चलिउ जि गणेसरु
 चरम-सरीरु महा-गुण-जुत्तउ वर-अइसय-विहइ-रेहंतउ
 वसु-विह-पाडिहेर-विलसंतउ भवि-यण-पुंडरीय बोहंतउ २९०
 वसु-दह-दोस-असेसहं चत्तउ सिव-उरि-सिरि-माणिणि-रइ-रत्तउ
 धम्मामय तिलोउ सिचन्तउ दंसण जण-मण-धत्थु धुणंतउ
 काह मि दंसण-मग्गु कहंतउ काहि मि वय-पासाए थवंतउ
 ॥घत्ता॥ काह मि सामाइउ वज्जरइ काह मि पोसहु उच्चरइ
 सच्चित्त-चाउ काह मि जणहं फेडंतु मि भव-भमण-रइ २९५

(२४)

॥हेला॥ काह मि दिण-मेहुण-णिवित्ति पयडंतो
 काह मि सव्वायरेण बंभज्जणु महंतो ॥

१. पचवग्गेण ।

यथा पञ्चवर्गेणोडुगणयुतो निशाकरेन्द्रः ॥
 यो जनो दारावत्याः प्रव्रजितः तेन सहामरासुरनरमहितः
 चतुर्विधसंघसहितः परमेश्वरः उत्तरदेशे चलितः इव गणेश्वरः
 चरमशरीरः महागुणयुक्तः वरातिशयविभूतिशोभमानः
 वसुविधप्रातिहार्यविलसन् भव्यजनपुण्डरीकान् बोधयन्
 वसुदशशेषदोषैस्त्यक्तः शिवपुरीश्रीमानिनीरतिरक्तः
 धर्माभूतेन त्रिलोकं सिञ्चन् दर्शनेन जनमनोधाष्ट्यै धुन्वन्
 केभ्योऽपि दर्शनमार्गं कथयन् कानपि व्रतप्रासादे स्थापयन्
 ॥ घत्ता ॥ केभ्योऽपि सामायिकं कथयति केभ्योऽपि पोषधमुच्चरति
 सच्चित्तत्यागं केभ्योऽपि जनेभ्यः भञ्जन्नपि भवभ्रमणरतिं ॥

(२४)

॥ हेला ॥ केभ्योऽपि दिनमैथुननिवृत्तिं प्रकटयन्
 केभ्योऽपि सर्वादरेण ब्रह्मार्जनं कथयन् ॥

काहि मि आरम्भाइय-वज्जणु तहं अणुमइ-परिचाय-समज्जणु
 तह परिगह-णिवित्ति साहइ जिणु तह उद्दिट्ठाहार-विवज्जणु
 सावयाहं सावय-वय दंतउ सावयाहं गिह-धम्मु कहंतउ ३००
 काह वि दंतु मह-व्वय सारइ चउ-गइ-गमण-भवण-विणिवारइ
 उगिरंतु दह-लक्खण-मेयइ विसहो विसेसरु जेयाणेयइ
 काह मि चक्कि तवइ उग्गीरइ वण-यराह जिण विसु पच्चीरइ
 एम अ-सेसु लोउ बोहंतउ सुर-विस-हर-णर-मणु खोहंतउ
 विहरइ जिण-वरिंदु भय-चत्तउ अ-वियल-बोह-दिट्ठि-संजुत्तउ ३०५
 ॥घत्ता॥ महु-महाणिसंतु जो पवइउ णिण्णासियभव-भवण-रइ
 रायमई-गणिणि-सयासि थिउ भाव-विसुद्धिइ तउ तवइ

(२५)

॥हेला॥ पज्जुणाइ-^१मुणि-गणा दु-विह-गंथ-चत्ता
 ते जिण-वर-सयासि णि-पह-मण दुद्धरु तउ तवंता ॥^२

१. पज्जुणाई । २. आ पंक्तिमां मात्राभंग वधारे छे.
 केभ्योऽपि आरम्भादिवर्जनं तथा अनुमतिपरित्यागसमर्जनं
 तथा परिग्रहनिवृत्तिं कथयति जिनस्तथोद्दिष्टाहारविवर्जनं
 श्रावकेभ्यः श्रावकव्रतान् यच्छन् श्रावकेभ्यो गृहधर्मं कथयन्
 केभ्योऽपि यच्छन् महाव्रतानि साराणि चतुर्गतिगमनभ्रमणविनिवारकाणि
 उद्गिरन् दशलक्षणभेदानि विद्भ्यो विशीश्वरो ज्ञेयाज्ञेयानि
 केभ्योऽपि चक्री तपांसि उद्गिरति वनचराणां जिनो विषं मृद्राति
 एवमशेषं लोकं बोधयन् सुरविषधरनरमनांसि क्षोभयन्
 विहरति जिनवरेन्द्रस्त्यक्तभयोऽविकलबोधदृष्टिसंयुक्तः
 ॥ घत्ता ॥ मधुमथ-अनिश्रान्तः यः प्रव्रजितः निर्नाशितभवभ्रमणरतिः
 राजीमतिगणिनीसकाशे स्थितः गावविशुद्ध्या तपस्तपति ॥

(२५)

॥ हेला ॥ प्रद्युम्नादिमुनिगणाः द्विविधग्रन्थत्यक्ताः
 ते जिनवरसकाशे निःस्पृहमनसो दुर्धरं तपस्तपन्तः ॥

जिह पचवग्गेण^१ उडु-गण-जुओ णिसियरिंदो ॥
 जो जणु दारावइ पव्वइउ तें सहं अमरासुर-णर-महियउ
 चउ-विह-संघ-सहिउ परमेसरु उत्तर-देस चलिउ जि गणेसरु
 चरम-सरीरु महा-गुण-जुत्तउ वर-अइसय-विहइ-रेहंतउ
 वसु-विह-पाडिहेर-विलसंतउ भवि-यण-पुंडरीय बोहंतउ २९०
 वसु-दह-दोस-असेसहं चत्तउ सिव-उरि-सिरि-माणिणि-रइ-रत्तउ
 धम्मामय तिलोउ सिचन्तउ दंसण जण-मण-धत्थु धुणंतउ
 काह मि दंसण-मग्गु कहंतउ काहि मि वय-पासाए थवंतउ
 ॥घत्ता॥ काह मि सामाइउ वज्जरइ काह मि पोसहु उच्चरइ
 सच्चित्त-चाउ काह मि जणहं फेडंतु मि भव-भमण-रइ २९५

(२४)

॥हेला॥ काह मि दिण-मेहुण-णिवित्ति पयडंतो
 काह मि सव्वायरेण वंभज्जणु महंतो ॥

१. पंचमग्गेण ।

यथा पञ्चवर्गेणोडुगणयुतो निशाकरेन्द्रः ॥
 यो जनो दारावत्याः प्रव्रजितः तेन सहामरासुरनरमहितः
 चतुर्विधसंघसहितः परमेश्वरः उत्तरदेशे चलितः इव गणेश्वरः
 चरमशरीरः महागुणयुक्तः वरातिशयविभूतिशोभमानः
 वसुविधप्रातिहार्यविलसन् भव्यजनपुण्डरीकान् बोधयन्
 वसुदशशेषदोषैस्त्यक्तः शिवपुरीश्रीमानिनीरतिरक्तः
 धर्माभूतेन त्रिलोकं सिञ्चन् दर्शनेन जनमनोधाष्ट्यै धुन्वन्
 केभ्योऽपि दर्शनमार्गं कथयन् कानपि व्रतप्रासादे स्थापयन्
 ॥ घत्ता ॥ केभ्योऽपि सामायिकं कथयति केभ्योऽपि पोषधमुच्चरति
 सच्चित्तत्यागं केभ्योऽपि जनेभ्यः भञ्जयति भवभ्रमणरतिं ॥

(२४)

॥ हेला ॥ केभ्योऽपि दिनमैथुननिवृत्तिं प्रकटयन्
 केभ्योऽपि सर्वादरेण ब्रह्मार्जनं कथयन् ॥

काहि मि आरम्भाइय-वज्जणु तहं अणुमइ-परिचाय-समज्जणु
 तह परिगह-णिवित्ति साहइ जिणु तह उद्दिट्ठाहार-विवज्जणु
 सावयाहं सावय-वय देंतउ सावयाहं गिह-धम्मु कहंतउ ३००
 काह वि दंतु मह-व्वय सारइ चउ-गइ-गमण-भवण-विणिवारइ
 उगिरंतु दह-लक्खण-मेयइ विसहो विसेसरु नेयाणेयइ
 काह मि चक्कि तवइ उग्गीरइ वण-यराह जिण विसु पञ्चीरइ
 एम अ-सेसु लोउ बोहंतउ सुर-विस-हर-णर-मणु खोहंतउ
 विहरइ जिण-वरिंदु भय-चत्तउ अ-वियल-बोह-दिट्ठि-संजुत्तउ ३०५
 ॥घत्ता॥ महु-महाणिसंतु जो पव्वइउ णिण्णासियभव-भवण-रइ
 रायमई-गणिणि-सयासि थिउ भाव-विसुद्धिइ तउ तवइ

(२५)

॥हेला॥ पज्जुणाइ-^१मुणि-गणा दु-विह-गंध-चत्ता
 ते जिण-वर-सयासि णि-प्पह-मण दुद्धरु तउ तवंता ॥^२

१. पज्जुणाई । २. आ पंक्तिमां मात्राभंग वधारे छे.

केभ्योऽपि आरम्भादिवर्जनं तथा अनुमतिपरित्यागसमर्जनं
 तथा परिग्रहनिवृत्तिं कथयति जिनस्तथोद्दिष्टाहारविवर्जनं
 श्रावकेभ्यः श्रावकव्रतान् यच्छन् श्रावकेभ्यो गृहधर्मं कथयन्
 केभ्योऽपि यच्छन् महाव्रतानि साराणि चतुर्गतिगमनभ्रमणविनिवारकाणि
 उद्गिरन् दशलक्षणभेदानि विद्भ्यो विशीश्वरो ज्ञेयाज्ञेयानि
 केभ्योऽपि चक्री तपांसि उद्गिरति वनचराणां जिनो विषं मृद्राति
 एवमशेषं लोकं बोधयन् सुरविषधरनरमनांसि क्षोभयन्
 विहरति जिनवरेन्द्रस्त्यक्तभयोऽविकलबोधदृष्टिसंयुक्तः

॥ घत्ता ॥ मधुमथ-अनिश्रान्तः यः प्रव्रजितः निर्नाशितभवभ्रमणरतिः
 राजीमतिगणिनीसकाशे स्थितः भावविशुद्ध्या तपस्तपति ॥

(२५)

॥ हेला ॥ प्रधुम्नादिमुनिगणाः द्विविधग्रन्थव्यक्ताः
 ते जिनवरसकाशे निःस्पृहमनसो दुर्धरं तपस्तपन्तः ॥

एतद्दे दारावह जो जण-वउ जिण-वर-भासिष मइ-णि-चचलु थिउ ३१०
 भविय-सत्तु आसण-भवणउ भविय-उवसमु वज्जिय-दुण्णउ
 दाण-पूय-सुह-भावासत्तउ दुण्णय-णय-वसणाइ-विरत्तउ
 जिण-वर-भासिउ णिलउ चयंतउ भव-तण-धण वेराउ वहतउ
 भंगुरयह ति-लोउ भावंतउ विसय-कसायइ दूरि चयंतउ
 पिय-घर-घरिणि-मोहु विहुणंतउ णिय-मणि पंच-पयइ सुमरंतउ ३१५
 जो अ-भवु सो चितावणउ आगामिय-दुह-कलुसु वहतउ
 अट्ट-रउइ मणु पोसंतउ हा किं किं होसइ जंपंतउ
 पिय-घर-वसु-विओय कंपंतउ मोह-महा-दहे णिमज्जंतउ ॥
 ॥ घत्ता ॥ सइभुवि विहणंतउ एम जणु भावि-किलेसादण्णउ
 थिर-भावाउल-रस-पूरियउ हरिस-विसाय पवण्णउ ॥ ३२०

१. दाणु । २. णिलउ चयंतउ । ३. जंगुत्तउ । ४. भुव ।

आ संधिमां हाथप्रत प्रमाणे मूलमां कडवांनी संख्या २६ छे कारण के
 कहहु २० रहिआए २१ तरीके नौथी गणतरीनी भूल ठेठ छेडा सुधी खेची
 छे. खरी कडवांनी संख्या २५ छे.

संधिने छेडे नीचे प्रमाणे पुष्पिका छे.

इय अरिहणेमिचरिए धवलासियसयंभुउवरिए

तिहुवणसयंभुरइए बलपण्डु ति-उत्तरं सयं पव्यं ॥ १३० ॥

इतः दारावत्यां यो जानपदः जिनवरभाषिते निश्चलमतिः स्थितः
 भव्यसत्त्वः आसनमवर्णवः भावितोपशमः वर्जितदुर्नयः
 दानपूजाशुभभावासक्तः दुर्नयनयव्यसनादिविरक्तः
 जिनवरभाषितो गृहं त्यजन् भवतनुधनेषु वैराग्यं वहन्
 भङ्गुरतरं त्रिलोकं भावयन् विषयकपायान् दूरे त्यजन्
 प्रियगृहगृहिणीमोहं विधुन्वन् निजमनसि पञ्चपदानि स्मरन्
 योऽभव्यः सः चिन्तापन्नः आगामिदुःखकालुष्यं वहन्
 आर्तरोद्राभ्यां मनः पोषयन् 'हा किं किं भविष्यति' जल्पन्
 प्रियागृहवसुवियोगेन कम्पमानः मोहमहादहे निमज्जन्
 ॥ घत्ता ॥ स्वयंभुवा विहन्यमानः एवं जनः भाविकलेशापीडितः
 स्थिरभावाकुलरसपूरितः हर्षविषादौ प्रपन्नः ॥

॥ पञ्चमसुद्धरणम् ॥

[पुष्पयंतु]

॥ वसुएव-घरचाउ ॥

(१)

सहुं भायरहिं समिहु नायाणाय णिहालइ
 पहु समुद्विजयंकु महि-मंडलु परिपालइ ॥

एकहि दिणि आरूढउ करि-वरि णावइ सस-हरु उइय-मही-हरि
 असहस-णयणु णाइ कुलिसाउहु अ-कुसुम-सरु णं सइ कुसुमाउहु
 णं अ-क्खारु स-लवणु रयणायरु अ-कवड-निलउ णाइ दामोयरु ५
 अ-मल-देहु णावइ उज्जोयणु जग-संखोह-कारि णावइ जिणु
 चामर-छत्त-चिध-सिरि-सोहिउ विविहाहरण-विसेस-पसाहिउ
 सो वसुएउ कुमार पुरंतरि हिंडइ हट्ट-मग्गि घरि चत्तरि
 सो ण पुरिसु जे दिट्ठि ण ढोइय सा ण दिट्ठि जा तहु ण पराइय

१. उइउ । २. 'णं अक्खारु सलवणु रयणायरु' = हुं अक्खार करी स-लोणु वांचवा प्रेराउं छुं.

[पुष्पदंतः]

॥ वसुदेवगृहत्यागः ॥

(१)

सह भ्रातृभिः समृद्धः ज्ञाताज्ञातं निभालयति ।

प्रभुः समुद्रविजयांकः महीमंडलं परिपालयति ॥

एकस्मिन् दिने आरूढः करिवरे यथा शशधरः उदयमहीधरे
 असहस्रनयनः यथा कुलिशायुधः अकुसुमशरः यथा स्वयं कुसुमायुधः
 यथा अक्षारः सलवणः रत्नाकरः अकपटनिलयः यथा दामोदरः
 अमलदेहः यथा उदयोत्तनः जगःसंक्षोभकारी यथा जिनः
 चामरछत्रचिह्नश्रीशोभितः विविधाभरणविशेषप्रसाधितः
 सः वसुदेवः कुमारः पुरान्तरे हिंडते आपणमार्गे गृहे चत्तरे
 सः न पुरुषः येन दृष्टिः न द्योकिता सा न दृष्टिः या तस्मै न परागता

मणुअ^१-देउ सो कासु ण भावइ सचरंतु तरुणी-यणु तावइ
॥ घत्ता ॥ क वि कुमारु णियंति रोमि रोमि पुलइज्जइ
अ-लहन्ती तहु चित्तु पुणरवि तिलु तिलु खिज्जइ ॥

(२)

पासेइज्जइ का वि णियंविणि थिप्पइ णं अहिणव-कालंविणि
का वि तरुणि हरिसंसुअ मेल्लइ काहि वि वम्महु वम्मइ सल्लइ
सुहव-गुण-कुसुमहिं मणु वासिउ काहि वि मुहु णीसासिं सोसिउ
णेह-वसेण पडिउ चेलंचलु काहि मि पायडु थक्कु थण-त्थलु
काहि मि केस-भारु चुअ^२-बंधणु काहि मि कडियले ल्हसिउ पयंधणु
बलिय-क्खरइ का वि दूर जंपइ पिय-विओअ-य^३-खेणं कंपइ
चिक्खंति क वि चरणहिं गुण्णइ का वि पुरंधि णिय-दइयहो कुण्णइ
मयणुम्मायउ गय-मज्जायउ काहि मि हियउ णिरंकुसु जायउ

१. मणुउ । २. काई+++णीसासं । ३. चुउ । ४. विओअजखेए । ५. आ
पंक्तिनो कम मे मारा पाठमां मूढनो कायम राख्यो छे; परंतु आ पंक्ति
आखी य पं. १७ पछी होय; अने एम मूकवा मारं मने य खरं ।

मनुजदेवः स कस्मै न रोचते संचरन् तरुणीजनं तापयति
॥ घत्ता ॥ काऽपि कुमारं पश्यन्ती रोमिण रोमिण पुलकायते
अलभमाना तस्य चित्तं पुनः अपि ईषत् ईषत् खिद्यति ॥

(२)

प्रस्विद्यति काऽपि नितंबिनी विगलति यथा अभिनवमेघलेखा
काऽपि तरुणी हर्षाश्रूण मुञ्चति कस्याः अपि मन्मथः मर्मणि शल्यायते
सुभगगुणकुसुमैः मनः वासितं कस्याः अपि मुखं निःश्वासेन शोषितं
स्नेहवशेन पतितं चेलाञ्चलं कस्याः अपि प्रकटं स्थितं स्तनस्थलं
कस्याः अपि केशभारः च्युतबन्धनः कस्याः अपि कटीतटे स्रस्तं प्रबन्धनं
स्खलिताक्षरैः काऽपि ईषत् वदति प्रियवियोगजखेदेन कंषते
चमत्कुर्वती काऽपि चरणेषु गोपायति काऽपि पुरन्धो निजदयिताय कुप्यति
मदनोन्मादितं गतमयाद कस्याः अपि हृदयं निरंकुशं जातं

लोय-लज्ज-कुल-भय-रसु मुकउ वर-देवर-ससुरय-सुदि चुकउ
काहि मि वउ पेम्मेण किलिण्णउ बि-उणावेदु णियंवहो दिण्णउ
॥ घत्ता ॥ क वि ईसालुय कंत^१ दप्पणि तरुणु पलोइवि
विरह-हुआसै^२ दडु मुअइ^३ अप्पाणउ सोइवि ॥

२४

(३)

तग्गय-मण क वि मुह-आलोयणि वीसारवि सिमु सुण्ण-णिहेलणि
कडि-यलि घर-मज्जारु लण्णिणु धाइय जण-वप्प हासु^४ जणेप्पिणु
काहि वि कंडंतहिं ण उदुहलिं^५ णिवडिय मुसल-घाउ धरणो-यलि
काहि वि चट्टुउ हत्थण जोइउ रंकहं करणं पिण्ड ण ढोइउ
चित्तु लिहंति का वि तं ज्ञायइ पत्त-छेइ तं चैय णिरुवइ
जा तहिं णच्चइ सा तहिं णच्चइ जा गायइ सा तं सरि सुच्चइ
जा बोल्लइ सा तहो गुण वण्णइ णिय-भत्तारु ण काइ वि मण्णइ
विरहंतिहि इच्छिज्जइ मेलणु भुंजंतिहि पुणु तहो कइ-सालणु

१. कविइसालुयकंते इ० । २. हुआसै । ३. मुअ । ४. हीसु । ५. उदुहलि ।

लोकलज्जाकुलभयरसाः मुक्ताः वरदेवृश्चसुरकसुहृदः विस्मृताः
कस्याः अपि वपुः प्रेम्णा क्लिन्नं द्विगुणावेष्टनं नितंबाय दत्तं
॥ घत्ता ॥ काऽपि ईर्ष्यालुका कान्तं दर्पणे तरुणं प्रलोक्य
विरहहुताशेन दग्धा म्रियते आत्मानं शोचित्वा ॥

(३)

तद्वत्तमनाः काऽपि मुखालोकने विस्मृत्य शिशुं शून्यगृहे
कटीतटे गृहमार्जारं लात्वा धाविता जनव्रजे हास्यं जनयित्वा
कस्याः अपि कंडयन्त्याः उदूखले निपतितः मुशलघातः धरणोतले
कस्याः अपि दारुहस्तः हस्ते दृष्टः रंकस्य करे पिण्डः न ढौकितः
चित्रं लिखन्ती काऽपि तं ध्यायति पत्रच्छेदे तं चैव निरूपयति
या तत्र नृत्यति सा तस्मै नृत्यति या गायति सा तं स्वरेण सूचयति
या ब्रवीति सा तस्य गुणान् वर्णयति निजभर्तारं न किम् अपि मन्यते
विरहिणीभिः इष्यते मीलनं भुञ्जतीभिः पुनः तस्य कथास्मरणकम्

णिसि सोवन्तिहि सिविण्ण दीसइ इय वसुदेव जाम पुरि विलसइ
 णरणाहु कय-साहुकारै ता पय गय सयल वि विहुवारै" ३४
 "देव देव भणु कि किर किज्जइ विणु धरिणिहिं घरु केम धरिज्ज
 मयणुम्मत्तउ पुरणारीयणु वसुदेवहु उपपरि ठोइय-मणु
 निसुणि भडारा दुक्करु जीवइ 'जाउ जाउ' पय कहि मि पयावइ"
 ॥ घत्ता ॥ ता पउरहं राएण पउरु पसाउ करेप्पिणु
 पथिउ राय-कुमारु जेहें हकारेप्पिणु ॥

(४)

"दिण-यरु दहइ धूलि तणु मइलइ दुट्ठ-दिट्ठि ललियंगइ जालइ
 किं अण्णणउ अण्णुणु दंडहिं बंधव तुहु कि वाहिरि हिंडहिं
 करि वण-कील विउल णंदण-वणि झडुय-कील करिहिं घर-पंगणि
 मणिगण-वद्ध-णिट्ठ-धरणी-यलि रमणी-कील करहिं सत्तम-यलि
 सलिल-कील" करि कुवलय-वाविहिं " तं णिसुणेवि वयणु कुल-
 सामिहिं ॥

१ छंदोमंग; ५८मां साहुकारे++सयलविविह्वारे । २ कीर ।

निशि स्वपन्तीभिः स्वप्ने दृश्यते इति वसुदेवः यावत् पुरे विलसति
 नरनाथस्य कृतसाधुकारैः तावत् पदं गतं सकलैरपि व्यवहारिभिः
 "देव देव भण किं किल क्रियते विना गृहिणीभिः गृहं कथं ध्रियते
 मदोन्मत्तः पुरनारीजनः वसुदेवस्य उपरि दौकितमनाः
 निशृणु भडारक दुष्करं जीव्यते 'यातु यातु' प्रजां कथमपि प्रवाचयति"
 ॥ घत्ता ॥ तावत्पौरैषु राज्ञा प्रचुरं प्रसादं कृत्वा
 प्रार्थितः राजकुमारः स्नेहेन आहूय ॥

(४)

"दिनकरः दहति धूलिः तनुं मलिनयति दुष्टदृष्टिः ललितांगानि ज्वालयति
 किं आत्मना आत्मानं दंडयसि बंधव त्वं किं वहिः हिंडसे
 कुरु वनक्रीडां विपुलां नंदनवने कंदुकक्रीडां कुरु गृहप्रांगणे
 मणिगणवद्धनिष्ठधरणीतले रमणीक्रीडां कुरु सप्तमतले
 सलीलक्रीडां कुरु कुवलयवापीषु " तत् निश्रुत्य वचनं कुलस्वामिनः

[वसुदेवचरचाउ]

जुव-रोपं पडिवणु णिरुत्तउ गय कयवय-दिअसेहिं अ-जुत्तउ
 पुणु णिउण-मइ सहापं जुत्तउ "पहुणा नियलणु तुम्हु णिउत्तउ
 पुर-यण-णारी-यणु तुहु रत्तउ जोइवि विहलंघलु निवडेतउ
 णायर-लोपं तुहु बंधाविउ णर-वइ-वयणि' णिरोहणु पाइउ "
 तासु वयणु तं तेण परिकिण्णउ णिव-मंदिर-णिग्गमणि जीक्खिउ
 ॥ घत्ता ॥ ता पडिहार-णरेहिं एहउ तासु समोरिउ"
 " घर-णिग्गमणु हिण्ण तुम्हु राए वारिउ "

(५)

ततो सो मुददा-सुओ तुइड-माणो ण केणावि दिट्ठो विणिग्गच्छमाणो
 घराओ पुगाओ गओ कालि काले अचक्खु-प्पसे तमालालि-णीले
 वसा-वीसडं देहि-देहावसानं पविट्ठो असंज्ञं सन्धानं श्मशानम्
 कुमारेण तं तेण दिट्ठं रउइं ललंतं तमाला-शिवा-मुक्क-सदं

१ वयणा । २ समीरउ । ३ विणिग्गच्छमाणो । घणे स्थले हाथप्रतमां आम
 संयुक्ताक्षरने बधले सादा अक्षरने लखेलो जोवामां आवे छे एउछे केटली वार
 नोध्या विना आवी बाबतो सुधारी लीधी छे.

युवराजेन प्रतिपन्नं निरुक्तं गतेषु कतिपयदिवसेषु अयुक्तः
 पुनः निपुणमतिः सहायेन उक्तः " प्रभुणा निगडनं तव नियुक्तं
 पुरजननारीजनः त्वयि रक्तः दृष्ट्वा विह्वलांधः निपतन्
 नागरलोकेन त्वं बंधापितः नरपतिवचनेन निरोधनं प्रापितः "
 तस्य वचनं तत् तेन परीक्षितं नृपमंदिरनिर्गमने निर्णीतं
 ॥ घत्ता ॥ तावत् प्रतिहारनरैः एतत् तस्मै समीरितं
 " गृहनिर्गमनं हितेन युष्माकं राज्ञा वारितं " ॥

(५)

ततः सः सुभद्रासुतः वृद्धमानः न केनापि दृष्टो विनिर्गच्छन्
 गृहतः पुरतः गतः तमिसे काले अचक्षुःप्रदेशे तमालालिनीले
 वसाविस्निग्धं देहिदेहावसानं प्रविष्टः असंज्ञं सन्धानं श्मशानम्
 कुमारेण तत् तेन दृष्टं रौद्रं ललदं तमालाशिवामुक्तशब्दं

महासूल-भिण्णंग-कंदंत-चोरं वियंभंत-मज्जार-घोसेण घोरं
विहिंडंत-वीरं सहुंकार-फारं पलिपंत-सत्त-च्चि-धूमंधयारं
णहुंघोण-भूलीण-कीला-उल्लूवं समुद्धंत-गग्गुग-वेयाल-रूवं
णिकंकाल-वीणा-समालत्त-गीयं दिसा-डाइणी-दुग्ग-खज्जंत-पेयं
कुलुज्जुत्तं-सिद्धंत-मग्गावयारं दिज्जि डोंवि चण्डालि पेयाहियारं
घणं णिग्घणं भासियव्वइं अवायं सया जोइणी-चक्र-कीलाणुयारं
॥ घत्ता ॥ अकुल-कुलहं संजोए कुल-सरीरु उवलक्खियउं
इय जहिं सीसहं तत्तु कउलायरिण अक्खियउं ॥

(६)

जोइउ तहिं वम्मह-सोहालें डज्झंतउ मडउल्लउ बालें
तहो उप्परि आहरणइं वित्तइं रयणकिरण-विष्फुरिय-विचित्तइं
लिहिवि मरण-वत्ताए विसुद्धउ हरि-गल-कंदल पत्तु णिवद्धउ
सुललित सुहउ णयणाणंदिरु गउ अप्पुणु सो कत्थइं सुंदरु

१ वीरे । २ कुलज्जय ।

महासूलभिन्नांगकंदचोरं विजृम्भन्मार्जारघोषेण घोरं
विहिंडमानवीरं सहुंकारस्फारं प्रदीप्यमानसप्तार्चिःधूमंधकारं
नमःउद्धीनभूलोतकीडोद्धकं समुत्तिष्ठन्नानोप्रवैतालरूपं
निष्कंकालवीणासमालपितगीतं दिशाडाकिनीदुर्गाखाद्यमानप्रेतं
कौलोपाध्यायोकसिद्धान्तमार्गावतारं द्विजे दुंवे चंडाले प्रेताधिकारं
घनं निर्घृणं भाषितव्येन अवाच्यं सदा योगिनीचक्रकीडानुकारं
॥ घत्ता ॥ अकौलकौलानां संयोगे कौलशरीरं उपलक्षितं
इदं यत्र शिष्येभ्यः तत्त्वं कौलाचार्येण आख्यातं ॥

(६)

दृष्टं तत्र मन्मथशोभिना दह्यमानं मृतशरीरं बालेन
तस्य उपरि आभरणानि क्षितानि रत्नकिरणविस्फुरितविचित्राणि
लिखित्वा मरणवार्तां विशुद्धं हरिगलकंदले पत्रं निबद्धं
सुललितः सुभगः नयनानंदनः गतः स्वयं सः कुत्रापि सुंदरः

उगउ सूरु कुमारु ण दीसइ 'हा कहिं गउ कहि गउ' पहु भासइ ६९
कणय-कोन्त-पट्टिस-कण्ण-कर राण दस-दिसु पेसिय किंकर
पुरि घरि घरि अवलोइउ उववणि अवरहिं दिहउ हय-वरु पिउ-वणि
पल्लणियउ पट्ट-चमरंकिउ तं अवलोइवि भड-यणु संकिउ
लेहु लइण्णिणु णाहहो घल्लिउ तेण वि सो झडत्ति उव्वेल्लिउं
रायहु बाहा-उण्हइं णयणइं दिहइं एयइं लिहियइं वयणइं
'णंदउ पयवई' वि-प्पिय-गारी णंदउ सुहि सिव-एवि भडारी
णंदउ परियणु णंदउ णर-वइ गउ वसुधव सामि सुर-वर-गइ
॥ घत्ता ॥ ता पिउ-वणि जाइवि सयणेहिं जिय-विच्छोइउ
दइहु सभूसणु पेउ हाहा-कार विजायउ ॥ ७८

(७)

ते णव बंधव सहं परिवारे सोउ करंति दुक्ख-वित्थारे
सा सिव-एवि रुवइ परमेसरि "हा देवर पर-भड-गय-केसरि

१ पइवई ।

उद्गतः सूरः कुमारः न दृश्यते 'हा कुत्र गतः कुत्र गतः' प्रभुः भाषते
कनककुन्तपट्टिशकृपाणकराः राज्ञा दशदिशासु प्रेषिताः किंकराः
पुरे गृहे गृहे अवलोकितः उपवने अपरैः दृष्टः हयवरः पितृवने
पर्याणितं पटचामरांकितं तं अवलोक्य भटजनः शंकितः
लेखः लात्वा नाथाय दत्तः तेन अपि सः झटिति उद्बलितः
राज्ञः बाष्पोष्णाम्भ्यां नयनाभ्यां दृष्टानि एतानि लिखितानि वचनानि
"नंदतु प्रजापतिः विप्रियकारी नंदतु सुखिनी शिवादेवी भट्टारिका
नंदतु परिजनः नंदतु नरपतिः गतः वसुदेवः स्वामिन् सुरवरगतिं"
॥ घत्ता ॥ ततः पितृवने गत्वा स्वजनैः जीवरहितं
दग्धं सभूषणं प्रेतं हाहाकारः विजातः ॥

(७)

ते नव बान्धवाः सह परिवारेण शोकं कुर्वन्ति दुःखविस्तारेण
सा शिवादेवी रोदिति परमेश्वरी "हा देवः परभटगजकेसरिन्

हा किं जीविउ तिणु परिगणियउ कोमल-वउ हुव-वहि किं हुणिय
 हा पयाइ किं किउ पेसुणउ हा किं पुरि परिभमहु ण दिण्णउ
 हा कुल-धवलु केम विद्धंसिउ हा जय-सिरि-विलासु किं निरसिउ^१
 हा पइं विणु सोहइ ण वरंगणु चंद-विज्जिउ ण गयणंगणु
 हा पइं विणु दुक्खे णरु णणउ हा पइं विणु माणिणि-मणु सुण्णउ
 हा पइं विणु को हारु थणंतरि को कीलइ सर-हंसु व सर-वरि
 पइं विणु को जण-दिट्ठिउ पीणइ कंदुय-कील देव को जाणइ
 हा पइं विणु को इवहिं सुहउ पइं आपिक्खिवि मयणु वि इहउ
 हा^२ पइं विणु णिय-गोत्त-स-संकहो को भुअ-वलु समुदविजयंकहो
 पइं विणु सुण्णु हिमालि माणिउ^३ पइं विणु सज्जहिं दिण्णउ पाणिउ^४
 ॥ घत्ता ॥ "वरिस-सण्ण कुमार मिलउ तुज्जु गुण-सोहिउ"
 नेमिच्चिहं णरिउ एव भणिवि संबोद्धिउ ॥ ९२

१. निरसिउ । २. 'हा' हाथप्रतमां नथी; छंदोभंग न थाय माटे उमेर्यु.
 ३. हा पइं विणु ई० । छंदोभंग खातर 'हा' त्यजी दीधं छे । ४. पाणिउ ।

हा किं जीवितं तृणं परिगणितं कोमलवपुः हुतवहे किं हुतं
 हा प्रजया किं कृतं पैशुन्यं हा किं पुरे परिभ्रमणं न दत्तं
 हा कुलधवलः किं विध्वस्तः हा जयश्रीविलासः किं निरस्तः
 हा त्वया विना शोभते न गृहांगणं चंद्रविवर्जितं इव गगनांगणं
 हा त्वया विना दुःखेन नरः रुदितः हा त्वया विना मानिनीमनः शून्यं
 हा त्वया विना कः हारः स्तनांतरे कः कोडति सरोहंसः इव सरोवरे
 हा त्वया विना कः जनदृष्टीः प्रीणयति कंदुकक्रीडां देव कः जानाति
 हा त्वया विना कः एतावान् सुभगः त्वां आप्रेक्ष्य मदनः अपि दुर्भगः
 हा त्वया विना निजगोत्रसंशंकस्य किं भुजवल् समुद्रविजयांकस्य
 हा त्वया विना शून्यं हिमालये मुक्तं^१ स्नात्वा सर्वैः दत्तं पानीयं
 ॥ घत्ता ॥ "वर्षशतेन कुमारः मीलतु त्वां गुणशोभितः"
 नमिक्तिकैः नरेन्द्रः एवं भणित्वा संबोधितः ॥

(८)

इत्तिहि सुदरु महि विहरंतउ विजय-णयरु सहसा संपत्तउ
 दिट्ठउ णंदण-वणु तहिं केहउ महुं भावइ रामायणु जेहउ
 जहिं चरंति भी-यर रणी-यर चउ-दिसि उच्छलंति लक्खण-सर
 सीय-विरहि संकमइ णहंतरु घोलि-पुच्छु स-रामउ वाणरु
 नील-कंठु णच्चइ रामचिउ अज्जुणु जहिं दोणे संसिचिउ ९७
 णउलें सो जिउ निरारिउ सेविउ भायर किं ण उ^१ कासु वि भाविउ^२
 इय सोहइ उववणु णं भारहु विट्ठिहिं सल्लणउ रवि-भा-रहु
 जहिं पाणिउ णीयत्तणि सोहइ जडहो अणंगइ को किर पयडइ
 तहिं असोअ-तलि सो आसीणउ सुहउ दीहर-पथे रीणउ
 णं वणु लय-दल-हत्थहिं विज्जइ पयलिय-मुह-विभहिं णं रंजइ १०२
 चल-जल-सीयरेहिं णं तिचइ णिचडिय-कुसुमोहें णं अचइ
 साहा-वाहहिं णं आलिगइ परिमलेण णं हियवण लग्गइ

१. णणउ । २. भायउ ।

(८)

अत्रान्तरे सुन्दरः मद्यां विहरन् विजयनगरं सहसा संप्राप्तः
 दृष्टं नंदनवनं तत्र कीदृशं मद्यं रोचते रामायणं यादृशं
 यत्र चरन्ति भीकराः रजनीचराः चतुर्दिशासु उच्छलन्ति लक्ष्मणस्वराः
 सीता (शैत्य) विरहेण संक्राम्यति नभोऽन्तरे घूर्णितपुच्छः सरामः वानरः
 नीलकंठः नृत्यति रोमाञ्चितः अर्जुनः यत्र द्रोणेन संसिक्तः
 नकुलेन सः एव निश्चयेन सेवितः भ्राता किं न कस्यापि भावुकः
 इति शोभते उपवनं यथा भारतं वल्लीभिः संछन्नं रविभारहम्
 यत्र पानीयं नीचत्वेन निपतति जडं अनंगेन कः किल प्रकटयति
 तत्र अशोकतले सः आसीनः सुभगः दीर्घपथेन रीणः
 यथा वनं लतादलहस्तैः वीजयति प्रगलितमुखधर्मभिः यथा रञ्जयति
 चलजलशीकरैः यथा सिंचति निपतितकुसुमौघेन यथा अर्चति
 शाखाबाहुभिः यथा आलिङ्गति परिमलेन यथा हृदये लगति

पहिय-पुण्ण-सामर्थ्ये णव णव सुक सुखस्वहं णिग्गय पल्लव
पणविवि पालिय-पउर-पियालि रायह वज्जरियउ वण-वाल्लि
॥ घत्ता ॥ “ जोइसियहिं वुत्तु जर-तरुवरु कय-छायउ
सो पुत्तिहिं वरइत्तु णं अणगु सइं आयउ ” ॥ ”

(९)

तण्णिमुणिवि आयउ सइं राणउ पुरि पइसारिउ राय-जुवाणउ
हरिय-वंस वण्णेण स्वण्णी सामाएवि तासु तें दीण्णी
कामुउ कंतहिं अंगि विलग्गउ थिउ कइवय-दिअहइं पुणु णिग्गउ
सिरि-वसुव-सामि सतुट्टउ देवदारु-वणु णवर पइट्टउ ११३
जहिं लवंग-चंदण-सुरहिय जलु दिसि गय कल-कोइल-कुल
-कलयलु

जहिं बहु-दुम-दल-वारिय-रवि-यर रुहवुहंति णाणा-विह-णह-यर
णव-मायंद-गौजि गंजोलिय जहिं कइ-कइ-करेहिं उप्पिलिय
जहिं हरि-कर-रुह-दारिय-मय-गल-रुहिर-वारि-वाहाउल जल-थल

१. आइय ।

पथिकपुण्यसामर्थ्येन नवानि नवानि शुष्काणां सुवृक्षाणां निर्गतानि पल्लवानि
प्रणम्य पालितप्रचुरप्रियालेन राज्ञे उक्तं वनपालेन

॥ घत्ता ॥ “ यः ज्योतिषिभिः उक्तः जीर्णतरुवरकृतच्छायः

सः पुत्र्याः वरयिता यथा अनंगः स्वयं आगतः ” ॥

(९)

तन्निश्रत्य आयातः स्वयं राजा पुरं प्रवेशितः राजयुवा
हरितवंशा वर्णेन रम्या श्यामादेवो तस्मै तेन दत्ता
कामुकः कान्तायाः अंगे विलग्नः स्थितः कतिपयदिवसान् पुनः निर्गतः
श्रीवसुदेवस्वामी सन्तुष्टः देवदारुवनं केवलं प्रविष्टः
यत्र लवङ्गचंदनसुरभितं जलं दिशासु गतः कलकोकिलकुलकलकलः
यत्र बहुदुमदलवारितरविकराः ‘ रुहरुहं ’ कुर्वन्ति नानाविधाः नभश्चराः
नवमाकन्दमञ्जर्यः पुलकिताः यत्र कतिकपिकरैः उत्पीडिताः
यत्र हरिकरुहदारितमदकलरुधिरवारिवाहाकुलानि जलस्थलानि

दस-दिसि-वह णिहिउ-मुत्ताहल गिरि-कंदरि वसंति जहिं णाहल
ओसहि-दीव-तेय दाविय पह जहिं तमाल-तमविय लक्खि परह
जहिं संवरहिं संचिज्जइ तरु-हलु हरिणिहिं चिज्जइ कोमल-कंदलु
॥ गत्ता ॥ तहिं कमलायरु दिट्ठु णव-कमलहिं छण्णउ
धरणि-विलासिणिआण जिणहु अग्घु णं दिण्णउ ॥ १११

(१०)

शीतल-स-गाह-गय-थाह-सलिलालि कंजर-स-लालस-बलालि
कुल-कालि

मत्त-जल-हत्थि-कर-भीय-डसणालि-वारि-पेरंत-सोहंत-णव-णालि
मंद-मयरंद-पिजरिय-वर-कूलि तीर-वण-महिस-दुक्कंत-सदूलि
पंक-पल्लव-लोलंत-वर-कोलि कीर-कारंड-कल-राव-हलवोलि
कंक-चल-चंचु-परिउविय-बिसंसि लच्छि-णेऊर-खुडुविय-कल-हंसि १२६
अक्कर-ह-दंसण-पओसिय-रहंगि वाय-हय-वेविर-पघोलिय-तरंगि
णहंत-विहरंत-विहसंत-सुर-सत्थि पंत-जल-माणुस-विसेस-हय-हत्थि

दशदिशापथे निहितमुक्ताफलाः गिरिकंदरे वसन्ति यत्र नाहलाः
ओषधिदीपतेजसा दर्शितः पन्थाः यत्र तमालतमोऽभिभूता लक्ष्मीः परेषां
यत्र शबरैः सञ्च्रीयते तरुफलानि हरिणीभिः चोयते कोमलकंदलानि

॥ घत्ता ॥ तत्र कमलाकरः दृष्टः नवकमलैः छन्नः

धरणीविलासिन्या जिनाय अर्घ्यः यथा दत्तम् ॥

(१०)

शीतलसप्राहगतस्ताम्रसलिलालये कंजरसलालसचलालिकुलश्यामे
मत्तजलहस्तिकर-भीतदशनालि-वारिप्रेरयत-शोभमान-नवनाले
मंदमकरन्दपिञ्जरितवरकूले तीरवनमहिषदौकमानशार्दूले
पर्यस्तपङ्कलोलमानवरकोले कीरकारंडकलरावकलकलायिते
कङ्कचलचंचुपरिचुंवितविसांशे लक्ष्मोन् पुरक्षोदितकलहंसे
अर्करथदर्शनप्रतोषितरथांगे वातहतवेपमानपूर्णिततरङ्गे
स्नात्-विहरत्-विहसत्-सुरसार्थे आयात्-जलमनुष्यविशेषहयहस्तिनि

॥ घत्ता ॥ करि सरवरि कीलंतु तेण निहालिउ मत्तउ
णावइ मेरु-गिरिंदु खीर-समुदि निहितउ ॥

(११)

अंजन-गीलु जाइ अहिजव-घणु कर-तुसार-सीयर-तिम्मिय-वणु
इसण-पहर-निहलिय-सिला-यलु पाय-निवायव पविय-इला-यलु
कण्णाणिल-वालिय-धरणी-रहु मज्जण-रव-पूरिय-दस-दिसि-मुहु
मय-जल-मिलिय-पुलिय-महु-लिह-उलु उग्ग-सरोर-मंघ-मय-मय-उलु
गुरु-कुंभ-धल-पिहिय-पिहु-गह-यलु गिय-बल-तुलिय-दिसा-

मय-गल-बलु १३५

तं अवलोइवि वीरु न संकिउ 'बहि'-वहि'-सहै कुञ्जर कोकिउ
जा पाहाणु न पावइ मुक्कउ ता करिणा सो गहिउ गुरुक्कउ
कर-कलियउ विगलिय मय-देहहो उवरि भमइ तडि-दंडु व मेहहो
वंसारुहणउं करइ सु-पुत्तु व खणि करि नहि संमोहइ धुत्तु व
खणि ससि जेम हत्थु आसंगइ खणि विउलइ कुंभ-धलइ लंघइ १४०

१-बलु । २-यल- । ३-तुसिय । ४-यलइ ।

॥ घत्ता ॥ करी सरोवरे क्रीडन् तेन निभालितः मत्तः

यथा मेरुगिरीन्द्रः क्षीरसमुद्रे निक्षितः ॥

(११)

अंजननीलं यथा अभिनवघनं करतुषारशीकरस्तीमितवनं
दशनप्रहरनिर्दलितशोलातलं पादनिपातेन नमितेलातलं
कर्णानिलचालितधरणीरुहं गर्जनरवपूरितदशदिशामुखं
मदजलमीलितघूर्णितमधुलिहकुलं उग्रशरीरगन्धगतगजकुलं
गुरुकुंभकलापिहितधुनमस्तलं निजबलतुलितदिशामदकलवलं
तं अवलोक्य वीरः न शंकितः 'बहि' 'वहि' शब्देन कुञ्जरः आहूतः
यावत् पापाणं न प्राप्नोति मुक्तः तावत् करिणा सः गृहीतः गुरुकः
करकलितः विगलितः गजदेहस्य उपरि भ्राम्यति तडिदंडः इव मेघस्य
वंशारोहणं करोति सुपुत्रः इव क्षणे करेण नखैः संमोहयति धूर्त इव
क्षणे शशी इव हस्तं अपेक्षते क्षणे विपुलानि कुंभस्थलानि लङ्घति

खणि चउ-चरणंतरिहि विणिग्गइ खणि हकारइ चारइ वग्गइ
इंत-णिसिक्रिय मुहु न वि याणइ काले अप्पाणउ संदाणइ
जित्तउ वारणु जुवय-णरिंदे णं मयर-द्धउ परम-जिणिंदे
॥ घत्ता ॥ गय-वर-खंधारुदु दिट्ठउ खे-यर-पुरिसे
अंधक-विट्ठिहि पुत्तु उच्चाइवि णिउ हरिसे ॥

१४५

(१२)

गह-यल-लग-रयण-मय-गोउरु णिउ वेयड्ढहो बारा-वइ-पुरु
कुल-वलवंतहो दइय-सहायहो दरिसिउ असणि-वेय-खग-रायहो
ए स सामि-सालु विण्णवियउ " विज्झ-गइंदु एण विहवियउ
एहु जि चिरु जो णाणिहि जाणिउ एहुउ दुहिया-वरु मइ आणिउ " १५०
तणिसुणेवि असणिवेअकं अवलोइय सुहि वयण-ससंके
एवण-वेय-देवी-तणु-संभव सामरि णामे सुअ वीणा-रव
दीणी तासु सुहदा-तणयहो पोड्ढहो पउणिय-पणय-पसायहो

क्षणे चतुःचरणान्तरात् विनिर्गच्छति क्षणे आह्वयति वारयति वल्गति
निक्षितदंतं मुखं न अपि जानाति कालेन आत्मानं नियन्त्रयति
जितः वारणः युवकनरेन्द्रेण यथा मकरध्वजः परमजिनेन्द्रेण

॥ घत्ता ॥ गजवरस्कन्धारूढः दृष्टः खेचरपुरुषेण

अंधकवृष्णेः पुत्रः उच्चय्य नीतः हर्षेण ॥

(१२)

नभस्तल्लनरत्नमयगोपुरं नीतः वैताढ्यस्य द्वारावतीपुरं
कुलवलवन्ते दयितसहायाय दर्शितः अशनिवेगस्वगराजाय
एवं सः स्वामिश्रेष्ठः विज्ञापितः " विन्ध्यगजेन्द्रः अनेन विद्रावितः
एषः एव चिरं यः ज्ञानिभिः ज्ञातः एषः दुहितवरः मया आनीतः " १५०
तन्निश्रुत्य अशनिवेगाकेन अवलोकितः सुहदा वदनशशांके
पवनवेगादेवीतनुसम्भवा 'सामरी' नाम्ना सुता वीणारवा
इवा तस्मै सुभद्रातनयाय प्रौढाय प्रमुणितप्रणयप्रसादाय

गय बहु-दियहहिं पेम्-पसत्तउ सो सुहउ जामऽच्छइ सुत्तउ
तावगारय-ख-यरे जोइउ सुहु सुतु जि भुअ-पंजरि ढोइउ
“भूमी-यरहु पभट्ट-विवेयहो मामे णिय-सुअ दिण्णी एयहो”
एम् भणंतें णिउ णिय-इच्छए सामरि सुन्दरि धाइय पच्छए
॥ घत्ता ॥ असि वसु-णंदय हत्थ णिय-णाहहो कुटिलग्गी
पडिक्खहो अभिभट्ट समर-सएहिं अ-भग्गी ॥

१४

(१३)

असि-जल-सलिल-झलक्कए सित्तें अंगारएण सु-कसणिय-गत्तें
सोहदेउ झडत्ति विमुक्कउ पहरण-कक्कसि संजुए दुक्कउ
घरिणिए पइ णिवडंतु णियच्छिउ पण्ण-लहुय-विज्जाए पडिच्छउ
तहिं पहरंतिहिं वइरि पलाणउ सुन्दरु गयणहु मयण-समाणउ
तरु-कुसुमोहहिं सोह-पसाहिरि णिवडिउ चंपाउर-वर-बाहिरि १६३
कीलमाण वणि मणि-कंकण-कर पुच्छिय तेण तेत्थु णायर-णर

गतेषु बहुदिवसेषु प्रेमप्रसक्तः सः सुभगः यावदास्ते सुतः
तावदङ्गारकखचरेण दृष्टः सुखं सुतः एव भुजपञ्जरे ढौकितः
“भूमिचराय प्रभष्टविवेकाय मातुलेन निजसुता दत्ता एतस्मै”
एवं भगता नीतः निज-इच्छया सामरी सुन्दरी धाविता पश्चात्
॥ घत्ता ॥ असिः वसुनन्दकः हस्ते निजनाथस्य कुटिलाग्रः
प्रतिपक्षस्य अभिभवनशीलः समरशतेषु अभग्नः ॥

(१३)

असिजलसलिलजाज्वल्येन सित्तेन अंगारकेण सुकृष्णितगात्रेण
सौमदेयः झटिति विमुक्तः प्रहरणकर्कशे संयुगे ढौकितः
गृहिण्या पतिः निपतन् दृष्टः ‘पर्णलघुक’ विषया प्रतीक्षितः
तस्यां प्रहरन्त्यां वैरी पलायितः सुन्दरः गगनात् मदनसमानः
तरुकुसुमौघानां शोभाप्रसाधिते निपतितः चंपापुरवरवाह्ये
क्रोडन्तः वने मणिकङ्कणकराः पृष्टाः तेन तत्र नागरनराः

ते भणंत “मुद्धत्त णडियउ किं गयणंगणाउ तुहु वडियउ
वासु-पुज्ज-जिण-जम्मण-रिद्धी ण मुणहिं चपा-उरि सु-पसिद्धी”
तण्णिसुणिवि तें णयर पलोइय सह-मंडव बहु-विउस-विराइय
चारुयत्तु वणि-वर-वइ-तण्ण-रुहु जहिं जहिं जोइज्जइ तहिं तहिं सुहु
तहिं गंधव्व-यत्त सह संठिय मधुर-वाय णावइ कल-कंठिय
॥ घत्ता ॥ जहिं वइस-वइ-सुयाए रमणु कामु सपत्तउ
खे-चर-महि-यर-वंदु वीणा-वज्जे जित्तउ ॥

१७१

(१४)

नपि कुमार वि तहिं जि णिविद्धउ कण्णए अ-णिमिस-णयणपं दिद्धउ
वम्मह-बाणु व हियए पइद्धउ विहसिवि पहिउ पहासइ तुद्धउ
“हउं मि किं पि दावमि तंती-सरु जइ वि ण चलइ सर-ठाणए करु”
ता तहो ढोइयाउ सुइ-लीणउ पंच सत्त णव दह बहु वीणउ
ता वसुधउ भणइ “किं किज्जइ वल्लइ-दंडु ण एहउ जुज्जइ १७६

ते भणन्ति “मुग्धत्वेन बाधितः किं गगनांगनात् त्वं पतितः
वासुपूज्यजिनजन्मकृद्वां न जानासि चम्पापुरीं सुप्रसिद्धां”
तन्निश्चय्य तेन नगरं प्रलोकितं सभामण्डपं बहुविद्वद्विराजितं
चारुदत्तः वणिग्वरपति-तनुरुहः यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र सुखं
तत्र गन्धर्वदत्ता सती संस्थिता मधुरवाग् यथा कलकण्ठी

॥ घत्ता ॥ यत्र वैश्यपतिसुतया रमणः कामः संप्राप्तः

खेचरमहीचरवृन्दः वीणावाद्येन जितः ॥

(१४)

गत्वा कुमारः अपि तत्र एव निविष्टः कन्यया अनिमेषनयनाभ्यां दृष्टः
मन्मथवाणः इव हृदये प्रविष्टः विहस्य पथिकः प्रभापते तुष्टः
“अहमपि किमपि दापयामि तन्त्रीस्वरं यद्यपि न चलति स्वरस्थाने करः”
तावत् तस्मै ढौकिताः श्रुतिलीना पञ्च सप्त नव दश बहुचः वीणाः
ततः वसुदेवः भणति “किं क्रियते वल्लकीदण्डः न एष युज्यते

बही तंति ण एम णिवज्झइ वासु इ एहउ बत्थु विरुज्झइ
सिरि-हलु एव एउ किं उवियउं सत्थु ण केण वि मणि चित्तवियउं
लक्खण-रहियउं जड-मण-हारिउं मिल्लिवि वीणउं णाई कुमारिउं
अक्खइ सो तहिं तहिं अक्खाणउ आलावण-कए चारु चिराणउं

॥ घत्ता ॥ हत्थिणाय-पुरि राउ णिज्जियारि घण-संदणु
तहु पउमा-वइ देवि विट्ठु णाम पिउ णंदणु ॥

१८२

(१५)

अवरु पउम-रहु सुउ लहुआरउ जणय णविवि अरहंतु भडारउ
रिसि होएप्पिणु मिग-संपण्णहो सहुं जिट्ठे सुएण गउ रण्णहो
ओहि-णाणु तायहे उप्पण्णउ दिट्ठउ जगु बहु-भाव-विभिण्णउ
एत्तहिं गय-उरि पय-पोमाइउ करइ रज्जु पउम-रहु महाइउ
ता सो पच्चंतेहि णिरुद्धउ तहु बलि णाम मंति पविवुद्धउ
तेण गुरु वि ओहामिउ सक्कहो बुद्धिउ माणु मलिउ पर-चक्कहो

एषा तन्त्री न एवं निबध्यते व्यासः अपि एषः अत्र विरुध्यते
श्रीफलं एवं एतद् किं स्थापितं शास्त्रं न केनापि मनसि चिन्तितं
लक्षणरहिताः जडमनोहारिण्यः मेलिताः वीणाः यथा कुमार्यः”
आख्याति तत्र तस्य आख्यानकं आलापनकृते चारु चिरन्तनं
॥ घत्ता ॥ “ हस्तिनागपुरे राजा निर्जितारिः घनस्यन्दनः
तस्य पद्मावती देवी विष्णुः नाम प्रियः नन्दनः ॥

(१५)

अपरः पद्मरथः सुतः लघुः—जनकः नत्वा अर्हन्तं भट्टारकं
ऋषिः भूत्वा मृगसम्पन्ने सह ज्येष्ठेन सुतेन गतः अरण्यं
अवधिज्ञानं ताताय उत्पन्नं दृष्टं जगत् बहुभावविभिन्नं—
अत्रान्तरे गजपुरे पदपद्मायितः करोति राज्यं पद्मरथः महात्मा
तावत् सः प्रत्यन्तैः निरुद्धः तस्य बलिः नाम मन्त्री प्रविवुद्धः
तेन गुरुः अपि अभिभूतः शक्रस्य बुद्ध्या मानं मृदितं परचक्रस्य

[पुष्पयंतु]

संतुसिवि रोमंचिय-कापं ‘ मग्गि मग्गि वरु ’ बोह्लिउं राप
मंतिइ” वुत्तउ “तुट्ठि करेज्जसु कहि मि कालि महु मग्गिउ दिज्जसु”
काले जंते मारण-कामे आयउ सूरि अकंपण णामे
सहुं रिसि-संघे जिण-वर-मग्गे पुर-बाहिरि थिउ काओसग्गे
॥ घत्ता ॥ बलिणा मुणि-वरु दिट्ठु सु-अरिउ अवमाणिप्पिणु

“ इह एपं हउं आसि घित्तु विवाव जिणेप्पिणु ॥

१९४

(१६)

अवयारहु अवयारु रइज्जइ उवयारहु उवयारु जि किज्जइ
खलहो खलत्तणु सुहिहिं सुहित्तणु जो ण करइ सो णिय-मइ-णियमणु
तावस-रुवे णिवसिउ णिज्जणि हउं पुणु अज्जु खवमि किं दुज्जणि”
इम भणेप्पिणु गउ सो तित्तहिं अच्छइ णि-वइ णिहेलणि जित्तहिं
भणिउ णवंते “ पइं पडिवण्णउ आसि कालि जं पइं वरु दिण्णउ १९९
जं तं देहि अज्जु मइं मग्गिउ जइ जाणहि पत्थिव ओलग्गिउ”
ता राएण वुत्तु “ ण वियप्पिमि जं तुहुं” इच्छहिं तं जि समप्पमि”

१. मंते । २. पुरि । ३. तुहं ।

संतोष्य रोमाञ्चितकायेन ‘ मार्गय मार्गय वरं ’ उक्तं राज्ञा
मन्त्रिणा उक्तं “ तुष्टिं कुर्याः कस्मिन्नपि काले मम मार्गितं दद्याः ”
काले गच्छति मारणकामे आयातः सूरिः अकम्पनः नाम्ना
सह ऋषिसंघेन जिनवरमार्गेण पुरबाह्ये स्थितः कायोत्सर्गेण

॥ घत्ता ॥ बलिना मुनिवरः दृष्टः सुचरितः अवमान्य

“अत्र एतेन अहं आसं क्षिप्तः विवादे जित्वा ॥

(१६)

अपकाराय अपकारः रच्यते उपकाराय उपकार एव क्रियते
खलाय खलत्वं सुहृदे सुहृत्वं यः न करोति सः निजमतिनियमनः
तापसरूपेण निवसितः निर्जने अहं पुनरद्य क्षाम्यामि किं दुर्जनं”
एवं भणित्वा गतः सः तत्र आस्ते नृपतिः गृहे यत्र
भणितं नमता “ त्वया प्रतिपन्नः आसीत् काले यः त्वया वरः दत्तः
यत् तं देहि अद्य मया मार्गितं यदि जानासि पार्थिव सेवाम्”
ततः राज्ञा उक्तं “न विकल्पे यत्त्वं इच्छसि तदेव समर्पयामि”

पडिभासइ बंभणु "अ-समत्तणु सत्त दिणाइ देहि राइत्तणु"
दिण्णउ पत्थिवेण तं लइयउ रोसं सव्वु अंगु पच्छइयउ
साहु-संधु पाविट्ठे रुद्धउ मिग-वहु महु चउ-दिसि पारद्धउ
सोत्तिपहि सोमं वु रसिज्जइ साम-वेय सुइ-महुरे' गिज्जइ
भक्खिवि जंगलु अट्ठवि अट्ठइ उपपरि रिसिहिं णिहित्तइं हइइं
॥घत्ता॥ भोज्ज-सराव-समूहु जं केण ण वि छित्तउं
तं सवणहं सीसग्गि जण-उच्चिट्ठउ घित्तउ ॥

(१७)

सोत्तइं पूरियाइं सुइ-चारें बहलिय-रेणु धूम-पम्भारें
अणु-दिणु पोडिय भीसण-वसणहं तो वि धीर रुसंति ण पिसुणहं
तहिं अवसरि दुक्खियं-परिचत्ता जणण-तणय जहिं ते तव-तत्ता
णिसि णिवसंति मही-हर-कंदरि भीरु-भयंकर-सुअ-केसरि-सरि
तेहिं विहिं मि तिहिं णहि पवहंतउ सवण-रिक्खु दिट्ठउ कंपंतउ २११

१ सुइसुमहुरे । २ दुक्खिय ।

प्रतिभापते ब्राह्मणः "असप्तत्नं सप्त दिनानि देहि राजत्वं"
दत्तं पार्थिवेन तद् लातं रोपेण सर्वं अंगं प्रसृष्टं
साधुसंधः पापिष्ठेन रुद्धः मृगवधः मखः चतुर्दिशि प्रारब्धः
श्रोत्रियैः सोमां वु रस्यते सामवेदः श्रुतिमधुरेण गीयते
भक्षित्वा जंगलं अटवीं अटति उपरि ऋषीणां निक्षिप्तानि अस्थीनि
॥घत्ता॥ भोज्यशरावसमूहः यः केनापि न स्पृष्टः
स श्रमणानां शोषाग्ने जनोच्छिष्टः क्षिप्तः ॥

(१७)

श्रोत्राणि पूरितानि श्रुतिकोरेण बहलितरेणुना धूमसमूहेन
अनुदिनं पीडिताः भीषणव्यसनेभ्यः तदपि धीराः रुष्यन्ति न पिशुनेभ्यः
तस्मिन् अवसरे परित्यक्तदुष्कृतौ जनकतनयौ यत्र तौ तप्ततपसौ
निशि निवसतः महीधरकंदरे श्रुतभीरुभयंकरकेसरिस्वरे
ताभ्यां द्वाभ्यामपि तत्र नभसि प्रवहत् श्रवण-ऋक्षं दृष्टं कंपमानं

पुण्यं तु ।

तं तेवहु चोज्जु जोएप्पिणु भणइ विट्ठु पणिपाउ करेप्पिणु
"किण्णक्खत्तु भडारा कंपइ" तण्णिणुणेवि जणणु पुणु जंपइ
"गय-उरि बलिणा मुणि उवसग्गे संताविय पावें भय-भग्गे
सज्जण-घट्ठणु सव्वउ भारिउ तेण रिक्खु थरहरइ णिरारिउ"
पुच्छइ पुणु वि सीसु खम-वंतहं "णासइ केम्व उवइउ संतहं"
॥घत्ता॥ घणरह-रिसिणा उत्तु "तुम्ह विउव्वण-रिद्धिण
णासइ रिसि-उवसग्गु भव-संसार व सिद्धिण ॥

२२०

(१८)

लल-जण-वइ अच्चव्वभुय-भुवें छिद्धि' जाइवि वामण-रूवें
णिलय-णिवासु णिरग्गलु मग्गहि पच्छइ पुणु गयणंगणि लग्गहि"
तण्णिणुणिप्पिणु लहु णिग्गउ मुणि रिय पठतु किय-ओंकार-ज्जुणि
रिसि य कमंडलु-सिय-छत्तिय-धरु दम्भ-दंड-मणिवलयंकिय-करु
मिह-वाणि उववीअ-विट्ठसणु देसिउ कासायंवर-णिवसणु २२५
सो णव-णर-णाहेण णियच्छिउ "भणु भणु किं तुह दिज्जउ" पुच्छिउ

१. छिद्धि ।

तत् तादृशं आश्चर्यं दृष्ट्वा भगतिं विष्णुः प्रणिपातं कृत्वा
"किं नक्षत्रं भट्टारक कंपते" तद् निश्चुत्य जनकः पुनः वदति
"गजपुरे बलिना मुनिः उपसर्गेण संतापितः पापेन भग्नभयेन
सज्जनघट्टनं सर्वेभ्यः भारितं तेन ऋक्षं कम्पते निश्चितं"
पृच्छति पुनः अपि शिष्यः क्षमावते "नाश्यते कथं उपद्रवः सतां"
॥घत्ता॥ घनरथ-ऋषिणा उक्तः "युष्माकं विकुर्वणऋद्ध्या
नाश्यते ऋषि-उपसर्गः भवसंसारः इव सिद्ध्या ॥

(१८)

ललजनपतिं अत्यद्भुतभूतेन छिन्धि गत्वा वामनरूपेण
निलयनिवासं निर्गलं मार्गय पश्चात् पुनः गगनांगने लग
तन्निश्चुत्य लघु निर्गतः मुनिः ऋचः पठन् कृत-ओंकारध्वनिः
ऋषिः च कमंडलुसितछत्रधरः दर्भदंडमणिवलयांकितकरः
मिष्टवाणीकः उपवीतविभूषणः दैशिकः काषायांबरनिवसनः
सः नवनरनाथेन दृष्टः "भण भण किं तुभ्यं दद्याम्" पृष्टः

किं ह्य गय रह किं जंपाणइं किं धय-छत्तइं दव्व-णिहाणइं ”
कवड-विष्णुभासइं महि-सामिहिं “णिव कम तिण्णि देहि महु भूमिहिं”
तण्णिसुणिधि बलिणा सिरु धुणियउं “ हा हे दिय-वर किं पइं भणितं
वाय तुहारी दइवें भग्गी लइ धरत्ति मढ-थित्तिहिं जोग्गी ”

॥घत्ता॥ ता विट्ठहिं वड्ढंतु लग्गउ अंगु णहंतरि
णिहियउ मंदरि पाउ एककु बीउ मण-उत्तरि ॥

(१९)

तइयउ कम उक्खित्तु जि अच्छइ कहि दिज्जउ तहो थत्ति ण पेच्छ
सो विज्जा-हर-ति-यसहिं अंचिउ पिय-वयणेहिं कह व आउंचिउ
ताव तित्थु घोसावइ-वीणए देवहिं दिण्णए मल-परिहीणए
गरुयारउ णिय-भाइ सहोयरु तोसिउ पौमरहें जोईसरु
“ मारहु आढत्तउ दिय-किंकरु ” विण्णु-कुमारु खमए अ-भयंकर
“ अच्छउ जियउ वराउ म मारहि रोसु म हियउल्लए वित्थारहि

“ किं हयाः गजाः रथाः किं जंपानानि किं ध्वजच्छत्राणि द्रव्यनिधानानि ”
कपटविप्रः भाषते महीस्वामिने “ नृप क्रमाणि त्रीणि देहि मह्यं भूमेः ”
तन्निश्रुत्य बलिना शिरः धूतं “ हा हे द्विजवर किं त्वया भणितं
वाचा तव दैवेन भग्ना लाहि धरित्रीं मठस्थितेः योग्या ”

॥घत्ता॥ तावत् विष्णोः वर्धमानं लग्नं अंगं नभोऽन्तरे
निहितः मंदरे पादः एकः द्वितीयः मानसोत्तरे ॥

(१९)

तृतीयः क्रमः उक्लितः एव आस्ते कुत्र देयः तस्य स्थितिं न प्रेक्षते
सः विद्याधरत्रिदशैः अर्चितः प्रियवचनैः कथमपि आकुंचितः
तावत् तत्र घोषवतीवीणया देवैः दत्तया मलपरिहीनया
गुरुकारकः निजभाता सहोदरः तोषितः पद्मरथेन योगीश्वरः
“ मारयत आक्रान्तं द्विजकिंकरं ” विण्णुकुमारः क्षमते अभयंकरः
“ आस्तां जीवतु वराकः मा मारय रोषं मा हृदये विस्तारय

रोसें चंडालत्तणु किज्जइ रोसें^१ णरय-विवरि पइसिज्जइ
एण जि कारणेण हय-दुम्मइ कय-दोसह मि खमंति महा-मइ ”
॥घत्ता॥ एम भणेप्पिणु जेहु गउ गिरि-कुहर-णिवासहो
मुणि-वर संघु अ-सेसु मुक्क दुक्ख-किलेसहो ॥

(२०)

अज्ज वि वीण तेत्थु सा अच्छइ जइ महु आणिवि को वि पयच्छइ
तो गंधव्व-दत्त किं वायइ महु अग्गइ पर-वयणु णिवायइ ”
वणिणा तं सुणेवि विहसंतं पेसिय णिय-पाइक्क तुरंतं
गय गयउरु वल्लइ पणवेप्पिणु मग्गिय तव्वंसियमणुणेप्पिणु
वियलिय-दुम्मय-पंक-विलेवहो आणिवि ढोइय करि वसुधवहो २४७
सा कुमार-कर-ताडिय वज्जइ सुइ-मेइहिं बावीसहिं छज्जइ
सत्तहिं वर-सरेहिं तिहिं गामहिं अट्टारह-जाइहिं सुअ-धम्महिं
अंसहिं सउ-चालीसिक्कुत्तरु गोइउ पंच वि पयडइ सुंदरु

१. रोसे ।

रोषेण चंडालत्वं क्रियते रोषेण नरकविवरं प्रविश्यते
अनेन एव कारणेन दुर्मतिहतान् कृतदोषान् अपि क्षमन्ते महामतयः
॥घत्ता॥ एवं भणित्वा ज्येष्ठः गतः गिरिकुहरनिवासाय
मुनिवरसंघः अशेषः मुक्तः दुःखक्लेशेभ्यः ॥

(२०)

अद्यापि वीणा तत्र सा आस्ते यदि मह्यं आनीय कः अपि प्रयच्छति
ततः गंधर्वदत्ता किं वादयति मम अग्रे परवचनं निपातयति ”
वणिजा तच्छ्रुत्वा विहसता प्रेषितः निजपदातिः त्वरमाणेन
गतः गजपुरं वल्लर्को प्रणम्य मार्गिता तद्वंशिकं अनुनीय
विगलितदुर्मदपङ्कविलेपस्य आनीय दौकिता करे वसुदेवस्य
सा कुमारकरताडिता वदति श्रुतिभेदैः द्वाविंशतिभिः शोभते
सप्तभिः वरस्वैरः त्रिभिः ग्रामैः अष्टादशजातिभिः श्रुतधर्मैः
अंशानां शतचत्वारिंशदेकोत्तरं गीतिकाः पंच अपि प्रकटयति सुंदराः

तीस वि गाम-सयई रहआसउ चालीस वि भासउ छ विहासउ
 षक-वीस मुच्छणउ समाणइ षककूण वि पण्णासई ताणइ
 ॥घत्ता॥ तहो वायंतहो एव वीणा सुइ-सर-जोगगउ
 णं वम्मह-सर तिकखु मुद्धहिं हियवण लगगउ ॥

(२१)

णयणइ णाहहो उप्परि घुलियई अटुंगई वेवंतई वलियई
 तंती-रव-तोसिय-गिन्वाणहो धित्त सयं-वर-भाल जुआणहो
 संथुउ तरुण सुरिदं स-सुरे विहिउ विवाह-महुच्छवु ससुरे
 पुणरवि सो विज्जा-हर-दिण्णहं सत्त-सयई परिणिप्पिणु कण्णहं
 मण-हर-लक्खण चच्चिय-गत्तउ काले रिट्ट-णयरु संपत्तउ २५
 राउ हिरण्यवम्मु तहिं सुम्मइ जासु रज्जि णउ कासु वि दुम्मइ
 तासु कंत णामे पोमा-वइ पर-हुय-सइ बाल-पाडल-गइ
 रोहिणि पुत्ति जुत्ति णं मयणहो किं वण्णमि भल्लारी सु-यणहो
 ताहि सयं-वरि मिलिय णरेसर तेयवंत णावइ ससिणेसर

१. वणमि ।

त्रिंशत् अपि ग्रामशतानि रचिताश्रयः चत्वारिंशत् अपि भाषाः षड् विभाषाः
 एकविंशतिः मूर्च्छनाः समाप्नोति एकोनपञ्चाशत् अपि तानानि
 ॥घत्ता॥ तस्य वादयतः एव वीणां श्रुतिस्वरयोग्यां
 यथा मन्मथशरः तीक्ष्णः सुगन्धायाः हृदये लग्नः ॥

(२१)

नयनानि नाथस्य उपरि घूर्णितानि अष्टांगानि वेपमानानि वलितानि
 तंत्रीरवतोषितगिर्वाणे क्षिता स्वयंवरमाला यूनि
 संस्तुतः तरुणः सुरेन्द्रेण ससुरेण विहितः विवाहमहोत्सवः श्वसुरेण
 पुनः अपि सः विवाधरदत्तानां सप्तशतानि परिणीय कन्यानां
 मनोहरलक्षणः चर्चितगात्रः कालेन रिष्टनगरं संप्राप्तः
 राजा हिरण्यवर्मा तत्र श्रूयते यस्य राज्ये न खलु कस्यापि दुर्मतिः
 तस्य कांता नाम्ना पद्मावती परभृतशब्दा बालमरालगतिः
 रोहिणी पुत्री युक्तिः यथा मदनस्य किं वर्णयामि भद्रकारिणी सुजनस्य
 तस्याः स्वयंवरे मीलिताः नरेश्वराः तेजोवन्तः यथा शशीश्वराः

ते जरसंध-पमुह अवलोइय कण्ण माल ण कासु वि ढोइय
 तहि मि तेण वण-गय-पडिमल्ले जिणिवि कण्ण स-कला-कोसल्ले
 माल पडिच्छिय उट्टिउ कलयलु सण्णद्धउ सयलु वि पत्थिव-बलु
 जर-संधहो आणण कय-विग्गह धाइय जाइव कउरव मागह २६७
 तेहिं हिरण्यवम्मु संभासिउ "पइं गउरविउ काइं किर देसिउ
 मालइ-माल ण कइ-गलि बज्झइ जाव ण अज्जि वि राउ विरुज्झइ
 ॥घत्ता॥ ता पेसहिं तहु धूअ मा संधहि धण-गुणिसरु
 वहु-जरसंधि विरुद्धे धुउ पावहि वइवस-पुरु " ॥ २७१

(२२)

तं णिसुणेप्पिणु सो पडिजंपइ "भड-वोक्कहं वर धोर ण कंपइ
 जो महु पुत्तिहिं चित्तहो रुच्चइ सो सूहउ किं देसिउ वुच्चइ
 पहु तुम्हइं वि धिट्ट परिचारिय अज्जु ण जाव समरि अ वियारिय "
 ता तहिं लग्गइ रोहिणि-लुद्धइं महि-वइ-सेण्णइं सहसा कुद्धइं
 थिय जोवंत देव गयणंगणि अण्णहो अण्णु भिडिउ समरंगणि २७६
 कंचण-विरइए रह-वरि चडियउ णर-वरु णिय-भाइहिं अन्भिडिउ

१. आणय । २. धुअ । ३. जाइ ।

ते जरासंधप्रमुखाः अवलोकिनाः कन्यया माला न कस्मै अपि दौकिता
 तत्र अपि तेन वनगजप्रतिमलेन जित्वा कन्यां स्वकलाकौशलेन
 माला प्रतीष्टा उत्थितः कलकलः संनद्धं सकलं अपि पार्थिवबलं
 जरासंधस्य आज्ञया कृतविप्रहाः धाविताः यादवाः कौरवाः मागधाः
 तैः हिरण्यवर्मा संभाषितः "त्वया गौरवितः किं किल दैशिकः
 मालतीमाला न कपिगले बध्यते यावत् न अद्यापि राजा विरुणद्धि
 ॥घत्ता॥ तावत् प्रेषय तव दुहितरं मा संधत्स्व धनगुणेश्वरं
 महाजरासंधे विरुद्धे ध्रुवं प्राप्नुयाः वैवस्वत्पुरं " ॥

(२२)

तद् निश्चय्य सः प्रतिवदति "भटगर्जनाभ्यः वरः धीरः न कम्पते
 यः मम पुत्र्याः चित्ताय रोचते सः सुभगः कथं दैशिकः उच्यते
 प्रभुः युष्माभिः अपि धृष्टः परिचारितः अद्य न यावत् समरे च विदारितः "
 तावत् तत्र लग्नानि रोहिणीलुब्धानि महीपतिसैन्यानि सहसा कुद्धानि
 स्थिताः प्रेक्षमाणाः देवाः गगनांगने अन्यस्मै अन्यः अभ्येतः समरांगणे
 कांचनविरचिते रथवरे आरूढः नरवरः निजभ्रातृभिः अभ्यायातः

विद्वत्तं सहस्रं त्ति परिक्खितं तेण समुद्रविजउ ओलक्खितं
जे सरं घल्लइ ते सो छिदइ अप्पुण तासु ण उरयलु भिदइ
बंधु जगि ण होइ णिव्वच्छलु सुइरु णिहालिवि जोवइ भुय-वु
दिव्व-पक्खि-पत्तेहि विहसितं णिय-णामं कु वाणु पुण पेसितं २८
पड्डितं पयंतरि सउरो-णाहं उच्चाइउ अरि-मय-उल-वाहं
अक्खराइ वाइयइ सु-सत्तं वियलिय-बाहल्लोलिय-जेत्तं
“ जण-उअरोहं पइं धरि धरियउ जो पुण विहि-वसेण णीसरियउ
॥ घत्ता ॥ संवच्छर-सय पुण्णि आउ एउ समरंगणु
हउं वसुधव-कुमार देव देहि आलिंगणु ” ॥

(२३)

जइ वि सु-वंस-गुणेण विराइउ कोडीसरु णिय-मुट्ठि माइउ
आवइ-काले जइ वि ण भज्जइ जइ वि सु-हड-संघट्टणि गज्जइ
भायर पेक्खिवि पिसुणु य वंकउ तो वि तेण वाणासणु मुक्कउ
णर-वइ रह-वराउ उत्तिण्णउ कुंअरु वि सम्मुहु लहु अवइण्णउ २९

वृद्धत्वेन सहसा इति परीक्षितः तेन समुद्रविजयः उपलक्षितः
यान् शरान् क्षिपति तान् सः छिनत्ति स्वयं तस्य न उरस्तलं भिनत्ति
बांधवः जगति न भवति निवांसल्यः सुचिरं निभाल्य पश्यति भुजबलं
दिव्यपक्षिपत्रैः विभूषितः निजनामांकः वाणः पुनः प्रेषितः
पतितः पदांतरे शौरिनाथेन उच्चायितः अरिमृगकुलव्याधेन
अक्षराणि वाचितानि सुसत्त्वेन विगलितवाष्पाद्राद्रायितनेत्रेण
“ जनोपरोधेन त्वया गृहे धृतः यः पुनः विधिवशेन निःसृतः
॥ घत्ता ॥ संवत्सरशते पूर्णे आयात एतद् समरांगणं
अहं वसुदेवकुमारः देव देहि आलिंगनं ” ॥

(२३)

यद्यपि सुवंशगुणेन विराजितः, कोटीश्वरः निजमुष्टौ मातः
आपत्काले यद्यपि न भजति यद्यपि सुभटसंघट्टने गर्जति
भ्रातरं प्रेक्ष्य पिशुनं च वक्रं तदपि तेन बाणासनं मुक्तं
नरपतिः रथवरात् उत्तीर्णः कुमारः अपि सम्मुखं लघु उत्तीर्णः

एकमेकं आलिंगितं बाहहि पसरिय-करहि णाइं करि-णाहहि
भाय महंतु णविउ वसु-एवं जंपिउ पट्टुणा मधुरालावें
“ हउं पइं भायर संगरि णिज्जितं वंधु भणंतु स-सूअहो लज्जितं
अण्हो चाव-सिक्ख कहि एही पइं अब्भसिय धुरं-धर जेही
पइं हरि-वंसु वप्प उदीविउ तुहं महुं धम्म-फले मेलाविउ २९५
अज्जु मज्जु परिपुण्ण मणोरह ” गय णिय-पुर-वरु दस वि दसारह
खे-यर-महि-यर-णारिहि माणितं थिउ वसु-एव राय-सम्माणितं
संखु णाम रिसि जो सो ससि-मुहु मह-सुक्कामरु रोहिणि-तणु-रुहु
॥ घत्ता ॥ भरह-खेत्त णिव-पुज्जु णवमु सीरि उत्पण्णउ
पुष्पयंत-तेआउ तेण तेउ पडिवण्णउ ॥

३००

१. राउ ।

आ संधिनी पुष्पिका नीचे प्रमाणे छे:

इय महापुराणे ति-सद्धि-महा-पुरिस-गुणालंकारे महा-कइ-पुष्पदंत-विरइए
महा-भव-भरहाणुमणिए महा-कव्वे खे-यर-भू-गोयर-कुमारीलंभो समुद्र-विजय-
वसु-एव-संगमो णाम तेआसीमो परिच्छेओ सम्मतो ॥ ८३ ॥

एकमेकं आलिंगितौ बाहुभ्यां प्रसारितकराभ्यां यथा करिनाथाभ्याम्
भ्राता महान् नतः वसुदेवेन उक्तः प्रभुणा मधुरालापेन
“ अहं त्वया भ्रातः संगरे निर्जितः ‘ वंधुः ’ भणन् स्वसूतात् लज्जितः
अन्यस्य चापशिक्षा क्व ईदृशी त्वया अभ्यस्ता धुरंधरा यादृशी
त्वया हरिवंशः तात उदीपितः त्वं मह्यं धर्मफलेन मेलापितः
अद्य मम परिपूर्णः मनोरथः ” गताः निजपुरवरे दश अपि दशार्हाः
खेचरमहोच्चरनारीभिः मानितः स्थितः वसुदेवः राजसम्मानितः
शंखः नाम ऋषिः यः सः शशिमुखः महाशुक्रामरः रोहिणीतनुरुहः
॥ घत्ता ॥ भरत क्षेत्रे नृपपूज्यः नवमः सोरीः उत्पन्नः
पुष्पदंततेजसः तेन तेजः प्रतिपन्नं ॥

पुष्पिकानी संस्कृतछायाः—

इति महापुराणे त्रिषष्टिमहापुरुषगुणालंकारे महाकविपुष्पदंतविरचिते महा-
भक्तभरतानुमते महाकाव्ये खेचरभूगोचरकुमारीलाभः समुद्रविजयवसुदेवसंगमो
नाम त्र्यशीतितमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ ८३ ॥

॥ षष्ठमुद्धरणम् ॥

[धणवाल ।]

॥ बंधुयत्ते चतहो भविसत्तहो तिलय-दीवि हिंडी ॥

(१)

चंदप्पहु जिणु हियवइ धरिवि जासु पहावि विमल-मइ
पुणु कहमि जेम भविसत्तु णिरु^१ तिलय-दीवि लाहउ लहइ
अहो जिणु अंचहु मं पर वंचहु इंदिय खंचहु सु-किउ संचहु
बंधु-यत्तु कुल-कित्ति-विणासु गउ वोहित्थइ लेवि हयासु
भविसु वि सरि कर-चलण धुएवि जाम इइ वर-कमलइ लेवि
ताम ण कोइ वि पिक्खइ तित्थु विभिउ मणि अ-मुणिय-कज्जत्थु
सुण्णउ तं पणसु ण सुहावइ^२ कमलइ मिल्लिवि उम्मुहुं धावइ
पिक्खइ ताम समुदि वहंतइ धुय-धय-वडइ ताइ जल-जंतइ

१. णह । २. सुहाइ (द. गु.) ।

[धनपालः ।]

॥ बंधुदत्तेन त्यक्तस्य भविष्यदत्तस्य तिलकद्वीपे पर्यटनम् ॥

(१)

चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा यस्य प्रभावेन विमलमतिः
पुनः कथयामि यथा भविष्यदत्तः निश्चितं तिलकद्वीपे लाभं लभते ॥
अहो जिनं अर्चत मा परं वञ्चयत इन्द्रियाणि कर्षत सुकृतं संचिनुत
बंधुदत्तः कुलकीर्तिविनाशः गतः प्रवहणानि लात्वा हताशः
भविष्यः अपि सरसि करचरणान् धाक्त्वा यावत् आयाति वरकमलानि लात्वा
तावत् न कमपि प्रेक्षते तत्र विस्मितः मनसि अज्ञातकार्यार्थः
शून्यः तं प्रदेशः न सुखयति कमलानि मुक्त्वा उन्मुखः धावति
प्रेक्षते तावत् समुद्रे वहन्ति धूतध्वजपदानि तानि जलयन्त्राणि

धणवाल]

१०७

“ दुक्खहो भरिउ हियउ^१ आहल्लिवि गउ खलु बंधु-यत्तु मइ मिल्लिवि ”
करुमहि-यलि हणेवि उरि कंपिउ^२ “ ण चलिउ जं चिरु जणणिइ जंपिउ
णहु कज्जु कहिं अब्भुद्धरणउं वणि अ-समाहिइ आयउ मरणउं
॥वत्ता॥ अणणणइं चित्तिज्जंति मणि खल-विहि अणणणइं सरइ
सुहु वि वियड्हु गुण-सय-भरिउ दइउ परम्मुहु किं करइ ॥ १३

(२)

हा हय-पाव-कम्म मइ-वज्जिय किउ अ-जुत्तु हय-बुद्धि अ-लज्जिय
णिय-कुल-मग्गु भग्गु जसु हारिउ दुज्जण-जणि जंपणउं संवारिउ
कवडु करिवि जं पर वंचिज्जइ आपं गुणवंतहं लज्जिज्जइ
एत्तिउ दुक्खु मज्झु नि-क्कारणु कुलहो कलंकु जाउ जं दारुणु
गय-उरि अ-यस-पडहु वज्जाविउ तायहो तणउं णाउं लज्जाविउं १८
अह इत्थु वि ण विसाउ करिव्वउ^३ मंछुडु एण इम होइव्वउ
जइ तं तेम घडिउ तं तेण इ तो किर काइं विसुरइ^३ एणइ ”

१. हियइ । २. (द.) मं च्छुडु (गु.) मं च्छुडु । ३. विसूरिय ।

“ दुःखैः मृतं हृदयं आक्षुभ्य गतः खलः बन्धुदत्तः मां त्यक्त्वा ”
करो महीतले आस्फात्य उरसि कंपितः “ न आचरितं यत् चिरं जनन्या उक्तं
नष्टं कार्यं क्व अभ्युद्धरणं वने असमाधिना आयातं मरणं
॥वत्ता॥ अन्यान्यानि चिंत्यन्ते मनसि खलविधिः अन्यान्यानि स्मरति
सुष्ठु अपि विदग्धः गुणशतमृतः—दैवः पराङ्मुखः—किं करोति ॥

(२)

हा हतपापकर्मन् मतिवर्जित कृतं अयुक्तं हतबुद्धे अलज्जित
निजकुलमार्गः भग्नः यशः हारितं दुर्जनजने वचनं समाचरितं
कपटं कृत्वा यत्परः वंच्यते अनेन गुणवद्भिः लज्यते
एतावत् दुःखं मम निष्कारणं कुलस्य कलंकं जातं यद् दारुणं
गजपुरं अयशःपटहः वादितः तातस्य सत्कं नाम लज्जितं
अथ अत्र अपि न विषादः कर्तव्यः मंक्षु अनेन एवं भवितव्यं
यदि तत् तथा घटितं तत् तेनैव तर्हि किल किं स्विद्यते अनेन ”

इउ चित्तु विसापं मिल्लिउ विहुणिवि वाहु-दंड संचल्लिउ
 "इउ वणु इउ सरोरु धम्म-दुउ^१ करि खल-विहि जं पई पारज्जर^२"
 ॥घत्ता॥ चित्तु एम उब्भइ वयणु दूर-विसज्जिय-मरण-भउ
 संचल्लिउ सं-मुहु^३ वण-काणणहो णं मुक्कंकुसु मत्त-गउ ॥ २४

(३)

पइदो वणिदो वणे तम्मि काले पहिदो तहिं दुण्णिारिक्खे खयाले
 दिसा-मंडलं जत्थ णाउं अ-लक्खं पहायं पि जाणिज्जए जम्मि दुक्खं
 भमंतो विभीसावणं तं वणं सो णियच्छेइ दु-प्पिच्छ राई स-रोसो
 कहिं-चि प्पणसे स-जूहं गयंदं महा-लोल कलोल-गंडं स-णिहं
 कहिं-चि प्पणसे णिणउं णरिंदं ण णट्ठं ण रुट्ठं स-दप्पं मइंदं
 कहिं-चि प्पणसे घणं कज्जलाहंगयं^१ भुंडिणी-सावराहं वराहं
 कहिं-चि प्पणसे समुण्णोण-घोसो हुओ पायडो वंस-याले हुयासो
 कहिं-चि प्पणसे मज्जरं पमत्तं णडंतं पि अप्पाणयं विण्णडंतं

१. धम्मदुउ । २. सम्मुहु । ३. कज्जलाहं गयं ।

एतत् चिन्तयन् विषादेन मुक्तः विधूय वाहुदंडौ संचलितः
 "एतद् वनं एतत् शरीरं धर्मार्थकं कुरु खलविधे यत्त्वया प्रारब्धं"
 ॥घत्ता॥ चिन्तयन् एवं उद्भटं वचनं दूरविसृष्टमरणभयः
 संचलितः सम्मुखं वनकाननस्य यथा मुक्ताकुशः मत्तगजः ॥

(३)

प्रविष्टः वणिगिन्द्रः वनं तस्मिन् काले प्रवृष्टः तस्मिन् दुर्निरीक्ष्ये तरुखंडे
 दिशामंडलं यत्र जातुं अलक्ष्यं प्रभातं अपि ज्ञायते यस्मिन् दुःखं
 भ्राम्यन् विभीषणं तं वनं सः पश्यति दुष्प्रेक्ष्यां रात्रिं सरोपः
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे सयूथं गजेन्द्रं महालोलं कलोलगंडं सनिद्रं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे द्रष्टुं नरेन्द्रं न नष्टं न रुष्टं सदपि मृगेन्द्रं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे घनं कज्जलाभांगकं वराहोसापराधं वराहं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे समुन्नतोनतघोषं भूतं प्रकटं वंशजाले हुताशं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे मयूरं प्रमत्तं नृत्यन्तं अपि आत्मानं विगोपायन्तं

॥घत्ता॥ अ-वियल-चित्तु मुणेवि गय एम सु-इरु हिंडंतु थिउ
 अइ-मुत्तय-मंडइ दुमहो तल वियड-सिला-यलि वीसमिउ ॥ ३४

(४)

कर-चरण धुएवि वर-कुसुम लेवि जिणु सुमिरिवि पुष्पंजलि खिवेवि
 फासुय-सु-यंध-रस-परिमलाइं अहिलसिवि अ-सेसइं तरु-हलाइं
 थिउ वीसवंतु खणु इक्कु जाम दिण-मणि अत्थ-वणहु दुक्कु ताम
 हुअ संझ तेय-तंबिर स-राय रत्तंवरु णं पंगुरिवि आय
 पहि पहिय थक्क विहडिय रहंग णिय-णिय-आवासहो गय विहंग ३९
 मउलिय रविंद वम्महु वितट्ठु^१ उप्पन्न बाल-मिहुणहं मरट्ठु
 परिगलिय संझ तं णिणवि राइ अ-सइ व संकेयहो चुक्क णाइ
 हुअ कसण स-वत्ति व मच्छरेण सिरि पहय णाई मसि-खप्परेण
 हुअ रयणि बहल-कज्जल-समील जगु गिलिवि णाई थिय विसम-सील

१ दलालना मूलमां छेल्लो अक्षर छपातां खरी गयो छे; गुणे वितत्तु
 सुषारो मूके छे; हुं वितट्ठु एम सुधारं छुं.

॥ घत्ता ॥ अविचलचित्तः ज्ञात्वा गतः एवं मुचिरं हिण्डमानः स्थितः
 अतिमुक्तकमंडपे द्रुमस्य तले विकटशिलातले विश्रान्तः ॥

(४)

करचरणान् धावित्वा वरकुसुमानि लात्वा जिनं स्मृत्वा पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा
 प्राशुकमुगंधरसपरिमलानि अभिलष्य अशेषाणि तरुफलानि
 स्थितः विश्राम्यन् क्षणं एकं यावत् दिनमणिः अस्तमनं दौकितः तावत्
 भूता संध्या तेजस्ताम्रा सरागा रक्तांबरं यथा परिधाय आगता
 पथि पथिकाः स्थिताः विघटिताः रथांगाः निजनिजआवासं गताः विहंगाः
 मुकुलितानि अरविन्दानि मन्मथः विततः उत्पन्नः बालमिश्रुनानां गर्वः
 परिगलिता संध्या तद् दृष्ट्वा रागेण असती इव संकेतात् व्युता यथा
 भूता कृष्णा सपत्नी इव मत्सरेण शिरसि प्रहता यथा मपिकर्परेण
 भूता रजनी बहलकज्जलसमा जगत् गिलित्वा यथा स्थिता विषमशीला

अवरुणरु पयडंतेहि गुज्जु मिहुणहि पारंभिउ सु-रय-जुज्जु
ग्रहइ पडिबणि करालि कालि गह-भू-अ-जक्ख-रक्खस-वमालि
वणि विसमि विससि विचित्ति पत्तु तह वि हु अ-कंपु कमल-
सिरि-पुत्तु

॥घत्ता॥ परमिहि पंच हियवइ धरेवि दु-विहं पच्चक्खाणु किउ
अहियरिभि मंत सत्तक्खरउ परमप्पउ ज्ञायंतु थिउ ॥

(५)

परिगलिय रयणि पयडिउ विहाणु णं पुणु वि गवेसउ आउ भाणु
जिणु संभरंतु संचलिउ धीरु वणि हिंडइ रोमंचिय-सरीरु
सु-णिमित्तइ जायइ तासु ताम गथ पयहिणंति उड्ढेवि साम
वामंगि सुत्ति रुहुहइ वाउ पिय-मेलावउ कुलुकुलइ काउ
वामउ किलिकिचिउ लावण दाहिणउ अंगु दरिसिउ मण
दाहिणु लोयणु फंदइ स-बाहु णं भणइ 'एण मग्गेण जाहु'
थोवंतरि दिट्ठु पुराण पंथु भविण वि णं जिण-समय-गंथु

१ विचित्ति ।

परस्परं प्रकटयद्भिः गुह्यं मिथुनैः प्रारब्धं सुरतयुद्धं
एतस्मिन् प्रतिपन्ने कराले काले ग्रहभूतयक्षरक्षःकलकले
वने विषमे विदेशे विचित्रे प्रातः तथापि खलु अकंपः कमलश्रीपुत्रः
॥घत्ता॥ परमेष्ठिनः पंच हृदये धृत्वा द्विविधेन प्रत्याख्यानं कृतं
अभिचर्य मंत्रं सप्ताक्षरं परमात्मानं ध्यायन् स्थितः ॥

(५)

परिगलिता रजनी प्रकटितं विभानं यथा पुनः अपि गवेषकः आयातः भावुः
जिनं संस्मरन् संचलितः धीरः वने हिंडते रोमांचितशरीरः
सुनिमित्तानि जातानि तस्य तावत् गतः प्रदक्षिणान्ते उड्ढीय श्यामः
वामांगे सुप्ते मन्दं वहति वायुः प्रियमेलापकं आक्रंदते काकः
वामतः किलकिलारवः कृतः लावकेन दक्षिणतः अंगं दर्शितं मृगेण
दक्षिणं लोचनं स्पन्दते सबाहु यथा भणति 'अनेन मार्गेण यात'
स्तोकान्तरे दृष्टः पुराणः पन्थाः भव्येन अपि इव जिनसमयग्रन्थः

सत्पुसि वियप्पइ "एण होमि विज्जा-हर सुर ण छिवति भूमि
णउ जक्खहं रक्खहं किण्णराहं लइ इत्थु आसि संचरु णराह "

संचलिउ तेण पहेण जाम गिरि-कंदरि सो वि पइहु ताम
चित्तवइ धीरु सुंडीरु वीरु "लइ को वि पउ भक्खउ सरीरु
पइसरमि एण विवरंतरेण णिव्वडिउ कज्जु किं वित्थरेण "

॥घत्ता॥ दु-त्तरु दुलंघु दूरंतरिउ ताम जाम संचरहि णउ

भणु काइ ण सिज्झइ स-उरिसहं अवगणंतहं मरण-भउ ॥ ६२

(६)

सुहि स-यण मरण-भउ परिहरेवि अहिमाणु माणु पउरिसु सरेवि
सत्त-क्खर-अहिमंतणु करेवि चंद-प्पहु जिणु हियवइ धरेवि
गिरि-कंदरि विवरि पइहु बालु अंतरिउ णां कालेण कालु
संचरइ बहल-कज्जल-तमालि णं जिउ वामोह-तमोह-जालि
सेइउ निरुद्ध-पवणुच्छवेण^१ बहिरिउ पमत्त-महु-अर-रवेण ६७

१. सउरिसहो (द.) सउरिसहं (गु.) । २ स्वीकृत पाठ प्रमाणे (गु.)

निरुद्ध पवणुच्छवेण ।

सत्पुरुषः विकल्पते "अनेन भवामि विद्याधराः सुराः न स्पृशन्ति भूमिं
न खलु यक्षाणां रक्षसां किन्नराणां ननु अत्र आसीत् संचरः नराणां "
संचलितः तेन पथा यावत् गिरिकंदरे सः अपि प्रविष्टः तावत्
चिन्तयति धीरः शौण्डीरः वीरः "बाढं कोऽपि एतत् भक्षयतु शरीरं
प्रविशामि अनेन विवरांतरेण निष्पन्नं कार्यं किं विस्तरेण "

॥घत्ता॥ दुस्तरं दुर्लभं दूर-अन्तरितं तावत् यावत् संचरन्ति न

भणामि किं न सिध्यति सपौरुषाणां अवगणयतां मरणभयं ॥

(६)

सुद्धं स्वजनं मरणभयं परिहृत्य अभिमानं मानं पौरुषं स्मृत्वा
सप्ताक्षराभिमंत्रणं कृत्वा चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा
गिरिकंदरे विवरे प्रविष्टः बालः अन्तरितः यथा कालेन कालः
संचरति बहलकज्जलतमसि यथा जीवः व्यामोहतमः ओघजाले
स्विन्नः निरुद्धपवनोत्स्पर्शेन बधिरितः प्रमत्तमधुकररवेण

चित्तिउ अचित-णिबुइ-वसेण कंटइउ अ-सम-साहस-रसेण
अणुसरइ जाम थोवंतरालु तं णयरु दिहु ववगय-तमालु
चउ-गोउर-चउ-पासाय-सारु चउ-धवल-पओलि-दुवार-फारु
मणि-रयण-कंति-कचुरिय-देहु सिय-कमल-धवल-पंडुरिय-गेहु
॥ घत्ता ॥ तं तेहुउ धण-कंचण-पउरु दिहु कुमारि वर-णयरु
सियवंतु वि-यणु वि-च्छाय-छवि णं विणु णीरि कमल-सरु ॥ ७३

(७)

तं पुर पविस्समाणण तेण दिट्ठयं
तं ण तित्थु किं पि जं ण लोयणाण इट्ठयं
वावि-कूव-सु-प्पहव-सु-प्पसण-वणयं
मठ-विहार-देहुरेहिं सुट्ठु तं रवणयं
देव-मंदिरेसु तेसु अंतरं णियच्छण
सो ण तित्थु जो कयाइ पुज्जिरुण पिच्छण
सुरहि-गंध-परिमलं पसुणएहिं फंसण

७४

चितातुरः अचित्यनिवृत्तिवशेन कंटकितः असमसाहसरसेन
अनुसरति यावत्स्तोकान्तरालं तन्नगरं दृष्टं व्यपगततमः
चतुःगोपुरचतुःप्रासादसारं चतुःधवलप्रतोलिद्वारस्फारं
मणिरत्नकांतिकर्तुरितदेहं सितकमलधवलपांडुरितगेहं
॥ घत्ता ॥ तत् तादृशं धनकाञ्चनप्रचुरं दृष्टं कुमारेण वरनगरं
श्रीत् विजनं विच्छायछवि यथा विना नीरेण कमलसरः ॥

(७)

तत् पुरं प्रविशता तेन दृष्टं
तत् न तत्र किमपि यत् न लोचनानां दृष्टं
वार्पाकूपमुग्रमृतसुप्रसन्नवर्णकं
मठविहारदेवकुलैः सुष्ठु तत् रमणीयं
देवमन्दिरेषु तेषु अन्तः पश्यति
सः न तत्र यः कदापि पूजयित्वा प्रेक्षते
सुरभिगन्धपरिमलं प्रसूनेभ्यः स्पृशति

सो ण तित्थु जो करेण गिण्हिरुण वासण
पिक-सालि-धणयं पणट्ठयम्मि ताणण
सो ण तित्थु जो घरम्मि लेवि तं पराणण
सर-वरम्मि पंक-याइ भमिर-भमर-कंदिरे
सो ण तित्थु जो खुडेवि णेइ ताइ मंदिरे
हत्थ-गिज्झ-वर-फलाइ विभणण पिकखण
केण कारणेण को वि तोडिउं ण' भक्खण
पिच्छिरुण पर-धणाइ खुभण ण लुभण
अप्पणम्मि अप्पण वियप्पण सु चित्तण'
“ पुत्ति-चोज्जु' पट्ठणं विचित्त-बंध-बंधयं
वाहि मिच्छ तं जणं' दु-रक्खसेण खट्ठयं
पुत्ति-चोज्जु रा-उलं विचित्त-भंगि-भंगयं
आसि इत्थु जं पहुं ण याणिमो कहं गयं

८३

८८

१. (द.) तोडिउं ण । (गु.) तोडिऊण । २. विकप्पण सु चिन्तए (द.)
विकप्पण चितए (गु.) ३. पुत्तिचोज्जु (द.) पुत्ति चोज्जु (गु.) ४. वाहिमिच्छ-
तं जणं (द.); (गु.) ने कशो सुधारो बताववानो नथी

सः न तत्र यः करेण गृहीत्वा जिघ्रति
पक्वशालिधान्यके प्रनष्टे त्राणाय
सः न तत्र यः गृहे लात्वा तत् आनयति
सरोवरे पंकजानि भ्रमिरभ्रमरकंदिनि
सः न तत्र यः त्रोटयित्वा नयति तानि मंदिरे
हस्तप्राद्यवरफलानि विस्मयेन प्रेक्षते
केन कारणेन कः अपि त्रोटयित्वा न भक्षयति
प्रेक्ष्य परधनानि क्षुभ्यति न लुभ्यति
आत्मनि आत्मने विकल्पते सः चिंतयति
“ आश्चर्यं, पट्ठनं विचित्रबंधबद्धकं
न्याधिना म्लेच्छेन स जनः दुःराक्षसेन जग्धः
आश्चर्यं, राजकुलं विचित्रभंगीभ्रमकं
आसीत् अत्र यः प्रभुः न जानीमः कुत्र गतः

पुत्ति-चोज्जु कारणं ण याणिमो अ-संहमं
एक-मित्तहिं कस्स दिज्जए सु-विभमं ”
॥घत्ता॥ विहुणिय-सिरु भरडक्खिय-लोयणु पइं पइं विभइ
अ-णिमिस-जोअणु
णव-तरु-पल्लव-दल-सोमालउ हिंडइ तित्थु महा-पुरि बालउ ॥९७

(८)

पिक्खइ मंदिरां फलअद्दुग्घाडिय-जाल-गवक्खइ
अद्द-पलोइराइ णं णव-वहु-णयण-कडक्खइ
अह फलहंतरेण दरिसिय-गुज्जंतरे-देसइ
अद्द-पयंधियाइ विलयाण व ऊरु-पएसइ
पिक्खइ आवणां भरियंतर-भंड-समिद्धइ
पयडिय-पण्णयाइ णं णाणि-भउडइ चिंधइ
एक-धणाहिलास-पुरिसाइ व रंधि पलित्तइ
वरइत्त-जुवाणइ णं वहु-कुमारिहु चित्तइ

१०२

आश्चर्यं कारणं न जानीमः असंभ्रमं
एकमात्राय कस्मै दीयते सुविभ्रमं ”
॥घत्ता॥ विधूतशिराः विस्फारितलोचनः पदे पदे विस्मयेन अनिमेषदर्शनः
नवतरुपल्लवदलसुकुमारः हिंडते तत्र महापुरे बालः ॥

(८)

प्रेक्षते मंदिराणि फलकार्धोद्घाटितजालगवाक्षाणि
अर्धप्रलोकिनः यथा नववधूनयनकटाक्षान्
अथ फलकान्तरेण दर्शितगुह्यान्तर्देशान्
अर्धप्रबद्धान् वनितानां यथा ऊरुप्रदेशान्
प्रेक्षते आपणान् भरितान्तर्भाण्डसमृद्धान्
प्रकटितपन्नगानि (पण्यान्) यथा नागिनीमुकुटे चिह्नानि
एकधनाभिलाषान् पुरुषान् इव रंध्रे प्रदीप्तान्
वरयितृयूतः इव श्रेष्ठकुमारीषु (णाम्) चित्तानि (चित्राणि)

जोअसर-विवाय-करणां व जोइय-थंभइ
विहडिय-जेसणां मिहुणाण व सु-रयारंभइ
पिक्खइ गो-उरां परिवज्जिय-गो-पय-मग्गाइ
पासायंतरां पवणुद्धुअ-धवल-धयग्गाइ
जां जणाउलां चिरु आसि महंतर-भवणइ
तां मि णि-ज्जुणां सु-रयं सम्मत्तइ^१ मिहुणइ
जां णिरंतरां चिरु पाणिय-हारिहु तित्थइ
तां वि विहि-वसेण हुअइ^२ णी-सइ सु-दु-त्थइ
॥घत्ता॥ सिय-वंत-णियाणइ णिइवि तहो उम्माहउ अंगइ भरइ
पिक्खंतु णियय-पडिविब-तणु सण्णित्तं सण्णित्तं संचरइ ॥११५

(९)

भमइ कुमार विचित्त-स-रूवे सव्वंगि अरुळेय-भूणं
“ हा विहि पट्ठणु सुट्ठु रवण्णउ किर कज्जेण केण थिउ सुण्णउं
हइ-मग्गु कुल-सील-णिउत्तहिं सोह ण देइ रहिउ वणि-उत्तहिं

१. (द.) सुरवइ सम्मत्तइ (गु.) सुरइ समत्तइ । २. हुअइ ।

योगीश्वरविवादकरणानि इव यौगिक(दृष्ट)स्तंभानि(स्तंभान्)
विघटितनिवसना(नि)न् मिथुनानां इव सुरतारंभान्
प्रेक्षते गोपुरान् परिवर्जितगोपदमार्गान्
प्रासादांतराणि पवनोद्भूतधवलध्वजाग्राणि
यानि जनाकुलानि चिरम् आसन् महत्तराणि भवनानि
तानि अपि निर्व्वनीनि सुरते समाप्ते मिथुनानि
यानि निरंतराणि चिरं पानीयहारिणीनां तोर्थानि
तानि अपि विधिवशेन भूतानि निःशब्दानि सुदुःस्थानि
॥घत्ता॥ श्रीमन्निदानानि दृष्ट्वा तस्य उन्माथः अंगानि भरति
प्रेक्षमाणः निजकतनुप्रतिविंबं शनैः शनैः संचरति ॥

(९)

भ्राम्यति कुमारः विचित्रस्वरूपेण सर्वांगेन आश्चर्यभूतेन
“ हा विधे पट्टनं शोभनं रमणीयं किल कार्येण केन स्थितं शून्यं
आपणमार्गः कुलसीलनियुक्तैः शोभां न ददाति रहितः वणिकपुत्रैः

टिटा-उत्तर्हि विणु टिटउ णं गय-जोवणाउ मयरहुउ
वर-घर-पंगणेहिं आहोयइ सोह ण दिति विवज्जिय-लोयइ
सोवरणइ मि रसोइ-पसइ विणु सज्जणहिं णाई पर-देसइ
॥घत्ता॥ हा किं बहु-वाया-विथरिण आपं दुहिण को ण भरिउ
तं केम पडीवउ संमिलइ जं खय-कालि अंतरिउ ॥ १२३
(१०)

इम दिहु तं पट्टणु वालें खय-कालावसाणु णं कालें
लीलइ परिसक्कंतु महाइउ जस-हण-राय-दुवार पराइउ
राउल-सीह-दुवारइ' पिकखइ दर-वियसंति णाई स-विलक्खा
'दिकखइ णिग्गयाउ गय-सालउ णं कुल-तियउ विणासिय-सील
पिकखइ तुरय-वलत्थ-पसइ पत्थण-भंगाइ व विगयासइ १३८
पिकखइ सहु पंगणउ विचित्तउ चिर-चंदण-छड-कदमि लिच्छउ
पिकखइ कणय-वोदु सिहासणु छत्तु स-चिधु स-चामर-वासणु

१ राउल सीहदुवारहो (द. गु.) २ अहिं दिक्खइ ने बदले पिकख
वांचु वधारे सां छे.

धूतकरैः विना धूतगृहं यथा गतयौवनाः वारवनिताः
वरगृहप्राङ्गणैः आभोगाः शोभां न ददति विवर्जितलोकाः
सोपकरणाः अपि रसवतीप्रदेशाः विना सज्जनैः यथा परदेशाः
॥घत्ता॥ हा किं बहुवाचाविस्तरेण अनेन दुःखेन को न भरितः
तत् कथं प्रतीपं सम्मिलति यत् क्षयकालेन अंतरितं ॥
(१०)

एतादृशं दृष्टं तत् पट्टनं बालेन क्षयकालावसानं यथा कालेन
लीलया परिक्राम्यन् महात्मा यशोधनराजद्वारं परागतः
राजकुलसिंहद्वाराणि प्रेक्षते दर-विकसन्ति यथा सवैलक्ष्याणि
पश्यति निर्गजाः (निर्गताः) गजशालाः यथा कुलस्त्रियः विनाशितशीलाः
प्रेक्षते तुरगपर्यस्तप्रदेशान् प्रार्थनाभंगान् इव विगताशान् (अश्वान्)
प्रेक्षते सर्वं प्रांगणं विचित्रं चिरं चंदनछटाकर्दमेन लिप्तं
प्रेक्षते कनकपीठं सिंहासनं छत्रं सचिवं सचामरवसनं

णि-प्पहु पहु-परिवार-विवज्जिउ हसइ व णाई विलक्खु अ-लज्जिउ
मणि-कंचण-चामरइ णियच्छइ चामर-गाहिणीउ ण उ पिच्छइ
॥घत्ता॥ सह-मंडवि राय-जसो-हणहो पिकिखवि परिसक्कंतु णरु
मुत्ता-हल-माल-मुलुक्कुइहिं रुवइ व थोरंसुवहिं घरु ॥ १३४
(११)

आउह-साल विसाल विसंति चित्त विचित्त परामरिसंति
अग्घाइउ सु-गंधु मय-परिमलु णं पुव्व-क्खिय-सु-क्खिय-महा-फलु
सोउ करिवि नव-कमल-दल-उच्छिण णं णीसासु मुक्कु घर-लच्छिण
तूर-मेरि-दडि-संख-सहासइ वीणालावणि वंस-विसेसइ
“ जस-हण सामि-साल अच्छंतइ’ पुर-पउरालंकार समत्तइ १३९
एवहिं अम्हहिं को वज्जावइ ” थक्कइ मउणु लवविणु णावइ
बहु-विलास-मंदिरइ पईसिवि रइ-हरि भमिवि तवंगि बईसिवि
णिग्गउ भविस-यत्तु अ-विसण्णउ चंद-प्पह-जिण-भवणु पवण्णउ

१. अच्छंतए । (द. गु.)

निष्प्रभं प्रभुपरिवारविवर्जितं हसति इव यथा विलक्षः अलज्जितः
मणिकाञ्चनचामरान् पश्यति चामरग्राहिणीः न तु प्रेक्षते
॥घत्ता॥ सभामंडपे यशोधनराजस्य प्रेक्ष्य परिक्राम्यन्तं नरं
मुक्ताफलमालाझलकृतिभिः रोदिति इव स्थूलाश्रुभिः गृहं ॥

(११)

आयुधशालां विशालां विशता चित्रं विचित्रं परामृशता
आग्रातः सुगंधिः मदपरिमलः यथा पूर्वकृतसुकृतमहाफलं
शोकं कृत्वा नवकमलदलाद्या यथा निःश्वासः मुक्तः गृहलक्ष्म्या
तूरमेरिदडिशंखसहस्राणि वीणालापने वंशविशेषाः
“ यशोधने स्वामिश्रेष्ठे सति पुरप्रवरालंकारे समाप्ते
एतादृशैः अस्माभिः कः वादयति ” तिष्ठन्ति मौनं लात्वा यथा
बहुविलासमंदिराणि प्रविश्य रतिगृहे भ्रान्त्वा मञ्चे उपविश्य
निर्गतः भविष्यदत्तः अविषण्णः चंद्रप्रभजिनभवनं प्रपन्नः

॥घत्ता॥ तं पुणु भवणु णिषवि धवलुत्तुंग-विसालु
वियसिय-वयण-रविदु' मणि परिओसिउ वालु ॥

(१२)

विदु जिणालउ भविस-णरिदि णं णंदीसर-दीउ सुरिदि
पवराराम-गाम-परियंचिउ इंद-णरिद-सुरिदिहि अंचिउ
धवलुत्तुंग-सिहर सु-विसालउ छण-ससि-कंत-कंति-सोमालउ
वर-मणि-किरण-कंति-सोहिलउ सई चितु व दिठ-बद्ध-कडिल
आगम-जुत्ति-पमाण-विहंजिउ मणि-मोत्तिय-पवाल-पह-रंजिउ
बहु-घण-घुसिण-पंकि पडियंकिउ सुह-लक्खण-लक्खण-चच्चंकिउ
अग्गइ कमल-वावि सु-मणोहर णं कामिणि स-च्छाय-पओ-हर
तहि अवयरिवि अंगु पक्खालिवि कमलइ खुडिवि धुषवि अणुमालि
अहि-मुहुं चलिउ धवल-सिय-वाहहो दिदु विवु चंद-प्पह-णाहहो
॥घत्ता॥ परिअंचिवि अंचिवि परम-गुरु अवलोइवि सव्वायरेण
सम-दिट्ठिण सामाइउ करेवि थुइ आढत्त णरेसरेण ॥

१. वयणु रविदु । (द. गु.) २. लक्खणि ।

॥घत्ता॥ तत् पुनः जिनभवनं दृष्ट्वा धवलोत्तुंगविशालं
विकसितवदनारविदः मनसि परितुष्टः बालः ॥

(१२)

दृष्टः जिनालयः भविष्यनरेन्द्रेण यथा नंदीश्वरद्वीपः सुरेन्द्रेण
प्रवरारामग्रामपर्यंचितः इन्द्रनरेन्द्रसुरेन्द्रैः अर्चितः
धवलोत्तुंगशिखरः सुविशालः क्षणशशिकांतकांतिसुकुमारः
वरमणिकिरणकांतिशोभितः स्वयं चित्रं इव दृढबद्धकटिकः
आगमयुक्तिप्रमाणविभक्तः मणिमौक्तिकप्रवालप्रभारंजितः
बहुघनघुसृणपंकेन प्रत्यंकितं शुभलक्षणलक्षणचर्चाकितं
अग्रे कमलवापी सुमनोहरा यथा कामिनी सच्छायपयोधरा
तस्याम् अवतीर्य अंगं प्रक्षाल्य कमलानि त्रोटयित्वा धावित्वा अनुमालि
अभिमुखं चलितः धवलश्रीवाहस्य दृष्टं विवं चंद्रप्रभनाथस्य ।
॥घत्ता॥ पर्यंच्य अर्चित्वा परमगुरुं अवलोक्य सर्वादरेण
समदृष्ट्या सामायिकं कृत्वा स्तुतिः आरब्धा नरेश्वरेण ॥

(१३)

तिलय-दीवंतर-त्थेण चंद-प्पहं संथुअं भविस-यत्तेण चंद-प्पहं
“ भरह-खेत्तम्मि काले चउत्थे जण वट्टमाणम्मि तस्सेय तित्थेसव
सिसिर-कालम्मि उण्हालण पाउसे मत्त-लोयम्मि दस-लक्ख-पुव्वाउसे
जस्स माणं धणूणं दिवड्ढं सयं जेण पत्तं पवित्तं सिवं सासयं
अट्टमं जेण तित्थं पवित्ताइयं जस्स जम्मे ति-लोयम्मि वद्धावियं
जस्स वायाइं भुवण-त्तयं मोइयं केवलेणं ति-लोयं पउज्जोवियं
जेण मिच्छत्त मोहं च णिण्णासियं दिव्व-भासंतरेणं जयं मासियं
जेण लोयस्स लोहत्तणं फेडियं दुट्ठ-कंदप्प-दप्पं च पंचेडियं
अ-प्पमत्ताण भत्ताण संती सया देसिउं दाविया जीव-लोष दया
णाह कज्जेण तेणं मण संथुओ जेण तम्हाण पासं गमं तक्कुओ
देहि अम्हाण माणम्मि काउं दयं अ-क्खयं अ-व्वयं तं महंतं पयं”
॥घत्ता॥ तहि तिलय-दीवि भविसि णमिउं इत्थु काले धण-वइ थुणइ
“अणुणंत-पढंत-सुणंतहं मि देहि भडारा विमल-मइ ॥”

१. (द.) आ प्रमाणे (C हाथप्रतनी) पुष्पिका नोधे छे:—
इय भविसत्तकहाए पयडियधम्मत्थकामसोक्खाए बुद्धधणवालकयाए पंचमि-
फलवण्णणाए भविसत्ततिलकपुरवण्णणो णाम चउत्थो संधीपरिच्छेओ सम्मतो ॥

(१३)

तिलकद्वीपान्तरस्थेन चंद्रप्रभः संस्तुतः भविष्यदत्तेन चंद्रप्रभः
“ भरतक्षेत्रे काले चतुर्थे जगति वर्तमाने तस्यैव तीर्थेश्वरे
शिशिरकाले उष्णकाले प्रावृषि मर्त्यलोके दशलक्षपूर्वायुषि
यस्य मानं धनुषां द्वयं शतं येन प्राप्तं पवित्रं शिवं शाश्वतं
अष्टमं येन तीर्थं पवित्रायितं यस्य जन्मनि त्रिलोके वर्धापितं
यस्य वाचया भुवनत्रयं मोचितं कैवल्येन त्रिलोकं प्रोद्द्योतितं
येन मिथ्यात्वं मोहः च निर्नाशितः दिव्यभाषान्तरेण जगद् भाषितं
येन लोकस्य लोभः विनाशितः दुष्टकंदर्पदर्पः च दलितः
अप्रमत्तानां भक्तानां शान्तिं सदा देशयितुं दर्शिता जीवलोके दया
नाथ कार्येण तेन मया संस्तुतः येन युष्माकं पार्श्वे गच्छामि स्वजनः
देहि अस्मभ्यं माने कृत्वा दयां अक्षयं अव्ययं तत् महत् पदं ”
॥घत्ता॥ तस्मिन् तिलकद्वीपे भविष्येण नतः अस्मिन् काले धनपतिः स्तौति
“ अनुजानद्भ्यः पठद्भ्यः शृण्वद्भ्यः अपि देहि भडारक विमलमतिं ॥

॥ सप्तममुक्तरणम् ॥

[जोह्नु ।]

॥ परमपुण्यास-दोहासमुच्चउ ॥

जे जाया झाणगियइ कम्म-कलंक डहेवि
णिच्च निरंजण णाणमय ते परमपु णमेवि ॥ १ ॥
ते हउ वंदउ सिद्ध-गण अउत्ति^१ जे वि हवत
परम-समाहि-महगियइ कम्मिधणइ हुणंत ॥ २ ॥
जे परमपु णियंति मुणि परम-समाहि धरेवि ५
परमाणंदह कारणिण तिण्णि वि ते वि णमेवि ॥ ३ ॥
भावि पणविवि पंच-गुरु सिरि-जोह्नु जि णाउ^३
भट्ट-पहा-यरि विण्णविउ^४ विमलु करेविणु भाउ ॥ ४ ॥

१. तेहउ । २. अत्याह । ३. जिणाउ । ४. विण्णयउ ।

॥ योगीन्द्रः ॥

॥ परमात्मप्रकाश-दोहा-समुच्चयः ॥

ये जाताः ध्यानाग्निना कर्मकलंकान् दग्ध्वा
नित्याः निरञ्जनाः ज्ञानमयाः तान् परमात्मनः नत्वा ॥१॥
तानहं वन्दे सिद्धगणान् तिष्ठन्ति ये अपि भवन्तः
परमसमाधिमहाग्निना कर्मेन्धनानि जुहन्तः ॥२॥
य परमात्मानं पश्यन्ति मुनयः परमसमाधिं धृत्वा
परमानंदस्य कारणेन त्रीनपि तानपि नत्वा ॥३॥
भावेन प्रणम्य पञ्चगुरून् श्रीयोगीन्द्रः एव नाम
भट्टप्रभाकरेण विज्ञातः विमलं कृत्वा भावम् ॥४॥

जोह्नु]

१२१

“ गउ संसारि वसंताहं सामिय कालु अणंतु
पर मइं किं पि न पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु ॥ ५ ॥
चउ-गइ-दुक्खहं तत्ताहं जो परमपुउ को इ
चउ-गइ-दुक्ख-विणास-यरु कहहु पसापं सो वि” ॥ ६ ॥
“ पुण पुण पणविवि पंच-गुरु भावि चित्ति धरेवि
भट्ट-पहा-यरि निसुणि तुहुं अप्पा ति-विहु कहेवि ॥ ७ ॥
मूहु विक्खणु वंभु पर अप्पा ति-विहु हवेइ १५
देहु जि अप्पा जो मुणइ सो जणु मूहु हवेइ ॥ ८ ॥
देह-विभिण्णउ^१ णाण-मउ जो परमपु णिइ
परम-समाहि-परिट्ठियउ पंडिउ सो जि हवेइ ॥ ९ ॥
ति-हुयण-वंदिउ सिद्धि-गउ हरि-हर झायहि जो जि
लक्खु अ-लक्खे धरिवि थिरु मुणि परमपुउ सो जि ॥१०॥
वेयहि सत्थहि इंदियहि जो जिय मुणहु ण जाइ
णिम्मल-झाणह जो विसउ सो परमपु अणाइ ॥ ११ ॥

१. विभण्णउ ।

“ गतः संसारे वसतां स्वामिन् कालः अनन्तः
परं मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महत् ॥५॥
चतुर्गतिदुःखैः तप्तानां यः परमात्मा कोऽपि
चतुर्गतिदुःखविनाशकरः कथयत प्रसादेन तम् अपि” ॥६॥
पुनः पुनः प्रणम्य पंचगुरून् भावेन चित्ते धृत्वा
भट्टप्रभाकर निशृणु त्वं आत्मानं त्रिविधं कथयामि ॥७॥
मूढः विचक्षणः ब्रह्म परं आत्मा त्रिविधः भवति
देहमेव आत्मानं यः मनुते सः जनः मूढः भवति ॥८॥
देहविभिन्नं ज्ञानमयं यः परमात्मानं पश्यति
परमसमाधिपरिस्थितः पण्डितः स एव भवति ॥९॥
त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं हरिहरौ ध्यायतः यम् एव
लक्ष्यम् अलक्ष्येण धृत्वा स्थिरं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥१०॥
वेदैः शालैः इन्द्रियैः यः जीव, मंतुं न याति
निर्मलध्यानस्य यो विषयः स परमात्मा अनादिः ॥११॥

केवल-दंसण-णाणमउ केवल-सुख-सहाउ
 केवल-वीरिउ सो मुणहि जो जि परावरु भाउ ॥ १२ ॥
 जेहउ णिम्मलु णाणमउ सिद्धिहि णिवसइ देउ
 तेहउ णिवसइ वंभु पर देहहं मं करि मेउ ॥ १३ ॥
 जें दिट्ठि तुहंति लहु कम्मइ पुव-कियाइ
 सो पर जाणहि जोइया देहि वसंतु ण काइ ॥ १४ ॥
 अ-मणु अ-णिदिउ णाणमउ मुत्ति-विरहिउ चि-मित्तु
 अप्पा इंदिय-विसउ ण वि लक्खणु एहु णिरुत्तु ॥ १५ ॥
 भव-तणु-भोय-विरत्त-मणु जो अप्पा झाएइ
 तासु गुरुक्की वेल्लडी संसारिणि तुहइ ॥ १६ ॥
 देहा-देवलि जो वसइ देउ अणाइ अणंतु
 केवल-णाण-फुरंत-तणु सो परमपु णिभंतु ॥ १७ ॥
 देहे वसंतु वि ण वि छिवइ णियमें देहु जि जो जि
 देहि छिप्पइ जो जि ण वि मुणि परमपु सो जि ॥ १८ ॥

केवलदर्शनज्ञानमयः यो केवलसौख्यस्वभावः
 केवलवीर्यस्तं मनुष्य यः एव परापरो भावः ॥१२॥
 यादृशः निर्मलः ज्ञानमयः सिद्धौ निवसति देवः
 तादृग् निवसति ब्रह्म परं देहे मा कुरु भेदम् ॥१३॥
 येन दृष्टेन वृत्त्यंति लघु कर्माणि पूर्वकृतानि
 तं परं जानासि योगिन् देहे वसंतं न किम् ॥ १४ ॥
 अमनस्कः अनिन्द्रियः ज्ञानमयः मूर्तिविरहितः चिन्मात्रः
 आत्मा इन्द्रियविषयः नापि लक्षणं इदं निरुक्तम् ॥१५॥
 भवतनुभोगविरक्तमनाः यः आत्मानं ध्यायति
 तस्य गुर्वी वल्ली सांसारिकी वृत्त्यति ॥१६॥
 देहदेवकुले यः वसति देवः अनादिः अनंतः
 केवलज्ञानस्फुरिततनुः सः परमात्मा निर्भीतः ॥१७॥
 देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहं एव यः एव
 देहेन स्पृश्यते यः एव नापि मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥१८॥

जो सम-भाव-परिद्वियहं जोइहि को इ फुरेइ
 परमाणंदु जणंतु फुडु सो परमपु हवेइ ॥ १९ ॥
 गयणि अणंति जि एक उडु जेहउ भुअणु विहाइ
 मुक्कहं जसु पए विवियउ सो परमपु अणाइ ॥ २० ॥
 जसु अब्भंतरि जगु वसइ जग अब्भंतरि जो जि
 जगि जि वसंतु वि जगु जि ण वि मुणि परमपु सो जि ॥ २१ ॥
 देहि वसंतु वि हरि-हर वि जं अज्ज वि ण मुणंति
 परम-समाहि-तवेण विणु सो परमपु भणंति ॥ २२ ॥
 अप्पा अप्पु जि पर जि पर अप्पा पर जि ण होइ ४५
 पर जि क्याइ वि अप्पु ण वि णियमि पभणहि जोइ ॥ २३ ॥
 ण वि उप्पज्जइ ण वि मरइ वंभु ण मोक्खु करेइ
 जिउ परमत्थे जोइया जिण-वरु एउ भणेइ ॥ २४ ॥
 कम्महं केरा भावडा अणु अ-चेयणु दवु
 'अप्प-सहावहं भिणु जिय णियमि बुज्झहि सवु ॥ २५ ॥ ५०

१. जीवसहावहं ।

यः समभावपरिस्थितानाम् योगिनां कश्चित् स्फुरति
 परमानन्दं जनयन् स्फुटं स परमात्मा भवति ॥१९॥
 गगने अनंते अपि एकं उडु यथा भुवनं विभाति
 मुक्तस्य यस्य पदे विम्बितः स परमात्मा अनादिः ॥२०॥
 यस्य अभ्यंतरे जगत् वसति जगतः अभ्यंतरे य एव
 जगति वसन् अपि जगत् एव नापि मनुष्य परमात्मानं तमेव ॥२१॥
 देहे वसन्तमपि हरिहरौ अपि यं अद्यापि न जानीतः
 परमसमाधितपसा विना तं परमात्मानं भणन्ति ॥२२॥
 आत्मा आत्मा एव परः एव परः आत्मा परः एव न भवति
 परः एव कदाचिद् अपि आत्मा नैव नियमेन प्रभणन्ति योगिनः ॥२३॥
 नापि उत्पद्यते नापि म्रियते बंधं न मोक्षं करोति
 जीवः परमार्थेन योगिन् जिनवरः एवं भणति ॥२४॥
 कर्मणां संबन्धिनः भावाः अन्यद् अचेतन द्रव्यम्
 आत्मस्वभावाद् भिन्नं जीव, नियमेन बोध सर्वम् ॥२५॥

अप्पा मेल्लिवि णाणमउ अण्णु परायउ भाउ
 सो छंडेविणु जीव तुहुं भावहि अप्प-सहाउ ॥ २६ ॥
 अण्णि अप्पु मुणंतु जिउ सम्मा-दिट्ठि हवेइ
 सम्मा-इट्ठिउ जीवडउ लहु कम्मइ मुच्चेइ ॥ २७ ॥
 जणणी जणणु वि कंत घरु पुत्तु वि मित्तु वि दव्वु ५५
 माया-जालु वि अप्पणउं मूढउ मण्णइ सव्वु ॥ २८ ॥
 दुक्खहं कारणि जे विसय ते सुह-हेउ रमेइ
 मिच्छा-इट्ठिउ जीवडउ इत्थु ण काइं करेइ ॥ २९ ॥
 कालु लहेविणु जोइया जिमु जिमु मोहु गलेइ
 तिमु तिमु दंसणु लहइ जिउ णियमें अप्पु मुणेइ ॥ ३० ॥ ६०
 जोइय अप्पे जाणिण जगु जाणियउ हवेइ
 अप्पहं केरइ भावडइ विविउ जेण वसेइ ॥ ३१ ॥
 अप्पु पयासइ अप्पु परु जिम अंवरि रवि-राउ
 जोइय इत्थु म भंति करि इहउ वत्थु-सहाउ ॥ ३२ ॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं अन्यः परकीयः भावः
 तं त्यक्त्वा जीव त्वं भावय आत्मस्वभावम् ॥ २६ ॥
 आत्मनाऽऽत्मानं जानन् जीवः सम्यग्दृष्टिर्भवति
 सम्यग्दृष्टिकः जीवः लघु कर्मणा मुच्यते ॥ २७ ॥
 जननी जनकः अपि कांता गृहं पुत्रोऽपि मित्रमपि द्रव्यं
 मायाजालमपि आत्मनः मूढो मन्यते सर्वं ॥ २८ ॥
 दुःखस्य कारणे ये विषयाः तान् सुखहेतून् रमते
 मिथ्यादृष्टिः जीवः अत्र न किं करोति ॥ २९ ॥
 कालं लब्ध्वा योगिन् यथा यथा मोहो गलति
 तथा तथा दर्शनं लभते जीवः नियमेन आत्मानं मनुते ॥ ३० ॥
 योगिन् आत्मना ज्ञातेन जगत् ज्ञातं भवति
 आत्मनः संबंधिनि भावे विवितं येन वसति ॥ ३१ ॥
 आत्मा प्रकाशयत्यात्मानं परं यथा अम्बरे रविराजः
 योगिन् अत्र मा भ्रान्ति कुरु एतादृशः वस्तुस्वभावः ॥ ३२ ॥

तारा-यणु जल्लि विवियउ णिम्मलि दीसइ जेम ६५
 अप्पण णिम्मलि विवियउ लोयालोउ वि तेम ॥ ३३ ॥
 अप्पा णाणु मुणेहि तुहुं जो जाणइ अप्पाणु
 जीव-पणसहिं तित्तिडउ णाणें गयण-पवाणु ॥ ३४ ॥
 जइ णिविसद्धु वि कु वि करइ परमपणइ अणुराउ
 अग्नि-कणी जिव कट्ट-गिरि डहइ असेसु वि पाउ ॥ ३५ ॥ ७०
 मिल्लिवि सयल अवक्खडी जिय णिच्चित्तउ होइ
 चित्तु णिवेसहि परम-पइ देउ णिरंजणु जोइ ॥ ३६ ॥
 जं सिव-दंसणि परम-सुहु पावहि ज्ञाणु करंतु
 तं सुहु भुवणि वि अत्थि ण वि मेल्लिवि देउ अणंतु ॥ ३७ ॥
 जोइय णिय-मणि णिम्मलण पर दीसइ सिउ संतु ७५
 अंबरि णिम्मलि घण-रहिण भाणु जि जेम फुरंतु ॥ ३८ ॥
 रापं रंगिण हियवडइ देउ ण दीसइ संतु
 दप्पणि मइलइ विवु जिम इहउ जाणि णिभंतु ॥ ३९ ॥

तारागणः जले विवितः निर्मले दृश्यते यथा
 आत्मनि निर्मले विवितं लोकालोकमपि तथा ॥ ३३ ॥
 आत्मानं ज्ञानं मन्यस्व त्वं यः जानाति आत्मानं
 जीवप्रदेशैः तावन्मात्रं ज्ञानेन गगनप्रमाणम् ॥ ३४ ॥
 यदि निमेषार्धमपि कोऽपि करोति परमात्मनि अनुरागं
 अग्निकणिका यथा काष्ठगिरिं दहति अशेषमपि पापम् ॥ ३५ ॥
 मुक्त्वा सकलां चिन्तां जीव निश्चिन्तो भूत्वा
 चित्तं निवेशय परमपदे देवं निरञ्जनं पश्य ॥ ३६ ॥
 यच्छिवदर्शने परमसुखं प्राप्नोषि ध्यानं कुर्वन्
 तत्सुखं भुवनेऽप्यस्ति नैव मुक्त्वा देवमनन्तम् ॥ ३७ ॥
 योगिन् निजमनसि निर्मले परः दृश्यते शिवः शान्तः
 अंबरे निर्मले घनरहिते भानुरेव यथा स्फुरन् ॥ ३८ ॥
 रागेन रञ्जिते हृदये देवो न दृश्यते शान्तः
 दर्पणे मलिने बिंबं यथा पवं जानीहि निभ्रान्तं ॥ ३९ ॥

जसु हिरण्यच्छिद्रियवडण तसु णवि बंधु वियारि
 एकहिं केम समंति वड बे खंडा पडियारि ॥ ४० ॥ ८०
 णिय-मणि निम्मलि णाणियहं णिवसइ देउ अणाइ
 हंसा सरवरि लीणु जिम महु एहउ पडिहाइ ॥ ४१ ॥
 देउ ण देउलि ण वि सिलण ण वि लिप्पइ ण वि चित्ति
 अखउ णिरंजणु णाणमउ सिउ संठिउ सम-चित्ति ॥ ४२ ॥
 मणु मिलियउ परमेसरहं परमेसर वि मणस्स ८५
 वीहि वि सम-रसिहवाहं पुज्ज चडावउं कस्स ॥ ४३ ॥
 जेण णिरंजणि मणु धरिउ विसय-कसायहिं जंतु
 मोक्खहं कारणु एत्तउउ अणु ण तंतु ण मंतु ॥ ४४ ॥
 उत्तमु सुक्खु ण देइ जइ उत्तमु मुक्खु ण होइ
 तो किं इच्छहिं बंधणहिं बद्धा पसुय वि सो इ ॥ ४५ ॥ ९०
 अणु जइ जगह जि अहिय-यरु गुण-गणु तासु ण होइ
 तो तइ-लोउ वि किं धरइ णिय-सिर उपपरि सो इ ॥ ४६ ॥

यस्य हरिणाक्षी हृदये तस्य नापि ब्रह्म विचारय
 एकस्मिन् कथं सम्मातः मूढ द्वौ खड्गौ प्रत्याकारे ॥ ४० ॥
 निजमनसि निर्मले ज्ञानिनां निवसति देवः अनादिः
 हंसः सरोवरे लीनः यथा मम ईदृशं प्रतिभाति ॥ ४१ ॥
 देवो न देवकुले नापि शिलायां नापि लेप्ये नापि चित्र
 अक्षयः निरञ्जनः ज्ञानमयः शिवः संस्थितः समचित्ते ॥ ४२ ॥
 मनः मिलितं परमेश्वरस्य परमेश्वरः अपि मनसः
 द्वयोरपि समरसीभूतयोः पूजां समारोपयामि कस्य ॥ ४३ ॥
 येन निरञ्जने मनः धृतं विषयकपायेषु गच्छतु
 मोक्षस्य कारणं एतावद् अन्यः न तन्त्रः न मन्त्रः ॥ ४४ ॥
 उत्तमं सुखं न ददाति यदि उत्तमो मोक्षो न भवति
 ततः किमिच्छन्ति बन्धनैः बद्धाः पशवः अपि तमेव ॥ ४५ ॥
 पुनः यदि जगतोऽपि अधिकतरः गुणगणः तस्य न भवति
 ततः त्रिलोक्यपि किं धरति निजशिरसः उपरि तमेव ॥ ४६ ॥

हरि-हर-बभु वि जिण-वर वि मुणि-वर-विद वि भव्व
 परम-णिरंजणि मणु धरिवि मुक्खु जि ज्ञायहि सव्व ॥ ४७ ॥
 जीवहं सो पर मुक्खु मुणि जो परम-प्य-लाहु ९५
 कम्म-कलंक-विमुक्काहं णाणिय वोळहिं साहु ॥ ४८ ॥
 जेण कसाय हवंति मणि सो जिय मिलहि मोहु
 मोह-कसाय-विवज्जिउ पर पावहिं सम-बोहु ॥ ४९ ॥
 तत्तातत्तु मुणेवि मणि जे थक्का सम-भावि
 ते पर सुहिया इत्थु जगि जिहं रइ अप्प-सहावि ॥ ५० ॥
 विणिण वि दोस हवंति तसु जो सम-भाउ करेइ
 बंधु जि णिहणइ अप्पणउ अणु जगु गहिउ करेइ ॥ ५१ ॥
 जा णिसि सयलहं देहियहं जोगिउ तहिं जग्गेइ
 जहिं पुणु जग्गइ सयलु जगु सा णिसि मुणिवि सुवेइ ॥ ५२ ॥
 मं पुणु पुण्णइं भल्लइं णाणिय ताइं भणंति
 जीवहं रज्जइं देवि लहु दुक्खइं जाइं जणंति ॥ ५३ ॥

हरिहरब्रह्माणोऽपि जिनवरा अपि मुनिवरवृन्दान्यपि भग्याः
 परमनिरञ्जने मनो धृत्वा मोक्षमेव ध्यायन्ति सर्वे ॥ ४७ ॥
 जीवानां तं परं मोक्षं मन्यस्व यः परमात्मलाभः
 कर्मकलंकविमुक्तान् ज्ञानिनः ब्रुवन्ति साधवः ॥ ४८ ॥
 येन कषायाः भवन्ति मनसि तं जीव मुञ्च मोहम्
 मोहकषायविवर्जितः परं प्राप्नोषि समबोधः ॥ ४९ ॥
 तत्त्वातत्त्वं मत्वा मनसि ये स्थिताः समभावे
 ते परं सुखिताः अत्र जगति येषां रतिः आत्मस्वभावे ॥ ५० ॥
 द्वौ अपि दोषौ भवतः तस्य यः समभावं करोति
 बन्धमेव निहन्ति आत्मीयं पुनः जगत् ग्रथिलं करोति ॥ ५१ ॥
 या निशा सफलानां देहिनां यागी तस्यां जागर्ति
 यस्मिन् पुनः जागर्ति सकलं जगत् तां निशां मत्वा स्वपिति ॥ ५२ ॥
 मा पुनः पुण्यानि भद्राणि ज्ञानिनः तानि भणंति
 जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु दुःखानि यानि जनयन्ति ॥ ५३ ॥

सिद्धिहि केरा पंथडा भाउ विसुद्धउ एककु
जो तसु भावह मुणि चलइ सो किम होइ विमुक्कु ॥ ५४ ॥
देउ निरंजणु इउं भणइ णाणि मुक्खु ण भंति
णाण-विहीणा जीवडा चिरु संसारु भमंति ॥ ५५ ॥
णाण-विहीणहं मोक्ख-पउ जीव म कासु वि जोइ
बहुपं सलिलि विरोलियइं करु चोप्पडउ ण होइ ॥ ५६ ॥
तं णिय-णाणु जि होइ ण वि जेण पवडुइ राउ
दिण-यर-किरणहं पुरउ जिय किं विलसइ तम-राउ ॥ ५७ ॥
अप्पा मिलिहि णाण-मउ चित्ति ण लग्गइ अण्णु
मरगउ जे परियाणियउ तहुं कच्चै कउ गण्णु ॥ ५८ ॥
णाणिहि मूढहं मुणि-वरहं अंतरु होइ महंतु
देहु जु मिलइ णाणियउं जीवहं भिण्णु मुणंतु ॥ ५९ ॥
लेणहं इच्छइ मूढु पर भुवणु वि एहु अ-सेसु
बहु-विह-धम्म-मिसेण जिय दोहि मि एहु विसेसु ॥ ६० ॥

सिद्धेः संबन्धो पन्थाः भावः विशुद्धः एकः

यः तस्माद् भावान्मुनिश्चलति स कथं भवति विमुक्तः ॥ ५४ ॥
देवः निरञ्जनः एवं भणति ज्ञानेन मोक्षो न भ्रान्तिः
ज्ञानविहीनाः जीवाः चिरं संसारं भ्रमन्ति ॥ ५५ ॥
ज्ञानविहीनस्य मोक्षपदं जीव मा कस्यापि पश्य
बहुना सलिलविलोडितेन करः चिक्रणो न भवति ॥ ५६ ॥
तन्निजज्ञानमेव भवति नापि येन प्रवर्धते रागः
दिनकरकिरणानां पुरतः जीव किं विलसति तमोरागः ॥ ५७ ॥
आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं चित्ते न लगति अन्यत्
मरुतः येन परिज्ञातः तस्य काचेन किं गण्यं ॥ ५८ ॥
ज्ञानिनां मूढानां मुनिवराणां अंतरं भवति महत्
देहमपि मुञ्चति ज्ञानी जीवाद्भिन्नं मन्यमानः ॥ ५९ ॥
लातुमिच्छति मूढः परं भुवनमप्येतदशेषं
बहुविधधर्मभिषेज जीव द्वयोः अपि एषः विशेषः ॥ ६० ॥

भल्लाहं वि णासंति गुण जह संसग्गु खलेहिं
वइसाणरु लोहहं मिलिउ तें पिट्ठियइ घणेहिं ॥ ६१ ॥
तलि अहिरणि वरि घण-वडणु संडस्सय लुचोडु
लोहइं लग्गिहि हुय-वहहं पिक्खु पडंतउ तोडु ॥ ६२ ॥
जोइय णेहु परिचयहि णेहु ण भल्लउ होइ ॥ ६३ ॥
णेहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ ॥ ६४ ॥
धधइ पडियउ सयलु जगु कम्मइं करइ अ-याणु
मोक्खहं कारणु एककु खणु ण वि चितइ अप्पाणु ॥ ६५ ॥
जीव वधंतहं णरय-गइ अ-भय-पदाने सग्गु
वे पइ जवला दरिसिया जहिं भावइ तहिं लग्गु ॥ ६६ ॥ १३०
जे दिट्ठा सूरुग्गमणि ते अत्थवणि ण दिट्ठ
तें कारणि वड धम्मु करि धणि जोव्वणि कउ तिट्ठ ॥ ६६ ॥
विसय-सुहइं वे दिवहडा पुणु दुक्खह परिवाडि
भुल्लउ जीव म वाहि तुहुं अप्पण खंधि कुहाडि ॥ ६७ ॥

भद्राणामपि नश्यति गुणाः येषां संसर्गः खलैः

वैश्वानरो लोहेन मिलितः तेन अभिहन्यते मुद्गरैः ॥ ६१ ॥
तले अधिकरणी उपरि घनपतनं संदंशककर्षणं
लोहं लगित्वा हुतवहाय प्रेक्षस्व पतन्तं त्रोटनम् ॥ ६२ ॥
योगिन् स्नेहं परित्यज स्नेहो न भद्रो भवति
स्नेहासक्तं सकलं जगत् दुःखं सहमानं पश्य ॥ ६३ ॥
प्रवृत्तौ पतितं जगत् कर्माणि करोति अज्ञानं
मोक्षस्य कारणं एकं क्षणं नैव चिन्तयति आत्मानम् ॥ ६४ ॥
जीवं धनतां नरकगतिः अभयप्रदानेन स्वर्गः
द्वौ पन्थानौ समीपस्थौ दर्शितौ यत्र रोचते तत्र लग ॥ ६५ ॥
ये दृष्टाः सूर्योद्गमने ते अस्तमने न दृष्टाः
तेन कारणेन मूर्ख धर्मं कुरु धने यौवने का स्थितिः ॥ ६६ ॥
विषयसुखानि द्वौ दिवसौ पुनः दुःखानां परिपाटी
भ्रातः जीव मा वाह्य त्वं आत्मनः स्कंधे कुठारम् ॥ ६७ ॥

संता विसय जु परिहरइ बलि किज्जउं हउं तासु ॥ ६८ ॥
 सो दइवेण जि मुंडियउ सीसु खडिलउ जासु ॥ ६८ ॥
 पंचहं नायकु वसि करहु जेण हौंति वसि अण्ण
 मूल विणट्टइ तरुवरहं अवसइ सुकहिं पण्ण ॥ ६९ ॥
 कालु अणाइ अणाइ जिउ भव-सायरु वि अणंतु
 जीवि विणिण ण पत्ताइ जिणु सामिउ सम्मत्तु ॥ ७० ॥
 बलि किउ माणुस-जम्मडा देक्खंतहं पर सारु
 जइ उट्ठमइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥ ७१ ॥
 उव्वलि चोप्पडि चिट्ठ करि देहि सुमिटाहार
 देहहं सयल गिरत्थ गय जिमु दुज्जणि उवयार ॥ ७२ ॥
 विसय-कसायहिं मण-सलिलु ण वि डहुलिज्जइ जासु
 अप्पा णिम्मलु होइ लहु वढ पच्चक्खु वि तासु ॥ ७३ ॥
 नास-विणिग्गउ सासडा अंवरि जेत्यु विलाइ
 तुट्ठइ मोहु तडत्ति तहिं मणु अत्थवणहं जाइ ॥ ७४ ॥

सतः विषयान् यः परिहरति बलिं कुर्या अहं तस्य
 सः दैवेन एव मुण्डितः शीर्षं खल्वाटं यस्य ॥ ६८ ॥
 पंचानां नायकं वशं कुरुत येन भवंति वशं अन्यानि
 मूले विनष्टे तरुवरस्य अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥ ६९ ॥
 कालः अनादिः अनादिः जीवः भवसागरः अपि अनन्तः ।
 जीवेन द्वे न प्राप्ते जिनः स्वामी सम्यक्त्वम् ॥ ७० ॥
 बलिः कृतः मनुष्यजन्म पश्यतां परं सारं
 यदि अवष्टभ्यते ततः कुप्यते अथ दह्यते ततः क्षारः ॥ ७१ ॥
 उद्वर्तय प्रक्षय चेष्टां कुरु देहि सुमिटाहारं
 देहस्य सकलं निरर्थं गतं यथा दुर्जने उपकारः ॥ ७२ ॥
 विषयकषायैः मनःसलिलं नैव क्षुभ्यते यस्य
 आत्मा निर्मलो भवति लघु बाल प्रत्यक्षोऽपि तस्य ॥ ७३ ॥
 नासाविनिर्गतः उच्छवासः अंबरे यत्र विलीयते
 त्रुट्यति मोहः झटिति तत्र मनः अस्तमनं याति ॥ ७४ ॥

॥ अष्टममुद्धरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ दोहा-पाहुडु ॥

गुरु दिण-यरु गुरु हिम-किरणु गुरु दीवउ गुरु देउ
 अप्पहं परहं परंपरहं जो दरिसावइ भेउ ॥ १ ॥
 आभुंजंता विसय-सुहु जे ण वि हियइ धरंति
 ते सासय-सुहु लहु लहहिं जिण-वर एम भणंति ॥ २ ॥
 ण वि भुंजंता विसय-सुहु हियडइ भाउ धरंति
 सालिसिथु जिम बप्पुडउ णर णरयहं णिवडंति ॥ ३ ॥
 वरु विसु विस-हरु वरु जलणु वरु सेविउ वण-वासु
 णउ जिण-धम्म-परम्मुहउ मिच्छत्तिय-सह-वासु ॥ ४ ॥
 जसु मणि णाणु ण विप्फुरइ कम्मह हेउ करंतु
 सो मुणि पावइ सुक्खु ण वि सयलइ सत्थ मुणंतु ॥ ५ ॥ १०
 अप्पा केवल-णाणमउ हियडइ णिवसइ जासु
 ति-हुयणि अत्थइ मोक्कलउ पाउ ण लग्गइ तासु ॥ ६ ॥

[योगीन्द्रः ।]

॥ दोहाप्राभृतम् ॥

गुरुः दिनकरः गुरुः हिमकिरणः गुरुः दीपकः गुरुः देवः
 आत्मनः परस्य परंपरायाः यः दर्शयति भेदम् ॥ १ ॥
 आभुञ्जानाः विषयसुखं ये नापि हृदये धरन्ति
 ते शाश्वतसुखं लघु लभन्ते जिनवराः एवं भणन्ति ॥ २ ॥
 नापि भुञ्जानाः विषयसुखं हृदये भावं धरन्ति
 शालिसिक्थः इव वराकः नराः नरकेषु निपतन्ति ॥ ३ ॥
 वरं विषं विषधरः वरं ज्वलनः वरं सेवितः वनवासः
 न तु जिनधर्मपराङ्मुखः मिथ्यात्विसहवासः ॥ ४ ॥
 यस्य मनसि ज्ञानं न बिस्फुरति कर्मणां हेतुं कुर्वन्
 सः मुनिः प्राप्नोति सौख्यं नापि सकलानि शास्त्राणि वदन्ति ॥ ५ ॥
 आत्मा केवलज्ञानमयः हृदये निवसति यस्य
 त्रिभुवने अस्ति मुक्तः पापं न लगति तस्य ॥ ६ ॥

अप्पा दंसण-णाणमउ सयलु वि अण्णु पयालु
 इम जाणेविणु जोइयहो छंडहु माया-जालु ॥ ७ ॥
 बहुयइं पढियइं मूढ पर तालु सुकइ जेण ॥ ८ ॥
 एककु जि अक्खरु तं पढहु सिव-पुरि गम्मइ जेण ॥ ९ ॥
 तोडिवि सयल वियप्पडा अप्पहं मणु वि धरेहि
 सोक्खु निरंतरु तहिं लहहिं लहु संसारु तरेहि ॥ १० ॥
 तित्थहिं तित्थ भमेहि वढ धोयउ चम्मु जलेण
 एहु मणु किमु धोएसि तुहुं मइलउ पाव-मलेण ॥ १० ॥ २०
 अप्पा-परहं ण मेलयउ आवागमणु ण भग्गु
 तुस कंडंतहं कालु गउ तंदुलु हत्थि ण लग्गु ॥ ११ ॥
 इंदिय-विसय चएवि वढ करि मोहह परिचाउ
 अणु-दिणु झायहि परम-पउ तो एहुउ ववसाउ ॥ १२ ॥
 वाद-विवादा जे करहिं जाहिं ण फिट्ठिय भंति
 जे अत्ता गउपावियइ ते गुप्पंत भवंति ॥ १३ ॥

आत्मा दर्शनज्ञानमयः सकलमप्यन्यत् प्रजालं
 इति ज्ञात्वा योगिन् त्यज मायाजालं ॥ ७ ॥
 बहुना पठितेन मूढ परं तालु शुष्यति येन
 एकमेवाक्षरं तत् पठ शिवपुरी गम्यते येन ॥ ८ ॥
 त्रोटयित्वा सकलान् विकल्पान् आत्मनि मनः अपि धरेः
 सौख्यं निरंतरं तत्र लभेथाः लघु संसारं तरेः ॥ ९ ॥
 तीर्थेभ्यः तीर्थानि भ्राम्येः मूर्ख धौतं चर्म जलेन
 एतद् मनः कथं भावसि त्वं मलिनं पापमलेन ॥ १० ॥
 आत्मपरयोर्न मेलकः गमनागमनं न भग्नं
 तुषं कंडयतः कालः गतः तण्डुलः हस्ते न लग्नः ॥ ११ ॥
 इन्द्रियविषयान् त्यक्त्वा मूर्ख कुरु मोहस्य परित्यागं
 अनुदिनं ध्याय परमपदं ततः एषः व्यवसायः ॥ १२ ॥
 वादविवादान् ये कुर्वन्ति येषां न स्फोटिता भ्रान्तिः ।
 ये आत्मानं खलु गोपायन्ति ते गुप्यमानाः भवन्ति ॥ १३ ॥

॥ नवममुद्गरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ सावयायार ॥

अरहंतु वि दोसहिं रहिउ जालु वि केवल-णाणु
 णाण-मुणिय-काल-त्तयहु वयणु वि तस्स पमाणु ॥ १ ॥
 तं पायडु जिण-वर-वयणु गुरु-उवएसं होइ
 अंधारइ विणु दीवइण अह-व किं पिच्छइ कोइ ॥ २ ॥
 संजमु सीलु सउच्च तउ जसु सूरिहिं गुरु सोइ ॥ ३ ॥
 दाह-छेय-कस-घाय-खमु उत्तमु कंचणु होइ ॥ ४ ॥
 मग्गइ गुरु-उवएसियइं णर सिव-पट्टणि जंति
 तिं विणु वग्गह वण-यरहं चोरहं पिडि विपडंति ॥ ५ ॥
 मज्जु मंसु महु परिहरहिं करि पंचुवर दूरि
 आयहं अंतरि अट्टहं मि तस उप्पज्जइ भूरि ॥ ६ ॥

[योगीन्द्रः ।]

॥ श्रावकाचारः ॥

अहंन् अपि दोषैः रहितः यस्य पुनः केवलज्ञानं
 ज्ञानज्ञातकालत्रयस्य वचनमपि तस्य प्रमाणम् ॥ १ ॥
 तत्प्रकटं जिनवरवचनं गुरूपदेशेन भवति ।
 अन्धकारे विना दीपकेन अथवा किं प्रेक्षते कोऽपि ॥ २ ॥
 संयमः शीलं शौचं तपः यस्य सूरः गुरुः सोऽपि
 दाहच्छेदकषघातक्षमं उत्तमं काञ्चनं भवति ॥ ३ ॥
 मार्गेण गुरूपदिष्टेन नराः शिवपट्टनं गच्छन्ति
 तेन विना व्याघ्राणां वनचराणां चौराणां पिण्डे विपतन्ति ॥ ४ ॥
 मद्यं मांसं मधु परिहर कुरु पञ्चोदुम्बरं दूरे
 एतेषाम् अन्तरे अष्टानाम् त्रसाः उत्पद्यन्ते भूरि ॥ ५ ॥

महु आसायउ थोखउ वि णासइ पुणु बहुत्तु
 वइसाणरहं तिडिक्कउ वि काणणु डइइ महंतु ॥ ६ ॥
 वसणइ तावइ छंडु जिया परिहर वसणासत्ति
 सुक्कहं संसर्गे हरिया पेक्खहं तरु डज्झंति ॥ ७ ॥
 भोगहं करहि पमाणु जिय इंदिय म करि स-वप्प
 हुंति ण भल्ला पोसिया दुद्धं काला सप्प ॥ ८ ॥
 सण्णासेण मरंतयहं लब्भइ इच्छिय-लद्धि
 इत्थु ण कायउ भंति करि जहिं साहसु तहिं सिद्धि ॥ ९ ॥
 पत्तहं जिण-उवषसियहं तिहि मि देइ जु दाणु
 कल्लाणां पंचइं लहिवि भुञ्जइ सोक्ख-णिहाणु ॥ १० ॥ २०
 दंसण-रहिय-कु-पत्ति जइ दिण्णउ ताहं कु-भोउ
 खार-घडइं अहं णिवडियउ णीरु वि खारउ होइ ॥ ११ ॥
 काइं बहुत्तइं संपयइं जा किवणहं घरि होइ
 सायर-णीरु खारिं भरिउ पाणिउ पियइ ण को-इ ॥ १२ ॥

मधु आस्वादितं स्तोकमपि नाशयति पुण्यं प्रभूतं
 वैश्वानरस्य स्फुलिङ्गोऽपि काननं दहति महत् ॥ ६ ॥
 व्यसनानि तावत् त्यज जीव परिहर व्यसनासक्तिं
 शुष्कानां संसर्गेण हरिताः प्रेक्षस्व तरवः दहन्ते ॥ ७ ॥
 भोगानां कुरु प्रमाणं जीव इन्द्रियाणि मा कुरु सदर्पाणि
 भवन्ति न भद्राः पोषिताः दुग्धेन कृष्णाः सर्पाः ॥ ८ ॥
 संन्यासेन त्रियमाणैः लभ्यते इप्सितलब्धिः
 अत्र न कामपि भ्रांतिं कुरु यत्र साहसः तत्र सिद्धिः ॥ ९ ॥
 पात्रेभ्यः जिनोपदिष्टेभ्यः त्रिम्यः अपि यच्छति यः दानम्
 कल्याणानि पञ्च लब्ध्वा भुंक्ते सौख्यनिधानम् ॥ १० ॥
 दर्शनरहितकुपात्राय यदि दत्तानि तेभ्यः कुभोगः
 क्षारघटके अथ निपतितं नीरमपि क्षारं भवति ॥ ११ ॥
 किं बहुया संपदा या कृपणानां गृहे भवति
 सागरनीरं क्षारेण भृतं पानीयं पिबति न कोऽपि ॥ १२ ॥

पत्तहं विण्णउं थोअडउ रे जिय होइ बहुत्तु
 वडहं बीउ धरणिहिं पडिउ वित्थरु लेइ महंतु ॥ १३ ॥ २५
 जं जिय दिज्जइ इत्थ भवि तं लब्भइ पर-लोइ
 मूले सिचइ तरु-घरहं फलु डालहं पुणि होइ ॥ १४ ॥
 धम्मं जाणहिं जंति णरा पावें जाण वहंति
 घर-यर गेहुवरि चडहिं कूव-खणय तलि जंति ॥ १५ ॥ ३०
 सत्थ-सप्पण वियाणियइं धम्मू ण चरइ मुणेवि
 दिण-यर-सउ जइ उग्गमइ घूहडु अंधउ तो वि ॥ १६ ॥
 रूवहु उपपरि मइ म करि णयण णिवारहि जंत
 रूवासत्त पयंगडा पेक्खहिं दीवि पडंत ॥ १७ ॥
 मउयत्तणु जिय मणि धरहि माणु पणासइ जेण
 अहवा तिमिरु ण ठाहरइ सूरहु गयणि ठिषण ॥ १८ ॥
 मणुयहं विणय-विवज्जियहं गुण सयल वि णासंति
 अह सर-वरि विणु पाणियइं कमलइं केम रहंति ॥ १९ ॥ ३५

पात्रेभ्यो दत्तं स्तोकं रे जीव भवति प्रभूतम्
 वटस्य बीजं धरणौ पतितं विस्तारं लाति महान्तम् ॥ १३ ॥
 यद् जीव दीयते अस्मिन् भवे तद् लभ्यते परलोके
 मूलेन सिंचति तरुवरान् फलं शास्त्राम्यः पुनः भवति ॥ १४ ॥
 धर्मेण यानैः यान्ति नराः पापेन यानं वहन्ति
 गृहकराः गृहोपरि आरोहन्ति कूपखनकाः तले यान्ति ॥ १५ ॥
 शास्त्रशतेन विज्ञातेन धर्मं न चरति चिन्तयित्वा
 दिनकरशतं यदि उद्गच्छति घूकः अंधः ततः अपि ॥ १६ ॥
 रूपस्य उपरि मतिं मा कुरु नयने निवारय गच्छन्ती
 रूपासक्तान् पतंगान् प्रेक्षस्व दीपके पततः ॥ १७ ॥
 मृदुत्वं जीव मनसि धर मानं प्रणाशयते येन
 अथवा तिमिरं न तिष्ठति सूर्यस्य गगने स्थितेन ॥ १८ ॥
 मनुष्याणां विनयविवर्जितानां गुणाः सकलाः अपि नश्यन्ति
 अथ सरोवरे विना पानीयेन कमलानि कथं वसन्ति ॥ १९ ॥

गुणवंतहं सह संगु करि भल्लिम पावहि जेम
 सुवण-सुपत्त-विवज्जियउ वरु तरु वुच्चइ केम ॥ २० ॥ ४०
 गंधोष्ण जि जिणवरहं ण्हाविय पुण्णु बहुत्तु
 तेलह बिंदु वि विमल-जलि को वारइ पसरंतु ॥ २१ ॥
 पुण्णु पाउ जसु मणि ण समु तसु दुत्तर भव-सिंधु
 कणय-लोह-णियलइं जियहं किं ण कुणहिं पय-वंधु ॥ २२ ॥
 जाहं हियइ असिआउसा पाउ ण दुक्कइ ताहं
 अह दावाणलु किं करइ पाणिय गहिर ठियाहं ॥ २३ ॥
 दुल्लहु लहिवि मणुयत्तणउ भोयहं पेरिउ जेण
 इधण-कज्जे कप्प-यरु मूलहो खंडिउ तेण ॥ २४ ॥ ४१

गुणवद्भ्यः सह संगं कुरु भद्रत्वं प्राप्नोषि यथा
 सुवनसुपत्रविवर्जितः वरः तरुः उच्यते कथम् ॥ २० ॥
 गन्धोदकेन एव जिनवराणां स्नापितानां पुण्यं प्रभूतम्
 तैलस्य बिन्दुमपि विमलजले को वारयति प्रसरन्तम् ॥ २१ ॥
 पुण्यं पापं यस्य मनसि न समे तस्य दुस्तरः भवसिन्धुः
 कनकलोहनिगडानि जीवानां किं न कुर्वन्ति पदबन्धम् ॥ २२ ॥
 येषां हृदये 'असिआउसा' पापं नाभिगच्छति तेभ्यः
 अथ दावानलः किं करोति पानीये गभीरे स्थितेभ्यः ॥ २३ ॥
 दुर्लभं लब्ध्वा मनुजत्वं भोगेभ्यः प्रेरितं येन
 इन्धनकार्ये कल्पतरुः मूलात् खण्डितः तेन ॥ २४ ॥

॥ दशमसुद्धरणम् ॥

[उज्जोयणमूरि ।]

॥ सुजण-दुज्जण-सदाव-विवेयणु ॥

अत्थि चउ-सागरुज्जल-मेहला—

अहह ! पम्हुट्टं किंचि, पसियह, तं ता णिसामेह ।
 किं च तं ?
 हं ! —

सम्मुह-मइ-सुंदरो चिय पच्छा-भायम्मि मंगुलो होइ । ५
 विंश-गिरि-वारणस्स व खलस्स वीहेइ कइ-लोओ ॥
 तेण वीहमाणेहिं तस्स थुइ-वाओ किं चि कीरइ त्ति ।

सो च दुज्जणु कइसउ ? — हं, सुणउ जइसउ, पढम-
 दंसणे च्चिय भसण-सीलो पढि-मांसासउ व्व । तहे मंडलो
 हि अ-पच्चभिण्णायं भसइ, मयहिं च मासाइं असइ । खलो १०

[उद्धोतनमूरिः ।]

॥ सुजनदुर्जनस्वभावविवेचनम् ॥

अस्ति चतुःसागरोज्ज्वलमेखला—

अहह विस्मृतं किंचित्, प्रसीदत, तत्तावन्निशाम्यत । किं च तद् ?
 हं ! —

सम्मुखमतिसुंदरः चैव पश्चाद्भागे असुंदरः भवति
 विंध्यगिरिवारणाद् इव खलाद् बिभेति कविलोकः ॥
 तेन विभ्यद्भिः तस्य स्तुतिवादः किंचित् क्रियत इति

सः दुर्जनः कीदृशः ? — हं, श्रणोतु यादृशः प्रथमदर्शने
 चैव भषणशीलः पृष्ठमांसाशकः इव । तयोः शुनकः हि
 अप्रत्यभिज्ञातं भषति, मृतानाम् च मांसानि अश्नाति । खलः

घई मायहे वि भसई, चडफडंतहं चम्मट्टि-मासाई असई त्ति ।
 होउ काण सारिसु, णिच्च-करयरण-सीलो छिड्ड-पहारि
 व्व । तहे वायसो हि करयरेंतो पउत्थ-वइयाणं होइ हिययो,
 छिड्डेहि च आहारमेत्तं विलुंणइ । खलो घई पउत्थ-वइयाकुल-
 बालियाणं विज्झ-संपायणेहि दुक्ख-जणउ, अ-च्छिड्डे वि
 जीविअं विलुंणइ । जाणित् खरो जइसउ, सु-यण-रिद्धि-दंसणे
 झिज्झइ निलज्जो, महल्लेणं च सई उल्लवइ । तहे रासहो
 हि ऽइमुत्तय रिद्धि-महल्लं असितं न तोरइ त्ति चित्तण
 झिज्झइ, अ-विभावित्तं-अक्खरं च उल्लवइ । खलु घई
 आयहो किर महल्ल-रिद्धि जायल्लिअ त्ति मच्छरेण झिज्झइ ।
 पयड-दोस-खरालावं च उल्लवइ । अवि काल-सप्पु जइसउ,
 छिड्ड-मग्गण-वावडो कुडिल-गइ-मग्गो व्व । तहे भुयंगमो
 हि पर-कयाई छिड्डाई मग्गइ, सव्वहा पोटेण च कसइ ।
 खलो घई सई जे कुणइ छिड्डाई, थइहो च भमइ । चित्ते,

खलु मातरम् अपि भपति क्लेशपीडितानां चर्मास्थिमांसानि अश्नाति
 इति । भवतु काकेन सदृशः, नित्यकलकलनशीलः छिद्रप्रहारी
 इव । तयोः वायसः हि कलकलायमानः प्रोषितपतिकानां भवति हित-
 करः छिद्रेषु च आहारमात्रं विलुम्पति । खलः खलु प्रोषितपतिकाकुलवा-
 लिकानां भेदसंपादनैः दुःखजनकः अछिद्रे अपि जीवितं विलुम्पति ।
 ज्ञातः स्वरः यादृशः, सुजनकृद्भिर्दर्शने क्षीयते निर्लज्जः महता
 शब्देन च उल्लपति । तयोः रासभः हि अतिमुक्तकमृद्भिर्महान्तं अशितुं न
 तीरयतीति चित्ते क्षीयते; अविभाव्यमानाक्षरं च उल्लपति । खलः खलु
 अस्य किल महर्द्धिः जाता इति मात्सर्येण क्षीयते, प्रकटदोषखरालपं च
 उल्लपति । अपि कालसर्पः यादृशः, छिद्रमार्गेण व्यापृतः कुटिलगतिमार्गः
 इव । तयोः भुजंगमो हि परकृतानि छिद्राणि मार्गयति, सर्वथा उदरेण
 च कर्षति । खलः खलु स्वयमेव करोति छिद्राणि, स्तब्धः इव भ्रमति ।

हं ! - विसु जइसउ, पमुह-रसिउ जीअंत-करो व्व । तहेव २५
 महुउ मुहे महुउ, मंतेहि च कीरइ रसायणं । खलो घई मुहे
 ज्जे कडूयउ, मंतई च घडियई वि विसंघडइ । हं, वुज्झइ-
 वट्टइ खलु खलो जिज जइसउ, उज्जिय-सिणेहु पसु-भत्तो
 य । तहे खलो वि वरउ पीलिज्जंतो विमुक्क-णेहो, अ-याणंतो
 य पसूहि खज्जइ । इअरु घई एक-पण ज्जे मुक्क-णेहु, जाणइ ३०
 जे पसु तह वि खज्जइ । किं च भण्णउ, सव्वहा खलु अ-
 सुइ जइसउ, विसिट्ट-जण-परिहरणिज्जो अ-परिप्फुड-सदा-
 बद्ध-खुद्द-मंडली-गिणिगिणाविउ व । तहे सो वि वरउ, किं
 कुणइ अण्णहो जिज कस्सइ विआरु । खलो घई सई जिज
 बहु-विआर-भंगि-भरिअल्लउ त्ति । सव्वहा,

३५

मह पत्तियासु एवं फुडं भणंतस्स संशयं मोक्तुं ।
 मा मा काहिसि मेत्ति उग्ग-भुअंगेण व खलेण ॥

चिन्तये, हं ! विषं यादृशं; प्रमुखरसिकः जीवांतकरः इव । तयोश्च
 विषं मुखे मधुरं मंत्रैश्च क्रियते रसायनम् । खलः खलु मुखे एव
 कटुकः मंत्रान् च घटितान् अपि विसंघटति । हं, बुध्यते वर्तते
 खलः खलः एव यादृशः, उज्जितस्नेहः पशुभक्तः च । तयोः खलः
 अपि वरः पीडयमानः विमुक्तस्नेहः अजानन् च पशुभिः खाद्यते ।
 इतरः खलु एकपदे एव मुक्तस्नेहः, जानात्येव पशुं तथापि खादति ।
 किं च भण्यताम्, सर्वथा खलु अशुचिः यादृशः विशिष्टजनपरिहर-
 णीयः अपरिस्फुटशब्दाबद्धधुद्रमंडलीशब्दायमानः इव । तयोः सः अपि
 वरः, किं, करोति अन्यस्य एव कस्यापि विकारः । खलः खलु स्व-
 यमेव बहुविकारभंगीभरितः इति । सर्वथा

मयि प्रतीहि एवं स्फुटं भणति संशयं मोक्तुं
 मा मा करोपि मैत्रौ उपभुजंगेन इव खलेन ॥

जारज्जाअहो दुज्जणहो दुट्ठ-तुरंगमहो जिज्ज
जेण ण पुरउ णउ मग्गउ हं तीरइ गंतुं जि ॥
अकए वि कुणइ दोसे कए वि णासेइ जे गुणे पयडे
विहि-परिणामस्स व दुज्जणस्स को वा न वीहेइ ॥

अहवा—

कीरउ कहापबंधो भसमाणे दुज्जणे अगणिऊण ।
किं सुणएहि धरिज्जइ विसंखलो मत्त-करि-णाहो ॥
होन्ति सुअण चिय परं गुण-गण-गरुआण भाजणं लोए ४५
मोत्तूण णइ-णाहं कथं व णिवसंतु रयणाइं ॥
तेण सज्जण-सत्थो च्चेय एत्थ कहा-बंधे सोउमभिउत्तो ति ॥
सो य सज्जणो कइसओ ?-रायहंसो जइसओ, विसुद्धो-
भय-पक्खो पय-विसेस-ण्णओ व्व । तहे रायहंसो वि—

जारजातस्य दुर्जनस्य दुष्टतुरंगमस्य एव
येन न पुरतः न तु पश्चात् भोः शक्यते गन्तुमेव ॥
अकृते अपि करोति दोषान् कृते अपि नाशयति यः
गुणान् प्रकटान्
विधिपरिणामात् इव दुर्जनात् को वा न विभेति ॥

अथवा—

क्रियताम् कथाप्रबन्धः भपतः दुर्जनान् अगणयित्वा
किं शुनकः धार्यते विशृंखलः मत्तकरिनाथः ॥
भवन्ति सुजनाश्चैव परं गुरुगुणगणानां भाजनं लोके
मुक्त्वा नदीनाथं कुत्रैव नवसंतु रत्नानि ॥
तेन सज्जनसार्थः एव अत्र कथाबंधे श्रोतुमभियुक्तः इति ॥
स च सज्जनः कीदृशः ? - राजहंसः यादृशः विशुद्धोभयपक्षः
पद(पयः)विश्लेषज्ञः एव । तयोः राजहंसः अपि

उब्भड-जलयाडंबरहि पावइ माणस-दुक्खइं ५०
सज्जणु पुणु जाणेइ जिज खल-जल-यहं सहावइं ॥^१

तेण हसिउं अच्छइ । होउ पुण्णिमा-यंदु जइसउ, सयल-
कला-भरियउ जण-मणाणंदो व्व । तहे पुण्णिमा-यंदो
वि कलंक-दूसिओ, अहिसारियाण मण-दूमिओ य । सज्ज-
णो पुण अ-कलंको सव्व-जण-दिहि-करो व्व । अवि मुणालु ५५
जइसउ, खंडिज्जंतो वि अ-खुडिय-णेह-तंतु सु-सीयलो व्व ।
तहे मुणालु वि ईसि कंडूल-सहाओ जल-संसग्गि वडिओ
व्व । सज्जणु पुणु मधुर-सहावु वियड्ढ-वडिडय-रसो य । हं !
च, दिसा-गओ जइसओ, सहावुण्णओ अणवरय-पयड्ढ-दाण-
पसरो य । तहे दिसा-गओ वि मय-विआरेण घेप्पइ, दाण- ६०
समए य सामायंत-वयणो होइ । सज्जणु पुणि अ-जाय-मय

१ हाथप्रत उपरथी श्री. जिनविजय नीचे प्रमाणे वांचे छे:-उब्भड-
जलयाडंबरसहि पावइ माणसं दुक्खं । सज्जणु पुणु जाणइ जिज खल-
जलयहं सहावइं ॥ उपलीं पंक्ति आर्या अने बीजी अपभ्रंश छंद दोहानी
छे; ते दोहा तरीके सुधारी उपर मूकी छे.

उद्धटजलदाडंबरैः प्राप्नोति मानसदुःखानि
सज्जनः पुनः जानाति एव खलजलदानां स्वभावान् ॥

तेन हसित्वा आस्ते । भवतु पूर्णिमाचन्द्रः यादृशः, सकलकला-
भृतः जनमनःआनन्दः इव । तयो पूर्णिमाचन्द्रः अपि कलंक-
दूषितः अभिसारिकाणां दूनमनाः च । सज्जनः पुनः अकलंकः सर्व-
जनधृतिकरः इव । अपि मृणालः यादृशः खण्ड्यमानः अपि अक्षुण्ण-
स्नेहतन्तुः सुशीतलः इव । तयोः मृणालः अपि ईषत्कण्डूलस्वभावः
जलसंसर्गेण वर्धितः इव । सज्जनः पुनः मधुरस्वभावः वैदग्ध्यवर्धि-
तरसः च । हं ! च-दिशागजः यादृशः स्वभावोन्नतः अनवरतप्र-
वृत्तदानप्रसरः च । तयोः दिशागजः अपि मदविकारेण गृह्यते,
दानसमये च श्यामायमानवदनः भवति । सज्जनः पुनः अजातमद

-पसरु देतहो य विअसइ वयण-कमलु । होउ मुत्ताहार
जइसउ, सहाव-विमलो बहु-गुण-सारो य । तहे मुत्ता-हारो
वि छिडु-सय-निरंतरो वण-वडिठओ य । सज्जणो पुण
अ-च्छिडु-गुण-पसरो णायरओ य । किं बहुणा ? । समुदु १५
जइसउ, गंभीर-सहावु महत्थो य । तहे समुदो वि उक्कलि-
यासय-पउरो णिच्च-कलयलारावुवेविय-पास-जणो व दु-ग्गय
कुडुंबहो जि अणुहरइ । सज्जणु पुणि मंथर-सहावो महु-
महुर-वयण-परितोसिय-जणवओ त्ति ।

अवि य—

सरलो पियंवओ दक्खिणो चाई गुणणओ सुहओ ।
मह जीविण वि चिरं सुअणु चिचअ जियउ लोयम्मि ॥ ७५

प्रसरः, ददतः च विकसति वदनकमलम् । भवतु मुक्ताहारः
यादृशः स्वभावविमलः बहु गुणसारः च । तयोः मुक्ताहारः अपि
छिद्रशतनिरंतरः वनवर्धितः च । सज्जनः पुनः अछिद्रगुणप्रसरः
नागरकः च । किं बहुना ? । समुद्रः यादृशः गंभीरस्वभावः महार्थः
च । तयोः समुद्रः अपि उत्कलिकाशतप्रचुरः नित्यकलकलारावो-
द्वेजितपार्श्वजनः इव दुर्गतकुटुम्बकम् एव अनुहरति । सज्जनः
पुनः मन्थरस्वभावः मधुमधुरवचनपरितोषितजानपदः इति
अपि च,

सरलः प्रियंवदः दक्षिणः त्यागी गुणज्ञः सुभगः
मम जीवितेन अपि चिरं सुजनः एव जीवतु लोके ॥

॥ एकादशमुद्धरणम् ॥

[कालियासु ।]

॥ पुरुरवस्स उम्माय-वयणाइं ॥

मइं जाणिअं मिअ-लोअणि णिसि-अरु को इ हरेइ
जाव ण णव-तडि सामलो धारा-हर वरिसेइ ॥ १ ॥

जल-हर संहरु षहु कोपु आढत्तओ

पविरल-धारा-सार-दिसा-मुह-कन्तओ ।

एमइं पुहवि भमन्तो जइ पिअ पेक्खोहिमि ५

तव्वे जं जु करीहिसि तं तु सहोहिमि ॥ २ ॥

गन्धुम्माइअ-महु-अर-गीएहि

वज्जन्तेहि पर-हुअ-एव-तूरेहि ।

पसरिय-पवणुवेहिर-पल्लव-लय-निअरु

सु-ललित-विविह-पआरं णच्चइ कप्प-अरु ॥ ३ ॥ १०

१. (पं.) जाणिअ, (पी.) जाणिअं; (पं.) मिअलोअणि, (पी.) मिअ-
लोअण; — (पं. रं.) णु, (पी.) ण; (पं.) णवतलि (पं. k.) णव-
तडि, (पी.) णवतलि; तृतीयानो अर्थ लाववा. २. (पं.) कोपइं (पं. k.)

[कालिदासः ।]

॥ पुरुरवसः उन्मादवचनानि ॥

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति
यावन्न नवतडित् श्यामलः धाराधरः वर्षति ॥ १ ॥

जलधर संहर एतं कोपं आरब्धं

प्रविरलधारासाराक्रान्तदिशामुखः

एवं पृथिव्यां भ्राम्यन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥ २ ॥

गन्धोन्मादितमधुकरगीतैः

वाद्यमानैः परभृततूर्यैः

प्रसृतपवन्नोद्वेल्लनशीलपल्लवलतानिकरः

सुललितविविधप्रकारेण नृत्यति कल्पतरुः ॥ ३ ॥

बहिण पइं इअ अक्खहि मं ता
एत्थु रणे भमन्ते जइ पइं दिट्ठी सा महु कंता ।
णिसम्महि मिअंक-सरिसे वअणे हंस-गइ
ए चिण्हे जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्झु मइं ॥४॥

परहुअ महुअ-पलाविणि कन्ति
नन्दण-वण सच्छन्द भमन्ति ।
जइ पइं पिअअम सा महु दिट्ठी
ता आअक्खहि महु परपुट्ठि ॥ ५ ॥
रे रे हंसा किं गोविज्जइ
गइ-अणुसारं मइं लक्खिउज्जइ ।
कइं पइं सिक्खिउ ए गइ-लालस
सा पइं दिट्ठी जहण-भरालस ॥ ६ ॥

कोपवि, (पं.क.) कोपं; (रं.) 'कोपं' एम अर्थ करे छे; (पी.) को पइं
वांचे छे-(प.) ए मइं (रं.) एने निपात लई मइं=अहम् एम नोवे छे;
परंतु एमइ=एवम् एम वांचवुं वधारे घटित छे. ३. [लय.] = लता 'चर्वरी'
बरोबर बेसे एटला काजे उमेर्यु छे; वाकी (पं.) (पी.) नोधता नथी.
६. (पं.) ए (पी.) एं.

बहिण त्वामित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मां तावत्
अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।
निशामय मृगांकसदृशेन वदनेन हंसगतिः
एतेन चिह्नेन ज्ञास्यसि आख्यातं तुभ्यं मया ॥४॥
परमृते मधुरप्रलापिनि कान्ता
नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।
यदि त्वया प्रियतमा सा मम दृष्टा
तदाचक्ष्व महां परपुष्टे ॥ ५ ॥
रे रे हंस किं गोप्यते
गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ।
केन तुभ्यं शिक्षितं एतद् गतिलालस
सा त्वया दृष्टा जघनभरालसा ॥ ६ ॥

गोरोअण-वण्णा चक्का भणहि मइं
महु-वासर कीलन्ति धणिअ ण दिट्ठी पइं ॥ ७ ॥
एक्कक्कम-वड्ढिअ-गुरुअर-पेम्म-रसे
सरि हंस-जुवाणउ कीलइ काम-रसे ॥ ८ ॥
करिणी-विरह-संताविअउ
काणणे गंधुअ-महुअर ॥ ९ ॥
हउं पइं पुच्छिमि अक्खहि गअ-वर
ललिअ-पहारं णासिअ-तरु-वर ।
दूर-विणिज्जिअ-सस-हर-कंती
दिट्ठी पिअ पइं संमुह जंती ॥ १० ॥

७. (पं.) भणहि मइं (पी.) भणइ मइं
८. (पं.) एक्कक्कम जेने अनुसरी (रं.) एकक्रम; जो के (पं.) नी छाया
एकैक; (पी.) एक्केक्कम.
९. (पं.) संताविअओ-महुअर । (पी.) संताविअओ-महुअरओ
१०. (ध्रुव) णामियतरुवर सूचवे छे.

गोरोचनवर्ण चक्र भण माम्
मधुवासरे क्रीडन्ती प्रिया न दृष्टा त्वया ॥ ७ ॥
एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसेन
सरसि हंसयुवा क्रीडति कामरसेन ॥ ८ ॥
करिणीविरहसंतापितः
कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ ९ ॥
अहं त्वां पृच्छामि आख्याहि गजवर
ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।
दूरविनिर्जितशशधरकान्तिः
दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ १० ॥
१०

पसरिअ-खर-खुर-दारिअ-मेइणि वण-गहणे अविचलु ।
 परिसक्कइ पेच्छहु लीणो णिअ-कज्जुज्जअ कोलु ॥ ११ ॥
 फलिअ-सिला-अल-णि-म्मल-णिज्झरु
 बहु-विह-कुसुमे विरइअ-सेहरु ।
 किण्णर-महरुगीअ-मणो-हरु
 देक्खावहि महु पिअअम महि-हरु ॥ १२ ॥
 पुव्व-दिसा-पवणाहअ-कल्लोलुग्गअ-वाहओ
 मेहअ-अंगो नच्चइ सललितं जल-णिहि-णाहओ ४०
 हंस-विहंगम-कुंकुम-संख-कआभरण
 करि-मभराउल-कसणल-कमल-कआवरण
 वेला-सलिलुव्वेल्लिअ-हत्थ-दिण्ण-तालु
 ओत्थरइ दस-दिसं रुंधेविणु णव-मेहालु ॥ १३ ॥ ४४

- ११ (पं) मेइणि-अविचलु. (पी.) मेइणिओ-अविचल्लु; (पं) परिसप्पइ
 (पी.) परिसक्कइ (पं. K. U. रं.) कज्जुज्जुअ; परंतु छंदनी दृष्टि
 (पं) कज्जुज्जुअओ (पी.) कज्जुज्जुओ.
 १२. (पी.) ए नयी लीधो.
 १३. (पी.) (रं) ने अनुसरी पंक्ति ३ मां विहंगम (पं.) ने बदले रंहं
 बांचे छे; पंक्ति ६ मां (पं पी.) णवमेहालु.

प्रसूतखरखुरदारितमेदिनिः वनगहने अविचलः ।
 परिष्वकति प्रेक्षध्वं लीनः निजकार्योद्यतः कोलः ॥ ११ ॥
 स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्झर
 बहुविधकुसुमैर्विरचितशेखर
 किन्नरमधुरोद्गीतमनोहर
 दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ १२ ॥
 पूर्वदिशापवनाहतकल्लोलोद्गतबाहुः
 मेघाङ्गैः नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।
 हंसविहंगमकुंकुमसंस्कृताभरणः
 करिमकराकुलकृष्णलकमलकृतावरणः ।
 वेलासलिलोद्बेल्लितदत्तहस्ततालः
 अवस्तृणाति दशदिशः रुद्ध्वा नवमेघकालः ॥ १३ ॥

सुर-सुदरि जहण-भरालस पीणुत्तुंग-घण-त्थणि
 थिर-जोव्वण तणु-सरीरि हंस-गइ ।
 गअणुज्जल-काणणे मिअ-लोअणि भमन्ते दिट्ठि पइं
 तह विरह-समुहन्तरं उत्तारहि मइं ॥ १४ ॥
 लपं पेक्खिविणु हिअपं भावमि
 “जइ विहि-जोएं पुणु तहिं पावमि ।
 ता रण्णे वि ण करिमि णिब्भन्ती
 पुणु ण-इ मेल्लमि दाह कअन्ती ” ॥ १५ ॥
 मोरा पर-हुअ हंस विहंगम
 अलि गअ पव्वअ सरिअ कुरंगम ।
 तुज्झहं कारणे रण्णे भमन्ते
 को ण-हु पुच्छिउ मइं रोअन्ते ॥ १६ ॥ ५६

१४. (पं.) दिट्ठि बांची पइं ने पंक्ति ३. मां ले छे जे छंदनी दृष्टि खोडं
 छे; (पी.) दिट्ठा पइं बांची तेने पंक्ति ४ मां ले छे.
 १५. (पं.) पेक्ख विणु (पी.) पेक्खु विणु (रं.) टीकाः लते प्रेक्षस्व
 विना हृदयेन भ्रमामि । परंतु पेक्खिविणु एम अव्ययभूतकृतं होवा
 वधारे संभव छे; अने भावमि=भावयामि । पंक्ति ४. मां (पी.)
 ताह कअन्ती; (पं.) दाह कलन्ती पण; (पं.) नी छायामां-तां कृता-
 न्ताम् । (रं.) वन्ने य पाठांतरो नोधे छे; (पी.) (पं.) मेल्लं.

सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुंगघनस्तनी
 स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।
 गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमता दृष्टा त्वया
 तर्हि विरहसमुदान्तरादुत्तारय माम् ॥ १४ ॥
 लतां प्रेक्ष्य हृदयेन भावयामि
 “यदि विधियोगेन पुनः तां प्राप्नोमि
 तद् अरण्ये अपि न करोमि निर्भ्रान्ति
 पुनः नापि मोचयिष्ये दाहं कुर्वन्तीम् ” ॥ १५ ॥
 मयूरः परभृतः हंसः विहंगमः
 अलिः गजः पर्वतः सरित् कुरंगमः ।
 तव कारणेन अरण्ये भ्रमता
 कः न खलु पृष्टः मया रुदता ॥ १६ ॥

॥ द्वादशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोसोद्धरियगीथाइं ।

[काण्ड ।]

लोअह गच्च समुव्वहइ 'हउं परमत्थे पवीण'
कोडिह मज्झे एक्कु जइ होइ निरंजन-लीण ॥ १ ॥
आगम-वेअ-पुराणे पंडित्ता माण वहन्ति
पक्क-सिरि-फले अलिअ जिम बाहेरित भुमयन्ति ॥ २ ॥
एवंकार वीअ लइअ कुसुमिअउ अरविंद
महु-अर-रूपे सुरअ-वीर जिघइ मअरन्द ॥ ३ ॥
गधण-समीरण-सुह-वासे पंचेहि परिपुण्ण
सअल-सुरासुर एहु उअत्ति वटिण एहु सो सुन्नण ॥ ४ ॥
नि-त्तरंग सम सहज-रूअ सअल-कलुस-विरहिण
पाप-पुण्ण-रहिण कुच्छ नाहि काण्डु फुड कहिण ॥ ५ ॥ १०

। दोहाकोसोद्धतगीतानि ।

[कृष्णः ।]

लोकेषु गर्व समुद्वहति 'अहं परमार्थे प्रवीणः'
कोटीनां मध्ये एकः यदि भवति निरञ्जनलीनः ॥ १ ॥
आगमवेदपुराणे पण्डिताः मानं वहन्ति
पक्वश्रीफले अलयः यथा बाह्यतः भ्राम्यन्ति ॥ २ ॥
एवंकारं बीजं लात्वा कुसुमितं अरविन्देन
मधुकररूपेण सुरतवीरः जिघ्रति मकरन्दम् ॥ ३ ॥
गगनसमीरणसुखवासः पञ्चभिः परिपूर्णः
सकलसुरासुराणामेषः उत्पत्तिः, मूर्खः, एषः स शून्यः ॥ ४ ॥
निस्तरङ्गः समः सहजरूपः सकलकलुषविरहितः
पापपुण्यरहितः किञ्चित् न अस्ति कृष्णः स्फुटं कथयति ॥ ५ ॥

काण्ड]

१४९

सहज एक्कु पर अत्थि तहिं फुड काण्डु परिजानइ
बहु सत्थागम पढइ गुणइ वढ किंपि न जानइ ॥ ६ ॥
अहे ण गमइ ण उहे जाइ बेणि-रहिअ तसु निच्चल थाइ
भणइ काण्ड मन कह वि ण फुट्टइ निच्चल पवण-घरिणि घरे वट्टइ ॥ ७ ॥
वर-गिरि-कंदर गुहिर जगु तहिं सअल वि तुट्टइ १५
विमल सलिल सोसं जाइ कालगिइ पइट्टइ ॥ ८ ॥
एहु सुदुद्धर धरणि-धर सम-विसम उत्तार न पावइ
भणइ काण्ड दुल्लख दुरववाह को मणे परिभावइ ॥ ९ ॥
जो संवेअइ मण-रअण अहरह सहज फरन्त
सो पर जाणइ धम्म-गइ; अन्न कि मुनइ कहन्त ॥ १० ॥ २०
पहं वहंतेण गिय-मन बंधनं कियउ जेण
ति-हुअण सयल विफारिआ पुणु संहारिअ तेण ॥ ११ ॥
सहजे नि-च्चल जेण किय सम-रसे निअ-मण-राअ
सिद्धो सो पुण तक्खणे णउ जर-मरणह भाय ॥ १२ ॥

सहजः एकः परः अस्ति तं स्फुटं कृष्णः परिजानाति
बहून् शाखागमान् पठति गुणयति मूर्खः किमपि न जानाति ॥ ६ ॥
अधः न गच्छति न ऊर्ध्वं याति द्विरहिता तस्य निश्चला स्थितिः
भणति कृष्णः मनः कथमपि न स्फुटति निश्चला पवनगृहिणी गृहे वर्तते ॥ ७ ॥
वरगिरिकंदरः गभीरः जगत् तत्र सकलं अपि वृत्त्यति
विमलं सलिलं शोषं याति कालाग्नौ प्रविष्टे ॥ ८ ॥
एषः सुदुर्धरः धरणीधरः समविषमः उत्तारं न प्राप्नोति ।
कृष्णः भणति दुर्लभं दुरवगाहं कः मनसि परिभावयति ॥ ९ ॥
यः संवेत्ति मनोरथं अहरहः सहजे स्फुरत्
सः परां जानाति धर्मगतिं अन्यः किं जानाति कथयन् ॥ १० ॥
पन्थानं वहता निजमनः बन्धनं नीतं येन
त्रिभुवनं सकलं विस्फारितं पुनः संहतं तेन ॥ ११ ॥
सहजे निश्चलः येन कृतः समरसेन निजमनोराजः
सिद्धः सः पुनः तत्क्षणे न जरामरणयोः भयम् ॥ १२ ॥

णिच्चल निव्वियप्प निवियार उअअ-अत्थमण-रहिअ सु-सार १३
 अइसो सो निव्वान भणिज्जइ जहिं मन मानस किंपि न किज्जइ ॥ १३ ॥
 वर-गिरि-सिहर-उत्तुंग-थलि शवरे जहिं किअ वास
 णउ लंघिअ पंचाननेहिं करि-वर दूरिअ आस ॥ १४ ॥
 एहु सो गिरि-वर कहिअ मइं एहु सो महा-सुह-ठाव
 एत्थु रे निअहु सहज-खण लब्धइ महा-सुह जाव ॥ १५ ॥
 एककु ण किज्जइ मंत ण तंत णिअ घरिणि लइ केलि करत्त
 णिअ घरे घरिणि जाव ण मज्जइ ताव कि पंच-वण्ण विहरिज्जइ ॥
 एसो जप-होमे मंडल-कस्मे अनुदिन अछसि काहि उ धम्मे ।
 तो विणु तरुण निरंतर-नेहे बोहि कि लाभइ एण वि देहे ॥
 जे बुद्धिअ अविरल सहज-खण काहि वेअ-पुराण
 ते तुडिअ विसय-वियप्प जगु रे असेस-परिमाण ॥ १८ ॥
 जिम लोण विलिज्जइ पाणिणहि तिम घरिणी लइ चित्त
 सम-रस जाई तक्खणे जइ पुणु ते सम चित्त ॥ १९ ॥

निश्चलं निर्विकल्पं निर्विकारं उदयास्तमनरहितं सुसारं
 ईदृशं तद् निर्वाणं भण्यते यत्र मनसा मानसं किमपि न क्रियते ॥ १३ ॥
 वरगिरिशिखरोत्तुंगस्थली शवरेण यत्र कृतः वासः
 न तु लङ्घिता पञ्चाननेन, करिवरस्य दूरिता आशा ॥ १४ ॥
 एषः सः गिरिवरः कथ्यते मया एषः सः महासुखस्थानम्
 अत्र रे पश्य सहजक्षणं लभ्यते महासुखं यावत् ॥ १५ ॥
 एकः न कुर्यात् मन्त्रं न तन्त्रं, निजां गृहिणीं लात्वा केलीं कुर्वन्
 निजगृहे गृहिणी यावत् न मज्जति तावत् किं पञ्चवर्णेषु विद्वियते ॥
 एषः जपहोमे मण्डलकर्मणि अनुदिनं आस्ते कस्मिन् खलु धर्मे
 तव विना तरुणि निरन्तरस्नेहेन बोधिः किं लभ्यते अनेनापि देहेना ॥
 येन बुद्धे अविरलं सहजक्षणं (तस्य) किं वेदपुराणानि
 तेन त्रोटितं विषयविकल्पं जगत् रे अशेषपरिमाणं ॥ १८ ॥
 यथा लवणं विलीयते पानीये तथा गृहिणीं लात्वा चित्ते
 समरसं याति तत्क्षणं यदि पुनः तया समं चित्तम् ॥ १९ ॥

॥ त्रयोदशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोसोद्धरिगीयाइ ।

[सरह ।]

मट्टी पाणी कुस लइ पढंत घरहिं बइसिअ अग्नि हुणंत
 कज्जे विरहिअ वहन्ति होमे अक्खि डहाविअ कडुए धूमें ॥ १ ॥
 एक-दंडि ति-दंडि भअवं-वेसैं विणुआ होइ अ हंस-उवेसैं
 मिच्छेहिं जग बाहिअ भुल्लैं धम्माधम्म ण जाणिअ तुल्लैं ॥ २ ॥
 अइरिहिं उद्धूलिअ छारैं सीसउ बाहिय ए जड-भारैं ५
 घरहिं बइसी दीवा जाली कोणेहिं बइसी घंडा चाली ॥ ३ ॥
 अक्खि निवेसी आसन बंधी कण्णेहिं खुसखुसाइ जन धन्धी
 रंडी मुंडी अण्ण वि वेसैं दिक्खा देइ दक्खिण-उवेसैं ॥ ४ ॥
 दीह-णक्ख जे मलिणें वेसैं णगल होइअ उपाटिअ-केसैं
 खवणेहिं जान विडंबिय वेसैं अप्पणु बाहिअ मोक्ख-उएसे ॥ ५ ॥ १०

। दोहाकोशोद्धृतगीतानि ।

[सरह ।]

मृदं पानीयं कुशं लात्वा पठन्ति गृहे उपविश्य अग्निं जुह्वति
 कार्येण विरहिताः वहन्ति होमान् अक्षिणी दग्ध्वा कटुकेन धूमेन ॥ १ ॥
 एकदण्डेन त्रिदण्डैः भगवद्देशेन विज्ञकाः भवन्ति च हंसापदेशेन
 मिथ्यात्विभिः जगद् बाधितं भ्रान्तैः धर्माधर्मं न जानन्ति तुलया ॥ २ ॥
 आचार्येण उद्धूलितं भस्मना शीर्षं बाधितं अनेन जटाभारेण
 गृहे उपविश्य दीपं ज्वालयति कोणे उपविश्य घण्टं चालयति ॥ ३ ॥
 अक्षिणी निमिष्य आसनं बद्ध्वा कर्णयोः मन्त्रयति जनान् प्रतार्य
 रण्डायाः मुण्डितायाः अन्यायाः अपि वेशेन दीक्षां ददाति दक्षिणा-
 पदेशेन ॥ ४ ॥

दीर्घनखैर्ये मलिनेन वेशेन नग्नाः भवन्ति उत्पाटितकेशेन
 क्षपणैः यानं विडम्बितं वेशेन आत्मा बाधितः मोक्षापदेशेन ॥ ५ ॥

जो णग्गा विअ होइ मुत्ति ता सुणह सियालह
लोमोप्पाटणे अत्थि सिद्धि ता जुवइ-णितंबह
पिच्छी-गहणे दिह मोक्ख ता मोरह चमरह
उच्छ-भोअणें होइ जाण ता करिह तुरंगह
सरह भणइ खवणाण मोक्ख महु किंपि न भावइ १५
तत्त-रहिअ-काया ण ताव पर केवल साहइ ॥ ६ ॥

करुणा छडि जो सुणहि लग्ग ण उ सो पावइ उत्तिम मग्ग
अहवा करुणा केवल भावइ सो संसारहि मोक्ख न पावइ ॥ ७ ॥
मंत ण तंत ण धेअ ण धारण सव्व वि रे वढ विवभम-कारण
असमल चित्त म झाणहि खरडह सुह अच्छंत म अप्पणु
जगडह ॥ ८ ॥ २०

अहिमाण-दोसैं ण लक्खिउ तत्त तेण दूसइ सअल जाणइ सो दत्त
झाणें मोहिअ सअल वि लोअ निअ-सहाव ण उ लक्खइ कोइ ॥ ९ ॥

यदि नग्नस्य अपि च भवति मुक्तिः तर्हि शुनः शृगालस्य
लोमोत्पाटने अस्ति सिद्धिः तर्हि युवतीनितम्बस्य
पिच्छिकाग्रहणे दृष्टः मोक्षः तर्हि मयूरस्य चमरस्य
उच्छभोजने भवति ज्ञानं तर्हि करिणः तुरंगस्य
सरहः भणति क्षपणानां मोक्षः मह्यं किमपि न भावयति
तत्त्वरहितकाया न तावत् परं केवलं साधयति ॥ ६ ॥
करुणां त्यक्त्वा यः शून्यं लग्नः न तु सः प्राप्नोति उत्तमं मार्गम्
अथवा करुणां केवलं भावयति सः संसारे मोक्षं न प्राप्नोति ॥ ७ ॥
मंत्रः न तन्त्रं न ध्येयं न धारणां सर्वं रे मूर्खे विभ्रमकारणम्
अश्यामलं चित्तं मा ध्यानेन मलिनीकुरु सुखे सन्तं मा आत्मानं
पीडय ॥ ८ ॥

अभिमानदोषेण न लक्षितं तत्त्वं तेन दूषयति सकलानि यानानि सः दैत्यः
ध्यानेन मोहितः सकलः अपि लोकः निजस्वभावं न तु लक्षते कोऽपि ॥ ९ ॥

जव्वे मण अत्थमण जाइ तणु तुट्टइ वंधण
तव्वे सम-रस सहजे वज्जिइ ण उ सुह ण वम्हण ॥ १० ॥
भावहि उवज्जइ खअहि णिवज्जइ भाव-रहिअ पुणु कहि उवज्जइ २५
विण्ण-विवज्जिअ जोओ वज्जइ अच्छहि सिरि-गुरु-णाह
कहिज्जइ ॥ ११ ॥

देक्खहु सुणहु परीसहु खाहु जिघाहु भमहु बइह उट्टाहु
आलमाल ववहारें पेल्लह मण छडु एकार म चल्लह ॥ १२ ॥
गुरु-उववसह अमिय-रसु हवहि ण पीअउ जेहि
बहु-सत्थत्थ-मरुत्थलिहि तिसिअ मरिअउ तेहि ॥ १३ ॥ ३०
पंडिअ सअल सत्थ वक्खाणइ देहहि बुद्ध वसंत ण जाणइ
अमणागमण ण तेण विखंडिअ तो वि णिलज्ज भणइ हउं
पंडिअ ॥ १४ ॥

जीवंतह जो णउ जरइ सो अजरामर होइ
गुरु-उववसें विमल-मइ सो पर धण्णा कोइ ॥ १५ ॥

यावत् मनः अस्तमनं याति तनोः व्रुट्यति बन्धनम्
तावत् समरसः सहजे व्रजति न तु शूद्रः न तु ब्राह्मणः ॥ १० ॥
भावे उत्पद्यते क्षये निष्पद्यते भावरहितः पुनः कथं उत्पद्यते
द्वि-विवर्जितः योगं व्रजति, आस्व, श्रीगुरुनाथेन कथ्यते ॥ ११ ॥
पश्यत शृणुत स्पृशत खादत जिघ्रत भ्राम्यत उपविशत उत्तिष्ठत
आलजालं व्यवहारे प्रेरयत मनः त्यजत एकाकी मा चलत ॥ १२ ॥
गुरुपदेशस्य अमृतरसः अस्ति न पीतः यैः
बहुशास्त्रार्थमरुत्थलीषु तृषया मृतं तैः ॥ १३ ॥
पंडितः सकलानि शास्त्राणि व्याख्याति देहे वसन्तं बुद्धं न जानाति ॥
गमनागमनं तेन न विखण्डितं तथापि निर्लज्जः भणति 'अहं पण्डितः'
जीवन् यः न जीर्यति सः अजरामरः भवति
गुरुपदेशेन विमलमतिः सः परं धन्वः कः अपि ॥ १५ ॥

विसअ-विसुद्धे णउ रमइ केवल सुण्ण चरेइ ३५
 उड्डी वोहिट्थ-काउ जिम पलुटिअ तहि वि पडेइ ॥१६॥
 विसयासत्ति म बंध करु अरे वढ सरहे वुत्त
 मीण पयंगम करि भमरु पेक्खह हरिणह जुत्थ ॥१७॥
 पंडिअ-लोअहु खमहु महु एत्थ न किअइ विअण्णु
 जो गुरु-वअणें मइ सुअउ तहि किं कहमि सु-गोण्णु ॥१८॥ ४०
 घोरंधारे चंद-मणि जिम उज्जोअ करेइ
 परम-महासुह एककु खणे दुरिआसेस हरेइ ॥ १९ ॥
 घरहिं म थक्कु म जाहि वणे जहिं तहिं मण परिआण
 सअलु निरंतर बोहि ठिअ कहिं भव कहिं निव्वाण ॥ २० ॥
 णउ घरे णउ वणे बोहि ठिउ एव परिआणउ भेउ ४५
 निम्मल-चित्त-सहावत करह अ-विकल से उ ॥ २१ ॥
 एहु सो अण्णा एहु पर जो परिभावइ कोइ
 ते विणु बंधे बंधिकिउ अण्ण विमुक्कउ तो वि ॥ २२ ॥

विषयविशुद्धौ न तु रमते केवलं शून्यं चरति
 उड्डीय प्रवहणकाकः यथा पर्यस्य तत्रैव पतति ॥ १६ ॥
 विषयासक्तिं मा बन्धं कुरु अरे मूर्ख सरहेण उक्तम्
 मीनं पतंगं करिणं भ्रमरं प्रेक्षस्व हरिणानां यूथम् ॥ १७ ॥
 पण्डितलोकाः, क्षमध्वं मां अत्र न क्रियते विकल्पः
 यद् गुरुवचनेन मया श्रुतं तत्र किं कथयामि सुगोप्यम् ॥१८॥
 घोरान्धकारे चन्द्रमणिः यथा उद्द्योतं करोति
 परममहासुखं एकस्मिन् क्षणे दुरितानि अशेषाणि हरति ॥१९॥
 गृहे मा तिष्ठ मा याहि वने यत्र तत्र मनः परिजानीहि
 सकलं निरन्तरं बोधिः स्थिता कुत्र भवः कुत्र निर्वाणम् ॥२०॥
 न तु गृहे न तु वने बोधिः स्थिता एवं पारिजानीत भेदम्
 निर्मलचित्तस्वभावत्वे कुरुत अविकलं तत् तु ॥ २१ ॥
 एषः सः आत्मा एतत् परं यः परिभावयति कोऽपि
 सः विना बन्धेन बंधीकृतः आत्मा विमुक्तः तथापि ॥ २२ ॥

॥ चतुर्दशमुद्धरणम् ॥

। पइण्णछंदाई ।

पासि कप्पि चउरंसिय रेवा-पय-पुण्णियं
 सेडियं च गेणहेप्पि ससि-प्पभ-वण्णियं ।
 मइं सुयं पि एकलियं सयणि निवण्णियं
 सव्व-रत्ति घोसेइ समाण-सवण्णियं ॥ १ ॥
 [श्रीसंघदासरचितायाः वसुदेवहिंज्याः ।]^१

णंदो राया णवि जाणइ जं सगडालो करेहिइ
 नंदो राया मारेविणु सिरियं रज्जे ठवेहिइ ॥ २ ॥
 [श्रीजिनदासमहत्तररचितावश्यकचूर्ण्यः ।]

ताव इमं गीययं गीयं गामणडीए
 जो जसु माणुसु वल्लहउ तं जइ अण्णु रमेइ
 जइ सो जाणइ जीवइ वि तो तहु पाण लइइ ॥ ३ ॥
 [उद्योतनसूरेः कुवलयमालायाः ।]^३

१. श्रीचतुरविजयपुण्यविजयसंपादितवसुदेवहिंज्याः प्रथमोऽंशः पृ. १८१
२. (ईन्दोर-भावृत्ति) आवश्यकसूत्रचूर्णी. पृ. ८४.
३. ताडपत्र (जिसलमेर-भंडार) प्रती-पृ. ३७.

। प्रकीर्णछंदांसि ।

पार्श्वे कल्पयित्वा चतुरस्रिकां रेवापयःपूर्णिकां
 सेटिकां च गृहीत्वा शशिप्रभवर्णिकाम् ।
 मां सुतां एकाकिनीं शयने निर्विण्णां
 सर्वरात्रिं घोषयति समान-सवर्णिकम् (स्वमानस-वर्णितम्) ॥ १ ॥
 राजा नन्दः नैव जानाति यत् शकटालः करिष्यति
 राजानं नन्दं मारयित्वा श्रीयकं राज्ये स्थापयिष्यति ॥ २ ॥
 तावत् इमं गीतकं गीतं ग्रामनट्या—
 यः यस्य मनुष्यः वल्लभः तं यदि अन्यः रमते
 यदि सः जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लीति ॥३॥

राईए पच्छिमजामे केण वि गुज्जरपहिण धवलदुव्वहयं गीरे
अवि य-

जो णवि विहुरे वि सज्जणउ धवलउ कडुइ भारु
सो गोठुंगणमंडणउ सेसउ तड्डिय-सारु ॥ ४ ॥

[उद्योतनसूरेः कुवलयमालयाः ।]^४

महु महु त्ति भणंतियहो वज्जइ कालु जणस्सु
तो वि ण देउ जणहणउ गोअरिहोइ मणस्सु ॥ ५ ॥

[आनंदवर्धनस्य ध्वन्यालोकात् ।]^५

कोद्धायओ को समचित्त

काहोऽवणाहिं काहो दिज्जउ वित्त ।

को उग्घाडउ परिहियउ परिणित को व कुमार
पडियउ जीव खडप्फडेहिं वंधइ पावह भारु ॥ ६ ॥

[शीलाङ्कविरचितसूत्रकृतांगवृत्तेः ।]^६

४. सदा. पृ. ४७.

५. Pischel : Materialien Zur Kenntniss Des Apabhramsa P. 48.

६. आगमोदयसमितिग्रंथमाला । सूत्रकृतांगवृत्तिः १ । ४ । इत्थिपरि-
वर्तयणे । गा. ९-१० ।

रात्र्याः पश्चिमयामे केनापि गुर्जरपथिकेनेदं धवलदुर्वहत्वं गीतम् ।
अपि च—

यः नापि विधुरे अपि स्वजनः धवलः कर्षति भारं

सः गोष्ठाङ्गणमण्डनः शेषः त्रुटितसारः ॥ ४ ॥

मम ममेति भणतः व्रजति कालः जनस्य

तथापि न देवः जनार्दनः गोचरीभवति मनसः ॥ ५ ॥

क्रोधायितः कः समचित्तः

कस्मात् अपनयेत् कस्मै दद्यात् वित्तम् ॥

कः उद्धटितः परिहितः परिणीतः कः वा कुमारः

यतितः जीवः भ्रान्तिषु वप्नोति पापानां भारम् ॥ ६ ॥

॥ टिप्पणी ॥

॥ प्रथममुद्गरणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवन :-

आ उद्गरण चतुर्मुख स्वयंभूना पउमचरियमांथी लेवामां आभ्युं छे. कवि विक्रमना नवमा सैकानी आसवास थयेलो होवो जोईए. तेना काळनी प्रथम मर्यादा तेना काव्यमांथी दृष्टिगोचर थाय छे ते दण्डी अने भामहनी उल्लेख करे छे :

णउ वृज्झिउ पिगल-पथारु णउ भम्मह-दण्डि-यलंकार ।
वसउ तो वि णउ परिहरमि वरि रयडा-वुतु कवु करमि ॥^१

तेना काळनी द्वितीय मर्यादा अपभ्रंश महाकवि पुष्पदंतना उल्लेखथी बंधाय छे. पुष्पदंत कवि विक्रमना अगीआरमा सैकानी शतातमां थयो. तेना तिसठिमहापुरिसगुणालंकारना उपोद्घातमां ते चतुर्मुख स्वयंभूना उल्लेख करे छे.

भावाहिउ भारहभासि वासु कोहउ कोमलगिह कालिदासु ।
चउमुहु सयंभु सिरिहरिसु दोणु णालोइउ कइ ईसाणु वाणु ॥

चतुर्मुख स्वयंभूए पउमचरिय अने हरिवंशपुराण एम वे काव्यो लखवा मांडेलां ते बजे य अधूरां रत्नां जे तेना पुत्र विभुवन स्वयंभूए पूरां करी. प्रथम तेने पउमचरिय हाथमां लीधेलुं एम हरिवंशपुराणना संधि १०८ना आरंभनी गाथामां मालम पडे छे. ते गाथा नीचे प्रमाणे छे :

कारुण पोमचरियं सुद्वचरियं च गुणगणपद्वियं
हरिवंशमोहहरणे सरस्सुदियदेह (?) व ॥

आखा पउमचरियमां ९० संधि छे. तेना भाग संथने अंत आखेनी गाथा पर्यी मालम पडथे. ते गाथाओ नीचे प्रमाणे छे :

સિરિવિજાહરકંડે સંધીઝ હોન્તિ વીસપરિમાણા
 ઉજ્જાકંડમ્મિ તદ્વા બાવીસ મુણેહ ગણનાણ ॥
 ચઝહહ સુંદરકંડે ષકહિયવીસ જુજ્જકંડે ય
 ઉત્તરકંડે તેરહ સંધીઝ નવહ સવ્વાઝ ॥

નેહુમા સંધિને છેડે નીચે પ્રમાણે અન્તર્દર્શક ગાથાઓ છે :

इय पोमचरियसेसे सयंभुषवस्स कह वि उव्वरिण
 तिहुअणसयंभुरइण राहवनिव्वाणमिणं ॥
 वंदइआसियतिहुयणसयंभुपरिविरइयम्मि महाकव्वे
 पोमचरियस्स सेसे संपुत्तो नवइमो सग्गो ॥

આ ઉદ્ધરણ પડમચરિયનો ૧૪મો સંધિ છે. મૂળ હાથપ્રતનો
 ૩૬-૩૮ પાનમાં આ ઉદ્ધરણ છે. હાથપ્રતની લખાયા સાલ લહિયાની પ્રશસ્તિ
 પ્રમાણે - સંવત્ ૧૫૨૧ વર્ષે જ્યેષ્ઠમાસે સુદિ ૧૦ બુધવારે । શ્રીગોપા-
 ચલદુર્ગે શ્રીમૂલસંઘે વલાત્કારગણે ૬૦... પડમચરિયની હાથપ્રત માંઝારા
 ઓરીએન્ડલ રીચર્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટની હાથપોથી નં. ૧૧૨૦ છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ :-

વસંત પ્રકર્યો છે. માહેશ્વરપુરનો પતિ સહસ્રાર્જુન નર્મદામાં જલક્રીડા કરી
 રહ્યો છે. વીજી વાજુએ લંકાધિનાથ રાવણ નર્મદાને કિનારે પૂજા કરી રહ્યો છે.
 યન્ત્રો વહે નર્મદાનો પ્રવાહ સહસ્રાર્જુનના યાન્ત્રિકોએ રોક્યો છે. સહસ્રાર્જુનનો
 જલક્રીડા સમાપ્ત થતાં યાન્ત્રિકો યન્ત્રોને છોડે છે, એટલે કમરાતો પ્રવાહ
 લંકાધિનાથની પૂજાને રેલી નાખે છે. રાવણ ગુસ્સે થઈ પોતાના દૂતોને બોલાવી
 જોને આ અવિનય કયો તેને શોધવા મોકલે છે. દૂતો સમાચાર લાવે છે. રાવણ
 ગુસ્સે થઈ તરવાર ઝેંચે છે.

પ્રમાત થતાં ઉદયગિરિના શિખરે રવિ, 'મને મૂકી અને ચંદ્રને લઈ નિશા
 ક્યાં ચાલી ગઈ' એમ જાણે શોધ કરતો ન હોય એવો દેખાય છે. વસંત
 જગત્-રૂપી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને નવા ઘરમાં પ્રવેશતાં જાણે સૂર્ય-રૂપી
 મંગલ-કલશની સ્થાપના કરે છે. દુષ્ટ પ્રાગળ માસને દૂર કરી વસંતરાજ પ્રવેશ
 કરે છે. (૧) વસંતશ્રીના ઘરમાં પ્રવેશતા વસંતરાજની રાજસામગ્રીનું વર્ણન કરી
 કરે છે; અને ઓલી નર્મદા આ વસંતના મહેલે ચલી થઈ મમે છે. (૨) નર્મદા
 પોતાના પતિ રત્નાકરને મઝવા રાણગાર સજી જાણે જતી હોય એમ જુદાં જુદાં
 નર્મદા નદીનાં સામાન્ય ઓંગોને નિરૂપિત કરી કવિ વર્ણન કરે છે. આ વસંત

મહે મસ્ત બનેલી નર્મદા માહેશ્વરપુરના પતિ સહસ્રાર્જુનને અને લંકાપતિ રાવણને
 કામાવિષ્ટ કરે છે. (૩) તે વસંત અને તે રેવાનાં જલક્રીડા જોઈને સહસ્રાર્જુ-
 નને જલક્રીડા કરવા હરખ થાય છે. યાન્ત્રિકો યન્ત્રો વહે નર્મદાનો પ્રવાહ રોકે
 છે; અને સહસ્રાર્જુન પોતાના અંત:પુર સહિત નર્મદામાં પ્રવેશ કરે છે. (૪) જલ-
 ક્રીડાનું જુદે જુદે પ્રકારે વર્ણન કવિ કરે છે. (૫-૬) અંત:પુરની રાણીઓ
 સહસ્રકરિણ સાથે જુદા જુદા પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, તેનું વર્ણન કવિ કરે છે.
 (૭) આ જલક્રીડાનાં વખાણો દેવો કરે છે. (૮) રાવણ રેતીની વેદી બનાવી
 જિનવરની તે ઉપર સ્થાપના કરી પૂજા કરે છે. એટલામાં તો યાન્ત્રિકો યન્ત્રોને
 છોડે છે એટલે પ્રવાહ રેલાઈ પૂજાસામગ્રી ધોઈ નાખે છે. રાવણ ગુસ્સે થાય છે
 અને આ પિશુનતા કરનારને શોધવા માણસો મોકલે છે. (૯) પછી રાણીઓના
 તૂટેલા અલંકાર, પુષ્પ, કુંકુમ इत्यादि ઝેંચી જતી નર્મદા તરફ રાવણ નજર કરે
 છે. કવિ કલ્પના કરે છે કે નદી જિનવરની પ્રતિમાને ઝેંચી ગઈ કારણકે તે જિન-
 પ્રભુ, સ્ત્રીઓ સાથેના વિલાસથી અલિપ્ત રહેતા હતા અને તેમણે પોતાની નિષ્કામતાથી
 નદીને ગુસ્સે કરી હતી. (૧૦) એટલામાં રાવણે મોકલેલા ગવેષકો પાછા વળે છે; અને
 તેમાંનો એક તેની અપૂર્વ કામલીલા વખાણે છે અને એ કામલીલાનો નિર્માપક સહસ્રાર્જુન
 છે તેની ખબર કરે છે. (૧૧) વીજો ગવેષક તેના અંત:પુરને વિવિધ ઉપમાઓએ
 કરી વખાણે છે. (૧૨) ત્રીજો ગવેષક યન્ત્રોને વખાણે છે; અને યાન્ત્રિકોએ
 છેવટે યન્ત્રોને છોડી દીધાં તેથી પ્રવાહ રેલાઈ ગયો અને રાવણની પૂજા તેણે ધોઈ
 નાખી - તે વાવત રજુ કરે છે. આ સાંમઠી રાવણ પોતાના હાથે તરવાર ઝેંચે છે.

૩. પદ્યરચના :-

આ ઉદ્ધરણમાં ૧૩ કડવકનો સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. દરેક કડવક
 ૧૦ પંક્તિઓનું છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓ ઘટ્ટાની છે. આખા સંધિને મથાળે ધ્રુવપદ
 છે ચતુર્મુખ સ્વયંભૂની કૃતિમાં કડવકના દેહની લગભગ સરખી રીતે ૮ પંક્તિઓ છે.
 ત્રિમુવન સ્વયંભૂમાં કડવકની પંક્તિસંખ્યા વધે છે. પુષ્પદન્ત અને ધનપાલમાં
 કડવકની પંક્તિસંખ્યા બહુલતી જાય છે અને તેનો કોઈ નિયમ જ રહેતો નથી.
 આ ચતુર્મુખની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાનો એક પૂરાવો છે. આ ઉદ્ધરણમાં ધ્રુવપદ,
 અને ઘટ્ટાનો એક અને કડવકના દેહનો એક - એમ બે હંદો વપરાયા છે.
 ધ્રુવપદ અને ઘટ્ટાના હંદની માત્રાગણના : ૮ + ૮ + ૧૪ = ૩૦ માત્રાની છે;
 પંક્તિની વચમાં બે યતિ છે અને તે યતિ પ્રાસબદ્ધ છે :

विमले विहाणपे । कियपे पयाणपे । उययइरिसिहरे रवि दीसइ ।
 मर मेहेपिणु । निसियरु लेपिणु । कहि गय णिसि णाइ गवेसर ॥

हेमचन्द्र छन्दोऽनुशासनना छद्वा अध्यायना आरंभमां आ घत्ता अने ध्रुवपद संबंधी विवेचन करतां आदिमां ज सूत्र मूके छे : सन्ध्यादौ कडव-
कान्ते च ध्रुवं स्यादिति ध्रुवा ध्रुवकं घत्ता वा । आ ध्रुवक के घत्ता
त्रण प्रकारनी छे : सा त्रेधा षट्पदी चतुष्पदी द्विपदी च । प्रस्तुत
उद्धरणनुं ध्रुवपद अने घत्ता षट्पदी प्रकारनी छे; अने हेमचन्द्रना अभिप्राय
आ उपजातिनो प्रकार छे. अष्टौ उपजातिः ॥^१ ए सूत्र पर टीका करतां
हेमचन्द्र लखे छे के: तृतीयषष्ठयोः पादयोर्दशादिसप्तदशान्ताः कलाः
शेषेष्वष्टौ चेत्तदोपजातिनाम षट्पदी । प्राकृतपिंगलमां आ छंदने सां
नाम नथी; परंतु दुम्मिलानी जातनो आ छंद कही सकाथ.^२

कडवकना देहनो छंद पद्धटिका के प्राकृतपिंगलनो पञ्चडिआ छंद
छे. तेमां १६ मात्रानां चार चरण छे. हेमचंद्र पद्धटिकानुं लक्षण ची.
पद्धटिका । नोंधी टीका करे छे : चगणचतुष्कं पद्धटिका । यथा,
'परगुणगहणु सदोसपयासणु, महुमहुरक्खरहि अ मिअभासणु ।
उवयारिण पडिकिउ वेरिअणहं, इअ पद्धडी मणोहर सुअणहं ॥'
एट्ठे चार चार मात्रानां चार जूथ; कुले १६ मात्रानो आ छंद.
आषणा उद्धरणनां वधां य कडवाना देहमां आ ज छंद छे. प्राकृतपिङ्गल
छेल्ला भाग उपर नियंत्रणा मूके छे, परंतु हेमचंद्र ते स्वीकारता नथी अने वर्त
काव्यवहनमां आ नियंत्रणानी गणतरी कोइ कवि करता पण नथी.

मात्रानी गणतरीमां प्रा. पि. प्रमाणे इं, हिं, ए के ओ शुद्ध के वर्त
मिलित अने र तथा ह् सायेना संयुक्ताक्षर लघु गणवा. सप्तमी तथा तृतीया
एकवचननो इ; तृतीया बहुवचननो इहिं; संबंधक भूतकृदंतनो इवि इत्यादि
ए, इहिं, एवि एम लख्या होय छतां एनी एक ज मात्रा गणवी. होना
ओनी पण एक मात्रा गणवी. आ संबंधमां वाचके सि. हे. ८।४।४१०।
८।४।४११। लक्षमां लेवा छटे छे. तेमां पण आ प्रकारनो आदेश छे.

४. टिप्पणी :—

[टिप्पणीमां पंक्तिओनो उल्लेख करवामां आव्यो छे]

१. छं. शा. पान ३८ (६) पंक्ति. १४.

२. प्रा. पि. पान. ३१५ मात्रा १८+८+१४=३९. दुमिला.

३. छं. शा. पा. ४३ (अ) पंक्ति. ९.

४. प्रा. पि. पान. २१७ पञ्चडिआ पान. २२० अडिआ.

५. प्रा. पि. पान. ४

१-२. आ ध्रुवक छे. सामान्य रीते संधिना आरंभनो ध्रुवक भव्य अने
आकर्षक होय छे; अने आखा संधिना प्रस्तुतार्थनो सूचक होय छे. आ ध्रुवकमां
सूर्यने प्रतिनायक कल्प्यो छे. निशानायिका चंद्रने लई सटकी गई. तेने शोधवा
जाणे सूरज उदयगिरिना शिखरे आव्यो होय एम उत्प्रेक्षित छे.

१. सति सप्तमीनो प्रयोग छे; अपभ्रंशमां सप्तमी अने तृतीयानां रूपो
सरखां होवाथी कोइ वार आवा प्रयोगमां तृतीया पण वापरी देवामां आवे छे.
जुओ सदर. पान ४३. पंक्ति ९० पई जीवंतण महु एही भइय अवत्था ।

३-४. सूर्यने मंगल-कलश साथे सरखाव्यो छे. वसंत विश्वगृहे वास
करवा आवे छे. नवा घरमां वास करता पहेलां मंगलकलश तो मूकवो जोईए
ने ? तो आ सूर्य जाणे मंगलकलश; प्रभात ए दहिंनो अंश; अने प्रभातनां
कोमल किरणो जाणे ए कलश ढांकवानी कुमळी कमळनी पांदवीओ.

३. रवण्णउ—सुंदर सि. हे. ८।४।४२२। प्रो. पीशल G. P.
603मां जणावे छे के प्राकृतमां रमणीय अने करणीयनी साथे साथे करण्य,
रमण्य एवां विध्यर्थ भूतकृदंत टकेलां तेमांनो रमण्यमांथी रवण्ण उत्तीर्ण
थएलुं. आ स्थले लावण्य शब्दनी व्युत्पत्तिचर्चा आवश्यक छे. सामान्य रीते
तेने लवणमांथी उत्तीर्ण करवामां आवे छे; परंतु लवण 'सुंदर' ए अर्थमां
संस्कृतमां ए शब्द वपरातो नथी. लवणिमा अने लावण्य आ वेज शब्दो ज
संस्कृतमां रूढ छ. मने लागे छे के मागवी असरथी रनो ल थइ रवण्ण >
लवण्ण अने तेनुं संस्कृत लावण्य. लावण्य पछीनो बोल लवणिमा.

३. कोमलकमलकिरणदलछण्णउं आमां खरी रीते कामलकिर-
णकमलदलछण्णउं एम संस्कृतनी ढवे समाप्त होय. परंतु अपभ्रंशमां
समासना बंध तूटता जाय छे अने समासना शब्दोनी गोठवण पण नियंत्रित
रहेती नथी. समासना शब्दोनी गोठवण तो ठेठ जूना काळथी प्राकृतमां तूटनी
आवी छे. आ संबंधे प्रो. पीशल G. P. 603. मार्कण्डेयना प्रा. स.
८।३६। पूर्वनिपातोऽन्यथा प्रायः ॥ अने ते पर टीका : समासे संस्कृत-
विहितः पूर्वनिपातः प्राकृते प्रायोऽन्यथा स्यात् ॥

४. णावइ २. णाइ सि. हे. ८।४।४४४। इवार्थे न-नउ-नाइ-
नावइ-जणि-जणवः ॥ नं, नउ, नाइनो संबंध वैदिक न=इव नकि=

કાંઈ નહીં (પ્રો. પીશલ G. P. 6. Einleitung) સાથે જોડાય. નાવડ, જળિ, જળુનો સંબંધ જ્ઞા ધાતુ સાથે હોઈ શકે. નાઈ કદાચ નાવડનું ટુંકું રૂપ હોવા પળ સંભવ છે. નાઈનો પ્રયોગ તુલસીદાસના રામાયણમાં 'જાળે' 'જાળડું' વે ય અર્થમાં દેખાય છે.

૫. દૂડ સંસ્કૃતછાયામાં શાસનં એમ અર્થ કર્યો છે. આનો આધાર મારી પાસેના જૂના ગુજરાતી રાસ નામે મૃગાંકલેખા (સોઢમા સૈકા) ની કઠી ૧૨૦-૧૨૧ ઉપર છે જે નીચે ટાંકું છે:

કોઠારી બોલાવીડ ઇ હુંતડ જય સુજાણ ॥૧૨૦
“અન્ન પાન ઘૃત આપિજ્યો ઇ ફાટાફાટડં વસ્ત્ર
ઇહનડ રૂડડં રહાવિજ્યો ઇ રલ્લે જણાવડ પુત્ર” ॥૧૨૧
સેઠિ દૂડ દેઈ ગયા ઇ સતીય વોલાવી ધાવિ...

આ ઉદ્ધરણની હાથપ્રતના હાંસિઆમાં સંસ્કૃતટિપ્પણ પાલય : આપ્યું છે તે કદાચ વૃત્ત=પાલય: 'કિંકર, અધિકારી' એ અર્થમાં લેવાય.

૫. કહ વ ણ મારિડ 'જેમ તેમ માર્યા નહિ' એટલે શિક્ષા તો સહત કરી પરંતુ પ્રાણ હર્યા નહિ. કહ=વૈ.સં. કથા 'કેવી રીતે' એનાં સમાન રૂપ જહ=યથા, તહ=તથા, અહ=અથા G. P. 103.

૫. પચમળડવણિક આચેલિય : પરવ અને લતાગૃહોના ચોરો અર્થાત્ કામિજનોનાં વસ્ત્રો જેને હરી લીધાં હતાં. ણિરિક્ક જુઓ. દે. ના. ૪. ૪૧. ચોરદ્વિયપુટ્ટસું ણિરિક્ક (v. 1. ણિરિક્ક) ।

૭. પડસરડ=પ્રવિશતિ મને લાગે છે કે પડસરડનું કારકરૂપ પડસારડ અને તેમાંથી બનાવેલું સાડું રૂપ તે પડસરડ વધારે સંભવિત છે; જો કે પડસરડ પળ કાંઈક પ્રમાણમાં અપ્રચારમાં પ્રચલિત છે

૧૩. પડેહર [પ્રતિગૃહ] અંતર્ગૃહ: જુઓ જસહરચરિડ (શબ્દ-કોષ. પા. ૧૩૬) પડેહર-પ્રતિગૃહ (અંતર્ગૃહમિત્યર્થે) ; 'ઘરનો આગલો ભાગ' એ અર્થ પળ સંભવિત અને વંધવેસ્તો છે. ગૂ. 'પડશાલ=સં. પ્રતિશાલામાં આ સૂચિત છે. પડેહરમાં ઈ માટે જુઓ સિ. હે. ૮૧૧૪૧ વીર્યદસ્વૌ મિથોવૃત્તૌ ।

૧૪. નેડર=નૂપુર । સિ. હે. ૮૧૧૪૨૩ G. P. 125માં પ્રો.

પીશલ જણાવે છે કે સર્વ પ્રાકૃતોમાં નેડર માલમ પડે છે; એટલે નૂપુર શબ્દ સાથે નેપૂર શબ્દ પળ ભાષામાં પ્રચલિત હશે; અને તેની સાથે સરસાવવા કેયૂર શબ્દ તરફ લક્ષ રેંચે છે. વઠી નેડરકેઝરં (રાજશેખરના વાલ રામાયણમાં) અને નેડરકેઝરાઓ (અપ. પ્રાકૃતપિંગલ ૧. ૨૬) તરફ લક્ષ દોરે છે. જૂના ગૂજરાતીમાં ઠેઠ પ્રેમાનંદ સુધી 'નેવર' = નૂપુરના અર્થમાં વપરાયો છે. હિં. નેપૂર, નેવર.

૧૪ અંતેડર [અંત:પુરં] G. P. 344 સિ. હે. ૮૧૧. ૬૦ માગ-ધીની અસરને લીધે અન્ત: = અંતે ।

૧૫ ઉજ્જાણેહિં સસમી-વહુવચન: હિં < પ્રા. એકવચન મ્મિ < સં. એકવચન સ્મિન્ ધ્યાનમાં રાખડું કે હિં અને હિં વે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. ઉજ્જાણેહિં, થાણેહિં, વંદિહિં, વાસહિં, મહાનાસહિં ૬૦ સિ. હે. ૮૧૧. ૩૪૭ । અર્ધમાગધીમાં હૃથંસિ-પાયંસિ અને પાલીમાં સ્મિ અને મ્મિ પ્રત્યયો સસમી એકવચનમાં છે. આ પ્રત્યય એકવચનમાંથી વહુવચનમાં લેવાવા સંભવ છે. તૃતીયા વહુવચન હિં અને સસમી વહુવચન હિં વચ્ચે પળ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ, કારણ કે વન્ને પ્રત્યયો સરસા છે.

૧૬. સાહુલડ-હાથપ્રતના ટિપ્પણમાં સિગિરિકા શબ્દ આપ્યો છે જે સમજાતો નથી. પરંતુ ધ્વજપટ જેવો આનો અર્થ હોય. સરસાવો દે. ના. ૮૧ ૫૨ । સાહુલિઆ=વસ્ત્ર; પા. સ. મ. 'શિરોવસ્ત્રખંડ' એ અર્થ પળ નોંધે છે.

૧૭. કુસુમા 'અ'કાર માત્રાસ્વાતર લંબાવ્યો છે; દવળા=દવળાઅ=દમનક એટલે 'આ' 'ળ+અ+અ' નો બનેલો છે.

૧૮. વાળરમાલિય [વંદનમાલિકા] પ્રા. ગૂ. તોરણ વંદુરવાલ કલસ ધયવડ લહલહણ । પ્રા. ગુ. કા. શ્રીનેમિનાથપાગુ. કઠી. ૬. હિં. વંદનવાર, વંદનમાલ.

૧૯. મુંજા-ટિપ્પણમાં 'અગ્રેભોજકા: સ્તિતીપુ: ' એમ આપેલું છે; પ્રથમ જમનારા વિપ્રો એ એક અર્થ લીધો છે; પરંતુ વનસ્પતિને અનુલક્ષી બીજો કોઈ અર્થ હોવો જોઈએ.

૨૦. વમ્મેહિ ને બદલે વમ્મહિ વાંચી સસમી એકવચન ઇ-પ્રત્યયાન્ત લેવું ઠીક છે. આ પંક્તિનો છાયામાં છે તેથી જુરી રીતે અર્થ કરી 'વિરહિણ વિધ્યન્ ગતપતિકામર્મસુ આંદોલયન્' એમ સંસ્કૃતછાયા કરવી વધારે ઘટિત થશે.

૨૧. મુંમલમોલી સરસાવો પ્રા. ગૂ. મમ્મર-મોલી નેમિજિન-

વીવાહ સુનેઈ । નેહગહિલી ગોરડી હિયડઈ વિહસેઈ ॥ પ્રા. ગૂ. કા. શ્રીનેમિનાથપાણી, કડી. ૧૨ પં. ૫-૬ મુંબલ < મ. મિમ્બલ (સિ.હે. ૮૧૨૫૮૧)=મિમ્બલ < સં વિહલ । મોલી < √ મુલ (સિ.હે. ૮૧૪૧૭૭) < સં. √ બ્રમ્+૩૪; (O.D.B.212) ગૂ. 'મોલો' એટલે મુગ્ધ પ્રો. પીશલ M. K. A. P. 53 XVI વાલો મુંબરમોલિ ઉલ્લસિઅણિઅંસ-ળી । આ પંક્તિ મોજદેવના સરસ્વતીકળ્ઠામરણમાં છે, પ્રો. પીશલ મુંબરમોલિને Intensive રૂપ ગણવી મુલ ને G.P. §354 પ્રમાણે < લુમ્ માંથી વ્યય કરી ઉતારે છે. હુલઈ (સિ.હે. ૮૧૪૧૦૫) = મુલઈ > મુલઈ G. P. 566. ગૂ. મમ્મરમોલી હિ. તુલસીદાસ: પાર્વતીમંગલ. ૩૮. "વાલક મમરિ મૂલન ફિરહિં ઘર હેરત."

૨૨. સલોળી [સલાવળ્યા] જુઓ ટિપ્પણ. પ્રથમ ઉદ્ધરણ. ૧. ૩. ગૂ. સલુળી.

૨૫. ઝડળાઈ સરલાવો. દે. ના. ૧૧૫૧ ઓઢળમુત્તરીષ । અને વઢી પા. લ. ૪૨ ઝડિઅયં પાડઅયં । ગૂ. ઓઢળી હિ. ઓઢની. સામાન્ય રીતે 'પુલિન' = ડંચા રેતાલ કીનારાને નિતમ્બ સાથે સરલાવવામાં આવે છે; અહિં પુલિનને ઓઢળી સાથે સરલાવી પ્રવાહને રસના સાથે સરલાવ્યો છે.

૨૮ સયલ [સકલ] વધી કઢાએ સહિત એટલે મોઢ.

૩૦. રણ [વર્ણ] (ગ.આ તેમ જ 'રંગ' વર્ણને શબ્દોનો સંબંધ < સં. √ રજ્ઞ સાથે છે.

૩૦. તંમોલુ સવાળિડ [તામ્બૂલ સર્વળકં] સામાન્ય રીતે બ્રા. આમ્ર, તામ્ર, ૬૦ માં બ્ર નો મ્બ થઈ મ્બ થાય છે. (G. P. 295. સિ.હે. ૮૧૨૫૬) ગૂ. તાંબુ, આંબો, પરકંબા, આંબળી; આમલું, ત્રાંબુ, એ પ્રો. પીશલની કલ્પનાને ટેકો આપે છે; આ દાસલામાં મ્મ = મ્બની અવલી ગતિ થઈ છે. સરી રીતે મ્ ની પછો તરતજ મ્ બોલતાં નાકમાંથી નીકળતો સ્વર વંધ થઈ જતાં વ થઈ જાય છે; નહિ તો તેને હલકો પાઠી મ્ એકલો જ રહેવા દેવો પડે પરંતુ બીજા મ્ ના ઉચ્ચારનો પ્રયત્ન થતાં અજાણે વનો વર્ણાગમ થાય છે.

૩૨. અવરડહડ-મડહડ: વર્ણવિકારમાં મ્, વ્, બ, ડની એક બીજામાં ફેરવણી માલમ પડે છે. (સિ.હે. ૮૧૪૩૯૭ G. P. 251) હાયપ્રતોમાં વ્ તો વ્ જ લભાય છે; કેટલીક હાયપ્રતો જ મેદ પાડે છે. પ્રસિદ્ધ દાસલો કરમિ-કરવિ-કરડં આ ત્રણેય રૂપ અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે. સિ.હે. ૮૧૪૩૯૭ । S. K. Chatterji O.D.B. 280, 288

૩૬. દાહિણ-મારુડમિય-સીયલુ: -દાહિણ [દક્ષિણ] સિ.હે.

૮૧૪૬। મારુડમિય અ નો લોપ; આ પ્રકારનો લોપ સ્વરમાર કે છંદોબંધ સ્થાતર અપભ્રંશમાં દીઠામાં આવે છે. દા. ત. આજ ઉદ્ધરણમાં પં. ૩૫. મોહુ-વ્પાઈડ, પં. ૪૫. સલિલ-બન્તરે ૬૦ સરલાવો સંસ્કૃતસંધિ-રામોડ-ગચ્છત્ । મોહેડપતત્ ૬૦ અસ્વરિત પ્રથમ હસ્વનો લોપ. Divatia G. L. L. I. P. 368. Turner J. R. A. S. 1921. G. Ph. 23. G. P. 99. "In Apabhramsa's also the rhyme determines the toning of the vowels".

૪૦. ણવલ્લડ [નવ+અલ્લ સ્વાર્થ] અપભ્રંશમાં અલ્લ ઇલ્લ ઉલ્લ સ્વાર્થે ડમેરવામાં આવે છે. સિ.હે. ૮૧૪૩૨૯ માં ઉલ્લ એકલાનો જ ઉલ્લેખ છે. સિ.હે. ૮૧૨૧૫૯ માં વાકોનાનો ઉલ્લેખ છે. G. P. 595 આ તદ્વિત સંસ્કૃતમાં આલ (વાચાલ) આલુ (દયાલુ, શ્રદ્ધાલુ) ઇલ (ફેનિલ પિચ્છિલ) ડલ (હર્ષુલ, ચટુલ) લ (અંસલ, માંસલ) ૬૦ રૂપે છે. લ્ વેવડાયો શાથી તે માટે જુઓ ટિપ્પણ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૫૦.

૪૨. સહુ-સહું [સહકમ્*] G. P. 206: "અ. સહુ = સાકમ્ (સિ.હે. ૮૧૪૩૫૬. ૪૧૯) આ વ્યુત્પત્તિના કારણમાં તે જણાવે છે કે ક ના અ ઉપર ઉદાત્ત હોઈ સા નો સ થાય છે; G. P. 80; અને કમ્ = ડં G. P. 352." પ્રો. માંડારકર અને ગુણે < સં. સહ. Divatia G. L. L. II P. 94 ગૂ. હું < પ્રા. ગૂ. સિડં < સં. સહ-સમમ્; પ્રા. ગૂ. સિડંનો પ્રયોગ સં. ૧૨૬૬ 'જંબુસામિચરિય' પ્રા. ગૂ. કા. પા. ૪૪. કડી ૨૦ 'પંચસણ ચોરેહ સિડં પ્રમવડ ઘરિ પડ્ડડ ॥'

૪૩. આરક્ષિય ણિયવલુ પોતાનું વલ મેળું કરીને.

૪૪. હુહુ-સિ.હે. ૮૧૪૩૨૧ ચદેચ્છુહુ: । પરંતુ અપભ્રંશ સાહિ-ત્યમાં ચદિ એકલો જ નહિ પરંતુ સામાન્ય નિપાત તરીકે પણ તે વપરાય છે.

૪૫. સસિહ-રાસિ [સહસ્રરશ્મિ] વ્યત્યયનું ઉદાહરણ; સહસ્રનું સહાસ અને સહસ રૂપાન્તરો છે.

૪૬. હઈ સામાન્ય નિપાત સિ.હે. માં ઉલ્લેખ નથી; અપભ્રંશ કૃતિ-ઓમાં વહુધા દેસાય છે < સં. લાત્વા

૫૧. ઉપ્પરિ [ઉપરિ] સિ.હે. ૮૧૨૧૮-૧૯૧ સૂત્રમાં શબ્દના આદિમાં નહિ પરંતુ શબ્દને અંતે કે વચમાં આવેલા વ્યંજનનું દ્વિત્વ કોઈક શબ્દોમાં નિશ્ચયે કરીને અને કોઈક શબ્દોમાં વિકલ્પે કરીને થાય છે. આ પ્રકારના

શબ્દોનાં જુદા જુદા વિદ્વાનો મિત્ર મિત્ર અભિપ્રાયો આપે છે. G. P. 2 માં ટીકા કરે છે જેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર હું મૂકું છું “The accent of M., Amg., JM., the poetical Apbhrams'a and mostly of JS. corresponds mainly to the Vedic accent. As the weakening or dropping out as well as the raising of the vowel rests on it, as also the doubling of the consonants in certain cases, it can not be purely musical, but must have been mainly expiratory.” આ મતનો આશરો લઈ 194 માં “A consonant between vowels is doubled sometimes when followed by an accented vowel” અને વળી “The same rule explains the doubling of the suffix લ્ in અલ્, ઇલ્ and ઉલ્” કેટલાક (Prof. Bloch) એમ માને છે કે તૈલ્ય, ઇક્ય, દુહૂલ્ય જેવા શબ્દો પ્રચારમાં હશે તેના ઉપરથી આ રૂપો કતરી આવ્યાં હશે; અને સ્વરને તેમાં લેવા દેવા નથી. આ સંબંધી સંપૂર્ણ વિવેચન J. R. A. S. April 1916 'Indo-Aryan Accent in Marathi' by Turner. કેટલીક વાર શબ્દની માત્રા (quantity) અને સંસ્કૃતનું વ્યંજનતત્ત્વકાવશ પળ વ્યંજનદ્વિત્વ કરવામાં આવે છે.

૬૪—૬૫. આમાં વિદુમમરગય=સુરધનુ; હંદળીલસય=ઘણ; ચામિયર=વિઝ્જુ; હાર=વલાય, છાયામાં વલાહક ને વદલે વલાક= 'હંસ' વાંચો.

કઢવક છદ્દાની શૈલી જેમાં કહિ મિ નું પંક્તિ પંક્તિ વચ્ચે વાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. એ શૈલી ચારણોમાં વધુ પ્રચલિત છે, અને અંગ્રેજી-અસર પૂર્વેની ગૂજરાતી વર્ણનાત્મક કવિતામાં ઘણી વાર દેખા દે છે. રામાયણમાં કિષ્કિન્ધાકાણ્ડમાં પદ્મા સરોવરના વર્ણનમાં અથવા કાલિદાસના રઘુવંશ. સર્ગ. ૧૩. શ્લો. ૫૪-૫૭ માં આ પ્રકારની શૈલીનો અંશ માર્ગ પડે છે, પણ સ્થૂળ શૈલી તરીકે નહિ જ. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં તો પગલે પગલે આ પ્રકારની શૈલી દેખા દે છે.

૬૬. હુલ્ [પુષ્પ]; વહલ્ [વર્તુલ]; પ. ૭૪ પહુત્ [પ્રભૂત]; પ. ૭૫ ઉલુક; અલીણ એમાં વ્યંજનદ્વિત્વ માર્ગ પડે છે; આમાં ઉલુક

જુદી જ જાતનું છે [ઉદ્ + હુત્]; આમ તે કર્મણિ ભૂતકૃદંત પરથી બનેલું છે.

૭૫ છુહ છુહ; સિ. હે. માં ઈષત્ ઈષત્ અર્થ નથી.

૭૫ વલગ્ગહો—વિ નો વ થવામાં લ પરના ઉપાન્ત્ય સ્વરમારની અસર છે; આવી અસર ગૂજરાતીમાં વધારે થતી જાય છે.

૭૮. જુવહ સહાસુ જાસુ ની છાયા સુધારો; યુવત્ય: સહાસા: યસ્ય એમ વાંચો.

૮૨. હલ્ [હલ્] સિ. હે. ૮૧૧૮૨. હલોદ્વાદ્રે ॥ G. P. 111 અને Weber = √ઉદ્=હન્દ માંથી વિશેષણ; અલ્ અને અહ જે સિ. હે. માં બતાવ્યાં છે તે < સં. આદ્ર.

૮૩. હ્યુ [અત્ર] સિ. હે. ૮૧૪૦૪-૪૦૫. G. P. 107. માં અત્તમાંથી નહિ પણ વૈ.સં. હ્યુ—સરલાવો —સં. હ્યુ; તે જ પ્રમાણે જેત્યુ, તેત્યુ, કેત્યુ=યત્યા, તત્યા, કત્યા એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે વૈ. સં., પા., અને અપ. નો મેલ લાવવા મથીએ તો ય, યદ્, યા=સં. યદ્; ત, તદ્, તા=સં. તદ્; ક, કદ્, કા=સં. કિમ્; આ પ્રમાણે સર્વનામનાં મૂલરૂપ માર્ગ પડે છે.

૮૪. માણેવિ મોગવીને સરલાવો—ગૃ.માણવં.

૮૫. કરેપ્પિણુ સિ. હે. ૮૧૪૪૦. G. P. 588. વૈદિક સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ત્વી અપભ્રંશમાં હયાત છે; તેમજ ત્વીનમ્, હૃત્વીનમ્, પીત્વીન (પાણિનિ ૭/૧/૪૮ અને તેના પરની કાશિકા)

૯૦. જાવહિ—તાવહિ; જેત્તહે—તેત્તહે: સરલાવો સિ. હે. ૮૧૪૦૬; G. P. 271 જામ=યાવત્; તામ=તાવત્ અને જામહિ, તામહિ =યાવદ્મિ; તાવદ્મિ; આમાં પણ તૃતીયા અને સપ્તમીનો સંકર મને લાગે છે. જાવહિ અને તાવહિ=જામહિ અને તામહિ; વ=મ્; જેત્તહે—તેત્તહે સિ. હે. ૮૧૪૪૩૬ યત્ર-તત્ર; સિ. હે. ૮૧૪૦૪ માં અતુ, તતુ; જત્ત+હે, તત્ત+હે=યત્ર+સ્માત્, તત્ર+સ્માત્ અને એ જ જેત્તહે, જેત્તહે; તેત્તહે, G. P. 107; આ ને મારપૂર્વક બતાવવા પૂરતો જ જ થયો છે. અથવા જ=જત્તની અસરથી આ નો જ હોય.

૯૪. ગવેસહો આજ્ઞાર્થ વીજો પુષ્પ બહુવચન

૯૪. તાસુ રક્ષવમિ—૯૧. સંકેયહો હુકુ—૧૦૭. કહિય

સુગંતહ સંધાવારહો=જુઓ માર્કળ્ડેય. ૧૭૧૧૧ હો ચ ॥ સિ. હે. માં આ પ્રકારનો આદેશ નથી; Pischel પણ આની નોંધ લેતો નથી. સ્ત્રી રીતે ચતુર્થી અને છઠ્ઠીના અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાં એક બની જવામાં આ સંભ્રમ થયો છે. જેના તરફ ગતિ બતાવવાની હોય તે વસ્તુની દ્વિતીયાકે કોઈક વાર ચતુર્થી મૂકવાનો સંસ્કૃતમાં નિયમ છે એટલે આવા પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા, ચતુર્થી અને ષષ્ઠીનો સંભ્રમ અપભ્રંશમાં બહુધા હોઈ માર્કળ્ડેય આ આદેશ વાંધવા પ્રેરાયો હોવો જોઈએ.

૯૮. અહિ જોવ્વળ-હિત્તિ વાંચો; જોવ્વળ=યાવન માં વ્વ જુઓ.

૯૯ પટ્ટવત્થઈ—ગૂ. માં પટ=પ્રવાહની પહોળાઈ એ અર્થ અહિં અભિપ્રેત હોય; વાકી પટ્ટવત્થ એટલે સં. માં 'રેશમી વસ્ત્ર' અથવા તો ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે તેમ 'સાડી' અર્થ લેવાય. સામાન્ય રીતે વત્થે એકવચનમાં હોય; પણ વત્થે અને વત્થઈના સંભ્રમથી વત્થઈ અહિં વપરાયું હોય.

૧૦૦ પુલિનાહોરણાઈ વ પગુત્તી=મૂઝમાં વીણાહોરણાઈ વ પંગુત્તી છે; પરંતુ આ ઉદ્ધરણની પં. ૨૫ ને અનુસરી આ સુધારો કર્યો છે. મૂઝ હાથ-પ્રતની પંક્તિનો કાંઈ અર્થ થઈ શકતો નથી.

૧૦૧ મલ્લિવદંતેહિ=અહિં વ શ્રુતિ નથી. સામાન્ય રીતે હ અને ઇ પછી ય અને ઊ અને ઓ પછી વ શ્રુતિ હોય છે.

૧૦૬. આઈય G. P. 254 આવહ= આયાતિ (સિ. હે. ૮૧૪૩૬૭. ડ. ૧; ૪૧૯. ડ. ૩) આવહિ (સિ. હે. ૮૧૪૪૩૨ ડ. ૧); એવી જ રીતે ગૈ=ગાયતિ=ગાઅહ=ગાવહ. Shahidulla: Dohākos'a P. 33. આવહ<આઅમહ<આગમતિ*, અને તેને માટે Dohākos'a p. 151. St. 70 ટાંકે છે:

પણિહ અ સબલ સત્થ વક્ષાણહ, વેદહિ વુદ્ધ વસંત ન જાણહ ।
અમણાગમણ તેન વિચ્છણિહ તોવિ જિલ્લજ મળહ હંડ પણિહ ॥

અમણાગમણ=ગમનાગમન । આઈય<સં. આગમિત*

૧૧૯ સિરમુહ કરકમકમલ મહાસહ વાંધો.

૧૨૨. જોહા-કલકંડિણી=જીમસ્ટી કોકિલા; કલકંડિની=કોકિલા; એવી જ રીતે મયગલ=મદ્કલનો આશ્રમાં 'હાથી' અર્થ થયો છે.

૧૨૫. મળધળવંતહુ મન એ જ જેનું ધન છે એવાનો

૧૨૬. સંતઈ [સન્+ત] કર્મણિભૂતકૃદંત.

૧૨૮. નિડળસમાસિય [નિપુણસમાસિત] બહુ જ નૈપુણ્યથી વંધ વેસતાં કરેલાં; ટિપ્પણીમાં એ પ્રકારનો જ અર્થ સૂચિત લાગે છે.

૧૩૪. કહિયં [કૃષ્ટમ્] કહ્નૈ (સિ. હે. ૮૧૪૧૮૭૧) પાલી કહિત; Bloch (Langue de la Marathe 112); S. K. Chatterjee (Origin and Development of Bengali Language. 272) સં. કૃષ્ટમાંથી ઉત્તીર્ણ કરે છે; પરંતુ હું સમજાવવા સ્વાતર √દિઝ ધાતુના વર્ગનો (=ચોથા ગણનો) એને ગણે છે. Prof. Bloomfield (J. A. O. S. 1921 P. 365) √કૃષ્+દ્ ને મૂળ ધાતુના રૂપ તરીકે ધારે છે. > કહ્ > કહ્નૈ રૂપ થાય. [Shahidulla: Dohākos'a P. 222] ગૂ-કાઢવું; હિ-કાઢના; મરા-કાઢળું.

૧૩૫. સહઈ [રાજતે] સિ. હે. ૮૧૪૧૦૦ √શુભ્ માંથી ઉત્તીર્ણ હોવા સંભવ છે.

॥ દ્વિતીયમુદ્ધરણમ્ ॥

કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રથમ ઉદ્ધરણ 'ચંડમુહુ સયંધુ'ના પંડમચરિયમાંથી લેવામાં આવ્યું હતું. આ દ્વિતીય ઉદ્ધરણ પણ તે જ મન્થમાંથી લીધું છે. પંડમચરિય અધૂર રહેલું તે ચંડમુહુના પુત્ર તિહુયળ સયંધુ એ પૂર્ણ કરેલું. આ ઉદ્ધરણને છેવટે પુષ્પિકા આપી છે તે પરથી તે સમજાશે. એટલે ચંડમુહુનો પુત્ર હોઈ, તિહુયળ નવમાના અંતનો કે દશમાની શરૂઆતનો અપભ્રંશ કવિ કહી શકાય. પોતે કેવી રીતે અધૂર પંડમચરિય પૂર્ણ કર્યું તેનું કિત્તવૃત્ત આ ઉદ્ધરણની પુષ્પિકામાં વર્ણવ્યું છે તે વાંચકે જોઈ લેવું. આ ઉદ્ધરણમાં ૨૦ કાઢવાં છે. આઠ આઠ પંક્તિ અને એક કડી પંક્તિની એટલે એક કાઢવક એ નિયમ આ ઉદ્ધરણમાં જાણીતો નથી. મૂળ પંડમચરિયમાં આ ઉદ્ધરણ ૮૩ મો પંચ છે.

ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણમાં સીતાની અગ્નિપરીક્ષાનું કથાનક કહેવામાં આવેલું છે. વાલ્મીકિના કથાનકમાં અને આમાં ફેર છે. લવ=અનંગલવણ અને કુશ=મદનાંકુશ. આ વન્નેનો પુરમાં પ્રવેશ થાય છે અને તે વચ્ચે તેમને આવકાર મળે છે. (૧) રામપુત્રોના પ્રવેશ વચ્ચે રામના સામંતો, ચંડીઆ રાજાઓ, મિત્રરાજાઓ, યોદ્ધાઓ, વાનરવીરો વધા ય ત્યાં આવે છે. વધાનો અભિપ્રાય એમ છે કે લોકોના નાદને રાજી કરવા સીતાની કાંઈક પરીક્ષા કરવી. (૨) રામ કહે છે કે “સીતાનું સતીત્વ અને પવિત્રતા હું જાણું છું પણ સીતા ઉપર આવી અપકીર્તિ નગરજનો નાચે છે તે જ હું જાણતો ન હતો.” (૩) તે વેળા વિભીષણે ત્રિ-જટને બોલાવી; અને હનુમાને પોતાની પત્ની લંકાસુંદરીને બોલાવી, તેમણે રામને વીનવ્યા અને કહ્યું કે “સૂરજ પૂર્વનો પશ્ચિમ ઝગે, તો જ સીતાના સતીત્વ પર કલંક લાવી શકાય; છતાં ય જો વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો તુલા, મંત્રેલા ચોલા, ફેર, જલ અને અગ્નિ એમાંના એકથી સીતાની પરીક્ષા કરો.” (૪) આ સાંભળી રામે સુગ્રીવ, વિભીષણ, અંગદ, ચંદ્રોદરના પુત્ર વિરાધિ, અને પવનપુત્ર હનુમાનને પુષ્પક વિમાનમાં પુંડરીક નગરે મોકલ્યા. એમણે સીતાને અભિનંદન આપી વિમાનમાં વેસી રામ પાસે આવવા અરજ કરી. (૫) સીતા ગદગદ સ્વરે વિભીષણ પ્રતિ બોલ્યાં કે “મારા આગળ રામનું નામ ન લેશો કારણ કે તેમણે મને ભયંકર વનમાં મોકલી દે, મારા હૃદયમાં ભયંકર અગ્નિ ચેતાવ્યો છે તે એમ હોવાથી એમ નથી. (૬) છતાં ય રામ માટે નહિ પરંતુ તમારો હૃદયને માન આપી હું આવું છું.” એમ બોલી સીતા પુષ્પક વિમાને ચઢી, અને સવારે કૌશલનગરી અયોધ્યામાં આવી પહોંચી. (૭) સીતાને જોઈ રામે તેની અવલેહન કરી કે “સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ હોય છે; આવી સ્થિતિમાં તે પોતાના ભરથારનું મુખ જોતાં કેમ લજ્જા પામતી નથી ?” સીતાને પોતાના સતીત્વની ખાતરી હોવાથી બીધી નહિ અને ગદગદ શબ્દે જવાબ વાળ્યો “ગુણવાન માણસો પણ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવાની બાત આવે છે ત્યારે હલકાશ બતાવે છે.” (૮) અનેક દૃષ્ટાંતો આપી સીતા નર-નારી વચ્ચેનું અંતર બતાવવા યત્ન કરે છે અને અગ્નિપરીક્ષા સ્વીકારે છે. (૯) સીતાનું વચન સાંભળી વધા જનોને અને રામના યોદ્ધા અને સહાયકોને હર્ષ થાય છે. (૧૦) સીતાના બોલને અનુસરી ચંદનારા બોલાવી રામે ઘાડો સોદાવ્યો; અને ચંડ, લાકડાં, ચંદન, દેવદાર, કપૂર રત્નાદિથી તે ઘાડો પૂર્યો અને ચારે બાજુએ સોનાના માંચડા બેઠક માટે મોઠવ્યા; દેવો પણ આ દૃશ્ય જોવા આવ્યા. સીતા લાકડાંના પુંજ પર ચઢી અને એને વૈશ્વાનરને

પ્રાર્થના કરી “હું પાપી હોઉં તો મને બાળજે.” કલકલ થયો; અગ્નિ લગા-
ડતાં તો મોટી જ્વાલા ઊઠી અને વધાએ હાહાકાર કર્યો. (૧૧) વધા યોદ્ધાઓ
ધાઈ મૂકી; અને તેઓ રામના પર ફીટકાર વરસાવવા લાગ્યા. (૧૨) જ્વાલાઓ
નીકળવા માંડી અને જગત્ ધૂમાડાના અંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું; પરંતુ સીતા
પોતાના સતીત્વને લીધે ડગી નહિ. તેણે અગ્નિને પોતે પાપી હોય તો બાળવા અરજ
કરી; આટલું ધૈર્ય કોનું હોય ? અગ્નિ શીતલ બની ગયો; અને પોતાની સત્તા
બતાવી શક્યો નહિ. આ અવસરે મનમાં સંતોષ પામેલો અગ્નિ સુરજનોને કહેવા
લાગ્યો, “સતીત્વનો પ્રભાવ જુઓ ! અગ્નિ પણ સીતાને બાળી શકતો નથી !”
(૧૩) એટલામાં ચિત્તાને સ્થાને મહાસરોવર બની ગયું; અને તેમાં કમલ ઝગ્યું.
તેના પર દિવ્ય આસન ઉત્પન્ન થયું. સુરવધૂઓએ તેના પર સીતાને બેસાડી.
દેવોએ હુંદુભિનાદ કર્યા અને પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. વધા જનોએ જયજયકાર કર્યા.
(૧૪) જાણે લક્ષ્મીના અભિષેક સમયે સર્વે દિગ્ગજો મળ્યા હોય તેમ સર્વે
દેવો અને યોદ્ધાઓ ત્યાં મળ્યા. (૧૫) રામ બોલ્યા, “સ્વરાજ્યનો સ્વચ્છંદી
બોલથી મેં તને ત્યજી; મને ક્ષમા આપ; અને નિઃસાપન્ત્ય રાજ્ય કર.” (૧૬)
સીતાએ જવાબ વાળ્યો, “રામ તમે શોક ન કરશો; મેં તમારા પ્રસાદે બહુ
ભોગ ભોગવ્યા છે. હવે મને સંસાર પર આસક્તિ રહી નથી. હું તો
તપ કરીશ.” (૧૭) એમ બોલી સીતાએ પોતાનો કેશપાશ ઉપાડી નાંચ્યો.
આ જોઈ રામ મૂર્ચ્છા પામી ગયા. દેવો સીતાને ઋષિના આશ્રમમાં લઈ ગયા.
સત્યભૂષણ નામે મુનિ પાસે તેણે દીક્ષા લીધી. એટલામાં રામ મૂર્ચ્છામાંથી જાગ્યા
અને જોયું તો જનકતનયા ત્યાં દીઠી નહિ. (૧૮) ‘સીતા ક્યાં’ એમ બોલતા
બોલતા રામ ચારે દિશામાં જોવા લાગ્યા. એટલામાં કોઈ વિનયપૂર્વક કહ્યું.
“પેલા ઉપવનમાં દેવો સીતાને લઈ ગયા છે; અને તેમણે દીક્ષા લીધી છે.” આ
સાંભરી રામને ક્રોધ ચઢ્યો. રામ ઉપવનમાં ગયા. મુનિને જોતાં જ તેમને જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થયું. રામે મુનિને નમસ્કાર કર્યા. (૧૯) વીજા રાજાઓ પણ
મુનિને નમસ્કાર કર્યા. રામે મુનિને ધર્મોપદેશ કરવા કહ્યું. મુનિએ શાસ્ત્રા-
નુસાર ઉપદેશ કર્યો. (૨૦)

૩. પદ્યરચના:—

પ્રથમ અને ઘટ્ટામાં ૧૪+૧૩=૨૭ માત્રા. હેમચન્દ્ર છં. શા. પૃ. ૪૨(અ)
ની છેવટની વે પંક્તિમાં આ છંદનું વિવેચન કર્યું છે. છં. શા. નું દૃષ્ટાન્ત:—
પલિઅ કેસ ચલ દસળાવલિ જર જજરદ સરોરબલુ

સન્ધિ વિ ગલિહિ અર્ણગલલિઅ કિજ્જડ ધમ્મુ અર્ણતફલુ
કડવકનો છંદ પડ્ધાદિઆ છે.

૪. ટિપ્પણી:—

૧ લવણકુલુ અર્ણગલવણ અને મદનાંકુશ; જૈનપરંપરામાં
અને 'કુશ'નાં આ નામ છે. માત્રાની ગણતરીમાં આ પંક્તિમાં પુરે, પડતા
રેવિ; મહાદેવેણમાં અને હસ્વ ગણવો.

૨ આ પંક્તિના પ્રથમ ચરણમાં છંદોર્ભંગ થાય છે; જો કે મૂળનો
દુજસ કાયમ રાહીએ તો છંદોર્ભંગ નિવારી શકાય; પણ આ પ્રમાણે જ લેવું
વટે તો કવિએ છંદ માટે વધારે પડતી જ છૂટ લીધી કહેવાય.

૩ સમોડિડ સરલાવો સમોડેવિ પં. ૭૮ આ જ ઉદ્ધરણ સમોડ-
સમ્ અને આ + √વૃત્.

૪. બલહદ્ = બલભદ્ર, રામ, પદ્મ.

૫ રહે એકકહિ—હિ < સં. સ્મિન્; એકકમાં કનું વ્યંજનદ્વિત
સ્વરભાર નથી છતાં ય. અણેકકહિ < સં. અન્યદ્ + એક + સ્મિન્; મ.
આણિક.

૬ વજ્જજંઘુ [વજ્જજંઘ:] સીતાને નિર્વાસિત કર્યાં ત્યારે જૈનપરંપરા
પ્રમાણે વજ્જજંઘ રાજાએ આશ્રય આપ્યો હતો.

૭ રહસે [રમસા] પરંતુ વ્યત્યયનો આશ્રય લઈ હર્ષેણ કરીએ
તો ઠીક પડે છે. ગૂ. પ્રયોગ 'એના દીલમાં હરખ ન માયો.' સરલાવો આ જ
ઉદ્ધરણ પં. ૪૭.

૮ પડસંતા અને પડ સંતાનો ચમક.

૧૧ અહરુલ્લ = અહર < સં. અધર + ઝલ્લ સ્વાર્થ.

૧૧ ઘત્તિડ = સિ. હે. ૮૧૪. ૧૪૩. = સં. √ક્ષિપ્

૧૨. વિવરેરડ [વિપરીત + રડ સ્વાર્થ પ્રત્યય] વિવરીઅ +
રડ. જુઓ. ભવિસત્તકહા (Ed. Gune)નો શબ્દકોષ વિવરેર=વિપરીત.

૧૩. સસરે કુસુમસરાસણિણ અણમાં સ્વશરેણ કુસુમશરા
સનેન પરંતુ સશરેણ કુસુમશરાસનેન એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

૧૪. આયહુડ ટિપ્પણમાં કોઈક વાચકે આરાર્તિકં । કામપીડા
વા । એમ નોંધેલું છે. ના. મા. I. 75. આઅહો રોગચલેસુ ।
જુઓ ઉદ્ધરણ ૩. પં. ૫૩. આયહુડસહુ કુસુમસર । આઅહુને
પ્રો ગુણે આકુલ કે આકુલિત સાથે જોડે છે. પરંતુ મ. ક. નાં વધા
દૃષ્ટાન્તોમાં એ શબ્દ નામ તરીકે વપરાયો છે; અને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે
દે. ના. મા. નો તેને ટેકો છે. મ. ક. ના દાખલા:—સજ્જસર્વસિ વહંતુ
આયહુડ । VI 20. 4. સુહમંગલજનજણિયાયહુ IX. 9. 5.
આયહુડ જણંતિ પડપરિયણિ IX. 18. 10. પરિહરિ તો વિ તાસુ
આયહુડ XI. 5. 17.

૧૫. તેહવ પમાણે પર આપેલું ટિપ્પણ અસ્પષ્ટ છે.

૧૭. હકકાર સરલાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૪૪. ૫૧. આ પંક્તિમાં
માત્રાભંગ છે અને હકકાર ને બદલે હકકારડ વાંચીએ તો માત્રાની તૂટ
દૂર થાય છે. પં. ૫૧ માં હકકારા = આકારકા: એ અર્થ લીધો છે. ગૂ.
હકારો. મ. ક. હકારડ [D. આકારયતિ, શબ્દાપયતિ]

૧૮. જિણજમ્મણ = જિણજમ્મણિ । સપ્તમીનો ઇ પ્રત્યય લયજી
લીધો છે.

૨૦. જાણે પાંચ મંદર પર્વતો એક જ સ્થાને મળ્યા હોય તેમ રામ,
સૌમિત્ર, અર્ણગલવણ, મદનાંકુશ અને શત્રુઘ્ન તે એક જ સ્થળે મળ્યા હતા.

૨૧. રહુવરહેમાં હેનો એ હસ્વ વાંચવો; નહિ તો માત્રાભંગ થાય.

૨૨. નાહિ જુઓ સિ. હે. ૮૧૪. ૧૧૯. મરાઠી. 'નાહિ.' ગૂજરાતી
કવિતામાં 'નાહિ' ઉચ્ચત-શબ્દ (loan-word) તરીકે વપરાય છે.

૨૦. જાણમિ સસહામંડલરાયહો જાણમિ સામિણિ રજ્જહો
આયહો—આ પંક્તિમાં જાણમિ બે વાર છે અને એક જાણમિનો મેઝ
વાક્યમાં લવાતો નથી, એને ઘટાવા વે માર્ગ છે. એક જાણમિ અમુક
શૈલીની જાઝબણી સ્વાતર અનર્થક મૂલ્યુ હોય; યા તો મંડલને મંડળ
સુધારી સસહામંડળ રાયહો = રાહ: સ્વસભામંડનમ્ । એમ ઘટાવાય.

૨૩. સીતાની ઝંદર રહેલા સઘળા સદ્ગુણો તો સમક્ષી શકાય છે;
પરંતુ નગરલોકોના ભેગા મળી મારે એ હામ ઝંચા કરી, જે દુર્યશ સીતા ઉપર
નાશ્યો તે એક જ વાચત મારાશી સમજાતી નથી.

૩૪. રચનાસવજાણે રત્નશ્રવણ રાવણ, કુંભકર્ણ અને વિभीષણનો વાપ; તે કૈકસી નામે કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાથી રાવણનો જન્મ થયો હતો. (હેમચન્દ્ર-ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્ર. પર્વ. ૭, સર્ગ. ૧).

૩૫. લંકાસુંદરી જૈનપરંપરા ૬માણે મૂળ લંકાના કીલ્લાના રક્ષક વજ્રમુખની વિદ્યાના વઢવાળી કન્યા. મરુપુત્ર હનુમાને લંકાપ્રવેશવેળા વજ્રમુખને હરાવી તેનો ઘાત કર્યો. લંકાસુંદરીને પણ તેણે હરાવી અને હનુમાન તેનો વેરે પરણ્યો.

૩૮. કાલંતરે કાલુ જઈ તિટ્ટઈ એક યુગ ચાલતો હોય ત્યાં વીજા યુગનું ઘૂસવું જેમ અસંભવિત છે તેમ.

૪૦. અવરે માત્રા સાચવવા રેં દીર્ઘ વાંચવું પડે છે: એના કરતાં અવરહિં વાંચવું યોગ્ય છે. અવરે એટલે પશ્ચિમદિશામાં એ અર્થ લેવાનો છે.

૪૧. પાંચ દિવ્યો ૧. તુલા ૨. ચાવલ-મંત્રેલા ચોખા ૩. વિષ ૪. જઠ. ૫ અગ્નિ.

૪૨. આયામિય આયામ = બલ ઉપરથી બનેલા ક્રિયાપદનું કર્મણિ ભૂતકૃદંત 'આક્રાન્ત'ના અર્થમાં.

૪૨. ઓહામિય સરખાવો ઓહાઈય હેઠામુહે । દે. ના. મા. ૧. ૧૫૮ ઓહામઈ = આક્રમતે । સિ. હે. ૮. ૪. ૧૬૦. Pischel 261. 238 <અપભાવતિ*> અપભાવયતિ=આક્રમતે.

૫૧. અમ્હઈ આયા તુમ્હ હકકારા ઇને અમ્હની સાથે વાંચો; અને અમ્હઈ = અમ્હે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૭૬.

૫૪ ગગિગર. સરખાવો પં. ૭૨. ગગગર.

૬૨ તુમ્હઈને વડલે તુમ્હહ હોવા વકી છે; લહિઆઓ હ અને ઇને સરખા વાંચે છે.

૬૫. પરિમિય છાયામાં પરિમિત ને વડલે પરિવૃત વાંચીએ તો ઠીક; કારણ કે વ અને મ ની ફેરવદલી અપભ્રંશમાં વહુ જ સામાન્ય છે.

૭૦. સાસણદેવણ હાથપ્રતમાં ઇ ને ય નો પણ વહુ જ ભ્રમ રહે છે. અહિ ઇને સુધારી ય વાંચીએ તો વધારે સારી વાચના વને.

૭૪. કુલગયાડ = કુલાગ્રકા: કે કુલાગતા:

૭૫. દાવિયની દાપિતની સાથે દર્શિત પણ છાયા થઈ શકે.

૮૧-૮૨ સ્ત્રી અને નદીની શ્લેષાત્મક સરખામણી કરી છે. છાયા નીચેનું ટિપ્પણ શ્લેષ માટે જુઓ; (૧) પડરાણિય પવિત્ર-ચિરંતન (૨) કુલગય સારા કુલમાંથી આવેલી-કુલપર્વતોમાંથી નીકળેલી.

૯૧. જેણ શબ્દ સમજાવવો મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે અર્થ: કનકની ગોળી અગ્નિમાં તપ્યા પછી શુદ્ધ વને છે તેમ જો હું હુતાશનમાં રહું તો મારા વિશુદ્ધ મનને બીજાં દિવ્યોથી શું થવાનું છે?

૯૬. દુસ્સીલ જેનું મન યાદું થઈ ગયું છે તેવા.

૧૦૬. કંચનમંચ રહ્ય ચડપાસેહિં = કાશ્ચનમશ્વા: રચિતા: ચતુ:પાર્શ્વેષુ એમ વાંચવું જોઈએ; સંસ્કૃત છાયા સુધારી લેવી.

૧૧૫. આ પંક્તિ મુદ્રણપ્રમાદને લીધે રહી ગઈ છે: ધાદાવિડ ભામંડલજળયર્હિં ધાદાવિડ લવણકુસતળયર્હિં ।

૧૨૩. કારણ વ્યતિકર, બનાવ - આ અર્થ અહિં અભિપ્રેત છે.

૧૫૧. છંદોમંગ; હસપ્પહુને વડલે હંસપહુ વાંચીએ તો આ ભૂલ દૂર થાય.

૧૭૫. જિહ્વ ન હોઈ પડિવારેં તિય મઈ સંસ્કૃત ટિપ્પણીમાં પુન: સ્ત્રી ન ભવામિ એમ આપેલ છે; એ અર્થ લાવતાં મઈ એ પ્રથમા = અહંના અર્થમાં લેવું પડે છે. સિ. હે. માં આ પ્રયોગનો આદેશ નથી. અર્વાચીન ભાષામાં મેંનો પ્રથમામાં પ્રયોગ હિંદીમાં છે.

૨૦૩. છુહુ છુહુ જુઓ સદર પ્રન્ય ઉદ્ધરણ ૧. પં. ૭૫. મ. ક. IX. 6. 6. અર્થ બન્ને સ્થળે સરખો જ છે.

૨૦૬. ભરહેસરહુ જેમ પુરદેવેં જેમ પુરદેવ=ઋષભનાથ આદિ તીર્થકરે ભરતેશ્વરને ધર્મ કહ્યો હતો તેવી રીતે.

૨૦૭. તવચરિત્તવરદંસણણાણં [તપ:ચારિત્રવરદર્શનજ્ઞાનાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૧. ૧. સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ: । આ વધાનાં પૂર્ણ લક્ષણ જાણવા આ સૂત્ર પરનું ભાષ્ય જુઓ. ગૂજરાતી વાચકે પં. સુખલાલજીનું પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પરનું ગૂજરાતી વિવેચન જોવું.

૨૦૭ પંચ વિ ગઈડ — સંસારની ચાર ગતિ, નરકગતિ, તિર્યગ્યોનિમાં ગતિ, મનુષ્યગ્યોનિમાં ગતિ કે દેવગ્યોનિમાં ગતિ અને પાંચમો તે મોક્ષ.

૧૦૭ જીવગુણઠાણઈ [જીવગુણસ્થાનાનિ] જૈનદર્શનમાં ૧૪
ગુણસ્થાન ગણાવ્યાં છે. જેમ જેમ મધ્ય શુદ્ધતર થતો જાય તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે
ઉપરનાં ગુણસ્થાને ચઢતો જાય અને છેવટે મોક્ષે જાય.

૧૦૮ સ્વમદમધમ્માહમ્મપુરાણઈ [ક્ષમાદમધર્માધર્મપુરાણાનિ]
જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૯. ૭. ઉત્તમઃ ક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપ-
સ્ત્યાગાર્કિચન્યબ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મઃ । આથી વિરોધી તે અધર્મ. આમ ધર્મ
અધર્મનાં પુરાણાં પરંપરાગત વિવેચનો.

૧૦૯ જગજીવાઉચ્છેયપમાણઈ [જગજીવાયુરુચ્છેદપ્રમાણાનિ]
મોક્ષ માટે આ બંધનોને તોડવાં જોઈએ તે સંબંધી પ્રમાણો.

૧૧૦ સમયપલ્લરયણાયરપુવ્વઈ [સમયપલ્લરત્નાકરપૂર્વાણિ]
પલ્લોપમ એ એક પ્રકારનું કાલમાન છે; છટલે કે કાલના વિભાગો અને
બ્રહ્માંડના વિભાગોનાં વિવેચનપૂર્વક.

૧૦૯. લેસાઉ [લેશ્યાઃ] છ પ્રકારના ઓપ જે જીવને ચઢે છે તે, તે
ઓપને લીધે જીવ સંસારબંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી. જૈનપરંપરાના સ્વ
શબ્દોમાં, કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યને યોગે થતા જીવના અધ્યવસાયવિશેષ-કૃષ્ણ, નીલ,
કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એમ છ લેશ્યા.

૧૦૯. અણુવ્વયાઈ [અણુવ્રતાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૭ ૧.
હિસાનૃતાસ્તેયાવ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ । યતિવર્ગ આ વ્રતો સંપૂર્ણ
ગતાથી પાળે છે જ્યારે ગૃહસ્થો આ વ્રતોની ક્ષીણવટને ત્યાગી આછેરાં (અણુ)
વ્રત પાળે છે. આમ અણુવ્રત એટલે ગૃહસ્થને પાલવાનાં વ્રતો.

૧૧૧. સયંભુમહારણ [સ્વયંભૂમહારકેણ] પોતાની ઇચ્છાએ
જેને જન્મ લીધેલો છે એવા પૂજ્ય તીર્થકરે-મહાવીરસ્વામીએ. આમાં કવિએ પોતાની
નામમુદ્રા પણ આપી છે તે જોવી. આથી પંક્તિનો અર્થ:— 'જેમ પરમ આગમમાં
(સિદ્ધાંતપ્રત્યોમાં) તીર્થકરમહારકે કહ્યાં હતાં તે પ્રમાણે ; આસિ
[આસીત્] હતું.

॥ તૃતીયમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

આ ઉદ્ધરણ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂના હરિવંશપુરાણમાંથી લેવામાં આવ્યું
છે. આ કવિ અને તેના જીવન વિષે પ્રથમ ઉદ્ધરણમાં ઊઠાપોઠ કરવામાં આવેલો
છે. આ ગ્રન્થમાં ૧૧૨ સંધિ છે તે ગ્રન્થના સમાપ્તિવચન પરથી માલમ પડે છે:—

इय ऽरिद्वेमेचरिण धवलइयासियसयंभुउव्वरिण
तिहुवणसयंभुरइण समाणियं कन्हकित्तिहरिवंसं ॥

गुरुपव्वनासभयं सुयणाणुककमं जहा जाय
सयमिक्क दुद्ध-अहियं संधीत्थ परिसमत्ताउ ॥ संधि ११२॥

આ ગ્રન્થ ૧૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. પદ્યમંચરિયની માફક ચતુર્મુખ સ્વયં-
ભૂએ આ ગ્રન્થ અધૂરો રાખેલો; અને તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ તે પૂરો કર્યો.
આ હકીકત સદર ગ્રન્થમાં ઠેરઠેર વેરાયલો પ્રશસ્તિગાથાઓ પરથી માલમ પડે છે.
ત્રિભુવન સ્વયંભૂના નામની પ્રશસ્તિગાથા સંધિ ૧૦૦ ના અંતથી માલમ પડે
છે: इय ऽरिद्वेमेचरिण धवलइयासियसयंभुएवकण उव्वरिण
तिहुवणसयंभुमहाकइसमाणिय समवसरणं णाम सउमसगो ।
એટલે સંધિ ૧૦૦ અને તેના પછીના સંધિ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ રચ્યા હોય
એમ અધિક સંભવિત છે. પરંતુ સંધિ ૧૨ ના અંતમાં કેટલીક ગાથાઓ છે જે
વતાવે છે કે ચતુર્મુખસ્વયંભૂએ સંધિ ૧૨ રચી ગ્રન્થ અધૂરો મૂક્યો
હોવો જોઈએ:—

तेरह जाइवकंडे कुरुकंडेकूणवीससंधीओ
तह सट्ठि जुज्झयकंडे एवं वाणउदि संधीओ ॥ १ ॥

सोमसुयस्स य वारे तइयादियहम्मि फग्गुणे रिक्खे
सिउ णामेण य जोए समाणियं जुज्झकंडं व ॥ २ ॥

छव्वरिस्ताइं ति मासा वयारस वासरा सयंभुस्स
वाणवइसंधिकरणे वोलिणो इत्तिओ कालो ॥ ३ ॥

दियहाहिवस्स वारे दसमीदियहम्मि मूलणक्खत्ते
वयारसम्मि चंदे उत्तरकंडं समाढत्तं ॥ ४ ॥

वरं तेजस्विनो मृत्युर्न मानपरिग्रहणं
मृत्युस्तत्क्षणकं दुःखं मानमंगो दिने दिने ॥ ५ ॥

ઉપરની ગાથાઓ હરિવંશપુરાણની રચના પર ઘણો પ્રકાશ નાલે છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:-૧૩ સંધિ યાદવકાંડના, ૧૯ સંધિ કુરુકાંડના, અને ૬૦ સંધિ યુદ્ધકાંડના એમ ૯૨ સંધિઓ થાય. (૧) બુધવાર, ત્રીજ, પાન્યુન નક્ષત્ર, શિવ નામનો યોગ-આ સમયે યુદ્ધકાંડ પૂરો કરવામાં આવ્યો. (૨) છ વર્ષ, ત્રણ માસ અને અગીયાર દિવસ સ્વયંભૂને ૯૨ સંધિ પૂરા કરતાં થયા. (૩) રવિવાર, દશમી, મલ નક્ષત્ર અને અગીયારમો ચાંદ્રમાસ એટલે ભાદ્રપદમાં ઉત્તરકાંડ શરૂ કર્યો. (૪) તેજસ્વીને માનમંગ કરતાં મૃત્યુ વહાણું લાગે છે; મૃત્યુ તો તત્ક્ષણ દુઃખ આપે છે જ્યારે માનમંગ તો હંમેશા દુઃખ દે છે. (૫)

આ ગાથાઓ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ રચી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ૯૨ સંધિ પૂરી કર્યા પછી ચમુર્મુખનો કાલ થયો હોવો જોઈએ; અને પોતાના પિતાની કીર્તિ અધુરી ન રહે એટલે થોડા સમય પછી ત્રિભુવને ઉત્તરકાંડનો આરંભ કર્યો હોવો જોઈએ. ગ્રન્થની પ્રશસ્તિ પરથી એમ લાગે છે કે ૧૦૧ સંધિ પછીના સંધિઓ ત્રિભુવને નહિ રચ્યા હોય; કારણ કે ત્યાર પછીના અધુરા ગ્રન્થનો ઉદ્ધાર યશઃકીર્તિમદ્ધારકે કરેલો માલમ પડે છે. એવો ઉલ્લેખ સંધિ ૧૦૧ને અંતે છે:-

इह जसकित्तिकषणं पव्वसमुद्धरणरायषक्कमणं
कइरायस्सुव्वरियं पयडत्थं अक्खियज्जइणा ॥ १ ॥
ते जीवन्ति य भुवणे सज्जणगुणगणह रायभावत्था
परक्कव्वकुलं वित्तं विहडियं पि जे समुद्धरहि ॥ २ ॥

એટલે યશઃકીર્તિએ સંધિ ૧૦૨ પછીના ભાગનો સોઝા સૈકામાં ઉઠાવ્યો. આ વાતનો ઉલ્લેખ ગ્રન્થને અંતે પણ છે:-

सुणि संखेवु सुत्तु अवहारिउ विउसैं सयंभैं महि वित्थारिउं
पद्धडियाछंदें सुमणोद्धर भवियणजणमणसवणसुहंकर
जसपरसेसि कविहि जं सुण्णउं जं उव्वरिउ किंपि सुणियाणहो
तं जसकीत्तिमुणिहि उद्धरियउ णिणवि सुत्तु हरिवंसच्छरियउ
णियगुरुसिरिगुणकीत्तिपसाणं किउ परिपुण्णु मणहो अणुराणं ॥

આ હરિવંશપુરાણની હાથપોથી માંદારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટી-ટ્યુટ, પૂના, નં. ૧૧૨૦ સને ૧૮૯૪-૯૭ છે. હાથપોથીને છેડે: इति हरि-वंशपुराणं समाप्तं । ગ્રન્થ સંખ્યા ૧૮૦૦૦ । સંવત્ ૧૯૮૨ વર્ષ

का वदि १३ ॥ लखेलुं छे; एटलें सं. १५८२मां आ हाथपोयी लखेली छे एम मालम पडे छे.

આ ઉદ્ધારણ હરિવંશપુરાણનો સંધિ ૨૮ છે; અને તે હાથપોથીનાં પત્ર ૧૧૪-૧૨૦ (અ) માંથી અહિ કતારવામાં આવેલું છે. આ ઉદ્ધારણને એક જ હાથ-પોથીનો આધાર છે. આ ઉદ્ધારણમાં પાંડવોનો વિરાટનગરમાં અજ્ઞાતવાસ અને તે અરસામાં દ્રૌપદી પ્રત્યે દુષ્ટ મોહથી નીપજતો કીચકનો વધ-એ વે વાવતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધારણની વાર્તા જિનસેનના હરિવંશપુરાણ કરતાં મહાભારતના વિરાટપર્વ સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે; જો કે કોઈક સ્થળે વાર્તાને જૈન માન્યતાઓને અનુકૂળ ઢોક આપવામાં આવ્યો છે.

૧. ઉદ્ધારણવસ્તુ:-

દ્રૌપદીસહિત પાંડવો વિરાટરાજના નગર તરફ ગયા; એવામાં યુધિષ્ઠિર પોતાના ચાર ભાઈ અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશી બોલ્યા, “બાર વર્ષ આપણે દુઃખમાં ગાળ્યાં; હવે જેમ ભ્રમર કમલસરોવરમાં છૂપાઈ રહે તેમ આપણે એક વર્ષ વિરાટના ઘરમાં છૂપાઈને ગાળવાનું છે. ત્યાં સેવા સ્વીકારવાની છે; અને એ તો જાણીતું છે કે યોગોઓને પણ અગમ્ય એવો સેવાધર્મ તમારે આચરવાનો છે. (૧) માટે તમે જે જે સેવા કરી શકો તે મને જણાવો. હું તો કંક નામ ધારણ કરી શૂતના જાળકાર અને સભામાં વેસનાર એવા રાજાના પુરોહિત તરોકે રહીશ.” વૃકોદર બોલ્યો, “હું બલ્લવ નામ ધારણ કરી રાજાનો રસોઈઓ થઈશ.” અર્જુન બોલ્યો, “હું નૃત્યાચાર્ય બની નરપતિની કન્યાઓને નાચ શીખવીશ. (૨) મારું નામ વૃહન્નલા રાખીશ; અને મારી કઠામાં મને કોઈ પહોંચી વળે તેવું નથી.” નકુલ કહે, “હું અશ્વપતિ થઈશ.” સહદેવ કહે, “હું ગાયોનો પાલક થઈશ.” (૩) દ્રૌપદી કહે, “હું સૈરંધ્રી થઈ મત્સ્યરાજની રાણીની દાસી થઈશ.” આ પ્રમાણે નક્કી કરી વિરાટનગરની ભાગોળે તે બધાં આવી પહોંચ્યાં ત્યાં શ્મશાન હતું અને એક મયંકર સમઢીનું વૃક્ષ હતું. ત્યાં નકુલે હથીયાર મૂક્યાં; અને બધાં નગરમાં પેટાં. (૪) જે પ્રમાણે તેઓએ નક્કી કર્યું હતું તે પ્રમાણે વિરાટરાજના દ્વારપાલને તેમણે જણાવ્યું અને દ્વારપાલે બધી હકીકત વિરાટરાજને સચિસ્તર જણાવી. વિરાટરાજે તેમને બોલાવ્યા એટલે જીવદયાવહિત જાણે પાંચ પરમેષ્ઠી પ્રવેશ કરતા હોય તેમ દ્રૌપદીસહિત પાંચે ય પાંડવો વિરાટના રસવારમાં પ્રવેશ્યા. (૫) આ પ્રમાણે પોતાની સેવા બજાવતાં પાંડવોએ અગીયાર માસ પૂરા કર્યા; અને જાણે કીચકને માથે કાલદંડ પડતો ન હોય તેવો બારમો

માસ બેઠો. કીચકની નજર દ્રૌપદી પર બેઠી અને તેને કામદેવનો તાપ ચાલ્યા લાગ્યો. જ્યાં જ્યાં દ્રૌપદી જતી ત્યાં ત્યાં દ્રૌપદીને અનેક પ્રકારે કીચક કામ યાચના કરતો. એક દિવસ દ્રૌપદીએ તેને ધૂતકારી કાઢ્યો અને કહ્યું, “મારી સેવા પાંચ ગાંધર્વો કરે છે જે આ વાત જાણતાં તને યમરાજને લાં મોકલી આપશે.” (૬) પરંતુ નવહજાર હાથીઓના વઢવાળો તે કીચક દ્રૌપદીનું મુખ જોઈ બોલ્યો “મને વ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ કાંઈ કરી શકે એમ નથી તો પાંચ ગાંધર્વો મને શું કરવાના હતા ? મારા પર પ્રસાદ કરી મને જીવાઈ અને અર્ધી પૃથ્વી હું તારી આગળ ધરીશ.” છતાં ય દ્રૌપદીએ તેને તરછોડ્યો; અને કીચકની તો નવમી કામાવસ્થા થઈ. તેણે પોતાની રહેન કૈકેયીને કહ્યું “આ દ્વાપી માં મન રહિત કર; અને સુગંધપદાર્થો આપી છેને તું મારે ત્યાં મોકલ.” કીચકે તો દ્વાપરમાં દ્રૌપદીને પકડી; પછી જેમ સિંહના હાથમાંથી પોતાના પુણ્યે કરીને હરિણી છટકી જાય તેમ દ્રૌપદી છટકી અને કંક તથા વિરાટ રાજ જ્યાં હતા ત્યાં કહણ રૂઢન કરતી પહોંચી. (૭) આનંદભૂલેલો કીચક જમદૂતની માફક તેની પાછળ લાગ્યો. તેણે દ્રૌપદીને તેના કૈશપાશથી પકડી કાઢી મારી. રાજા અને યુધિષ્ઠિરના દેહતાં તે મૂર્છા પામી. भीमનો મોજાજ ગયો અને તેની દૃષ્ટિ વૃક્ષ પર પડી, પછી તુરંત જ યુધિષ્ઠિરે પોતાના પગને અંધુટો ઢાલી તેને અટકાવ્યો. નગરની સ્ત્રીઓ વ્યાકુલ થઈ અને વોલવા લાગી “જ્યાં આવો મોટો માણસ દુરાચરણ કરે ત્યાં સામાન્ય માણસ શું કરે ?” પાંચાલી પણ રડવા લાગી, “જો આ નગરમાં ગાંધર્વ હોય તો શું વિટ કીચક મને આમ વગોવી શકે ? (૮) કીચક માટે તેઓ ક્યાંક ગયા હશે અને તેથી જ મારે હૈયાવઢીને આમ સોરડું પડે છે; જો પાંચમાંથી એક પણ હોત તો યુદ્ધ માટે ઠીક થાત.” આમ દ્રૌપદી બોલતી હતી તેવામાં સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત્રીએ તે વૃકોદર પાસે ગઈ અને પોતાના કળી પહેલા હાથ બતાવતી રડવા લાગી. “તારા જીવતાં મારી આવી અવસ્થા થાય છે.” (૯) भीमे દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ દરેકની દુર્વિશ્વાસનું વર્ણન કર્યું; (૧૦) અને કહેવા લાગી કે “અગોચર માસ ઉપર પંદર દિવસ થયા છતાં ય દુઃખનો હેઠો આવતો નથી.” भीમે આશ્વાસન આપ્યું, “તું શા માટે રહે છે; આંસુ છૂંકી નાંસ. તે સંસારવર્ત મીરવ્યો નથી. પૂર્વજન્મનાં કર્મરૂપી વૃક્ષ કેટલુંક સુખ અને કેટલુંક દુઃખ એમ મેં પાક આપે છે. શું રાવણે સીતાને ઓછું દુઃખ આપ્યું હતું ? (૧૧) ગઈ કાલે મેં કીચકને મારી નાંખ્યો નથી; પણ આજરાત્રે તો તે મારા હાથે મરશે જ. તું એની સાથે રાત્રે સંકેત કરી તેને વૃત્યશાલામાં લાવ.” દ્રૌપદી હર્ષ પામી અને પોતાના નિવાસે ગઈ. અને બીજા દિવસનો સૂર્ય

જાણે જેણે દ્રૌપદીનો કૈશકલાપ રેંચ્યો હતો તે મરી ગયો કે કેમ તે જોવાને ન સૂચ્યો હોય ! (૧૨) બીજે દિવસે પાંચાલી કીચકની પાસે ગઈ; કીચકે તેને બોલાવી અને કહ્યું, “જો તું મને એક જ વાર આલિંગન આપે તો તું માનું તે કેમ તને આપું.” (૧૩) કીચકે જે કહ્યું તે દ્રૌપદીએ માન્યું અને તેને વૃત્યશાલામાં રાત્રે આવવાનો સંકેત ગોઠવી भीમેને વાત કરી. રાત્રે કીચક વૃત્યશાલા તરફ પોતાની સેના લઈ ગયો. भीમ તો ત્યાં પેસીને જ રહ્યો હતો અને કીચક આવ્યો એવો જ તેણે તેના કૈશપાશથી તેને પકડ્યો. કીચકને લાગ્યું, “આ દ્રૌપદીને હાથ ન હોય; સ્વરેશ્વર ગાંધર્વ જ મને મારી નાંખે છે.” (૧૪) કીચકે જેમ તેમ કરીને भीમનો ગ્રાહ મૂકાવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ગાંધર્વ, તું શા માટે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે ? હું નવહજાર હાથીના વઢવાળો કીચક છું; અને માંસ મરણ જેની વસુમતી નામની પ્રિયાને હું છપાડી લાવ્યો હતો તે भीમેને હાથે છે.” भीમે વધા પાંડવોનું ઓઢાણ આપ્યું અને પોતે भीમ છે એમ જણાવ્યું. આ જાણી કીચકે भीમેને આહ્વાન આપ્યું. (૧૫) વન્નેયનું મલ્લયુદ્ધ જામ્યું; અને તે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં કીચકે भीમેને મુષ્ટિપ્રહાર કર્યો, भीમ લોહીની ડલડી કરી અને જેમ તેમ કરી તે ઉમો રહી શક્યો. (૧૬) भीમના મનમાં ઘડીભર એમ જ થયું “શું મારો યશ આ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં હણાઈ જશે ?” પરંતુ ધીરજ ધરી તેણે ફરીથી કીચક ઉપર હુમલો કર્યો અને તેને યમસદન પહોંચાડી દીધો. તેણે તેના હાથપગ માંગી માંસના લોચા જેવો તેને કરી નાંખ્યો. भीમેને વહાર કાઢી દ્રૌપદીએ વહાર આવી જણાવ્યું “કીચકને ગાંધર્વોએ મારી નાંખ્યો છે.” આ સાંભળી “કીચકને કોણે માર્યો ?” એમ કહી મોટા યોદ્ધાઓ દોડ્યા અને કીચકના સો માંસોએ ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો. (૧૭) પ્રકાશ કરી વધાણે જોયું, ત્યારે “સ્વરેશ્વર એ માંસોએ ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો. (૧૭) પ્રકાશ કરી વધાણે જોયું, ત્યારે “સ્વરેશ્વર કીચકને ગાંધર્વોએ માર્યો છે કારણ કે તેના પર ઘા સરસો ય દેખાતો નથી.” એમ તેમને માલમ પડ્યું. એક બાજુએ દ્રૌપદી શૂન્યવત્ ઉભી હતી; વધાયને શંકા થઈ કે કીચક દ્રૌપદીને ક્ષાતર મરી ગયો. કીચકના સો માંસો શંકા થઈ કે કીચક દ્રૌપદીને ક્ષાતર મરી ગયો. કીચકના સો માંસો “સવાર થવા દેવાની કે રાજાને પૂછવાની શી જરૂર છે ?” એમ કહી કીચકની ઠાઠડી ઉપર દ્રૌપદીને નાખી મધ્યાન તરફ ચાલ્યા. (૧૮) દ્રૌપદીએ આકંઠ કરવા માંડ્યું, “હે ગાંધર્વો તમે ક્યાં મર્યા છો ?” भीમથી ન રહેવાયું; પોતાના કૈશ છૂટા કરી, વૃક્ષને છપાડી, રાક્ષસ જેમ કીચકના માંસો પર ધસ્યો. કીચકોએ ઠાઠડી છોડી દીધી. વાત ફેલાવા માંડી કે કીચકો મરાયા. વૃકોદર ઘેર પાછો વળ્યો અને સૂરજ ઝળ્યો. મત્સ્યરાજના મનમાં સંકલ્પ થયો અને તેણે કૈકેયીને જણાવ્યું, “દ્રૌપદીને ઘર વહાર કાઢો.” દ્વાપરમાં દ્રૌપદી પોતાનાં અંગોપાંગ ધોઈ કોઈ દેવતાની માફક નગરમાં પેઠી; અને એકદમ વૃહજલા પાસે

ગઈ. જેવી છૂપી રીતે તે બૃહન્નલાને કહે છે કે “તું ઉત્તરાની સાથે વૃત્યકીડા કરી પછી તારે ઘેર જજે,” એટલામાં તો સુજ્યેષ્ઠાની વાળો ઊઝલી “તું ચાલી જા, અને તારા નગરને અને રાજાને સુખ આપ” દ્રૌપદી ગુસ્સે થઈ. “જો તું મને કાઢી મૂકોશ તો હું આખા નગરનો વિનાશ કરીશ. જો તેર દિવસ તારા ઘરમાં તું મને સ્થાન આપીશ, તો તું અને તારો પતિ પૂર્ણ મનોરથથી રાજ્ય ભોગવી શકશો.”

૩. પદ્યરચના:—

સામાન્ય રીતે દરેક કઢવકમાં ૮ પંક્તિઓ અને ૨ પંક્તિ ઘત્તાની મળી ૧૦ પંક્તિઓ છે. ચતુર્મુખ સ્વયંભૂનું આ લખાણ હોવું જોઈએ તેને આથી ટેકો મળે છે. ઘત્તા અને ધ્રુવકનો છંદ ચતુષ્પદી પ્રકારનો છે અને દરેક પંક્તિમાં ૨૬ માત્રા છે; અને ૯+૧૪=૨૩ એટલે ૯ માત્રા પછી ચતિ છે. હેમચંદ્રના છં. શા. ૬ પત્ર ૪૦. (અ) પ્રમાણે કેતકીકુસુમ આ છંદનું નામ છે હેમચંદ્ર આ દૃષ્ટાન્ત આપે છે;—ઓજે દશ સમે પશ્ચદશ કેતકીકુસુમમ્। યથા,

વિવાલિઝ મુવણ નવકેયકુસુમપરાઈણ।

નં અહિવાસિઅઝં મયરદ્વયકમ્મણજોઈણ ॥

કઢવકના દેહનો છંદ હેમચંદ્રના છં. શા. ૬ પત્ર ૪૩ (અ) પ્રમાણે પારણક છે: ચિતૌ પચપા વા પારણકમ્ ॥ ચતુર્માત્રત્રયં ત્રિમાત્રશ્ચ, યદિ વા પળમાત્રચતુર્માત્રપશ્ચમાત્રા: પારણકમ્। યથા,

કઈઅહિં હોષસઈ તં દિવસુ, આણંદસુહારસપાવણઝ

હોહિ પ્રિયમુહસસિચંદિમઈં, જહિં નયણચરહ પારણઝ ॥

આમાં અને આપણા કઢવકના દેહના છંદમાં એટલો જ તફાવત છે કે આપણા ઉદ્ધરણના છંદમાં દરેક પંક્તિનાં બન્ને ચરણના અન્તનો પ્રાસમેળ છે; જ્યારે હેમચંદ્રના ઉદાહરણમાં બન્ને પંક્તિના અન્ત પ્રાસમેળથી વદ્ધ છે. દા. ત.

તો મળઈ જુહિટિલુ માયરહો સન્ભાવણેહગુણસાયરહો।

૪. ટિપ્પણ:—

૧. જુહિટિલુ [યુધિષ્ઠિર:] જુઓ સિ હે. ૮।૧।૯૬। જહુ ટુલો જહિટિલો। એમ આદેશ છે. વળી જુઓ સિ. હે. ૮।૧।૧૦૭, ૨૫૪.

૨. મળઈ માયરહો છઠીના રૂપનો દ્વિતીયારૂપે પ્રયોગ હેમચંદ્ર નથી આપતા; પરંતુ માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬. ૧૧. તે નોંધે છે.

૧૧-૧૨. પંક્તિ ૧૧ અને ૧૨માં ૯+૧૩=૨૨ એ પ્રમાણે માત્રા છે; જ્યારે ૯+૧૪=૨૩નો છંદ આંદ્ર અપેક્ષિત છે. સરખાવો સેવાધર્મ: પરમગહન: યોગિનામપ્યગમ્ય:।

૧૮. વુજ્ઞણઝ, જુજ્ઞણઝ ધાતુને અળ લગાડી બનાવેલાં વિશેષણો.

૨૨. વિહંદલ સં. બૃહન્નલા > વિહન્નલ > વિહંદલ. સરખાવો. ગૂ. પાંદડું

૨૪-૨૬. અર્જુન બૃહન્નલાને આવશ્યક એવી પોતે કહી કહી વિદગ્ધતાઓ ધરાવે છે તેનું વર્ણન કરે છે. ગુંથેવઈ, નચ્ચેવઈ, ગાણવઈ અને વાણવઈ એ શબ્દો નામ તરીકે વપરાયેલાં વિધ્યર્થ કૃદંતો હોઈ સપ્તમીમાં છે. ‘ગુંથેવઈ વેણિ પઈહરિય’ એમાં વેણિ સ્ત્રી રીતે દ્વિતીયામાં છે પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા સ્વાતર છાયામાં એ શબ્દ છટ્ટી વિભક્તિમાં મૂક્યો છે. પઈહરિય એ એક સૂચન પ્રમાણે પ્રદીર્ઘિકા હોય; પરંતુ અહિં પ્રક્રમસંગતના દોષથી વિમુક્ત રહેવા પ્રતિગૃહિકા=દાસી એ અર્થ લીધો છે. પઈહરિય શબ્દ પઈહરમાંથી લીધો છે. જુઓ ઉદ્ધરણ ૧. પં. ૯. પરંતુ આથી પણ ઉત્તમ અર્થનિર્વાહ વીજી રીતે થઈ શકે એમ છે. ગુંથેવી=ગુંથેવિ ય ૬૦ (=પ્રથિત્વા ચ વેણી પ્રદીર્ઘિકાં યા કૃણ્ણભુજઙ્ઞૈરનુહતા। સરખાવો વિરાટપર્વ. ૩. ૨૭. પિનદ્ધકંવુ: પાણિભ્યાં તૃતીયાં પ્રકૃતિ ગત:। વેણીકૃતશીરા રાજન્ નામ્ના ચૈવ બૃહન્નલા ॥

૨૭. જમલજેટ્ટ નકુલ

૨૮. પધ્ધુર મૂઝમાં પાઠ પદ્ધર છે; દે. ના. મા. ૬. ૧૦. પદ્ધ-રમજ્જૂ એમ આપેલું છે. તેને અનુસરી સરલાન્ એમ સંસ્કૃતછાયા કરેલી છે. મૂઝમાં કરેલો સુધારો દપ્પુધ્ધુરની સાથે પ્રાસમેળ લાવવા કરેલો છે. એમ સૂચિત છે જ કે ‘જે અશ્વો દર્પને લીધે ધુરામાંથી છટકી જાય છે તેને બરો. વર તાવેદાર હું બનાવીશ.’ પદ્ધર ઉપરથી ગૂ. પાધરો.

૨૧, જોઈસિઝ [જ્યોતિષી] સહદેવ.

૩૦. ધણુ સરખાવો ગૂ. ધણ.

૩૮. દણુદેહવિચારણઈ આ પંક્તિ દૂષિત છે કારણ કે દનુમાંથી રણુજ અર્થ ઘટાડવો પડે છે.

૩૯-૪૦. સરલાવો ભવિસ્યત્કહા ૧. ૫. ની વત્તા તદિ ગય.
ઉરુ જાડં પટ્ટુ જળજળિયચ્છરિડ । જં ગયણુ મુવિ સગસં
મદિ અવયરિડ ॥ મેઘદૂત ૧. ૨૦. સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વ-
ગિણાં ગાં ગતાનાં, શેષૈઃ પુણ્યૈર્હૃતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્ સ્વપ્નમેકમ્ ।

૪૬. ચલત્યુ=ચલાર્થઃ કદાચ મૂલપાઠમાં ચલિત્તુ=ચલિત્ર 'ચંચલ'ના
અર્થમાં હોય એમ સંભવ છે.

૫૦. પંચપરમેષ્ઠિ તે અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ.

૫૩. આયલ્લય જુઓ ટિપ્પણ ઉદ્ધરણ. ૨. પં. ૧૪.

૫૪. ઉત્કોવણદ સ્પષ્ટતા ક્ષાતર ઉત્કોપનાનિ એ સંસ્કૃત છાયા
સારી છે.

૫૪. ઉજ્જંગલ દે. ના. ૭. ૧૩૪. ઉજ્જંગલં હઢે દીહે ।

૫૫. થળયલ [સ્તનતલ] તલનો અર્થ સામાન્ય સપાટી એમ લેવાનો
છે; સંસ્કૃતમાં સ્તનતલ એ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ છાયા કરીએ તો જા
વાંધો નથી.

૬૧. જળનાયસહાસબલુ નવ હજાર હાથીના બલવાળો; આ જ પ્રમાણે
મીમંસુ પળ વર્ણન સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૫૧.; પં. ૧૮૭ જળનાય શબ્દથી
કીચકના ભાઈઓને વર્ણવ્યા છે; અથવા પછો કીચકને પળ વર્ણવ્યો હોય કારણકે
પૂર્વાપરસંબંધે બન્ને ય અર્થ વેસતા છે.

૬૫. જવમી કામાવત્થ હુય તેની નવમી જડતાની કામાવસ્થા થઈ.

દશ કામાવસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

દશાવસ્થાઃ સ તત્રાદાવભિલાષોઽથ ચિન્તનમ્ ।

સ્મૃતિર્ગુણકથોદ્દેગપ્રલાપોન્માદસંજ્વરાઃ ।

જડતા મરણં ચૈતિ દુરવસ્થં યથોક્તરમ્ ॥

(દશરૂપક. ૪. ૫૨.)

તે જ પ્રમાણે જુઓ સાહિત્યદર્પણ ૩. ૧૯૦. । : —

અભિલાષશ્ચિન્તાસ્મૃતિર્ગુણકથનોદ્દેગસંપ્રલાપાશ્ચ

ઉન્માદોઽથ વ્યાધિર્જડતા મૃતિરિતિ દશાત્ર કામદશાઃ ॥

૬૬. મણુ રંજહિ આયહે તીમદહે આમાં તીમદહે=સ્ત્રિયઃ છાયા
કરો છે; કદાચ લહિયાની ભૂલ કે એવું કાંઈ હોવા સંભવ છે. બાકી અર્થ તો
છાયાનો જ ઠીક છે.

૬૭. સમાલહણ [સમાલંબન] ચંદન વિગેરે વેદ શોભાવવાના પદાર્થો
વિ. પ. માં સુરા અને અન્ન લઈ દ્રૌપદીને મોકલવામાં આવે છે.

૬૮-૭૦. પંક્તિ ૭૦ના દ્વિતીય ભાગમાં વે માત્રાની તૂટ છે. પોતાના
પુણ્યે કરીને કેમે કરી સિદ્ધ પાસેથી છૂટેલી હરિણી જેમ જ્યાં કંક અને વિરાટ
હતા ત્યાં કરુણ રૂદન કરતી તે પહોંચી.

૭૧-૭૨. સરલાવો વિ. પ. ૧૭. તાં કીચકઃ પ્રધાવંતીં કેશ-
પાશે પરમૃશત્ । અથૈનાં પદ્યતો રાજઃ પાતયિત્વા પદાઽવધીત્ ॥૧૦

૭૩-૭૫ સરલાવો વિ. પ. ૧૬. તસ્ય મીમો વધં પ્રેક્ષુઃ કીચ-
કસ્ય દુરાત્મનઃ । દંતૈર્દંતાંસ્તદા રોષાન્નિષ્પિપેષ મહામનાઃ ॥ ૧૪ ॥
+ + + અથાવમૃદ્ધાદંગુષ્ઠમંગુષ્ઠેન યુધિષ્ઠિરઃ । પ્રબોધનભયાદ્રાજા
મીમં તં પ્રત્યપેધયત્ ॥ ૧૭ ॥ તં મત્તમિવ માતંગં વીક્ષમાણં વન-
સ્પતિમ્ । સ તમાવારયામાસ મીમસેન યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧૮॥

૭૪. મરુમારમિ છાયામાં પ્રિયે મારયામિ એમ લખેલું છે; પરંતુ
એ અર્થ સ્વરો નથી. સ્વરી રીતે મારવાચક દ્વિત્વ હોવા બંને સંભવ છે. સરલાવો
સદર ઉદ્ધરણ પંક્તિ ૧૬૯. મરુમારિડ કીચકુ કેળ ।

૭૮. કાંઈની છાયા કિમપિ ત્યજી કિમ્ એમ છાયા-કરવી ઠીક
પડશે. “જ્યાં મોટો માણસ જ દુશ્વરિતનું આચરણ કરે ત્યાં સામાન્ય
માણસ કરે શું ? ”

૮૧. નિયકીલદં મચ્છુડ કહિ મિ ગય “ પોતાની ક્રોડાણ
(=સ્વૈરતાથી) એકદમ વ્યાંક ગયા છે. ” મચ્છુડ=મંછુડ. સરલાવો મ.ક.
૧. ૫. ૧-૨. તં પિક્ષતુ મુસદ મદ્વિમડ “ અતિ કિંપિ સુદક્ષમહો
સંમડ । સચ્ચડ સંવિહાણુ ફલુ દોસદ લદ મંછુડ સુદિસંગમુ
દોસદ ॥ મંછુડ, મચ્છુડ=મંશુ

૮૨. જુપ્પદ [યુજ્યતે] સિ. હે. ૮ । ૪ । ૧૦૧ ।

૮૪. કડહંતરકસળીકરણસમુ વિશાઓના અંતરને ક્ષામ કરવા
સમર્થ એવું અંધારું.

૮૭. ઉજ્જાર પ્રવાહ; વહાર=વન દે. ના. ૭. ૩૬. વહારમરણં ।

૯૦. પદ્મં જીવંતવણ મહુ વહી મદ્ય અવત્યા તૃતીયાનો સતિ

સસમીના અર્થમાં પ્રયોગ મહય < સ. મવિત*; પદી રૂપ પળ જોવા જેવું તો છે જ.

૧૦૦. પુરાઈયરુક્ષુ પૂર્વજન્મરૂપી વૃક્ષ.

૧૧૩. નરિંદહે યુધિષ્ઠિર તરફથી.

૧૧૪. અજ્જોણિય-કલ્હોણિય આજનું, કાલનું; લગાડેલો પ્રત્યય જોવા જેવો છે.

૧૧૬. તુંગિ રાત્રિ. અદૃશ્યમાનસ્તસ્યાથ તમસ્વિન્યામનિવિત્તે । વિ. પ. ૨૨. ૩૭.

૧૧૭. ગય ણિયથલિ હેલણુ દુમયસુય-આને ગય નિયય-નિહે. લણુ દુમયસુય દ્રુપદ રાજાની સુતા પોતાને ગૃહે ગઈ. નિહેલણુ-દે ના. ૭. ૫૧. ણિહેલણમગારજઘણેસુ ।

૧૨૪. ણત્થિ હત્થિહયસાહણં આ વાક્યમાં નામ બહુવચનમાં છે જ્યારે ણત્થિ એકવચનમાં છે; પરંતુ ણત્થિનો અવ્યયાત્મક પ્રયોગ જે અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં હજી છે તે અપભ્રંશમાંથી આવતો દેખા દે છે.

૧૨૫. કિં કમલસમાણુ ણ મુહકમલુ આમાં ઉપમાન કમલની પુનરુક્તિ છે. એ દોષ છે.

૧૨૭. લહ આજ્ઞાર્થે વોજો પુષ્પ એકવચન ✓લા

૧૨૭. મંઠ દે. ના. ૬. ૧૧૧. ટીકા મંઠો બંધ ઇતિ કેચિત્પઠન્તિ ।

૧૨૯. જં કરતાં તં સુધારો ઠીક થયો.

૧૩૬. જહિ સીહુ કુરંગહો કમુ કરિવિ જેમ સિંહ મૃગ તરફ ફાલ માંડીને.

૧૪૭. ઘંધુ. દે. ના. ૨. ૧૦૫. ઘરે ઘંધો । ઘર સરખાવો ગૂ. ઘંધોલિડ.

૧૩૭. પિહુ 'પાદઅસહમહણવો' આ શબ્દનો 'અધીનતા' અર્થ નોંધે છે. પેટકનો અર્થ 'કાંઈ પકડવા માટે આંગળીઓસહિત લંબાવેલો હાથ' એમ પણ થાય છે

૧૪૪. વસુમદ-અવહરણુ ભીમની વસુમતી નામની સ્ત્રીને તે વરી ગયો અને તેને લીધે કીચકને ભીમસેનના હાથે મરવાનું હતું.

૧૪૬. મત્થાણયરુમાં મ્ ઉચ્ચારસરલતા સ્વાતર કમેરવામાં આવેલો છે.

૧૪૬-૧૪૮ પાંડવ અને દ્રૌપદીનાં બોલચાળ ભીમ કીચકને કરાવે છે.

૧૫૮. આહિત્થ દે. ના. ૧. ૭૬. ચલિયકુવિયાડલેસુ આહિ-
ત્થો । મહિ શબ્દના પ્રયોગમાં પુનરુક્તિદોષ આવેલો છે.

૧૬૧. ઓહુલિય દે. ના. ૧. ૧૫૭. માં ઓહુર શબ્દ છે; ઓહુરં ચ ખિણમ્મિ । ટીકામાં ઓહુરં અવનતં સ્વસ્તં ચેત્યવન્તિસુન્દરો । મ. ક. ૧૪. ૧૧. ૫. કોવિ મળઈં નવિ બંધમિ ફુલઈં જામ ન વરિમુહઈ ઓહુલઈં । પરંતુ હંદને અનુસરી મ. ક. માં ઓહુલઈં વાંચવું ઠીક છે; અને 'ચિત્ત' અર્થે વરોવર વેસે છે. આ શબ્દ ઉદ્+✓ફુલના વિરોધાર્થી ધાતુ અવ+✓ફુલમાંથી ઉત્તીર્ણ થયેલો હોવો જોઈએ. સરખાવો ગૂ. 'પાક ઓલાઈ ગયો.'

૧૭૦. પંચજણાહિષ્ણ પંચજન=સર્વે જન, આયું જગત; તેના શત્રુરૂપ.

૧૭૧. ણિજ્ઞાઇડ [નિધ્યાત] 'જોયું' ના અર્થમાં.

૧૭૭. ઉહુનો પદ્યત અર્થે કર્યો છે; પરંતુ આ પાઠ સુધારી રૂહ કે રૂહુ કરી તેનો અર્થ કરી કીચકને લાગુ પાડી શકાય.

૧૭૮. આ પંક્તિનો અર્થ:-“આમ ત્યારે પ્રમાત થવાની રાહ જોવાની થી જરૂર છે અને વઢી રાજાને પૂછવાની થી જરૂર છે ?” વિ. પ. ૨૩. દદશુસ્તે તતઃ કૃષ્ણાં સૂતપુત્રાઃ સમાગતાઃ । અદૂરાચ્ચાનવચાંગી સ્તંભમાલિગ્ય તિષ્ઠતીમ્ ॥ ૪ ॥ સમવેતેષુ સર્વેષુ તામૂચુરપ-કીચકાઃ । હન્યતાં શોઘ્રમસર્તીં યત્કૃતે કીચકો હતઃ ॥ ૫ ॥ અથવા નૈવ હન્તવ્યા દહ્યતાં કામિના સહ । મૃતસ્યાપિ પ્રિયં કાર્ય સૂતપુત્રસ્ય સર્વથા ॥ ૬ ॥ તતો વિરાટમૂચુસ્તે કીચકોઽસ્યાઃ કૃતે હતઃ । સહાનેનાથ દહ્યેમ તદનુજ્ઞાતુમર્હસિ ॥ ૭ ॥ પરાક્રમં તુ સૂતાનાં મત્વા રાજાઽન્વમોદત । એટલે વિ. પ. માં કીચકો રાજાની રજા લે છે; આપણી કથામાં તેઓ રજા લેવાની જરૂર જોતા નથી.

૧૮૦. સવડંમુહુ દે. ના. ૮. ૨૧. સવડંમુહો અહિમુદે ।

૧૮૨. વિ. પ. ૨૩. ૧૨. જયો જયંતા વિજયો જયત્સેનો જયદ્વલઃ ।

૧૮૩. કુહિણિહિ=રથ્યાસુ દે. ના. ૨. ૬૨. કુહિણી કુપ્પર-રચ્છાસુ । જુઓ વિ. પ. ૨૩. તતઃ સ વ્યાયતં કૃત્વા વેપં વિપરિવર્ત્ય ચ ॥ ૧૭ ॥ અદ્વારેણાભ્યવસ્કંચ નિર્જગામ બહિસ્તદા । સ ભીમસેનઃ

પ્રાકારાદારુહ્ય તરસા દ્રુમમ્ ॥ ૧૮ ॥ શ્મશાનાભિમુખઃ પ્રાયાદ્ યમ
તે કીચકા ગતાઃ । સ લંઘયિત્વા પ્રાકારં નિઃસૂત્ય ચ પુરોત્તમામ્ ।
જવેન પતિતો ભોમઃ સૂતાનામગ્રતસ્તદા ॥ ૧૯ ॥

૧૮૪. નોકિલ સિ. હે. ૮૧૪૧૨૨. નવસ્ય નવસઃ । ગૂ. નોકિ
નવ+સ્વાર્થ પ્રત્યય (કક >) કલ = નવકલ કે નોકલ. શ્રી. નરસિંહાચાર્ય
<પ્રા. અણવકલય <સં. અન્યપક્ષક G. L. L. Part I. p. 371.

૧૮૭. જવણાય પળટ્ટ પટ્ટ કહિ નવનાગો એટલે કીચકાના
માઈઓ નાશ પામ્યા. એમ વાત પ્રસરી. કહિ 'કથા' એ વિચિત્રરૂપ છે; પરંતુ
આવાં રૂપો અપભ્રંશમાં બનતાં હતાં.

૧૮૮. પટ્ટુ સિ. હે. ૮૧૨૧૭. પર્યસ્તં; તે ઉપરાંત ૮૧૨૧૪
G. P. 130. 285.

૧૮૯. અણિહયમલ્લ અનિહત એટલે હાર્યા નથી તેઓમાં મલ્લ એટલે શ્વેદ.

૧૯૦. આ પંક્તિની છાયા સુધારી વાંચો: કૈકેયીં શિક્ષયતિ
“ સૈરન્ધ્રીં નિવાંસાત્ પ્રતિસારય ” આ માટે જુઓ વિ. પ. ૨૪ સુ
દેષ્ણામગ્રવીદ્રાજા મહિષીં જાતસાધ્વસઃ । સૈરન્ધ્રીમાગતાં વ્રૂયા મમૈવ
વચનાદિદમ્ ॥

૧૯૨. મવિત્તિ દેવી.

૧૯૪. પચ્છણ્ણપત્તિહિ ગુપ્તપ્રવૃત્તિઓથી, ગુપ્ત સંજ્ઞાઓથી.

૧૯૫. અપ્પણ્ણ ણિહેલ્ણુ જાહ = સંસ્કૃતછાયા સુધારો આત્મનઃ
શૂદ્ધં યાહિ । જાહ < જાહિ <સં. યાહિ.

૧૯૫. સુજેટ [સુજ્યેષ્ઠા] વિ. પ. માં સુદેષ્ણા; જિનસેના
હરિવંશપુરાણમાં સુદર્શના નામ છે.

૨૦૦. આ પંક્તિમાં સદ્ભુની મુદા છે.

॥ ચતુર્થમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

હરિવંશપુરાણનો સંધિ ૧૦૩ આ ચોથા ઉદ્ધરણ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે. ત્રિભુવન સ્વર્ગભુએ તેના વાપે અધુરું રાખેલું હરિવંશપુરાણ કેવી રીતે પૂરું કર્યું તેની ચર્ચા પણ ત્રીજા ઉદ્ધરણના પ્રવેશકમાં કરેલી હોઈ તેનો પુનરુક્તિ અહિં આવશ્યક નથી. આ ઉદ્ધરણમાં આપેલી આદિગાથા અને છેવટનાં સમાપ્તિવચન તથા ગાથા, આ સંધિ ત્રિભુવનનો છે એ બતાવી આપે છે. આ ઉદ્ધરણમાં ૨૫ કડવક છે. ભાષાવૈચિત્ર્યના મુદ્દાથી કર્તાએ આ સંધિ રચ્યો છે. એને લીધે આ ભાગ જ્ઞાતો કોઈએ વાંચ્યો હોય એમ હાથપ્રત પરથી લાગતું નથી. વળી ભાષા અપરિચિત હોવાથી લઘીઆપે જેવું વાંચ્યું એવું લખ્યું; અને વધારામાં પોતે ય અલ્લક પ્રમાદો ઘૂસાડ્યા હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ ઉદ્ધરણ ત્યારે જ શુદ્ધ થશે જ્યારે આપણને આ પ્રગ્થની ચાર પાંચ હાથપ્રતો મળશે. નહિ તો આથી જ આપણે સંતોષ માનવો રહ્યો.

૨. ભાષાવૈચિત્ર્ય:—

કડવક ૧-૫. માગધિકા ભાષામાં છે, એમ કર્તાના કહેવાથી અને ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી માલમ પડે છે. સિ. હે. ૮૧૪૧૮૭૧—૮૧૪૧૩૦૨૧ સુધી માગધીની ચર્ચા કરી છે. આ માગધીનાં લક્ષણ સંપૂર્ણતયા આપણા કડવકમાં દેખા દેતાં નથી. યાસ ફેરફાર રૂ નો લ્ અને પ્રથમા એકવચનમાં પ્રત્યય એમ છે. જેમ સામાન્ય અપભ્રંશમાં મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની પ્રથમા એકવચનના ઓનો ઉ કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રથમાના અને અહિં રૂમાં ફેરવી નાલ્-વામાં આવ્યો છે; કોઈ વાર રૂ રહેવા પણ દીધેલો દેખા દે છે. કડવક ૩. માં રૂનો લ્ વીલકુલ કરવામાં આવ્યો નથી. ભાષાવૈચિત્ર્ય યાત્રા જ આ કડવક મૂકવામાં આવ્યાં છે તે તો દેખાઈ જ આવે છે.

કડવક ૧૧. માં ઢવકાભાસાકડવયં એમ કહેલું છે. મૃચ્છકટિકના ટીકાકાર પૃથ્વીધરે અને માર્કણ્ડેયે પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૬માં આ ભાષાની ચર્ચા કરી છે. માર્કણ્ડેય આ ભાષાને અપભ્રંશ તરીકે નથી ગણાવતો. તેને મતે તો આ વિભાષા છે. પરંતુ તે હરિશ્ચન્દ્ર નામના લેખકને પ્રા. સ. ૧૬. ૨માં

ટાકી અને ગૌજર અપભ્રંશ એટલે કે સામાન્ય અપભ્રંશ લગભગ સરખા છે; તેથી કરીને પૂર્વોક્ત નિર્ણય તેમણે બાંધ્યો છે. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા (G. O. S. I. P. 51.) નો શ્લોક ચોક્કસ કહે છે: સાપભ્રંશપ્રયોગાઃ સકલમરુભુવઃ ટક્રભાદાનકાશ્ચ । આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડ, ટક્ર અને ભાદાનક એટલે કે શ્વાલીબર વાજુનો પ્રદેશ-આ દેશોમાં અપભ્રંશનો વ્યવહાર હતો અને ટાકી માધ્યા અપભ્રંશની એક બોલી હોવી જોઈએ એ વિધાનમાં કલ્પનાતિરેક નથી. એની ઉચ્ચારબહુલતા આ માન્યતાને ટેકો આપે છે.

૩. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણનું નામ વલપણુ=વલપ્રશ્ન: છે. તીર્થંકર નેમિનાથ દ્વારકા આવે છે. સમવસરણ મરાય છે. નેમિનાથ ધર્મોપદેશ કરે છે. ત્યાર પછી વલદેવ પ્રશ્ન કરે છે. “ આ દ્વારાવતીનો નાશ કોનાથી અને કેવી રીતે થશે ? ” નેમિનાથ અવિધ્ય માણે છે. “ દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો નાશ થશે અને કૃષ્ણનું મૃત્યુ જરત્કુમારના વાળથી થશે. ” આ અવિધ્યવાળી સાંભળી સર્વ યાદવો અને યાદવ સ્ત્રીઓના મનમાં શોક વ્યાપે છે. ચેટલાક પ્રવ્રજ્યા લે છે અને દુષ્કર તપ આદરે છે. આ કથા દિગંબર પરંપરાને અનુસરે છે. આ કથાની શ્વેતાંબર પરંપરા જૈનાગમગ્રંથોના આઠમા અંગ-અંતગદ્સાઓમાં વર્ણવેલી છે; તેમાં વલદેવ નહિ પણ કૃષ્ણ નેમિનાથને પ્રશ્ન પૂછે છે.

દેશપરદેશ વિહાર કરી નેમિનાથ સાશુસમુદાય સાથે આવે છે અને રૈવતક પર્વતના ઉદ્યાનમાં વાસ કરે છે (૧) ત્યારે કૃષ્ણ પોતાનું સિંહાસન મેલી શિર નમાવી સાત પગલાં મરી નેમિનાથને પ્રણામ કરવા જાય છે. (૨) ત્યાર પછી વલદેવ તેમને વાંદવા જાય છે. (૩) એમની પાછલ સાત્યકિ, ચાહણિ, સઢરિ, દ્વૈપાયન इत्यादि યાદવો, પોતાની સ્ત્રી, મિત્ર અને શિષ્ય સહિત મકરાંક=પ્રવૃત્તિ નેમિનાથને વાંદવા જાય છે. (૪) ત્યાર પછી સ્કિમળીનો પુત્ર માનુકુમાર વાંદવા જાય છે. (૫) આ કહ્યું વિષમ છે; પરંતુ કૃષ્ણનું વર્ણન અહિં ફરીથી કરવા પ્રયાસ છે. વર્ષાઋતુના મેઘસમા કૃષ્ણ આગલ ચાલ્યા; અને આ રીતે કૃષ્ણ, વલદેવ અને બીજા યાદવો સાથે વાંદવા ચાલ્યા. (૬) આ રીતે સમવસરણ થયું અને નેમિનાથ તેમાં લક્ષિત થયા હતા તથા દેવો તેમને નિહાળતા હતા (૭) વલદેવ અને ગોવિંદ નેમિનાથની સ્તુતિ કરે છે (૮) આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી યાદવો સમવસરણમાં મનુષ્યોને વેસવાના કોઠામાં બેઠા. (૯) કૃષ્ણ અને નેમિનાથની પ્રશ્નોત્તરી આ કહવામાં છે. (૧૦) જેમ જેમ નેમિનાથ મગવાન વર્ષ કહે છે, તેમ તેમ

યાદવોને આનંદ થાય છે; અને એમનાં વચનામૃતો સાંભળી સાંભળી તેમને અભાવ નથી થઈ જતો. (૧૧) વલદેવ પ્રશ્ન પૂછે છે, “ આ દ્વારકાનો ક્યારે વિનાશ થશે ? ” નેમિનાથ ઉત્તર દે છે, “ આજથી બારમે વર્ષ. ” (૧૨) વલદેવ ફરી પ્રશ્ન પૂછે છે, “ ત્યારે કૃષ્ણનું શું થશે ? ” નેમિનાથ જવાબ દે છે “ મર્યને લીધે અને દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો વિધ્વંસ થશે; (૧૩) પછી કૃષ્ણ કૌશાલીવનમાં જશે જ્યાં જરત્કુમારના હાથે તેમનું મૃત્યુ થશે. ” ત્યાર પછીનાં કૃષ્ણનાં જન્માંતરો અને મોક્ષ ક્યારે થશે તે નેમિનાથ કહે છે. (૧૪) આ સાંભળી વલદેવનું મુખ મેંસ જેવું કાણું થઈ ગયું અને વધા ય યાદવોને શોક થવા લાગ્યો. (૧૫) પ્રથમ્ન ચિંતા કરે છે. “ સર્વજનું બોલ્યું મિથ્યા થતું નથી. યાદવોનો તથા દ્વારકાનો પૂરો વિનાશ થશે. ” આમ સંકલ્પવિકલ્પ કરી કાંચનમાલા સહિત તેણે તપ આદર્યું. (૧૬) માનુકુમાર, બીજા યાદવો અને કૃષ્ણની રાણીઓ પણ પ્રથમ્નની પાછલ દીક્ષા લીધી. (૧૭) વધા જનોએ જાતજાતનાં વ્રત લીધાં, તેનું વર્ણન આ કહવામાં કરવામાં આવ્યું છે. (૧૮) દ્વૈપાયનને પોતા શ્વકી આ સર્વ વિનાશ થશે, એથી ચિંતા થવા લાગી એટલે તે પૂર્વદેશમાં ગયો અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યો. (૧૯) જરત્કુમાર પોતાને હાથે જ કૃષ્ણનો ઘાત થશે એમ વિચારી પોતાનાં ધનુષ્ય વાળ લઈ દૂર વનમાં ચાલ્યો ગયો. (૨૦) આ પ્રમાણે થવાથી કૃષ્ણને વધું શૂન્ય લાગવા માંડ્યું. વલદેવના સારથિ સિદ્ધાર્થે એટલામાં વલદેવની આજ્ઞા માગી. (૨૧) વલદેવે અનુજ્ઞા આપી અને સિદ્ધાર્થે ઘોર તપ આદર્યું. વલદેવ અને કૃષ્ણ નેમિનાથને નમીને ત્યાંથી ગયા. અને રાજકાજ છોડી શોકનિમગ્ન થયા. (૨૨) નેમિનાથની ધર્મપ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારે વર્ણવી છે. (૨૩) (૨૪) આ પ્રમાણે પ્રથમ્ન इत्यादि મુનિઓ નેમિનાથ સમક્ષ તપ આચરવા લાગ્યા અને સર્વે જનો અવિધ્યના વલેશથી પીડિત થઈ દુર્બ અને વિષાદને પામ્યા. (૨૫)

૪. હંદોરચના:—

આશું ય ઉદ્ધરણ ધ્રુષ્ટ છે; એટલે હંદનો મેઠ વારંવાર તૂટે તે સ્વાભાવિક છે. ઉદ્ધરણને મથાળે પ્રાકૃતગાથા છે, સામાન્ય રીતે ગાથા ૧૨+૧૮ ૧૨+૧૫ ॥ માત્રાના મેઠે હોય છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં ૧૨+૧૬ ૧૧+૧૪ ॥ માત્રાઓ છે. ગાથાનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે; પણ હંદની દૃષ્ટિએ તે ધ્રુષ્ટ હોવા વધારે સંભવ છે. આજી ઉદ્ધરણમાં ૨૫ કહવક છે. આજી સંધિને ઉદ્ધરણ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે. આદિમાં આજી સંધિનો એક ધ્રુવક છે. દરેક કહવકના આદિમાં

હેલા છે. હેલા એ એક પ્રકારનો ધ્રુવક જ છે. હેલાનો છંદ $૬+૪+૪+૪+૪$
 $=૨૨$ માત્રાનો છે. છં. શા.^૧ પ્રમાણે આ છંદ ઉદાહરણમાં ચાર પંક્તિનો છે.
 જે જે સ્થળે હેલામાં માત્રાની ભ્રષ્ટતા આવી છે, ત્યાં ત્યાં ટિપ્પણીમાં નોંધ
 લીધી છે. કડવક ૧૧ માં હેલા નથી.

ઘત્તાનો છંદ^૨ વાગ્ધીસમા કડવક સુધી ૨૨ માત્રાનો સામાન્યતઃ કહી
 શકાય; જો કે ભ્રષ્ટતાને પરિણમે હેલાની માફક ઘત્તામાં પણ માત્રાનો મેઝ
 સંપૂર્ણતયા દેખાતો નથી. કડવક ૨૩ની ઘત્તા $૧૪+૧૩=૨૭$ માત્રા મેઝે છે.
 કડવક ૨૪ની ઘત્તા $૧૬+૧૩=૨૯$ માત્રા મેઝે છે. કડવક ૨૫ની ઘત્તા
 $૧૫+૧૨=૨૭$ ના મેઝે છે.^૩

કડવકના દેહમાં કેટલાંક કડવકમાં જુદા જુદા છંદો છે. કડવક ૧માં
 ૧૫ માત્રાનો એકમ છે અને દરેક બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે. આ છંદ તૃતીય
 ઉદ્ધરણનો પારણક છંદ હોઈ, હેમચન્દ્રના ઉદાહરણને પૂર્ણ રીતે અનુગમતો નથી.
 કડવક ૨માં ૧૬ માત્રાનો છંદ હોઈ બે પંક્તિઓ અન્યાનુપ્રાસ છે. $૬+૪+૬=$
 ૧૬ એ પ્રમાણે આ છંદનો યતિક્રમ છે. એક પ્રકારની પજ્ઞાડિઆ આ છંદને
 કહી શકાય. છેવટના ગણને અંતે (—) બે દ્વિમાત્રિક સ્વરો છે. કડવક ૩.
 માં ૧૬ માત્રાનો છંદ છે. બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે. પણ બીજા કડવકથી ફેર
 ગણને અંતે (—) બે એકમાત્રિક સ્વર એ છે. છંદનું નામ મૂઝમાં મત્તમાતંગ આપ્યું
 છે. આ છંદમાં પણ $૬+૪+૬=૧૬$ નો યતિક્રમ છે. આને પણ પજ્ઞાડિઆનો
 પ્રકાર કહી શકાય. કડવક ૪માં પણ પજ્ઞાડિઆ જ છે. કડવક ૫. માં

૧. પશ્ચીર્યુગ્જો લીર્વા હેલા । પળમાત્રચતુર્માત્રચતુષ્ટયં સમ
 સ્થાનગતો જા લીર્વા હેલા ॥ યથા,

કોઅંડં પમૂણરહં ગુણો મહુયરા
 ઘાણા કામિણીય નયણા વિલાસગહિરા ।
 સમયતણૂ જહો સહયરો તુસારકિરણો
 હેલાણ તહાવિ ભુવણં જિણેહ મયણો ॥

૧. આ હેલાછંદ જ કહી શકાય.

૨. છં. શામાં આ છંદોનાં નામ:—૪૨ (અ) $૧૪+૧૩=અનંગલલિતા$;
 ૪૨ (બ) $૧૬+૧૩=ઓહુલ્લક$; $૧૫+૧૨=રાજહંસ$.

દિપ્તીસમુદાયનો છંદ છે. આ આખું કડવક ભ્રષ્ટ છે; એટલે છંદની માત્રાનો નિર્ણય
 કરવો એટલો સહેલો નથી. કડવક ૬.માં દ્વિતીય પંક્તિ સાથે અન્યાનુપ્રાસી
 ૨૨ માત્રાનો છંદ છે. આ કડવકમાં પણ ભ્રષ્ટતા વધુ છે. કડવક. ૭. માં ૨૦
 માત્રાનો છંદ છે. કડવક ભ્રષ્ટ છે. કડવક. ૮.માં દરેક ચરણની ૨૮ માત્રા
 છે. આ કડવક પણ ભ્રષ્ટ છે. કડવક ૯-૧૩. માં ૧૬ માત્રાનો પજ્ઞાડિઆ
 છે. કડવક. ૧૪.માં ૧૫ માત્રાનો પારણક છે. કડવક. ૧૫. માં પ્રતિપાદયમક
 શબ્દાલંકારયુક્ત ૧૬ માત્રાનો પજ્ઞાડિઆ છે. કડવક. ૧૬. માં ૧૫ માત્રાનો
 પારણક છે. કડવક. ૧૭-૨૫.માં ૧૬ માત્રાનો પજ્ઞાડિઆ છંદ છે. હાથ-
 પ્રતની ભ્રષ્ટતા આ ઉદ્ધરણના છંદોવિવેચનમાં મોટું બિંદુ છે.

૫. ટિપ્પણ:—

૧-૨. ૧૨+૧૫ની માત્રામેઝયુક્ત ઉપગીતિ આ ગાથા હોય એવો
 સંભવ છે; માત્રાનો મેઝ મૂઝપાઠમાં મળતો નથી, એ પાઠની ભ્રષ્ટતા બતાવે છે.
 મૂઝ હાથપ્રતમાં તિહુવણે હતું તે સુધારી તિહુવણો કરેલું છે.

૩. વમ્મીસર=કામદેવ. દે.ના. ૭.૪૨.આ શબ્દ પ્રચલિત હતો. સરખાવો
 છં.શા.પત્ર ૩૩ (અ) ૨૯ મા છંદનું દૃષ્ટાન્ત:—વમ્મીસરકંચનતોમરલલિયા
 દિદા હુડુ સુંદરિ ચંપયકલિઆ । ઘુલિઓ હુડુ દક્ષિણઓ ગંધ-
 વહો વિલલિઓ તા પહિયાણ મળોરહો ॥

૫-૬. આ પ્રથમ કડવકના દેહની માફક માગધીમાં છે ધ્રુવા કડવકના
 દેહની માફક જ માગધીમાં જ છે. ધ્રુવાનો અર્થ જિનસેન હરિવંશપુરાણ
 સર્ગ. ૬૧. શ્લો. ૧૧-૧૩ ને અનુસરી કર્યો છે; તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

તતઃ સુરવરાભ્યર્ચ્યો નાનાજનપદાજ્ જિનઃ ।

વિજહાર મહાભૂત્યા ભવ્યરાજીં પ્રવોધયન્ ॥

ઉદીચ્યાન્નૃપશાર્દૂલાન્મધ્યદેશનિવાસિનઃ ।

પ્રાચ્યાનપિ પ્રજાયુક્તાન્ સ ધર્મે સ્થાપયન્ વહૂન્ ॥

વિદ્યત્ય ચિરમીશાનઃ પુનરાગત્ય પૂર્વવત્ ।

ગિરો રૈવતિકે તસ્યૌ સમવસ્થાનમંડનઃ ॥

પ્રસ્તુત ધ્રુવાનું મુખ્ય ક્રિયાપદ તો ઘત્તામાં છે. ધ્રુવાનો અર્થ આ પ્રમાણે
 છે:—“મધ્યદેશમાં પ્રવેશી અને મધ્યદેશમાંથી પૂર્વદેશમાં સર્વે રાજાઓને, વૈશ્ય,

દ્વિજ અને ક્ષત્રિયને ધર્મ સંમળાવી...(ઘત્તા) (૧૫-૧૬) વહુ કાલે પોતાના મુનિઓ સાથે ભ્રમણ કરી પુનઃ પાતા રૈવતકના ઉદ્યાનમાં નેમિત્તિનેશ્વર આવ્યા. કહવકના દેહમાં તો વધાં નેમિનાથનાં વિશેષણો છે નેમિનાથ યાદવકુલના રાજા અને કૃષ્ણ વલ્લભેવેશ્વરેશ્વર હતા હતા.

૭ હર ૧૧ ઉદ્ધરિય ૧૪. તામસિ આ સ્થલોએ રૂનો લ કાનો જોઈએ. ૧૪. માં તો તામલસિની સાથે જ કલસિનો અનુપ્રાસારાગ વાગ્યો જામે. કેટલેક સ્થલે પ્રથમા એકવચનનો રહેલો છે, હ સમાન જ લઘુ વાંચવો.

૧૩. થેલાસણ-સ્થવિરાસન વ્રહ્માનું આસન એટલે કમલ દે.ના.૨૨૯. મોલવ=ગૌરવ, અભિમાન અભિમાનરૂપી કમલના નિર્મલ ચંદ્ર જેવા; એટલે કે જે ચંદ્રને જોતાં કમલ વીલાઈ જાય તેમ અભિમાન માત્ર નેમિનાથને જોતાં વીલાઈ જતું.

૧૩. સહત્તય-આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ.

૧૫. વહર્વિ કાલેણ=વહુના કાલેન, વહર્વિ એ ખાસ રૂપ છે મ. ક. સંધિ. ૧૭. કહવક ૪. ત્રી ઘત્તા:-વહર્વિ કાલેણ પદ્ધિરહમહાદુહ-લેવિય.

૧૮. ૨૨ માત્રાને બદલે ૧૯ માત્રા છે. ૩ માત્રાની તૂટ છે.

૨૧. પાયસણિપ્પેહુણકલણા અસ્પષ્ટ છે. અર્થ સમજાતો નથી. ણિપ્પેહુણ=મયૂર અર્થ કાઈ છાયામાં માત્ર અર્થનિર્વાહ કર્યો છે.

૨૨ ધુલ<ધડલ=ધવલ; સામાન્યતઃ કૃષ્ણનાં વસ્ત્ર ધવલ નહિ પણ પીત કહેવાય છે.

૨૨. આ પંક્તિમાં અને આખા કહવકમાં વર્ણવેલાં કૃષ્ણનાં વાલ્યકાલનાં પરાક્રમ જૈન તેમજ અજૈન પરંપરામાં સરખાં જ છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ જિનસેનું હરિવંશપુરાણ અથવા શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણનો દશમો સ્કંધ જોવો.

૨૨. આ પંક્તિમાં કૃષ્ણની સામાન્ય વાલ્યકાલની ક્રીડા વર્ણવી છે. લંગદિ=રંગતિ કોઠાના અર્થમાં; કમલ તોડવાની ક્રીડા માટે સરલાનો જિનસેન-હરિવંશપુરાણ ૩૬. ૮-૧૦.

૨૦. માડલ = મામો કંસ.

૨૭. ણિમલ્લિ ને બદલે ણિમ્મલિ વાંચો.

૨૯. વેણુદારિ એક રાજાનું નામ છે. હ. પુ. ૫૦. સ્લોક ૮૫.

વેણુદારી ચ વિક્રાન્ત: । બલદેવ જેણે રણયુદ્ધમાં વેણુદારી નામના શત્રુને મથમીત કર્યો હતો.

૪૩-૪૪ ઘત્તા ૨૨ માત્રાની છે. આખી ઘત્તામાં શ્લેષ છે. રેવતી અને રોહિણી (નક્ષત્રનાં નામ) થી વિભૂષિત તથા મધા અને હસ્ત નક્ષત્રથી યુત ચંદ્ર જેવો પત્ની રેવતી અને માતા રોહિણી સાથે મોટા દાથી પર જતો બલદેવ લોકોથી ગણાયો.

૪૫-૫૬. આખું કહવક. ૪. પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે. સંસ્કૃતછાયામાં વધા ય યાદવોને લાગુ પાડી જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન અઘટિત અને ખોટો છે. અણ્ણુ=અન્ય:-પ્રયુમ્ન. જે=ય: (માગધી). જે પરાક્રમો કહ. વકના દેહમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે.

૪૬. સચ્ચઈ-ચારુણિ-સઢરી-દીવાયણાઽણિરુદ્ધા — યાદવવીરોનાં નામ-સાલ્યકિ, સારણ, [ચારુણિ (?) અષ્ટપાઠ] સઢરી (?), દ્વૈપાયન, અનિરુદ્ધ.

૪૭. મરંકિ='સ્મિત સહિત' અર્થ છાયામાં લીધો છે તે ખોટો સમ-જવો; મૂલ મયરંકિ = મકરાંકિ; કામદેવ, પ્રયુમ્ન અર્થમાં એ શબ્દ લેવો સુસંગત છે. સરલાનો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૨૦૬. આ પ્રમાણે પાઠ લેવાથી માત્રાની અશ્વતા દૂર થઈ ચરણનો માત્રામેલ મળશે.

૪૮. પ્રયુમ્ન રુક્મિણીનો પુત્ર તેથી જ રુક્મિણીના મનરૂપી ભુવનને આનંદ આપનાર એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.

૪૯. જે કંચનમાલાપરિહરણે—કંચનમાલા પ્રયુમ્નની સ્ત્રીનું નામ છે. સરલાનો સદર ઉદ્ધરણ પંક્તિ. ૨૦૫.

૫૦. જે સોલસમહલંભાવણિ—કાલસંવર વિદ્યાધરને ત્યાં પ્રયુમ્નને થયેલ સોલ લાભ; જુઓ જિનસેન. હ પુ ૪૭ સ્લો. ૩૦-૪૪ પોડશેષ્વપિ ચૈતેપુ લાભસ્થાનેપુ મન્મથમ્ લઘ્યાનેકમહાલામં દૃષ્ટ્વા વિસ્મિતમાનસાઃ॥

૫૨. જે કુરુલંધાવારવિણાસિ—હ પુ ૪૭ સ્લો. ૨૮. તતઃ શાવરસેનાભિઃ વિચયા વિકૃતાત્મભિઃ । દુર્યોધનબલં જિત્વા કન્યા માદાય ચં તતઃ ॥ આ રીતે દુર્યોધનની સેનાનો પરાજય કરી તેની ઉદધિ નામની કન્યાને પ્રયુમ્ન પરણ્યો.

૫૨. જે દુર્યોધનપદ્મસંભામિ—જેણે દુર્યોધનને મદદ કરી હતી કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા જ્યારે કૌરવોના પક્ષમાં આવું ય યાવકુ હતું.

૫૧. તવસુય [તપઃસુત] યુધિષ્ઠિર. ણર=અર્જુન.
 ૫૪. વંદિજનઅભુદ્ગરણિ જેને કેદ થયેલા જનોને છૂટા કર્યા હતા.
 ૫૭. પ્રથમ પંક્તિ ભ્રષ્ટ છે; એક માત્રા છૂટે છે; એટલે પ્રથમ પંક્તિનો કાંઈક ભાગ અસ્પષ્ટ રહે છે. તાવ હિયોલિયર્હિ અસ્પષ્ટ છે.
 ૫૮. માણુકુમાર સત્યમામાનો પુત્ર.

૫૯-૬૨. કઢવક ૫.ના દેહનો ભાગ ઘણો જ અસ્પષ્ટ અને ભ્રષ્ટ છે. માત્રામેલ કોઈ પંક્તિનો વરોવર મળતો નથી. દ્વિપદીમાં ૧૨ માત્રા હોવા સંભવ છે, અને ત્યાર પછીના છંદમાં એટલે પં. ૬૧-૬૨માં ૧૪ માત્રા હોય. મૂઝામાં આ છંદને માગધિકા છંદ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. કેટલોક ભાગ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતછાયા એમાંથી અર્થ કાઢવાની પ્રકાશદિશા તરીકે જ ગણવાની છે.

૬૭-૬૮. ઘત્તા શ્લેષાત્મક છે. ધ્રુવકમાં માણુકુમારને ચંદ્ર સાથે સરખાવી, કઢવકમાં અનેક વિશેષણોથી તેની પ્રશંસા કરી છે. ઘત્તામાં પ્રદ્યુમ્નનાં વચ્ચાળ કરી તેને સૂર્ય સાથે સરખાવી માણુકુમારની સંગતિએ મૂક્યો છે. કમલાણંદણુ= (૧) કમલા-રુક્મિણીને આનંદ આપનાર (૨) કમલને આનંદ આપનાર; વર-દીહરકરુ=(૧) ઉત્તમ દીર્ઘ હસ્ત યુક્ત (૨) ઉત્તમ દીર્ઘ કોરણ યુક્ત.

૬૯-૭૦. હેલા જ ભ્રષ્ટ છે. એટલે ૭૧-૭૮ પંક્તિઓ કોને લાગુ પડે છે તે જ સમજવું મુશ્કેલ છે. આમ તો કૃષ્ણને લાગુ પડતી હોય તેમ લાગે છે. જો કે જ તો છંદને અનુકૂળ લઢણ આપવા ખાતર હોય તેમ લાગે છે.

૭૧. નારાયણ=નારા પાણી + અચન સ્થાન. પાણીમાં વાસ કરનાર વિષ્ણુને (=કૃષ્ણને પોતાને) પ્રિય એવી કમલની માલાને ધારણ કરતા; અષ્ટમીના ચંદ્ર સમા વિશાલ અને ઉન્નત માલયુક્ત.

૭૨. હેમલ-દલ=હેમલ કોઈ રાક્ષસનું નામ લાગે છે, હેમલનું સૈન્ય.

૭૪. વલગ્ન=આરુઢ; વલગ્ન < અવલગ્ન । છાયામાં વિલગ્ન બતાવ્યું છે તે જોઈને સમજવું.

૭૫. જે દેશો જીત્યા તેનાં નામ ગણાવ્યાં છે.

૭૬. હરિ ને છૂટા પાડો. તો હરિ રામકામપમુહર્ષહિ ૩૦

૭૧-૭૮ આજુ કઢવક ભ્રષ્ટ થયેલ છે. સામાન્યતઃ ૨૨ માત્રાનું એક ચરણ છે. છેવટમાં જનો સંગીત અર્પતો અનુપ્રાસ છે. ૭૮-૭૯ કદાચ જુઓ છંદ હોય; કારણ કે તેમાં જનો અનુપ્રાસ દેખાતો નથી. માત્રામેલ વધુ ત્રુટીયુક્ત છે.

૮૧-૮૨. પ્રથમ પંક્તિમાં માત્રામેલ લાવવા જગજગિય વાંચવું ઠીક પડશે. બીજી પંક્તિ ઘણી જ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃત છાયા બીલકુલ સંતોષકારક નથી.

૮૩. મામંડલ (૧) તેજમંડલ (૨) મામંડલ નામનો યોદ્ધો.

૮૩. સીહાસણ (૧) સિંહાસન (૨) સિંહની ગુહા.

૮૪. જડમાલા (૧) મુનિઓનો સમૂહ (૨) કાવ્યની પંક્તિની વચમાં અટકવાનાં સ્થળોનો સમૂહ (The group of caesura). આ પંક્તિમાં છંદનો મેલ લાવવા આદિ ણાવડ ને બદલે ણં વાંચો.

૮૯-૯૦. બોજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે, જે ધરી રીતે ૨૧ જોઈએ.

૯૧-૧૦૧. નેમિનાથની સ્તુતિ. છંદ ૨૮ માત્રાનો છે.

૯૨. ૪ માત્રા કમી છે; એટલે છેવટના ભાગનો અર્થ વેસતો નથી.

૯૩. કુવડ કુ=પૃથ્વી+પતિ=રાજા.

૯૪. સ્વવળ ને વદલે સ્વવળય વાંચો; નહિ તો એક માત્રા તૂટશે. 'જેના યતિવર્ગમાંથી કામદેવ દૂર થયો છે' એમ અર્થ કરાશે.

૯૫. ૯. માત્રા વધારે છે. પંક્તિ વધુ જ ભ્રષ્ટ છે. જયથી પંક્તિ આરંભાતી નથી એ વળી તેના દૂષણનો પૂરાવો છે.

૯૮. માત્રામેલ લાવવા વલય અથવા જડિલ દૂર કરવું પડશે. તેમ જ મલિર્ણિદિયાણ વાંચીશું તો વધારે સ્પષ્ટતા આવશે.

૯૯. ર્હિસિ વાંચવું; નહિ તો એક માત્રા છૂટશે, પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે; પરંતુ નેમિનાથનો શ્યામદેહ આછાં કુસુમથી સમુજ્જ્વલિત થયો હતો તેનું વર્ણન છે.

૧૦૦ કમલાભવ વાંચો, નહિ તો માત્રા છૂટશે. પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે.

૧૦૫. ણરકોટ્ટર સમવસરણમાં માણસોને વેસવાનો કોઠો.

૧૦૬. મૂરિસડ=મૂરિશ્રવા: એક રાજા જેને યાદવોએ સંહાર્યો હતો.

૧૧૧. ચક્રકેસર = ચક્રવર્તી જરાસંધને ઉદ્દેશી એ શબ્દ વાપર્યો હોવો જોઈએ.

૧૧૫. કોડિસિલ એક યોજન ઊંચી કોટીશિલા કૃષ્ણે કેવલ ચાર અંગુલીના વઢથી ઊછાડી હતી. જુઓ. દ. પુ. સર્ગ. ૩૫. શ્લો. ૩૨-૪૦.

૧૨૫. સવ્યવહાર દરખાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૧૫. અર્વાચીન હીરિમાં દિન્દા < પ્રા. દિન્ન.

૧૨૬. કેવલવરલોચન-કૈવલ્ય એ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે, અથવા કૈવલ્ય તરફ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે તે.

૧૩૫-૧૪૩. ટાકી ભાષાનું કડવું. ચર્ચા માટે આ ઉદ્ધરણની પ્રસ્તાવના જુઓ. આજ્ઞા કડવકમાં યાદવોનાં નામો ગણાવ્યા છે. કેટલાંક નામો વીજા પ્રત્યોમાંથી શોધી કઢાતાં નથી. કેટલાંક નામો હ. પુ. ૫૦. ૧૧૩-૧૩૩ અને ત્રિ. શ. પુ. (હેમચન્દ્ર) માં મળે છે.

૧૩૭. જહનસિદસ દિવાયણસ યમુનામાં રહેલા દ્વૈપાયનને; જૈન. પરંપરા દ્વૈપાયનને યાદવોમાં ગણે છે. કુસુમસર=પ્રયુક્ત; અને તેનો પુત્ર તે અનિરુદ્ધ.

૧૪૩. સસ્સ=શ્વાસ, પ્રાણાયમ; શશ્વત્ એ છાયા પ્રમાણે 'સતત.'

૧૪૪. માત્રાભંગ તેવ ત્યજી નિવારી શકાય. જિહ્વ=યત્ર અર્થ કરવો પડે. સંસ્કૃતછાયામાં સુધારો કરવો.

૧૪૬. ણાહિ નેમિનાથને. આ હેલામાં ૨૧ માત્રા છે; જ્યારે આવશ્યક છે ૨૨ માત્રા.

૧૪૭. રોહિણી અને દશાર્હ (=યાદવો) નો લઘુ ભ્રાતા વસુદેવ - તે બન્નેનો પુત્ર બલદેવ. દશ દશાર્હો:-સમુદ્ધવિજયો અક્ષોભો ધિમિઓ સાગરો હિમવં । અયલો ધરણો પૂરણો અભિચંદો વસુદેવો તિ ॥

૧૫૨. જિણ સત્યેણ હે જિનદેવ શસ્ત્રથી દારિકાનો વિનાશ જ નથી થવાનો. સત્ય=શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, સાર્થ, શસ્ત્ર એમ અનેક સંસ્કૃત શબ્દોનું તે પ્રાકૃતરૂપ થાય છે. ઉપરનો અર્થ યોગ્ય લાગવાથી સ્વીકાર્યો છે.

૧૫૫. દારહો અને દારહોનો અન્યથમક.

૧૫૬-૧૫૭. ઘત્તાની પ્રથમ પંક્તિમાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે; જ્યારે વીજી પંક્તિમાં બે માત્રા ઘટે છે.

૧૫૮-૧૫૯ હેલા ૨૨ માત્રાની છે. વીજી પંક્તિનો છેલ્લો અક્ષર હાથપ્રતમાં નથી.

૧૬૭. પાસહો-મારફતે-through ના અર્થમાં

૧૬૭-૧૬૮ ઘત્તાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૨ માત્રા છે; જ્યારે વીજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે

૧૬૯. ચંડકંડ-કાણડનો અર્થ 'શર' 'સોટો' એમ બે છે. 'સોટો' અર્થ લઈએ તો ધનુષની પળછ બાંધવાનો સોટો.

૧૬૯-૧૭૦. આ હેલાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૨ અને વીજી પંક્તિમાં ૧૯ માત્રા છે એટલે ૩ માત્રા ઘટે છે.

૧૭૧. પરમાડ ૬૦ આ ચરણમાં એક માત્રા ઘટે છે. જિરુહણિ વાંચીએ તો માત્રા મળી રહે. પસુજિરુહણિ=પશુનું નિરોધન કરનાર એવા જરા-કુમારથી. પરમાડપવણુ=પોતાના પરમ આયુને પામેલા એવા કૃષ્ણ.

૧૭૪. વિચ્છોઈ < વિચ્છોહ (દે. ના. મા. ૪. ૬૨.) = સં. વિશ્વોભ. ભવિસ્યત્કહામાં વિચ્છોઅ શબ્દ પ્રયુક્ત છે. મહાપ્રાણલોપ-Disaspirationનું દૃઘાન્ત. પૂર્વગત સોષ્મવ્યંજનની અસરથી આ લોપ થવો સંભવિત છે.

૧૭૭. પંચમહાને વડે પંચમહા અન્યાનુપ્રાસને અનુકૂલ થશે.

૧૭૮. અટમડ રામુ આઠમા રામ, જૈનપુરાણો પ્રમાણે બલદેવ.

૧૭૯. આ વચન સાંભળી નરેન્દ્ર કાળોમેશ પડી ગયો.

૧૭૯-૧૮૦. આ હેલામાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે. ૧૮૦ માં થિયડ ને વડે થિડ વાંચો; ગિંમથાલેમાં છેલ્લો હ્રસ્વ છે.

૧૮૧-૧૯૧ આખું કડવક પ્રતિપાદયમક છે.

૧૮૪ કામ પ્રયુક્ત; આ પછીની વધી પંક્તિઓમાં સુમાનુ, માનુ, શંબ, અનિરુદ્ધ, નિષધ, નંદ, દ્વૈપાયન, પજર, સારણ, સાત્યકિ, ૬૦ યાદવો છે. જુઓ જિનસેન. હ. પુ. ૫૦. નંદ અને પંજરનાં નામ શોધી શકાયાં નથી.

૧૮૪. સરામહો રામહો = પત્નીસહિત (સહ + રામા) બલભદ્રનો દેહ કંપે છે.

૧૮૫. અસુમાણુહિ સંસ્કૃત છાયામાં અ=ચ અર્થ લીધો છે; અને 'સુમાનુ' એક યાદવનું નામ, એમ અર્થ કયો છે. અસવઃ એવ માનવઃ 'યસ્ય સઃ' એમ અર્થ પળ કરી શકાય. 'આત્મા એ જ જેના પ્રકાશરૂપ છે.'

૧૮૫. સવિલાસંબહો । અંબ=તામ્ર અર્થ દૂરાકૃષ્ટ છે. અંબ=

આમ્લ જ્ઞાતા મનવાળો. આ પ્રકારનો અર્થ પ્રાકૃતમાં થાય છે. આ અર્થ લેઈ સ્વવિલાસામ્લસ્ય પોતાના વિલાસો પ્રત્યે જેનું મન ધ્રુવ થઈ ગયું છે તેવો.

૧૮૬. અવલુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૧. ૩૬. અવલુઆ=ક્રોધ. પ્રથમ અણિરુદ્ધ = જે પોતાને વારી શકતો નથી તે અનિરુદ્ધને ક્રોધ થવા લાગ્યો.

૧૮૬. ણિસદ=નિઃશ્રદ્ધ અને નિપણ્ણ એમ બે અર્થ થઈ શકે.

૧૮૭. ધક્કુદ્ધુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૫, ૬૦. 'ઉત્લક્ષિત' ધુક્કુ. ધુઅંત મંદગતિ, કંપના અર્થમાં મ. ક. માં છે. ગોણંદ=ગો ઇન્દ્રિય+ગંદ આનંદ=ઇન્દ્રિયોમાં જ જેનો આનંદ છે તેવા નંદને કંપ થયો.

૧૮૮. દુહલુ દે. ના. ૫. ૪૩. દુર્ભાગ્ય; દ્વીપમાં નિવાસ કરતા દ્વૈપાયનને પોતાનું દુર્ભાગ્ય લાગ્યું.

૧૮૮. જેની મુજા જ (શત્રુ માટે) પંજર સમી છે, એવા પંજરને પણ વિકલતા લાગવા માંડી.

૧૯૦. કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ પદ્માવતી, ગૌરી, લક્ષ્મણા. જુઓ. અંતગદ્ગદસાઓ (Ed. M. C. Medi) P. 25. line 11-12 પડમાવઈ ય ગોરી ગંધારી લક્ષ્મણા સુસીમા અ । જંવવઈ-સન્ન-મામા રુપિણિ-મૂલસિરિ મૂલદત્તા વિ ॥

૧૯૨. જડ પછી ડલ વાંચો નહિ તો બે માત્રા છટશે.

૧૯૩-૧૯૪. હેલાની બન્ને ય પંક્તિઓ ૨૧ માત્રાની છે. સુસઈને વડલે સુસઈ વાંચો.

૧૯૯. દિણિહિં જરી રીતે દિણ્ણ=દૈન્ય હોય; પરન્તુ છન્દોવિધ રાલવા દિણ.

૨૦૧. સરસ્વાતો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ ૬૩. શ્લોક ૪૪. હત્યનેક દિનરાત્રિયાપનૈ: સોઽત્યતંદ્રિતમનોવચોવપુ: । પ્રત્યહં હરિવપુર્વહન ધ્રમન્ પ્રત્યપચત રતિ ન કાનને ॥

૨૦૪ ઉહયહિંને વડલે ઉહય વાંચો: નહિ તો એકમાત્રા વધી જશે. માલ રાજાની પુત્રી કાંચનમાલા અને કુરુપતિ દુર્યોધનની પુત્રી ઉદધિ એ બન્ને એ.

૨૦૫ ણરુણન્દણિ-જનોને આનંદ આપનાર. દૂસિય વાંચો. ઘણા ૨૨ માત્રાની છે.

૨૦૭ માણુકુમરુ વાંચો. માણુકુમાર સત્યમામાનો પુત્ર.

૨૦૯-૨૧૨. સુમાનુ, યદુ, સુન્દર, સાલ્યકિ, જયંત, પુરન્દર, કૃપવર્મા, સાર, સારણ, હુંદુભિ, વૃકોદર, ધર, ધારણ, દેવસેન, શિવિ, તેનો પુત્ર, અપરા-જિત, ચિહ, ઉદ્ધવ, કાંચન, નંદ, રુદ્ર-એ યાદવોની નામાવલી આપી છે.

૨૦૯. મૂલમાં સારણુ છે; જ્યારે છાયામાં સુંદર છે. એટલે છાયા સુધારવી.

૨૧૪-૨૧૬ કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ, રોહિણી એકલીને બાદ કરતાં.

૨૧૬ સંબલિ=શ્યામલા વાંચો.

૨૧૯-૨૨૦ પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૩ માત્રા છે; જ્યારે બીજી પંક્તિ ગય અસેસ સુરય-રાગ રૂવ-વિભ્રમસ્સ એમ વાંચવું. અર્થ:-તપશ્વરણથી મહા-વ્રતયુક્ત સ્ત્રીઓનાં રૂપ અને વિભ્રમની સુરતપરની સચલી આસક્તિ જતી રહી.

૨૨૩ વિરત્તં, સમ્મત્તંની સાથે લેવું. વિરત્તમાં છેવટનો ત્તં અન્ત્યપ્રાસ-મેઠ માટે હોય એમ ધારી વિરત્તા: છાયામાં લેખેલું છે.

૨૨૬. સાણત્યાવિયાઈ 'સાણ=શાણ કસોડીનો પત્થર' એ અર્થ છાયામાં લીધો છે. પરન્તુ સંજ્ઞા=સાણ અપભ્રંશની છેવટની કક્ષામાં થાય છે. અથવા સારામાં સારો માર્ગ તો સવણત્યાવિયાઈ=શ્રવણસ્થાપિતાનિ એ પ્રમાણે સુધારો કરીને અર્થ કરવો એ છે.

૨૨૭ ઉણય-ઈત્તા-ઉન્નતચિત્તા: કે ઉન્નતવૃત્તા: એમ સંસ્કૃત છાયા થઈ શકે.

૨૩૨ કંજ કેશ; કેશનું ઉત્પાદન કરે છે.

૨૩૩-૨૩૪. ઘણામાં ૨૪ માત્રા છે.

૨૪૫ દસવાવાલંકિડ=અસ્પષ્ટ અર્થ છે.

૨૫૨ ઉવલદ્ધ=પ્રહણ કરેલો છે, દાબી લીધો છે.

૨૫૩ જ્વર્ગિદગમણુ ગરુડવાહન વિષ્ણુ.

૨૫૪ સઈ=સ્વયં સદા, છાયામાં સદા છે; સ્વયં વધારે ઠીક છે.

૨૫૬ ઇક્ક+અંગણાં ત્યાં (કૌશાલીવનમાં) કૃષ્ણને એકલું જડું પડશે; જ્યાં પોતાની અંગનાઓનો મેલાપ કોઈ પણ રીતે થઈ શકશે નહિ. આમ અર્થ

નિર્વાહ કરાય. છાયામાં શ્વકંગણદ્વ=એકાકિની એમ અર્થ કર્યો છે. પરંતુ તે માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી.

૨૫૭ તત્તિ ચિતા. દે. ના. ૫. ૨૦, તત્તી=તત્પરતા.

૨૫૮-૨૫૯ ઘટ્ટા ૨૨ માત્રાની છે. સોયાવરુને બદલે સોયવરુ=શોકપર: વાંચીશું તો એક માત્રા વધે છે તે નહિ વધે.

૨૬૨ સંસ્કૃતછાયામાં સુધારો; ગુરુભ્રાતુ: સત્કેન વાંચો.

૨૬૪ સોયવિઓયમંદ ભયાવણુ એમ છૂટું વાંચીએ તો વાક્યનો અર્થ પૂરો થશે.

૨૬૫ પાસાવય શ્વાપદને અનુલક્ષી (૧) જે પાશમાં આવી પડ્યાં છે તે પાશ+આ/પદ (૨) પાશ્વ+આપદ શ્વાવક અને યાદવોને અનુલક્ષી-જે આપદ પાસે આવી પડી છે તે.

૨૬૭ સિદ્ધાર્થસારથિ: આતા બલદેવનયાન્વિત: । વોધનં વ્યસને સ્વસ્ય પ્રતિપાદ્ય તપોઽગ્રહીત્ ॥ જિનસેન હ. પુ. ૬૧. શ્લો. ૪૧. સિદ્ધાર્થ બલદેવનો સારથિ તેમ જ માઈ હતો.

૨૭૯-૨૮૦ વલદેવ અને વાસુદેવ સાથે જાય છે.

૨૮૧-૨૮૨ નો એક સંબંધ છે.

૨૮૬ પંચવર્ગેણ પ્રહોના પાંચ મેદ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. સરખાવો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ. ૨. શ્લોક. ૮૪. સપ્રકીર્ણકનક્ષત્રસૂર્યાચન્દ્રમસો પ્રહા: । પંચમેદાસ્તદાનત્પવપુષો જ્યાતિષો વમુ: ॥

૨૮૫-૨૮૬. વર્ગે પંક્તિઓ પ્રગટે છે. હેલા એટલે સામાન્ય રીતે ૨૧ માત્રા હોવી જોઈએ. એટલે આ બે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે વાંચવી યોગ્ય છે:-

સમવસરણમંદિત વિહરેદ્ જિનવરિંદો ।

જિહ પંચવર્ગગુણજુઓ નિસિયરિંદો ॥

વીજી પંક્તિમાં પંચવર્ગેણ જુટું પાડવાથી કાંઈ પણ અર્થ થઈ શકતો નથી; એટલે ગેરસમજથી જ કોઈએ એ ફેરફાર કર્યો હશે.

૨૮૮ ચઝવિહ સંઘ 'સાધુ, સાધ્વો, શ્વાવક અને શ્રાવિકા-એ ચાર તીર્થોનો બનેલો સંઘ.

૨૯૦ વસુવિહપાડિહેર આઠ પ્રકારનાં પ્રાતિહાર્ય-એટલે કે સમવસરણમાં જિનેશ્વરને સેવતી વસ્તુઓ:-

અશોકવૃક્ષ: ૧ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ ૨ દિવ્યધ્વનિ ૩ શ્રામર ૪ માસનં ૫ ચ ।
મામળડલં ૬ દુન્દુભિ ૭ રાતપત્રં ૮ સતપ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥
વસુ સંજ્ઞાથી 'આઠ' સમજવાનું છે.

૨૯૧ વસુદહદોસ વસુ=૮+૧૦ એટલે ૧૮ પ્રકારના દોષથી વિમુક્ત.

૨૯૩ દંસણ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૧. ૨. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।
એનાં ઉપરથી ટીકા.

૨૯૩ વયપાસાણ વ્રતરૂપી પ્રાસાદ ઉપર. વાર વ્રતો-૫ અણુવ્રત + ૩ ગુણવ્રત + ૪ શિક્ષાવ્રત.

૨૯૪ સામાઈડ-સામાયિકવ્રત જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૭. ૧૬. (માધ્ય) સામાયિકં નામામિગૃહ્ય કાલં સર્વસાવચયોગનિષેધ: । તે જ પ્રમાણે પોસહુ:-પૌષધોપવાસવ્રતમ્ । સદર માધ્ય:-પૌષધોપવાસો નામ પૌષધે ઉપવાસ: । પૌષધ: પર્વત્યનર્થાન્તરમ્ । સોઽષ્ટમીં ચતુર્દશીં પશ્ચદ્-શીમન્યતર્મા યા તિથિમમિગૃહ્ય ચતુર્થાધુપવાસિના + + + ધર્મ-જાગરિકાપરેણાનુષ્ટેયો ભવતિ ॥

૨૯૫ સચિત્તચાઉ જેમાં જૈનમત પ્રમાણે જીવ છે એવા પદાર્થોનાં ભોજનનો ત્યાગ.

૨૯૬ આરમ્માઈવજ્જણુ-આરંભ: પ્રાણિવધ: । ઇત્યાદિનો ત્યાગ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૬. ૯. અને માધ્ય.

૨૯૯ ઉદિદ્વાહારવિવજ્જણુ-સાધુને ઉદિષ્ટ કરીને એટલે તેને નિમિત્તે બનાવેલા એવા આહારનો ત્યાગ. સાધુને આ પ્રકારનો આહાર જૈનમતાનુસારે ત્યાજ્ય છે.

૩૦૦ સાવચવય અણુવ્રતો જુઓ તત્ત્વાર્થ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ મહવચ સાધુને પાલવાનાં પાંચ મહાવ્રત. તત્ત્વાર્થ ૦ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ ચઝગઈ નરક, તિર્યગૂ, માનુષ અને દેવગતિ. આમ ચાર પ્રકારની ગતિ.

૩૦૨ રૂહલક્ષણમેયઈ જોયાણેયઈ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન:-૧ મતિજ્ઞાન ૨ શ્રુતજ્ઞાન. ૩ અવધિજ્ઞાન. ૪ મન:પર્યયજ્ઞાન. ૫ કેવલજ્ઞાન. આથી વિદ્વાનો પાંચ અજ્ઞાન. અને તે જ પ્રમાણે જ્ઞેય અને અજ્ઞેય.

૩૦૩ ચક્રિક સામાન્ય રીતે કૃષ્ણનું વિશેષણ હોય છે; પરંતુ અહિં તો

નેમિનાથના વિશેષણ તરીકે મુકવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષણ જિનસેન હ. પુ. માં ઘણે સ્થળે ચક્રવર્તી રાજા અથવા પ્રભાવશાળી વ્યક્તિને માટે વાપરે છે.

૩૦૬ મહુમહાણિસંતુ-સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે વિષ્ણુથી અસેવ્યમાન.

૩૦૬-૩૦૭. ૩૧ માત્રાની ઘટ્ટા છે.

૩૦૯ તે અને દુહરુ માત્રામેલ સ્વાતર ત્યાજ્ય છે.

૩૧૧ આસણ્ણ ને વદલે ઓસણ્ણ=અવસન્ન પૂરો કર્યો છે એ અર્થમાં હાથપ્રતમાં તો આ છે; પરંતુ સંભવ છે કે ઉપરની માત્રા રહી ગઈ હોય.

૩૧૨. પંક્તિ ૩૧૧માં 'દુર્નયનો પળ ત્યાગ કર્યો છે એવા મન્યજનો' એમ આવ્યું; જ્યારે આ પંક્તિનો 'દુર્નયથી આવતાં વ્યસનાદિથી પળ જે વિરક્ત થયા છે' એમ અર્થ છે. એટલે પુનરુક્તિદોષ નથી.

૩૧૫ પંચપયઈ ને વદલે પંચવયઈ=પંચવ્રતાનિ એમ વાંચો.

૩૩૭ અદ્દરુહ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૯. ૨૯. આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાન સરાવ વસ્તુના અધ્યવસાયથી કરાયેલા ધ્યાનના પ્રકાર છે અને સંસારહેતુક છે; જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાન શુભહેતુક છે અને મોક્ષ અપાવે છે.

૩૧૯-૩૨૦ ૨૭ માત્રાની ઘટ્ટા છે. સ્વયંમૂની નામમુદ્રા છે.

૩૧૯ વિહણંતુ=વિહન્યમાન: ।

૩૧૦ સ્થિરભાવથી હર્ષ અને આકુલરસથી વિષાદ, એ પ્રમાણે જનો પામ્યા.

॥ પશ્ચમમુદ્દરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

કવિના જીવનની ઘણી માહિતી છૂટા છૂટા લેખોમાં અને કવિની પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિઓનાં પુરોવચનમાં વિસ્તારથી આપેલી મળી રહે છે. કવિના જીવન અને સમયની ચર્ચા માટે આ લેખાણો વાંચવાં:—(૧) C. P. & Berar Mss. Catalogue Ed. Hiralal-Introduction and Extracts from Puspadata's works in the Appendix, (૨) જૈન સાહિત્ય સંશોધક. ગ્રંથ. ૨. પા. ૫૭-૮૦, ૧૪૬-૧૫૬. (૩) Jasaharachariu of Puspadata Ed. Dr. P. L. Vaidya, Karanja Series, Karanja, Berar, (૪) Nayakumarachariu of Puspadata Ed. Prof. Hiralal Jain Devendraki Series.

Karanja, Berar. ઉપર જણાવેલાં લેખાણોના આશ્રયે નીચે આપેલી હકીકત તારવી કાઢેલી છે.

પુષ્પદન્તના પિતાનું નામ કૈશવમદ્ અને માતાનું નામ મુગ્ધાદેવી હતું. એનાં માતાપિતા શૈવધર્મી હતાં અને પાછળથી તેમણે જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો. પુષ્પદન્ત કયાંકથી આવી માન્યલેટ (નિશામના રાજમાં આ નગર આવેલું; હાલ આ સ્થળે નાનું ગામડું છે.) વસ્યો. માન્યલેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના કૃષ્ણરાજ ત્રીજાના પ્રધાન ભરતે અને તેના પુત્ર નન્ને તેને આશ્રય આપ્યો હતો; અને પ્રાકૃત કાવ્યો લખવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અત્યાર સુધીમાં પુષ્પદન્તની ત્રણ કૃતિઓ હાથ આવી છે: (૧) જસહરચરિત Ed. Dr. P. L. Vaidya (૨) નાયકુમારચરિત Ed. Prof. Hiralal Jain (૩) મહાપુરાણ હવે અપ્રસિદ્ધ પરંતુ ડૉ. વૈય તેનું સંપાદન કરે છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્દરણ મહાપુરાણ કે તિઅટ્ટિપુરિસગુણાલંકારમાંથી લીધું છે. માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીચર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રતપરથી શ્રીજિનવિજયજીએ નકલ કરાવી લીધેલી જે તેમણે અમને વાપરવા આપી હતી. તેમાંથી આશો સંધિ ૮૩ પ્રસ્તુત ઉદ્દરણમાં લેવામાં આવ્યો છે. ત્યારવાદ ડૉ. પી. એલ. વૈયે પળ કૃપા કરી તેમની પાસે જે પ્રતો હતી તેની સાથે તુલના કરી આપી સૂચનો અને પાઠાંતરો જણાવ્યાં હતાં. કવિ પુષ્પદન્તના પોતાના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે મહાપુરાણ સિદ્ધાર્થ સંવત્સરમાં આરંભ્યું અને ક્રોધન સંવત્સર આષાઢ શુદ્ધ ૧૦ ને સોમવારે = જુન ઇ. સ. ૯૬૫ = વિ. સં. ૧૦૨૧માં પૂર્ણ કર્યું.

૨. ઉદ્દરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્દરણમાં જે વસ્તુ ચર્ચવામાં આવી છે તે જ વસ્તુ વસુદેવહિંદિ (સં. શ્રીચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજી) માં વિસ્તરણ: આપવામાં આવી છે. જિનસેનના હરિવંશપુરાણમાં પણ તે આપવામાં આવી છે.

દ્વારિકામાં સમુદ્રવિજય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વાસુદેવ તેમનો કનિષ્ઠ ધાતા હતો. તે વહુ જ રૂપાળો હતો. એક દિવસ તે ઉત્તમ ગજ પર સ્વારી કરી નગરમાં ફરવા નીકળ્યો. એને જોઈ સ્ત્રીઓ પ્રેમવિવશ બની ગઈ. (૧) માન મૂલેલી સ્ત્રીઓની પ્રેમવિવશતાનું વર્ણન કવિ કરે છે. નગરનો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓની આવી વિવશતા જોઈ સમુદ્રવિજયને ફરિયાદ કરે છે. સમુદ્રવિજય વસુદેવને સમજાવે છે " શા માટે ખૂલ અને તાપમાં શરીર સરાવ કરે છે? તારે જે કીડાઓ કરવી હોય તે પ્રાણાદમાં કર." કુલસ્વામી સમુદ્રવિજયના આ શોભને વસુદેવે કેટલાક દિવસ માન આપ્યું.

ત્રકારની સમૃદ્ધિથી ઋષિના ઉપસર્ગનો નાશ કર. (૧૭) અદ્ભુત વામનરૂપ ધારી તું ત્યાં જાજે, અને બલિ પાસે નિવાસસ્થાન માગજે. એ તને નિવાસસ્થાન આપવા વચન આપે કે તું આકાશો અડજે.” પછી તો તે વિપ્ર મુનિના વેષમાં બલિ પાસે ગયો. નવા રાજાએ તેને જોયો અને વર માગવા કયું. વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં જેટલી જગા માગી. આટલું જ માગ્યું એથી બલિ હસવા લાગ્યો. પરંતુ વિષ્ણુએ તો વધવા જ માંડ્યું. એક પગલું તેમણે મંદિર પર્વત ઉપર મૂક્યું. બીજું પગલું માનુષોત્તર પર મૂક્યું. (૧૮) ત્રીજું પગલું ઝંઝું કર્યું પણ તે મૂકવા માટે સ્થાન ન હતું. દેવો અને વિદ્યાધરોએ તેની અર્ચના કરી ત્યારે ત્રીજું પગલું તેણે સ્વેચ્છા લીધું. આ સમયે તેણે દેવોએ આપેલી ઘોષવતી વીણા વગાડી હતી. પન્નરથે પોતાના પ્થેષ્ઠ ભ્રાતાને સંતુષ્ટ કર્યો અને બલિ-દ્વિજકિંકરને મારી નાંખવા કહ્યું. વિષ્ણુએ રોષ ન કરવા કહ્યું. આ પ્રમાણે ઋષિસંઘને ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત કરી વિષ્ણુ વનમાં ચાલ્યો ગયો. (૧૯)

—વિષ્ણુએ વગાડી હતી તે વીણા મને લાગી આપો; અને ગન્ધર્વદત્તા જો તે મારી આગલ વગાડે તો બીજાઓના અપવાદને તે દૂર કરી શકે.” વર્ણકપુત્ર હસ્યો અને ગજપુરથી તેણે તે રાજાના વંશજ પાસેથી વીણા મંગાવી આપી. વસુદેવના હાથથી જ તે વીણા વાગી; અને તેના સંગીતથી ગન્ધર્વદત્તાના હૃદયમાં તીલું કામદેવનું વાળ પેટું. (૨૦) ગન્ધર્વદત્તા સાથે વસુદેવ પરણ્યો. આ ઉપરાંત બીજી સાતસે વિદ્યાધર કન્યાને તે પરણ્યો. થોડાક સમયમાં તે અરિષ્ટનગર આવ્યો. ત્યાં હિરણ્યવર્મા નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પન્નાવતી નામે રાણી હતી. તેમણે રોહિણી નામે પુત્રી હતી. રોહિણીએ જરાસંધ इत्यादि રાજાઓને ત્યજી વસુદેવને વરમાળા આરોપી, બીજા રાજાઓએ હિરણ્યવર્માને જરાસંધ સાથે કન્યા મોકલી દેઈ તેની સાથે વૈર ન વાંધવા સમજાવ્યો. (૨૧) હિરણ્યવર્માએ માન્યું નહિ. યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં સમુદ્રવિજય રાજા જરાસંધ તરફથી વસુદેવ સામે આવ્યો. વસુદેવે વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. વસુદેવે પછીથી પોતાના નામથી અંકિત વાળ સમુદ્રવિજય પ્રતિ ફેંક્યું. તે સમુદ્રવિજયના પગ આગલ પડ્યું. તેણે તે ઉપાડી લીધું; અને તે પરના અક્ષરો વાંચ્યા. (૨૨) સમુદ્રવિજય જો કે બલવાન હતો, છતાં પણ રથ પરથી કતર્યો અને આમ વસુદેવ પણ સત્ત્વર કતર્યો. તેઓ મઢ્યા અને એક બીજાને મેળ્યા. વસુદેવના પરાક્રમનાં વહાણ સમુદ્રવિજયે કર્યાં. દશેય વશાહો પોતાને નગર ગયા. વસુદેવે અનેક સ્થેવર અને માનુષી કન્યાઓ સાથે ભોગ ભોગવ્યા. રોહિણીએ વસુદેવને જન્મ આપ્યો. વસુદેવ પૂર્વે શંખ નામે ઋષિ હતો; જે મૃત્યુ પછી મહાશુકલપના દેવ તરીકે ભોગ ભોગવી અને પછી ત્ર્યંબક નવમા સીરી = રામ તરીકે જન્મ્યો હતો. પુષ્પદંતના (નવમા તીર્થંકરના) તેજમાંથી તેણે તેજ મેળવ્યું હતું.

૩. હંદોરચના:—

આ ઉદ્ધરણમાં ૨૩ કઢવક છે. કઢવકની પંક્તિસંખ્યા નિર્ણીત નથી. આદિમાં આઠા કઢવકનું એક ધ્રુવક છે. દરેક કઢવકને અંતે ઘટ્ટા છે. ઘટ્ટા અને ધ્રુવક ૧૧+૧૨=૨૩ માત્રાની બે પંક્તિનાં છે. છં. શા. ૬. પત્ર ૪૦ (અ)માં આ હંદને અરવિન્દક કહ્યો છે: ઓજે એકાદશ સમે દ્વાદશ અરવિન્દકમ્। યથા,

પ્રિઅહિ મુહુ અરવિન્દુ ચલનયણ હિંદિદિરુ

દંતકંતિ કેસરુ લચ્છિવિલાસહ મંદિરુ ॥

કઢવક ૫ માં ભુજંગપ્રયાત હંદ છે. તે ગણવૃત્ત છે. ય ગણ (— —) ની ચાર ફેરો આવૃત્તિ થતાં એક ચરણ બને છે. જુઓ પ્રા० પિં० પાન. ૪૪૦:— ધઓ ચામરો રૂઅઓ સેસ સારો ઠણ કંઠણ મુદ્ધણ જતથ હારો ચઝછંદ કિજ્જે તહા સુદ્ધવેહં ભુઅંગાપઆઅં પણ વીસરેહં ॥

ધ્વજ (— —) + ચામર (—) = — — — ને ચાર વાર પુનરાવૃત્ત કરી એક પાદમાં વીસ માત્રા કરીએ તો જેમ હાર કંઠે બેસે છે તેવો હે મુઘે ભુજંગપ્રયાત થાય.

કઢવક ૧૦માં સ્થલિત હંદ છે; તે ગણવૃત્ત છે. છં. શા. ૨. પત્ર ૧૦ (અ) ભજસ્નાદ્ગૌ સ્થલિતમ્। મ (— — —) જ (— — —) સ (— — —) ન (— — —) પરો ગૌ (— —) યથા, પુષ્પશર રમ્યતનુતા સલવણત્વં ઘાઙ્ગધુરતા ચતુરતા બહુકલત્વમ્। સર્વમપિ ચાસ્ય સુભગસ્ય રતયે મે કેવલમિદં વ્યથયતિ સ્થલિતગોત્રમ્ ॥ મહિતા કાંતા વનમયૂરશ્ચેત્યન્યે ।

ચરણનો છેલ્લો હ્રસ્વ લઘુ તરીકે જ ગણાય છે એટલે પ્રસ્તુત કઢવકના ચરણોના હ્રસ્વને લઘુ તરીકે ગણવામાં વાધ નથી. સામાન્ય રીતે ગણવૃત્તમાં પણ પ્રાકૃતમાં એક ગુરુને બદલે બે લઘુ મૂકવાનો પદ્ધતિ છે. આને લીધે કેટલીક અનિયમિતતા કઢવક ૧૦ ની હંદોરચનામાં આવી છે.

બાકીનાં કઢવકમાં ચરણચતુષ્ક એટલે ૧૬ માત્રાનો પંજ્જહિઆ છે, જેનું વિવેચન પ્રથમ ઉદ્ધરણમાં કરેલું છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ છપાયા પછી ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યે પોતાની પ્રેસ કોપી સાથે સરખાવી, જે ખાસ સ્થળે તેમની કોપીમાંથી પાઠાન્તર આપવા ઠીક જણાયાં, તે સ્થળે તે નોંધી મોકલી આપવા કૃપા કરી હતી. તેમનાં પાઠાન્તર ટિપ્પણમાં (પ.) તરીકે નોંધ્યાં છે.

૪. ટિપ્પણ:—

૧. જાયાજાયા [જ્ઞાતાજ્ઞાતં] સંસ્કૃતછાયા ન્યાયાન્યાયં પણ થઈ શકે, સરસાવો. ચારૈઃ પશ્યન્તિ રાજાનઃ ।

૨. ઉદય એ મૂલના ઉદય ઉપર સુધારો છે (પ.) ઉચ્ચ વાંચે છે, જે મૂલ પરના સુધારાને અનુમોદન આપતો પાઠ છે અને પ્રાપ્ત છે.

૪-૬. વ્યતિરેકાલંકારે કરો કવિ વસુદેવની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવે છે. “જાણે સહસ્રનેત્ર વિનાનો હિન્દ, કુસુમના શર વિનાનો જાણે જાતે જ કુસુમાયુધ (=કામદેવ), જાણે સારાશ વિનાનો લાવણ્યયુક્ત રત્નાકર (=સમુદ્ર), કપલ વિનાનો જાણે દામોદર, રાહુથી અપ્રસ્ત જાણે સૂર્ય, આજ્ઞા જગત્ને સંક્ષોભ પમાડનાર જાણે જિવદેવ.

૫. ણં અક્ષર સલવણુ રચનાયક મૂલમાં અક્ષર કરી સલવણુને ઘટિત કર્યું છે. જો અક્ષર કરીએ તો સલોણુ કે સલુણુ વાંચું જોઈએ. આ પંક્તિમાં વ્યતિરેક અને વિરોધાભાસ એ બે અલંકારોનો સંકર છે.

૬. અમલદેહુ જાવદ્ ઉજ્જોયણુ - (પ.) અમલદેહુ જાવદ્ ઉગડ ઇણુ વાંચે છે. છાપેલા મૂલ પાઠનો અર્થ “જાણે રાહુથી (મલદેહથી) અપ્રસ્ત સૂર્ય.” એમ અર્થ થશે. (પ૦) પ્રમાણે અર્થમાં તો કાંઈ ફેર પડતો નથી; જાણે રાહુથી અપ્રસ્ત સૂર્ય કંગેલો હોય તેવો. ઇણુ=ઇનઃ સૂર્ય. ઉજ્જોયણુ=સૂર્ય જુઓ. પા. સ. મ.

૭. સિરિ (પ૦) સિર. પરંતુ સિરિ અર્થની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

૮. ચત્તરિ (પ૦) ચત્તરિ.

૯. એકાવલો અલંકાર. ‘એ પુરુષ નહિ કે જેણે દૃષ્ટિ નાહી નથી અને એ દૃષ્ટિ નથી કે જે એના તરફ વળી નથી.’

૧૦. મણુઅ સુધારેલો પાઠ. મૂલ અને (પ૦) મણુડ. સચરંતુ ને વડે સંચરંતુ વાંચો.

૧૨. તિલુ તિલુ - ‘જરા જરા’ આ શબ્દનો બીજો વપરાશ મળ્યો નથી.

૧૩. કાલંબિણિ (પ૦) કાલંબિણિ સરસાવો દે. ના. ૨. ૬૯. તણુઘણેસુ કાલંબિણી. સરસાવો મદીયમતિચુંબિની ભવતુ કાલંબિણી. કાલંબિણી = મેઘલેખા.

૧૪. વમ્મહં આદિ મ્ = વ્

૧૫. જીસાસિ (પ૦) જીસાસે

૧૬. મિ = (પ૦) વિ વધો ય સ્થલે (પ૦) વિ જ રાણે છે.

૧૭. પરંધણુ=(પ૦) પરંધણુ=પ્રબંધન.

૧૮. પિયવિઓઅચ્છેપં કંપદ્વ; મૂલમાં પિયવિઓઅજચ્છેપં, (પ૦) પિયવિઓઅજરવેપં વાંચે છે. પિયવિઓઅજરવેપં=પ્રિયવિયોગજ્વરચ્છેદન આમ કરી જને કાયમ રાખી માત્રાભંગ દૂર કરી બંદ સચવાય.

૨૨. વિઝણાવેદુ જિયંબહો દિષ્ણુઝ કારણ કે એક ફેરો વચ્ચે મીનું થવાથી પારદર્શક વનતાં તે ઢાંકવા એ જ મીના વચ્ચે ઉપર એ જ વચ્ચેનો બીજો છેલો વીંટાળ્યો.

૨૪. મુઅ=મૃતા મરી ગઈ (પ૦)=મુઅ; મુઅ સુધારાથી તો ઉલટી એક માત્રા વધી જાય છે એટલે મુઅ એ જ પાઠ વાંચવો ઉત્તમ છે.

૨૫. (પ૦) વિસરેવિ; પરંતુ વીસાર (=રિ) વિથી અર્થબ્રહ્મતા થતી નથી.

૨૬. સંત્યજ્ય કાચિત્તરુણી રુદંતં સ્વપોતમોતું ચ કરે વિધૃત્ય । નિવેશ્ય કટથાં ત્વરયા વ્રજંતી હાસાવકાશં ન ચકાર કેષામ્ ॥

૩૦. એક તર્હિ=તત્ર અને વીજું તર્હિ=તસ્મૈ, વસુદેવાય.

૩૪. (પ૦) કૂવારે=કુમારૈઃ । જો કે તૃતીયા એકવચનને બહુવચનમાં લેવું પડે છે. વિહુવારેમાં પણ એ જ સંકટ આવે છે. જુઓ જિનસેનું હ. પુ.

૧૯. ૧૪. અન્યદા પુરવૃદ્ધાસ્તે સમુદ્રવિજયં નૃપમ્ । નત્વા વ્યજિ-ક્ષપન્નિત્થમુપાંશુ પિહિતાન્તરા ॥

૩૭. જાડ જાડ પય કહિ મિ પયાવદ્ = યાવત્ યાવત્ પદં કુશાપિ પ્રદાપયતિ । “હે મહારાજ જ્યારે જ્યારે ક્યાંય પણ તે કુમાર પ-ગલું માંડે છે ત્યારે ત્યારે દુઃખથી જીવાય છે.” આ પ્રમાણે પણ અર્થ ઘટાવાય.

૪૨. હેંદુય-કંદુકનું પ્રાકૃતમાં ગેંદુય અને મરાઠીમાં હેંદુય રૂપ છે. હેંદુય પણ તે જ પ્રકારનું રૂપ હોવા સંભવ છે. હેંદુય મુદ્રિત થયું છે તે સુધારો હેંદુય કરો. (પ૦) પ્રંગણિ વાંચે છે.

૪૩. જિટ ને વડે (પ૦) જિટ વાંચે છે. તે જ પાઠ પ્રાપ્ત છે. જિટ =સ્નિગ્ધ, વળી આજ પંક્તિમાં રમણીને વડે (પ૦) રમણીય વાંચે છે પરંતુ તે પાઠ સ્વીકારવાથી એક માત્રા વધી જશે.

૪૬. વિઅસેહિ (પ૦) વિઅહેહિ

૪૭. અહિ વાર્તામાં બીજાં વૃત્તાંતો કરતાં ફેર છે. બીજાં વૃત્તાંતોમાં ચ-

ન્દનાદિ સમાલમ્બન એક દાસી લઈ જાય છે. એ દાસીને વસુદેવ જુવે છે. વસુ-
દેવ સમાલમ્બન માગે છે; પરંતુ દાસી તેને ઉપાલમ્બ દઈ કહે છે કે, “તું
તો કેવી છે.” વસુદેવ તે છૂટવી લે છે. આ વૃત્તાન્તમાં સદાય એટલે કોઈ વાસ
મારફતે સ્વર પડવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

૫૦. જોક્ષિઝ સુદાદોષ છે. જોક્ષિઝ વાંચો.

૫૧. (પ૦) વૃદ્ધમાણો

૫૨. (પ૦) લલંતંતમાલં । પરંતુ પાઠ સ્વીકારાય તેવો નથી.

૫૩. (પ૦) તેમ જ મૂલ વિહિંદંત વીરે.

૬૦. (પ૦) નૃકંકાલ; મૂલ નિકંકાલ મનુષ્યનું હાડપિંજર. સંસ્કૃત
છાયા નિકંકાલ સોટી છે તે નૃકંકાલ કરી સુધારવી.

૬૧. (પ૦) કીલાણુરાયં પાઠ સારો છે; કારણ કે વાયંની સાથે તેનો
પ્રાસ મળે છે. ક્રીડાનુરાગં એમ છાયા કરવી.

૬૨-૬૪. કુલં કુણ્ડલિની નાડી અકુલં તુ સદાશિવમ્ । આ
પ્રમાણે કુલ અને અકુલના સંયોગથી વ્યક્તિશરીર બનેલું માલમ પડે છે-આ
પ્રમાણે પોતાના સંપ્રદાયનું તત્ત્વ કૌલાચાર્યોએ પોતાના શિષ્યોને જ્યાં કયું હતું.
છાયામાં અકુલકુલાનાં સંયોગે કુલશરીરમુપલક્ષિતમ્ । એમ વાંચો.
કૌલાચાર્ય=તાન્ત્રિકોના આચાર્ય (પ૦) કડલાયરિયહિં । ઘટામાં ૧૧+૧૧=
૨૪ માત્રાની છે.

૬૬. (પ૦) સયનાણંદિરુ=સ્વજન્માનન્દક:

૭૦. કણય ઘણ દે. ના. ૨.૫૬. કુસુમચ્ચઅહસ્તસુ કણઓ ય ।
સંસ્કૃતછાયા કનક સુધારવી.

૭૧. પિઝવણ શ્મશાન.

૭૪. (પ૦) વાહાઝણઈ=વાળપૂર્ણાનિ ।

૭૫. પયવર્ડે ને બદલે (પ૦) નો પય ચિરુ=પ્રજા ચિરં એ પાઠ
સરલ અને ઠીક છે.

૭૭-૭૮. (પ૦) દડ્ડુ ને બદલે દડ્ડુ અને હાહાકારિવિ જોડ-
યડ । સ્વરી રીતે મૂલમાં ક્રિયાપદની તૂટ તો હતી જ. (પ૦) નો પાઠ ઉત્તમ
છે તેમાં હાહાકારિવિ જોડેડ=હાહાકાર કરીને ભૂષણયુક્ત બહેલું મૃતશરીર
તેમણે જોયું-એ સ્વીકાર્ય છે.

૮૧. (પ૦) તળુ (પ૦) કોમલવડને બદલે કોમલંગુ.

૮૫. ણરુને બદલે (પ૦) પુરુ

૮૮. આપિક્ષિવિને બદલે (પ૦) આવેક્ષિવિ । આ પંક્તિ પછી
(પ૦) નીચેની પંક્તિ વાંચે છે:—

હા પઈ વિણુ હિયડલ્લડં મુલડં કો રક્ષઈ મેરડ કડડલ્લડં
છારરાસિ હૂયડ પવિલોયડ એમ બંધુવર્ગે સંસોડડં ॥

૯૦. પઈ વિણુ સુણુ હિમાવલિ માણિડ = તારા વિના હિમગૃહે
આનન્દ કરવો તે શૂન્ય છે, આમ અર્થ થાય. પંજલીહિ મીળાવલિ માણિડ
(પ૦) આ બન્ને ય પાઠાંતરો અને તેમાંથી નીતરતા અર્થ સુદ્ધાં અસ્પષ્ટ છે.

૯૨. છાયામાં નૈમિત્તિકૈ: વાંચો.

૯૪-૯૬. વિજયનગરના નંદનવનને રામાયણ સાથે સરસાવ્યું છે. શ્લેષાત્મક
સરસામણી છે:—ત્યાં નંદનવન કેવું દીઠું ? મને જેવું રામાયણ ગમે છે તેવું!
જ્યાં ભયંકર રજનીચરો (=શક્તિ) ફરે છે; ચારેય દિશામાં બગલાના
(લક્ષ્મણના) સ્વર જ્યાં ઊછળે છે; જ્યાં શીત જવાને લીધે (સીતાના વિરહને
લીધે) પૂંછડું હલાવતો વાનર, (હનુમાન) પોતાની સ્ત્રી સાથે (રામ સાથે) આકાશ
ઓળંગે છે.

૯૭-૯૯. ઉપવનને ભારત સાથે સરસાવ્યું છે:—જ્યાં મોર (=શિવ)
રોમાંચિત થઈ નાચે છે; જ્યાં અર્જુન વૃક્ષને (=અર્જુન) ઘડાથી (=દોળથી)
પાળી સિંચવામાં આવે છે (=સ્નાતક તરીકે સંસ્કૃત કરાય છે.); તે જ અર્જુન
જ્યાં નોલીઆથી (=નકુલ) સેવાયલો છે;—માઈ કોને પ્રિય નથી હતો ?
આ પ્રમાણે વેલોથી ઢંકાયલું અને રવિના તેજને ઢાંકતું ઉપવન ભારતસમું શોભે છે.

૧૦૦. સોહરુને બદલે ણિવડઈ વાંચો. જડ ઉપર શ્લેષ છે. ડલયો-
રમેદ: એ નિયમ પ્રમાણે. ‘જડને અનંગથી કોણ પ્રકટાવે ?’

૧૦૨. (પ૦) મહુથેમહિં=મધુવિન્દુભિ: પાઠ આપે છે.

૨૧૫. (પ૦) રુહચુહંતિ.

૧૧૬. (પ૦) ગોંદિ. મૂલ પાઠ ગોંજિ=મંજર્ય: । દે. ના. ૨.૯૫.
ગોચ્છાગોંડીગોંડીગોંડીઓ મંજરીય ય । (પ૦) નો પળ અર્થ ‘મંજરી’
હોવા સંભવ છે.

૧૧૭. ણાહલ [લાહલ] શ્લેષની એક જાતિ સિ. દે. ૮।૧।૨૫૬.

૧૧૮. (પ૦) જહિં તમાલતમઅવિલક્ષિયરહ—જ્યાં તમાલના અંધકારથી રથ પળ જણાતો નથી એ રસ્તા પર ઔષધિના તેજથી માર્ગ દેખાડાય છે.

૧૧૯. સંબરહિને વદલે સંબરહિ વાંચો.

૧૨૦. છુણ્ણુ ને વદલે સંછુણ્ણુ વાંચો. માત્રામેલ તો જ મલશે.

૧૨૨. (પ૦) સગ્ગહ.

૧૨૩. (પ૦) દ્વસમાલિ એ, મૂળપાઠ ડસગાલિ કરતાં ઉત્તમ અને સ્વીકાર્ય છે. આ પંક્તિનો અર્થ:—“જેનાથી મકરાદિ વીતાં હતાં, તે મત્ત જલ-હસ્તીની સૂંઢ પાળી છોડતી કોઈ નવીન નાલિકા સમી શોભતી હતી.” અપભ્રં-શમાં સમાસ વાંધવામાં અને તેની શ્લિષ્ટતા સાચવવાની જે બેદરકારી રાસવામાં આવે છે તેનું આ પંક્તિ દર્શાવે છે.

૧૨૬. રુદ્રવિયને વદલે (પ૦) રુદ્રવિયં વાંચે છે; પરન્તુ (પ૦) ની વાચના હંદોભંગને કારણે અસ્વીકાર્ય છે. ‘લક્ષ્મીના નૂપુરને જ્યાં કલહંસે પાછું પાડ્યું હતું.’ એમ આપણી વાચના પ્રમાણે અર્થ થશે. (પ૦) ના નેઝર પાઠને વદલે નેઝર વાંચીએ તો તે બેસે. તેનો અર્થ “લક્ષ્મીનાં નૂપુરના રવથી જ્યાં કલહંસો ઝડાવતાં હતાં.”

૧૫૪. (પ૦) અઘ્મિહ સરસાવો. દે. ના. ૧. ૭૮. અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી.

૧૬૩. (પ૦) તરુકુસુમોદ્દિસોદ્દપસાદિરિ. આ પાઠથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૬૫. (પ૦) મ્મંતિ.

૧૭૨. (પ૦) કુમાર.

૧૮૩. અવરુ પડમરહુ સુઝ લહુઆરડનો સંબંધ પં. ૧૮૨ની સાથે છે; ત્યાર પછી નવું વાક્ય શરૂ થાય છે.

૧૮૪. (પ૦) મૃગપરિપુણ્ણુ

૧૮૮. બુદ્ધિઝ ને વદલે બુદ્ધિઝ વાંચો.

૧૯૪. પહેલાં અકમ્પન નામે મુનિ ડુઝ્ઝયિની ગણા. ત્યાંનો અર્જુન રાજા પોતાના બલિ, વૃહસ્પતિ, નમુચિ અને પ્રશ્નદ નામના મંત્રીઓને લઈ તેમની સાથે વિવાદ કરવા ગયો. પરન્તુ તેના પ્રધાનો વાદમાં હાર્યા. રાજા

વૈરત્તિ માટે મુનિને ચારેય મંત્રીઓ મારવા ગયા; પરન્તુ દેવતાના પ્રતાપથી તેઓ સ્તંભિત થઈ ગયા. રાજાએ સવારમાં આ જોયું અને તે સર્વેને દેશપાર કર્યા. તાગપુર=હસ્તિનાગપુરમાં બલિ આ વચ્ચે પદ્મરથ રાજાનો મંત્રી થયો હતો. ત્યાં અકમ્પન મુનિ આવ્યા. પૂર્વનું અપમાન સંભારી તેમનો નાશ કરવા તે તૈયાર થયો. આજ્ઞા વૃત્તાંત માટે જુઓ જિનસેનનું હરિવંશપુરાણ. સર્ગ. ૨૦. થોડા ફેરફાર સાથે આ વૃત્તાંત વસુદેવવિહિરિ અંશ. ૧. પાન ૧૨૮.

૧૯૬. ણિયમરણિયમણુ પોતાની બુદ્ધિને કુંઠિત કરનાર.

૧૯૭. (પ૦) હઝં ડુઝ્ઝમુ સ્વમિ કિં ડુઝ્ઝણિ.

૨૦૦. ઓલગ્ગિઝ જુઓ દે. ના. ૧. ૧૬૪. સેવયઅપદ્વાબલેસુ ઓલુગ્ગો. આ ઓલુગ્ગ શબ્દ પરથી નામ—ક્રિયાપદ બનાવી તેનું કર્મણિ ભૂત-કૃદન્ત ઓલગ્ગિઝ થવા સમ્ભવ છે. તેનો અર્થ સેવા. મૂળ શબ્દ અવલગ્ન હોવા સમ્ભવ છે. ઓલગ્ગ=સેવા પાં. સ. મ. નોંધે છે. અહિં ઓલગ્ગિઝ = વચનના અર્થમાં પણ હોઈ શકે.

૨૦૪. (પ૦) મૃગવહુ.

૨૦૬. જંગલુ=માંસ, (પ૦) અહુવિ અહુહ. મૂળનો અર્થ વંધવેસતો વધારે છે.

૨૦૮. (પ૦) જળઝલિઝુઝ પાઠ સારો છે.

૨૦૯. વહલિય-રેણુ ને વદલે (પ૦) વહલયરેણ.

૨૧૦. યડિય મીસણવસણહં ને વદલે પયડિયમીસણવસણહં એ પાઠ ઉત્તમ છે.

૨૨૭. જંપાણ પાલ્લી.

૨૩૨. સરસાવો. દે. પુ. ૨૦. ૫૩. મેરાવેકક્રમો ન્યસ્તો દ્વિતીયો માનુષોત્તરે. અભાવાદવકાશસ્ય તૃતીયોઽશ્રમવંચરે ॥ માનુષોત્તર પર્વત કે જે પુષ્કરાર્ધને ફરતો છે અને તેની અઢી દ્વીપની સીમા ગણાવે છે. તેના પછી મનુષ્યવાસ નથી. તે ૧૦૨૧ યોજન ઊંચો ૧૪૧૦ યોજન ૧ ગાડ ઊંચો અને ૧૦૩૨ યોજન પહોળો છે.

૨૩૭. પદ્મરથ રાજા સત્તાથી છકેલા દ્વિજકિંકર બલિને મારવા કહે છે. પરન્તુ વિષ્ણુ તેને ક્ષમા આપે છે અને રોષ ન કરવા કહે છે.

૨૩૯. ણરયવિવરિ પશિઝ્ઝહ. (પ૦) સત્તમમહિ પાવિઝ્ઝહ.

૨૪૮-૨૫૨. સંગીતની પરિભાષાનું વિવેચન કરે છે:—

૨૨. શ્રુતિમેદ:—

હૃદિ દ્વાવિશતિર્નાડ્યસ્તિરશ્ચયઃ પવનાહતાઃ
ષ્ઠં કંઠે મુર્ધ્નિ તાભ્યસ્તાવત્યઃ શ્રુતયોઽભવન્ ॥

૭. સ્વર:—

તાભ્યોઽભવન્સ્વરાઃ ષડ્જર્ષભગાંધારમધ્યમાઃ
પંચમો ધૈવતશ્ચૈવ નિષાદ ઇતિ સપ્ત તે ॥

શ્રુતયઃ સ્યુઃ સ્વરાભિન્નાઃ શ્રાવણત્વેન હેતુના
અહિકુંડલવત્તત્ર મેદોક્તિઃ શાસ્ત્રસંમતા ॥

૧૮. જાતિ:—

ષડ્જમધ્યા તથા ચૈવ ષડ્જગ્રામસમાશ્રયાઃ
જાતયોઽષ્ટાદશોદિષ્ટા મધ્યમગ્રામમાશ્રિતાઃ ॥

૧૪૧ અંશ:—રાગમાં બારંવાર આવનાર પ્રધાન અથવા મુખ્ય સ્વરને અંશ
અથવા સ્થાયી સ્વર કહે છે. આની ૧૪૧ સંખ્યા પ્રસ્તુત
સ્થળે બતાવવામાં આવી છે; પરંતુ શાસ્ત્રપ્રત્યોમાં તે
મળતી નથી.

૫. ગીતિ:—

ગીતયઃ સ્યુઃ પંચ શુદ્ધા ભિન્ના ગૌડી ચ વેસરા
સાધારણી ચ શુદ્ધા સ્યાદવકૈર્લલિતૈઃ સ્વરૈઃ ॥

૨૫૧. આ પંક્તિમાં વતાવેલી સંગીત પરિભાષાના ઉલ્લેખો શાસ્ત્રપ્રત્યોમાં
મળી શકતા નથી. ત્રીશ ગ્રામશત, અને તેના પર આશ્રિત રહેલી ૪૦ ભાષા
અને ૬ વિભાષા.

૨૫૨. ૩. ગ્રામ:—ગ્રામાસ્ત્રયઃ સ્યુર્વિશિષ્ટસ્વરસંદોદરુપિણઃ

ષડ્જમધ્યમગાંધારસંજ્ઞકા મૂર્છનાશ્રયાઃ ॥

૨૧. મૂર્છના:—સપ્તસ્વરક્રમારોહાવરોહૌ મૂર્છનોદિતા
તાશ્ચ પ્રોક્તાઃ સત્રિગ્રામં સપ્તસંખ્યા મુનીશ્વરૈઃ ॥

૪૯. તાન:—શુદ્ધપ્રયોગ સ્વર સાત છે, આ સ્વરો પૈકી એક કે એકથી
વધારે સ્વરોનું એક જ કંપથી ત્વરિત ગતિએ આરોહણ
કરવું તેને તાન કહે છે. સંગીતશાસ્ત્રકારોએ સાત

સપ્તકની વટના કરેલી છે. આ સાતે ય સપ્તકનાં કુલ
 $7 \times 7 = 49$ તાન થઈ શકે.

૨૬૩. સસિણેસર=શશીશ્વરા: એટલે ચંદ્ર અને સૂર્ય. શશિ+ઇન+ઈશ્વર
એમ પળ વિશ્લેષ થઈ શકે.

૨૭૦. (પ.) મા સંઘદિ ધણુગુણિ સરુ. ધનુષની પળછ પર બાળ
બડાવીશ નહિ. મૂળનો પાઠ છોટો છે માટે ત્યજવો. મૂળની સંસ્કૃતભાષા પળ
છોટી છે.

૨૭૧. (પ.) વહુ ને વદલે વઢ.

૨૭૪. તમે પળ એ અભિમાની રાજાની આજ સેવા કરી રહ્યા છો ય્યાં
સુધી યુદ્ધમાં તે મરાયો નથી.

૨૭૫. (પ.) રોહિણી, રોહિણીને સ્થળે

૨૦૮. (પ.) વિધંતે, શર વીંધતાની સાથે. વૃદ્ધત્વેન એમ ભાયા
આપી છે તે છોટી છે.

૨૮૧. વસુદેવે પોતાના નામથી અક્લિત બાળ ફેંક્યું.

૨૮૨. સઝરીણાહ=શૌરિનાથ, સમુદ્રવિજય.

૨૮૩. (પ.) બાહજલોહિય વાચના સારી છે.

૨૮૫. (પ.) સદ, સયને બદલે. (પ.) નો પાઠ સપ્તમી બરોબર
વતાવે છે.

૨૮૭. કોડિસરુ=કોટીશ્વર, કરોડોનો અધિપતિ.

૨૯૮. સરલાવો ચ્યુત્વા કર્પાન્મહાશુક્રાન્મહાસામાનિકઃ સુરઃ ।
ગર્ભેઽભૂદિહ રોહિણ્યા ધરણ્યા ઇવ સન્મણિઃ ॥ હ. પુ. ૨૨. ૭. મૂળનો
અર્થ:—શંખ નામે ઋષિ જે હતો તે મહાશુક નામના કર્પસ્વર્ગનો શશિમુખ નામે દેવ
થઈ ત્યાંથી ચ્યવી રોહિણીના પુત્ર ભરતક્ષેત્રના રાજાઓના પૂજ્ય નવમા રામારૂપે
ઉત્પન્ન થયો. પુષ્પદંત (નવમા તીર્થંકર)ના તેજમાંથી તેણે પોતાનું
તેજ મેળવ્યું.

૩૦૦. કવિની નામમુદ્રા છે.

॥ ષષ્ઠમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ ધનપાલ કવિના ભવિસ્યત્કહા નામે અપભ્રંશ
કાવ્યમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. મ. ક. ૨૨ સંધિનું કાવ્ય છે, જેમાંનો આશ્લોકો

૪. ટિપ્પણ:—

૨. ગિરુ મૂલમાં ગરુ=નર: છે. જો તે સ્વીકારીએ તો ભવિષ્યત્તો સાથે તે પાઠ લેવો પડે. ગિરુ=નિશ્ચિત.

૬. કોઈ દ્વિતીયા એકવચન, પિતૃસ્વરૂપ કર્મ.

૪-૬. પંદર માત્રાઓનો છન્દ છે; કઢવકના દેહમાં સામાન્યતઃ એક જ છન્દ હોવો જોઈએ. કવિનો પ્રમાદ હોય કે ગમે તે બીજું કારણ હોય, પણ કવિની આ રીત અસાધારણ તો છે જ.

૭. સુહાવહ [સુખાપયતિ] મૂલમાં સુહાઈ છે; પરન્તુ મૂળનો પાઠ સ્વીકારવામાં એક માત્રાની તૂટ પડે છે અને અન્યાનુપ્રાસ વેસતો નથી.

૯. દુઃસ્વહો ભરિડ તૃતીયાને વદલે ષષ્ઠીનો પ્રયોગ. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. દૂધનો દાહ્યો, દુઃખનો માર્યો ૬૦. આવા પ્રયોગ રૂઢ થવાનું કારણ એ હોય છે કે વોલનાર 'દાહ્યો' 'માર્યો' નો કૃદન્તાર્થ મૂલી જઈ વિશેષણાર્થ ઉપર જ એકલો ભાર મૂકે છે.

૧૩. દહિડ પરમ્મુહુ સામાન્યતઃ સતિ સસમી આવે સ્થળે હોય; પરન્તુ અવાન્તરાંગત વાક્ય (Parenthetical clause) તરીકે આ વે શબ્દો કવિએ અહિ મૂક્યા છે.

૧૫. સંવારિડ ડૉ. ગુણેની મ. ક. ના શબ્દકોષમાં સંવારિડ=સંવૃણોતિનો 'સંતાહિવું, ઢાંકિવું, ઓટકાવિવું' એ અર્થ થાય છે, જે સંદર્ભની દૃષ્ટિએ અયુક્ત અને અનર્થક છે. જો સંવૃણોતિ લઈએ તો સં દ્વિમાત્રિક બને અને માત્રા-તિરેકની અનિષ્ટાપત્તિ આવી પડે. સંનો અનુસ્વાર ધ્વન્યાત્મક છે અને સંવારિડ <પ્રા. સમારિડ <સં. સમારચિત એ અર્થ, માત્રા અને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. "દુર્જનજનમાં સોટી વાયકા પેદા કરી છે." સરલાવો સિ. હે. ૮૧૪૧૫૧ સમાર=સં. સમ્+આ+√રચ્.

૨૦. આ પંક્તિનો વાક્યરચના:-જહ તં તેમ ઘડિડ, તો તેણ હ (ઘડિડ); તો કિર કાઈ (મઈ) ણણહ વિસરહ ॥ જો તે પ્રમાણે અપયશ કરાયો છે, તો તે તેનાથી કરાયો છે; તો પછી સરેસર મારે એનાથી શા માટે સંદિગ્ધ થવું ?

૨૪. પ્રથમ ભાગમાં ૧૬ માત્રા છે; સંચલિડ સંમુહ કાળગણહો એમ વાંચીએ તો વનથી થતો પુનરુક્તિદોષ દૂર થાય અને માત્રા મળે.

૨૫. સ્વાલ્લ બોજા કોઈ પ્રાચીન કોષમાં આ દેહ્ય શબ્દ મળતો નથી. 'શાલી' એ અર્થ ઠીક છે.

૨૯. ડૉ. ગુણે અર્થ કાઢવા માટે વ્યાકરણની માંગતોડ કરે છે. નિષ્કંઠ હૈવ્યકૃદન્ત તે મુખ્ય ક્રિયાપદની ગરજ સારે છે અને નરિદં છન્દોમેઠ સ્વાતર નરિદોને સ્થળે મૂકવામાં આવ્યું છે; એટલે નરિદં તેમને અભિપ્રાયે પ્રથમામાં છે. આ તદ્દન યોગ્ય છે. ૨૮-૩૨ સુધી વર્ણવેલા, ગજેન્દ્ર, મૃગેન્દ્ર, વગેરે, હતાશ અને મયૂર પં. ૩૨ માં મુણેવિનાં કર્મ છે. "કોઈક સ્થળે નરેન્દ્રને (=ભવિષ્યદત્તને) જોવાને, નાસેલો નહિ અને રૂઢ થાણો નહિ એવા અભિમાની સિદ્ધને જોઈને."

૩૦. ગુણે અને દલાલ કઝજલાહં ગયં એમ વે અક્ષર છૂટા પાડે છે; તેમાં કાંઈ અર્થ નથી. તે મેળા કરી સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે અર્થ કરવો.

૩૧. હુયાસો દ્વિતીયા, સરલાવો કોઈ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૬.

૩૨. અપ્પાણયં વિણ્ણહંતં (ભવિષ્યદત્તના) આત્માને વ્યાકુલ કરતો સંસ્કૃત છાયામાં વિગોપાયન્તં ને વદલે વિનટન્તં વાંચો.

૩૩. હિંદંતુ થિડ હીંદતો થયો. ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત રચના.

૩૫. ધુણવિમાં એ એકમાત્રિક છે.

૩૭. ગુણે સંસ્રતેયતંવિરસરાય ઇત્યાદિ મેળાં લઈ પં. ૩૬ના વિણ્ણમણિનું વિશેષણ બનાવે છે. ય્યારે પ્રો. યાકોબો સંસ્રને કર્તા ગણે છે. યાકોબીની અર્થસંકલના અહિ સ્વીકારી છે પ્રો. ગુણેની સૂચનામાં (૧) હુઅ, 'થઈ' અને આય એટલે 'આવી' એ સમજાવવું મુશ્કેલ છે; કારણ કે પં. ૩૬ માં દુકકુ એટલે 'ગયો' ક્રિયાપદ તરીકે મળ્યું છે. (૨) સંધ્યાની નાચિકા તરીકેની કલ્પના અને તેનો પ્રવેશ - આ વાસ્તવ સમજાવાતી નથી. પ્રો. યાકોબીની વાચનામાં આ સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે છે.

૪૦. રહંગ ચક્રવાક.

૪૧. પરમિટ્ટિ પંચ અર્ધત, સિદ્ધ, ગણધર, ઉપાધ્યાય, સાધુ.

૪૭. દુવિહૈ પંચવક્ષાણુ વે રીતે - એટલે ભાવથી - વિચારથી અને શબ્દતઃ-કાર્યથી - પ્રત્યાશ્વાન=સાવય એટલે પાપયુક્ત આચરણમાંથી નિવૃત્તિ.

૪૮. મંત સત્તવક્ષરડ નમો અરિહન્તાયમ્. ૧ સાત અક્ષરનો મંત્ર.

૫૧. પયહિણંતિ વરોચ જમણી વાણુ. સામ કાલો કાગલો.

૫૨. કાળહો ઘરમાંગણે બોલે તો પ્રિયજનનો મેઝાપ કરાવે; એ શુભ મળાય છે.

૫૬. ઘણ હોમિ ' આ રસ્તે જઈશ ' પછીથી તે વિચાર કરે છે કે આ માર્ગ માણસના ચાલવાથી જ થયેલો હોવો જોઈએ; કારણ કે ' વિદ્યાધર અને સુર જમીન પર પગ મૂકી ચાલતા નથી. ' સંસ્કૃતમાં ' અનેન તાવદ્ ભવામિ ત્યારે તો આમ જઈશ ' એવો પ્રયોગ માલમ પડે છે.

૬૦. નિવ્વહિડ કજ્જુ કિં વિત્થરેણ—બહુ લાંબું કાંત્યે કયું કાર્ય થયું છે? એટલે બહુ ચિંતા કરવા કરતાં આગળ જ જવું; બહુ ચિંતા કર્યું હું કાર્ય થવાનું છે? પ્રો. ગુણે નિવ્વહિડ સુધારવા કહે છે પણ તેની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી. આ જ વિચાર ૬૧-૬૨ (પક્ષા)માં ભારપૂર્વક પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે:-જ્યાં સુધી (જનો) (કાર્ય પ્રતિ)સાંચરતા નથી, ત્યાં સુધી (કાર્ય) દુસ્તર દુર્લભ અને દુરંતરિત છે; પૌરુષયુક્ત અને મરણના ભયની અવગણના કરતાં (પુરુષોનું) હું સિદ્ધ થતું નથી, બોલો ! ”

૬૧-૬૨. આ પંક્તિઓ પ્રો. ગુણેને વ્યાકરણદ્રષ્ટિએ સમજાઈ નથી તેથી જ અવગણનાતંત્ર બહુવચનને અપભ્રંશની બહુલતાનો આશ્રય લઈ એકવચન તરીકે ગણાવવા યત્ન કરે છે; કારણ કે સઠરિંસહં=સુપુરુષસ્ય અર્થ કરવા તેમનો અભિપ્રાય છે. વઢી સંચરહિં=સંચરન્તિ એ બહુવચનરૂપ છે તેની સમજાવટ એકવચન તરીકે તેમણે કરી છે. આ બધા વ્યાકરણદ્રષ્ટિએ પ્રમાદો છે. આના અર્થ માટે સંસ્કૃતછાયા જુઓ.

૬૩ સુહિસયણ વે શબ્દો મૂઠમાં છૂટા પાડ્યા છે; ન છૂટા પાડીએ તો પણ ચાલે. તેથી તેના અર્થમાંથી કાંઈ વ્યાવૃત્તિ નહિ થાય. “ મિત્ર અને સ્વજનને છોડી ” એટલે કે મિત્ર અને સ્વજનને હવે મઝાય કે ન મઝાય એમ કરી, તેમના પ્રત્યેના પ્રેમનો અવરોધ કરી. પ્રો. ગુણે સુહિ=સુધી; સયણ=સજ્જન એમ અર્થ કરી અવિષ્યદત્તના વિશેષણ તરીકે આ શબ્દોને લે છે તેનો સ્વીકાર કરવો મુશ્કેલ છે. વઢી પ્રો. ગુણે કબુલે છે તેમ સુહિસયણ એ અપભ્રંશ સુહસ્વજનના અર્થમાં સામાન્ય જોડકું છે, તેનાથી પણ વિપરીત અર્થ પ્રો. ગુણેને લેવો પડે છે.

૬૫. અંતરિડ કાલેણં કાલુ કાલ જેમ કાલથી અંતરિત થાય છે એટલે જેમ એક પછી બીજી પછી એક પછી એક આવ્યા કરે છે, તેમ એક પછી એક તેનાં પગલાં પડતાં હતાં અને અવિષ્યદત્ત આગળ ચાલતો હતો.

૭૪. કર્તરિ વર્તમાનકુદંતને સ્થલે કર્મણિ વર્તમાનકુદંત એટલે કે પ્રવિશતા ને વદલે પ્રવિશ્યમાન > પવિસ્સમાણ.

૭૬. હેત્વર્થને વદલે સંબંધકભૂતકુદંત-પૂજિજ્ઞણ. ત્યાં તે (મનુષ્ય) ન હતો જે પૂજવાને માટે (તેનો અંદર) દૃષ્ટિ કરે.

૮૦. પસૂણ પ્રસૂન; ગુણે-ચાકોવી પસૂઅ; પસૂઅ સ્વીકાર્ય છે. દે. ના. ૬. ૧. કુસુમે પસૂઅ.

૮૭. સંબંધક ભૂતકુદંતને સ્થાને હેત્વર્થ તોડિડં.

૮૯. પ્રો. ગુણે “ There was no one who would be affected by others' riches, covet it, take it to himself and think about doubters ” ઉપરના અર્થમાં ણ લુભ્મણ ના ણ =not નો અર્થ વ્યાં ? વઢી અપ્પણમ્મિ અપ્પણની છાયા પ્રો. ગુણેની દૃષ્ટિએ “આત્મનિ અર્પયેત્” થાય. વિયપ્પણસુ એક શબ્દ તરીકે વાંચવાનું સૂચન તે કરે છે. આ પ્રમાણે કરેલી અર્થની કલ્પના દૂરાકૃષ્ટ છે. અર્થ:-“પારકાનું ધન જોઈને ભવિષ્યદત્ત ક્લુબ્ધ થાય છે પણ લોભાતો નથી; પોતાની મેઢે વિકલ્પો કરે છે અને તે ચિંતે છે.” અપ્પણમાં ચોથીનો ણ પ્રત્યય આત્મનેનો અવશેષ; અને આત્મનું અપ્પ અને અપ્પણમાંથી અપ્પનો સ્વીકાર; આમાંથી અપ્પણ રૂપ બન્યું.

૯૦. પુત્તિચોજ્જુ-ચોજ્જુ=આશ્ચર્ય દે. ના. ૩. ૧૪. ગૂ. માં ‘ માવં વેદું’-‘ મારી વેટીનું ! ’ એમ આશ્ચર્યવાચક ઉદ્ગાર વપરાય છે. તેવો જ આ ઉદ્ગાર છે. ‘ પુત્તિષ્ ’ ‘ અમ્વણ ’ એ આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્ગારો અપભ્રંશમાં સામાન્ય છે. જુઓ પાંદુડદોહા. ૧૦૮.

૯૧. વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરવ્વસેણ સ્વદ્ધયં । દલાલ - ગુણેની વાચના બરોબર નથી; તેમજ પ્રો. ગુણે તેમની ટિપ્પણમાં કે કોષમાં કાંઈ સમજાવ્યું નથી. ‘ વ્યાધિ, મ્લેચ્છ, ચરાચ રાક્ષસથી તે માણસ સ્વવાઈ ગયા હશે ! ’ આશ્ચર્યોદ્ગાર હોવાથી વાહિ અને મિચ્છના તૃતીયા પ્રત્યયો લ્યજી દર્શ દુરવ્વસેણના પ્રત્યયથી ચલાવી લીધું હોય જોઈએ.

૯૩. યાણિમોનું આહું વાક્ય કર્મ હોવાથી જં પહું અને કહું ગયં માં કર્તાવિભક્તિ હોવા છતાં તેની કર્મવિભક્તિ કરી અવ્યવસ્થા આપી છે. ક્ષત્યુ જુ પહુ આસિ સુ કહું ગડ - ણ યાણિમો એમ ચરી રીતે હોય જોઈએ. અથવા તો છન્દ સાતર પણ પહુની જાતિ વદલી હોય.

૯૮. છન્દ સાચવવા ફલઅદ્ધુગ્ધાડિયગવચ્ચઈ । ગવને ગુ જેવો વાંચો.

૧૦૨-૧૦૭ આપણ = બજારનું શ્લેષાત્મક વર્ણન છે.

૧૦૪. રંધિ પલિત્તઈ (બોજાની) મૂલ થતાં ગુસ્સે થતા, ધન એ જ જેનો અભિલાષ છે તેવા પુરુષોની માફક, હાટ તેમનાં છિદ્રોમાંથી પણ પ્રકાશ આપનાં હતાં. વંધ દુકાનોનાં છિદ્રોમાંથી અંદરનાં રત્નો અને એવા વીજા ચઢકતા પદાર્થોને લીધે પ્રકાશ આવતો હતો.

૧૦૫. વરદત્તજુવાણઈ પં વહુકુમારિહુ ચિત્તઈ વર થતા જુવાનોનાં ચિત્ત જેમ ઉત્તમ કુમારિવાઓ તરફ હોય છે તેમ સુંદર કુમારીવાઓનાં ચિત્રોથી ભરપૂર હાટ હતાં. સ્ત્રી રીતે વહુકુમારિહુ ચિત્તઈ એનો બહુત્રીહિ સમાસ હોય તો જ આવળાઈના વિશેષણ તરીકે તેને લઈ શકાય. હું આ પણ અપભ્રંશની અગાજતાનું પરિણામ હશે? હુ ને બદલે સુ કરીએ તો એકમાં વિલિષ્ટ શબ્દો અને બીજામાં એકલે ચિત્રપક્ષે સમાસ એમ લઈએ તો મુશ્કેલી ટકે.

૧૦૬. યોગીજનોના વિવાદનાં સાધન, જેમાં યૌગિક રીતે પ્રતિપક્ષીને સ્તબ્ધ કરવાનું સમાયલું છે, તેવાં હાટ, જેમાં સઘળું સ્તબ્ધ થઈને દેખાતું હતું પ્રો. ગુણેનું વિવેચન જરા અસાધ્ય છે.

૧૧૦. દલાલનો પાઠ પ્રો. ગુણેના સૂચન કરતાં સારો છે; વઢી પ્રો. ગુણે છન્દોમેલ સાતર વા છોડી સુરઈ પાઠ કરવા કહે છે તે સ્તબ્ધ છે; ડલટું તેથી તો એક માત્રા છૂટશે. દલાલના પાઠમાં વા શ્રુતિ છે જ્યારે પ્રસ્તુત ઉદ્ધણમાં વા શ્રુતિ મૂકી છે એટલો જ ફેરવાર છે.

૧૧૧. પ્રો. ગુણે તિત્થ<તોર્ય 'પવિત્ર સ્થાન' એ અર્થ લે છે, તે યથાર્થ નથી. તીર્થ=ઓવારો એ અર્થ લેવાનો છે. 'જે પાણીપ્રારીઓના ઘાટ પહેલાં સ્ત્રીઓની હતા તે ભાગ્યવશાત્ નિ.શબ્દ અને દયાજનક સ્થિતિના થયા છે.'

૧૧૨. ટિટા કે ટેટા વૃત્તસ્થાન. દે. ના. ૪. ૩. ટેટા જૂયપયમિ; આ ઉપરથી જ ટિટાઉત્ત એટલે જુગારી. મયરદા આ શબ્દ મદરક્તા ઉપરથી હોવા સંભવ છે. દે. ના. માં નથી. વારવનિતા, વેશ્યા એ અર્થ વેસતો અને અનુરૂપ છે.

૧૨૦. આદ્યોય=આમોગ છુલ્લો જમીનનો વિસ્તાર; "છુલ્લા જમીનના વિસ્તાર, સુંદર ઘરનાં આંગણાંથી યુક્ત હોવા છતાં, લોકોથી ત્યક્ત હોવાને લીધે, શોભા આપતા નથી."

૧૨૩. જે ક્ષયકાલથી અંતગતિ થયું હોય તે કેવી રીતે તેથી ડલટી એટલે સારી સ્થિતિમાં મહે ? એટલે કે જે વસ્તુ નાશ પામી હોય તે આછી અને સાજીસમી કેવી રીતે મહે ? પડીવડ=તેથી ડલટું.

૧૨૪. જેમ કાલ ક્ષયકાલે કરેલા વિનાશ તરફ જુએ તેવી રીતે અવિ. ભવતે તે નગર તરફ દૃષ્ટિ કરી.

૧૨૫. મહાઈડ=મહાત્મન; આય=આત્મન એ રૂપ માગધીમાં અને તદ- નુસાર મહારાષ્ટ્રીમાં દેખા દે છે.

૧૨૬. સોહદુવારહો સુધારી ડામાન સાથે મેલ લાવ્યા સોહદુવારઈ 'જાણે શરમાતાં હોય અને તેથી અર્ધાં ડઘાડાં રહ્યાં હોય એવાં રાત્રમહેનાં સિદ્ધારને તે જોતો હતો.'

૧૨૭. ગિગય (૧) નિર્ગજ=દાધી વિનાની (૨) નિર્ગત = બહાર રહતી. આ શબ્દ પર શ્લેષ કરી ઉપમા અહિં મૂકી છે.

૧૨૮. ગિગયાસઈ (૧) જેમાંથી ઘોડા જતા રહ્યા છે એવી તુગશા- લાઓ (૨) જેમાંથી આશા વિનષ્ટ થઈ છે એવા પ્રાર્થનામંત્ર, ઉપરના જેવી જ શ્લેષોપમા.

૧૨૯. સહુ પંગણડ આ વાચના સુધારી સહ-પંગણડ=સમાપંગણ સમામંડાનું આંગણું એ અર્થ કરવો બરોબર છે. સહુનો સર્વ અથ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી. સિ. હે ૮૧૪૩૮૬. સર્વ=સાહ વિહિત કરે છે; જો કે પાછલથી સહુ વપરાશમાં તો આવે છે.

૧૩૦. ચામર, પોશાક સહિત અને રાજચિહ્ન સાથે છત્ર અને કનકપીઠ સહિત સિદ્ધાસન તેને ત્યાં જોયું.

૧૩૧. ગિપ્પહુ પહુ અને વિલક્ષુ અલગ્નિજીવથી વિરોધાભાસ અલ- કાર આવેલો છે. વિલક્ષુ=વિલક્ષ: 'ગાંડો.'

૧૩૨. વીણાલાવણિવંસવિસેસઈ વીણા, આલાપની (જુઓ પા. સ. મ. એક વાચવિશેષ) વંશી જેમાં મુલ્ય છે એ.

૧૩૩. અચ્છંતઈ સમત્તઈની સાથે લઈ સમાપ્તે સતિ એમ કરી ષષ્ઠમીનો અર્થ કરવાનો

૧૪૬. અવિધ્યદત્તને નરેન્દ્ર એટલે માનવોમાં ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યો છે. નરેન્દ્ર એટલે રાજા એ અર્થ નથી લેવાનો. નંદીસરદીડ નંદીશ્વર નામનો આટમો દીપ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૩. ૭.

૧૪૯. વિદવદ્ધકડિલુડ દડ રીતે જેના બેડા બાંધ્યા છે એવું વિત્ર.

૧૫૦. આગમજુત્તિપમાણવિહંજિત શાસ્ત્રમાં થતાવેલી યુક્તિ અને પ્રમાણોથી વિભક્ત કરેલું.

૧૫૧. સુહલક્ષણલક્ષણચર્ચાંકિત શુભ લક્ષણથી યુક્ત એવી સુ-
ખદની ચર્ચાથી અંકિત થયેલું.

૧૫૨. સચ્ચાયપઓહર (૧) શોભાયુક્ત અથવા સ્વચ્છ પાણીને ધારણ
કરતી વાવ (૨) શોભાયુક્ત જેના સ્તન છે તેથી કામિની.

૧૫૫. પરિઅંચિવિ અંચિવિ પ્રદક્ષિણા કરી તેમ જ અર્ચના કરી.

૧૫૬. સામાઈડ સામાયિક કરીને.

૧૫૮. કાલે ચડત્યે અવધર્મિણીનો ચોથો આરો ઇટલે સુષમદુઃખમાં.
જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૪. ૧૨.

૧૫૦. તસ્સેવ તે જ કાઢના; પ્રો. ગુણે તસ્સને વિશેષનામ લે છે;
પરંતુ તેનો આધાર કશોય નથી. તિત્થેસલ માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા
હોવી જોઈએ.

૧૫૯. દસલક્ષપુત્રવાડસે ત્યારે મનુષ્યનું આયુષ્ય દશ લાખ પૂર્વેનું
હતું પૂર્વ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૪. ૧૨. ભાષ્ય:—વર્ષશતસહસ્રં ચતુરશી-
તિગુણિતં પૂર્વાગમ્ । પૂર્વાશ્વશતસહસ્રં ચતુરશોતિગુણિતં પૂર્વમ્ ॥
આ પણ માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા.

૧૬૦. જેમની ઊંચાઈ દોઢસો ઘનુષ્ણી હતી.

૧૬૧. જેમણે આઠમું તીર્થ પવિત્રિત કર્યું હતું. ચંદ્રપ્રભ આઠમા તીર્થકર હતા.

૧૬૭. તત્ત્વકુઓ જુઓ પા. સ. મ. સ્વજન.

૧૬૮. માણમ્મિ કાડું ગણતરીમાં લઈને. કાડું હેત્વર્થકૃદંત સંબંધક
ભૂતકૃદંત તરીકે.

॥ સત્તમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ જોઈદુ=યોગીન્દ્રના પરમાત્મપ્રકાશ નામે ૩૨૩ ટુહા
+૧ સમ્બરા અને ૧ માલિની એમ બે શ્લોક છેવટે મઠી ૩૪૩ ગીતિકાઓનો

આ ગ્રંથ છે. રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળાના એક મળકા તરીકે તે ઇ. સ. ૧૯૧૬
માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ એક તો અપભ્રંશભાષાના એક અમોલ રત્ન
તરીકે નહિ પણ એક ધર્મગ્રંથ તરીકે અને તે ય હિંદીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો
હોઈ, તેના તરફ કોઈ વિદ્વાનનું ધ્યાન ગયેલું નહિ. પ્રો. યાકોવી તેમની ઇ.સ. ૧૯૧૮
માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ભવિસ્યત્તકહામાં જોઈન્દુનો ઉલ્લેખ કરતા નથી; તેમ જ
પ્રો. ગુણે ભ. ક. ની તેમની ૧૯૨૩ ની આવૃત્તિમાં પણ જોઈન્દુનો ઉલ્લેખ
કરતા નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૭માં જિનદત્તસૂરિનાં ત્રણ અપભ્રંશ કાવ્યો (અપભ્રં-
શકાવ્યત્રયી G. O. S: XXXV.) ના સંગ્રહનમાં પ્રથમ વાર જોઈન્દુનો
ઉલ્લેખ કરી, પરમાત્મપ્રકાશના કેટલાક ટુહા ટાંકી, ચળડ અને હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત
વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ તરીકે આવેલા કેટલાક ટુહા સાથે સામ્ય બતાવી, જોઈન્દુને
ચંદ્રથી પ્રાચીનતર ઠરાવવા, તે ગ્રંથના વિદ્વાન સમ્મદક પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ
ગાંધી યત્ન કરે છે. (જુઓ અ. કા. ત્ર. ની સંસ્કૃત ભૂમિકા પાન. ૧૦૨-૧૦૩).
આ જ અભિપ્રાયનું સમર્થન શ્રી ઉપાધ્યે ' Joindu and his Apabhra-
msa works.' નામે લેખમાં સવિસ્તર કરે છે. પ્રસ્તુત લેખ સને ૧૯૩૧માં
Annals of the Bhandarkar Oriental Research Instituteમાં
પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે લેખમાં તેમણે જોઈન્દુના વીજા ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ
કર્યો છે, જેવા કે યોગસાર (માણિક્ચન્દ્ર દિગમ્બર ગ્રંથમાલા નં. ૫૧.
પા. ૫૫-૭૪.) સાવયધમ્મદોહા, પાહુડદોહા ૬૦ છેલ્લા બે ગ્રંથોનું
વિવેચન આઠમા નવમા ઉદ્ધરણમાં કરવામાં આવશે.

પં. લાલચન્દ્ર અને શ્રી. ઉપાધ્યેનો આધાર:—

કાલુ લહેવિણુ જોડયા જિમુ જિમુ મોહુ ગલેહ

તિમુ તિમુ દંસણુ લહહ જિઝ ણિગમેં અપ્પુ મુણેહ ॥

મૂળ દોહા ૮૬. સદર ઉદ્ધરણ. ૩૦. આ ટુહો યથા તથા અનયો:
સ્થાને જિમતિમૌ ॥ એ સૂત્રના ઉદાહરણ તરીકે ચળડના પ્રાકૃતલક્ષણ
(Ed. Hoernle P. 37.) માં ટાંકેલો છે. ચળડને છઠ્ઠા સૈકા પછીનો
જ ગણી શકાય, કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બને ત્યાર પછી જ સામાન્યતઃ
તેની સૂત્રરચના થાય. (ભ. ક. Intro. P. 63. Gune) (Pischel:
G. P. Ein. §. 35) (ચળડ, હેમચન્દ્રનો પુરોગામી છે એ વિધાન માટે
સર્વે વિદ્વાન સંમત છે.) એટલે જો ચળડને છઠ્ઠા, સાતમા સૈકાનો ગણીએ તો

જોઈન્દુને તેની પૂર્વે મૂકીને જોઈએ આ પ્રમાણે શ્રી. ઉપાધ્યે છેવટે ચણડના સમયનો પૂર્વ જોઈન્દુને થયેલો માને છે. પરન્તુ આ દલીલની સામે તેટલી જ સબલ વિરોધી દલીલો છે.

(૧) પ્રા. લ. માં આ એકલો જ દુહો ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે; વીજાં અપભ્રંશનાં સૂત્રો છે તેના પર પ્રા. લ. માં ઉદાહરણ નથી. પ્રા. લ. ની એક જ હાથપ્રતમાં એક વીજો અપભ્રંશ દુહો છે. પરન્તુ ડો. હર્નલે તેને પાછળના ઉમેરા તરીકે ગણ્યો છે. પ્રથમ દુહો કે જેના આધારે ચણડથી જોઈન્દુને પ્રાચીનતર ટરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે હેમચન્દ્રની ઉદાહરણની પદ્ધતિને અનુસરીને પાછળથી ઉમેરાયો હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી.

(૨) ઉપરની દલીલને વધારે ટેકો તો જોઈન્દુની ભાષાનો છે. ભાષા તો આમ સરલ છે. પરન્તુ ક્ષીણવટથી જોઈએ તો કેટલાક પ્રયોગો દા. ત. અણુ=અને (સદર ઉદ્ધરણ. દુ. ૪૬, ૫૧.) જવલા=પાસે પાસે (ઉદ્ધરણ. દુ. ૬૫.) અર્વાચીનતા તરફ વધારે વળે છે. અણુ=અને; પ્રા. ગુ. કા. જંડુ. સામિચરિય (પા. ૪૧-૪૬) કહી ૩૯. (વિ. સં. ૧૨૬૬) પંચમહ. દ્વયભાર સેરુસમણાડ અંગમદ્વય. અનુ તેતડ પરિવાર સોહમસા. મિહિં દિક્ષિયડ ઓ ॥ તે જ પ્રમાણે સતક્ષેત્રિરાસુ (પા. ૪૭-૪૮,) કહી ૩૮. વડલિ સિરીવાલડ વેઅલુ અનુ કરણો પાડલ. (વિ. સં. ૧૩૨૭) હ. આ પ્રયોગ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી; તેમ વીજાં જૂનાં અપભ્રંશ લક્ષણોમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. જવલા = મેળા, સાથે સાથે એ અર્થમાં જૂના ગુજરાતીમાં માલમ પડે છે. શ્રી. નરસિંહરાવ G. L. L. II. P. 117 "The periods covered by this word જમલો range from Narasimha Mehta down to Akho; the word is however in frequent use upto about V. S. 1900." અર્વાચીન મરાઠી જવલ=પાસેના અર્થમાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાંય તત્ત્વો છે જે જોઈન્દુના અપભ્રંશને પ્રાંતીય ભાષાઓની સમીપતર લાવે છે.

(૩) સિ. હે. ના ઉદાહરણ સાથેનું સામ્ય અમોને વ્યુલ છે. અને હેમચન્દ્રની પૂર્વે જોઈન્દુ મૂકાય; પણ એક તો ચણડના સમયનું જ ટેકાણું નથી. અને તેને સામાન્યતઃ છઠ્ઠા, સાતમા શતકનો ધારી તેની પૂર્વે જોઈન્દુને મૂકવો તે અર્થ નથી.

જોઈન્દુ-પરમાત્મપ્રકાશ ॥
સંતા વિસય જુ પરિહરદ
બલિ કિજ્જડં હડં તાસુ ।
સો દદ્વેણ જિ મુંડિયડ
સીસુ લલિલડ જાસુ ॥ ૨૭૦ ॥
પંચહં નાયકુ વસિ કરહુ
જેણ હોંતિ વસિ અળળ ।
મૂલિ વિળદ્દઈ તરુવરહં
અવસઈ સુક્કઈ પળળ ॥ ૨૭૧ ॥

હેમચંદ્ર-સિ. હે. ॥
સંતા ભોગ જુ પરિહરદ
તસુ કન્તહો બલિ કીસુ ।
તસુ દદ્વેણ વિ મુંડિયડ
જસુ લલિલડં સીસુ ॥ ૮૧૪ ૩૮૧ ॥
જિલ્લિન્દિડ નાયગુ વસિ કરહુ
જસુ અધિલઈ અન્નઈ ।
મૂલિ વિળદ્દઈ તુંવિળિહે
અવસં સુક્કઈ પળળઈ ॥ ૮૧૪ ૪૨૭ ॥

ઉપરનાં કારણોથી જોઈન્દુને હેમચન્દ્રની પૂર્વે મૂકી શકાય; પરન્તુ વિક્ર. મના દશમા અગીઆરમા શતકની પૂર્વે તેને લઈ જવો વરોવર નથી.

જોઈન્દુના પરમાત્મપ્રકાશ પર એક સંસ્કૃત ટીકા છે. ટીકાકારનું નામ વ્રહ્મદેવ છે; અને વિ. સં. સોઝમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં તે થઈ ગયો (જુઓ, પ્રસ્તાવના-પરમાત્મપ્રકાશ)

૧. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આપણે જોયું કે આ ગ્રન્થનો મૂળ કર્તા યોગીન્દ્રદેવ છે. આ ગ્રન્થ એને મહુપ્રભાકર નામે શ્રોતાને ઉદ્દેશીને કહ્યો હોય એવી રીતે રચ્યો છે. (જુઓ સદર ઉદ્ધરણ દોહા. ૪.) જનોના અનેકાંતવાદ કરતાં, ઉપદેશ છે. પરમાત્મવાદ કે પરબ્રહ્મવાદ જે ઉપનિષદોમાં ઉપદેશાયેલો છે તેના તરફ વળે છે. કેટલાંકવાર તો ઉપનિષદના મંત્રો અને ભગવદ્ગીતાના શ્લોકના અપભ્રંશ ભાષાં-તર જેવા કેટલાક દુહાઓ છે. પરમાત્મપ્રકાશના ૩૭૫ દુહામાંથી ૩૪ દુહાઓ સદર ઉદ્ધરણમાં લીધા છે. ઉપનિષદના પરબ્રહ્મવાદને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં ઘટાવવા પણ અત્રે યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૨. હંદોરચના:—

આખા ય ઉદ્ધરણમાં દોહા-છંદ છે; પ્રા. પિં. પાન ૧૩૮ પર નીચે પ્રમાણે દોહાની વ્યાખ્યા આપે છે:—તેરહ મત્તા પદમ પઅ પુણુ એઆરહ દેહ । પુણુ તેરહ એઆરહિ દોહા લક્ષણ ઘહ ॥ એટલે ૧૩+૧૧+૧૩+૧૧ ॥ એમ દોહાની માત્રાઓ છે.

સુખ, ક્રિયાકાંડ અને આ જગતની પ્રવૃત્તિઓને અજ્ઞાનરૂપ અને અયથાર્થ ગણાવી છે. આ ગ્રંથમાં કુલ ૨૨૨ દુહા છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ફક્ત ૧૩ દુહા લીધા છે.

૩. છંદોરચના:—

દુહા. ૧૩+૧૧ + ૧૩+૧૧ ॥

૩. ટિપ્પણ:—

૩-૬. સરખાવો.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।
ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ યચ્યતે ॥
યત્સ્વિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારભતેર્જુન ।
કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥

મ. ગી. ૩. ૬-૭.

૬. સાલિસિથુ આને માટે એક વાર્તા છે. કાકીન્દી નામે નગરીમાં એક રાજા હતો. તે શ્રાવક હોવા છતાં એક વેદાનુયાયીની સંગતિથી માંસભોજન કરવા તેને ઇચ્છા થઈ. પરંતુ લોકાપવાદના ભયથી પ્રકટ રીતે તો તે માંસ ખાઈ શક્યો નહિ. તેણે એક માંસની વાનીઓ વનાવનાર રસોઈઓ રાખ્યો. પેલો માંસની રસોઈ વનાવે પરંતુ રાજા હૃદયમાં ભાવ હોવા છતાં એક યાત્રીજા કારણથી તે ખાઈ ન શકે. આમ કરતાં રસોઈઓ સર્પદંશથી મરણ પામ્યો અને સ્વયંમૂરમણ સમુદ્રમાં મહામત્સ્ય થયો. રાજાએ દ્રવ્યતઃ વ્રતભંગ નહોતો કર્યો છતાં ભાવથી તો કર્યો હતો. તે શાલિસિથ નામે કીડો બની પેલા મહામત્સ્યના કાનમાં જન્મ્યો. મહામત્સ્યના મુખમાં અનેક જલચરો પ્રવેશ કરી બહાર નીકળતાં જોઈ શાલિસિથના મનમાં વિચાર થયો કે, “સરેસર આ મત્સ્ય મૂર્ખ છે; હું જો મત્સ્ય હોઉં તો એક પળ પ્રાણીને જીવતું ન મૂકું.” આ પ્રમાણે હૃદયમાં મલિન ભાવ ધરતો તે શાલિસિથ મરણ પામ્યો અને સાતમા નરકને પામ્યો.

૯-૧૦. પં. ૯ માં કમ્મહ દેહ કરંતુ એ શબ્દસમૂહને સો મુણિ (પં. ૧૦) ના વિશેષણ તરીકે લેવો. અર્થ—“જેના મનમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી તે મુનિ કર્મનો હેતુ ઉત્પન્ન કરતો હોઈ સુખ પામતો નથી—એમ વધાં શાસ્ત્રી કહે છે.” જ્ઞાનના અભાવે કદાચ દેશાદેશી કર્મ ન કરે તો પણ તેના મનના કર્મના ભાવ તો જતા જ નથી; એટલે કે એના કર્મનો હેતુ તો નાશ પામતો નથી, અને તેથી જ મિથ્યાચાર બની તે સુખ પામતો નથી. મુર્ખત્વ-વર્તમાનકૃદંત ક્રિયાપદ તરીકે.

૧૨. અત્યહ-અચ્છહ એ સ્વર અપભ્રંશ છે. પ્રો. હીરાલાલ અચ્છહ વાંચે છે.

૧૪-૧૫. તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ । નાનુ-
ધ્યાયાન્વહૂઝ્ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ વૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૪,
૪, ૫. અહિં એક અક્ષરનો ઉલ્લેખ છે તે ઓમ છે. સરખાવો ઓમિત્યેકાક્ષરં
બ્રહ્મ વ્યાહરન્ મામનુસ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્ દેહં સ યાતિ
પરમાં ગતિમ્ ॥ મ. ગી. ૮.૧૩.

૨૫-૨૬. જેઓ વાદવિવાદ કરે છે, જેમની ભ્રાન્તિ તૂટી નથી અને જે પોતાના આત્માને ભ્રાન્ત કરે છે, તે જુગુપ્સિત (=ભ્રાન્ત) થાય છે. પ્રો. હીરાલાલ રક્તા વાંચે છે, પરંતુ તે પાઠ અત્તા હોવા વકી છે.

॥ નવમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જાવન:—

આ ઉદ્ધરણના ત્રણ આધાર છે. (૧) માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રત (૨) પ્રો. ઉપાધ્યેનો જોહંદુ પરનો લેખ અને (૩) પ્રો. હીરાલાલ જૈને સંપાદિત કરેલી ‘સાવયધમ્મદોહા’ ની આવૃત્તિ (અમ્બાદાસ નવરે દિગંબર ગ્રંથ-માલા-૨.). માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ પૂના. નં. ૧૩૦૮/૧૮૯૧-૯૫ ની પ્રતમાં છેવટે: મૂલં યોગીન્દ્રદેવસ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રસ્ય પંજિકા । વૃત્તિઃ પ્રમા-
ચન્દ્રમુનેર્મહતી તત્ત્વદીપિકા ॥ શ્લોક છે. આ ઉપરથી જોહંદુ ના નામ હેઠળ આ ઉદ્ધરણ મૂક્યું છે. પરંતુ આ કાવ્યના કર્તા વિષે છેલ્લો નિર્ણય નથી. પ્રો. હીરાલાલ જૈન એક પ્રતિના અંતિમ દોહાને આધારે અને પરંપરાગત કથાની આધારે દેવસેનને આ કૃતિના કર્તા તરીકે ગણાવે છે. દેવસેનને આ કૃતિના કર્તા તરીકે ઠરાવવા તેઓએ આપેલી દલીલો સ્બલ તો નથી જ. ગમે તેમ હો, પરંતુ કૃતિ દશમા અગીઆરમા વિક્રમશતકની હોવા સંભવ છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સાતમા અને આઠમા ઉદ્ધરણમાં સામાન્યતઃ અભેદવાદ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા દુહાઓ છે; જ્યારે આ ઉદ્ધરણમાં શ્રાવકોના આચારને લગતા દુહાઓ છે. આ ત્રણેય ઉદ્ધરણના દુહામાં એક વસ્તુ સાસ ધ્યાન રાખે છે. લૌકિક ઉક્તિઓ અને દૃષ્ટાન્તોથી આ દુહાઓ ભરપૂર છે. આ સત્ય તો સામાન્ય વાંચનારને પણ પ્રતીત થશે. મૂલ ગ્રંથમાં ૨૨૮ દુહાઓ છે; તેમાંથી આ ઉદ્ધરણમાં ૨૪ દુહાઓ લેવામાં આવ્યા છે.

૩. હંદોરચના:-

દુહા ૧૩+૧૧ | ૧૩+૧૧ ||

૪. ટિપ્પણ:-

૫-૬. તપાવું, કાપું, કસોટીપર ચઢાવું, ટીપું-આ ચારેય પરીક્ષામાં સોનું પાર ડતરે છે. તે જ પ્રમાણે જે મુનિ સંયમ, શીલ, શૌચ અને તપ એ ચારેય માં બરોબર પાર ઉતરેલો હોય તે જ ગુરુ થવા યોગ્ય છે.

૮. પિંડિ = પિંડે મં. હાથપ્રત ટિપ્પણ = પથિ 'માર્ગમાં' એમ નોંધે છે. પિંડિ = સમૂહ

૯-૧૦. સાત વ્યસન+પાંચ ઉદ્ભવનો ત્યાગ = આઠ ત્યાગ્ય વસ્તુઓ. સાત વ્યસનો તે ઘૂત, માંસ, સુરા, વેશ્યાગમન, આલેખ, ચૌર્ય અને પરસ્ત્રીગમન સાતેય વ્યસનો દુહામાં ગણાવ્યાં નથી, જો કે પં. ૧૦માં અટ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પાંચ ઉદ્ભવ એટલે વડ, પીપલો પીપલી, ઉંબરડો અને કોઠિંબડી એ પાંચ જાતનાં ફળોનો સમૂહ. ત્રસ વે-ઇન્દ્રિય આદિ જીવ.

૧૧. મહુ પ્રથમ વ્યસન 'મય' તેની ચર્ચા કરે છે. તિડિક્ક = તણસો પ્રો. હીરાલાલ: તિડિક્કિડડ.

૧૩-૧૪. 'સૂકા મેગું લીલું બલે' એ ગૂજરાતી કહેવત સરખાવો. પ્રો. હીરાલાલ: 'વસનાસત્ત = વ્યસનાસત્ત જનો' એમ અર્થ કરે છે. પં. ૧૪માં (હી.) નો પાઠ ડઝઝંત છે.

૧૫-૧૬. 'દૂધ પાઈને સાપ ઉછેરવો નહિ' એ કહેવત સરખાવો.

૧૭-૧૮. કાયડ = કામપિ રૂપ જૂનું દેખાતું નથી. જહિ સાહસુ તહિ સિદ્ધિ. આ ચરણ લઈ જૂના ગૂજરાતીમાં ઘણા દુહા બનાવેલા માલમ પડે છે. ડા. ત. સીંહ જોયઈ ચંદવલ નવિ જોયઈ ઘણરિદ્ધિ. ઇક્કલડો બહુ આમિડઈ જાં સાહસ તિહાં સિદ્ધિ ||

૧૯-૨૦. દાનને માટે ત્રણ યોગ્ય જન- ૧ મુનીન્દ્ર, ૨ શ્રાવક ૩. અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ. આ પ્રમાણે દાન કરનારને પાંચ કલ્યાણનો લાભ થાય છે.

૨૧-૨૨. કુપાત્રને આપેલા દાનનું વિપરીત પરિણામ સમજાવે છે.

૨૯-૩૦. ધર્મને લીધે માણસ વાહનમાં જાય છે; પાપને લીધે માણસને વાહન ચેંચવું પડે છે. ઘર બાંધનારા ઘર પર ચઢે છે; જ્યારે કુવો ધોદનારા નીચે જાય છે.

૩૧-૩૨. સેકડો શાસ્ત્રો જાણવા છતાં, વિચારીને તે ધર્મ આચરતો નથી;

સો સૂરજ ઊર્ગે તો પળ ઘૂવડ તો આંધળું જ રહેવાનું. (હી.) વિચારિયહં++ ચઢઈ મળે વિ. આપણા પાઠ ચરઈને કોઈ હાથપ્રતનો ટેકો નથી. (હી.) ની દ. હાથપ્રત ચઢઈ વાંચે છે.

૪૧-૪૨. જિનપૂજાને લગતો આ દુહો છે. ગંધોદકપ્રક્ષાલનના વિધિની અત્રે શ્લોક છે:-જિનવરને ગંધોદકથી સ્નાન કરાવ્યાથી બહુ પુણ્ય થાય છે; વિમલ જલમાં પડેલા તેલના વિંદુને પસરતાં કોણ અટકાવી શકે ?

૮૫ અસિધાઉસા આ પાંચ વર્ણ અનુક્રમે અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એમ પાંચના દ્યોતક છે...આ પાંચ જેના હૃદયમાં છે, તેને પાપ પહોંચી શકતું નથી; ડંડા પાણીમાં ઊમેલાને દાવાનલ શું કરી શકે ?

॥ દશમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:-

ઉદ્ધોતનની કુવલયમાલા હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજિનવિજયજી શાંતિ-નિકેતનથી વહાર પડતી સંઘી ગ્રંથમાલામાં આ ગ્રંથનું સંપાદન કરી રહ્યા છે. આ ગ્રંથની વે પ્રતો મળે છે. એક માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટની કાગલની હાથપ્રત અને વીજી જેસલમીરના મળારની તાડપત્રની હાથપ્રત. બન્ને હાથપ્રતોની વા-ચના ફરકવાળી છે અને એકબીજાની કેટલીક વાર પૂરક છે. શ્રીજિનવિજયજીએ કૃપા કરી તેમના સંપાદનના આદિનો મુદ્રિત ભાગ અમને આપ્યો હતો. તેના પરથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ લેવામાં આવ્યું છે.

ઉદ્ધોતનની જીવનમાહિતી માટે અલગ ત્રણ લેખ ઉપલબ્ધ છે: (૧) વસન્તરજતમહોત્સવસ્મારકગ્રંથમાં શ્રી. જિનવિજયજીનો ઉદ્ધોતનની કુવલય-માલા નામે લેખ; (૨) રત્નપ્રભસૂરિનો કુવલયમાલાનો સંસ્કૃતસંક્ષેપ શ્રી. ચતુરવિજયજી મહારાજે ભાવનગર જૈનસાહિત્યપ્રસારક સમા તરફથી સંપાદિત કર્યો છે; તેની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના; (૩) અપ્રમંશકાવ્યત્રયી (G.O.S.No.37) ની પં. લાલચંદ્રની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના, પા. ૮૯-૯૪. ઉદ્ધોતને પોતાના જીવ-નની સર્વ માહિતી કુવલયમાલાના આરંભમાં જ આપી છે. તેના ઉપર જ આધાર રાખી ઉપરના લેખકોએ તેના વિષે વૃત્તાંત લખ્યાં છે. જેસલમીરની હાથ-પ્રતની ફોટો-કોપી બરોડા ઓરીઅન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ પાસે છે.

ઉદ્ધોતન ઉર્ફે દાક્ષિણ્યચિહ્ને કુવલયમાલાકથા વિ. સં. ૮૩૫ માં લખી. તેના પિતાનું નામ વડેસર=વટેશ્વર હતું. તત્ત્વાચાર્ય-જેના ગુરુ વટેશ્વર હતા-તે જ ઉદ્ધોતનના ગુરુ હતા આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાજીના

रचयिता ग्रन्थात आचार्य हरिभद्रसूरि उद्द्योतनना विद्यागुरु हता. उद्द्योतनना गुरु अने तेमनी परंपरानुं मुख्य निवासस्थान भिन्नमाल नामे नगर हतुं. उद्द्योतन लखे छे के ते समये गूर्जरदेशने जैनमुनिओए देवमंदिरो बंधावी रम्य बनाव्यो हतो. जावालिपुर (जालोर ए जोधपुर राज्यना दक्षिण भागना एक जिल्लानुं मुख्य स्थान छे) त्यां उद्द्योतनना गुरु वीरभद्र-आचार्ये कृष्ण-जिननुं एक मंदिर बंधाव्युं हतुं. त्यां रही तेणे “चैत्र कृष्णपक्षनी चतुर्दशीना दिवसे भव्यजनोने बोध करनारी आ कथा पूर्ण करी.” “शककालनां सातसो वर्ष व्यतीत थवामां मात्र एक दिवस न्यून हतो ते दिवसे अपराह्णवेळाए आ कथा समाप्त थई छे.”

उद्द्योतनसूरिनी कुवलयमालाकथा भाषानी दृष्टि ए अति उपयोगी ग्रंथ छे.
उद्द्योतनसूरिना काळमां संस्कृत, प्राकृत अने अपभ्रंश ए त्रणे साहित्यभाषा
तरीके एक पंक्ति ए गणाती भाषा हती:-

आयणिणऊण य चित्तियं जेण-‘ अरे कयलीए उण भासाए
एणं उल्लवियइ केणावि किंपि । हूं अरे, सक्कअं ताव ण होइ,
जेण तं अणेयपयसमासणिवाउवसग्गविभत्तिलिगपरिअप्पणाकु-
वियप्पसंगदुग्गमं दुज्जणहिययं पिव विसमं ।

इमं पुण णरिसं । ता कि पाययं होज्ज । हूं । तं पि णो
जेण तं सकलकलाकलावमालाजलकल्लोलसंकुलं लोयवुत्तंतमहो-
अहिमहापुरिसमहणुगयामयणीसंद्विदुसंदोहं संघडिणक्केक्कमव-
णपयणाणारूवविरयणासहं सज्जणवयणं पिव सुहसंगयं ।

एयं पुण ण सुद्धु । ता किं अवहंसं होहिइ । हूं । तं पि णो
जेण सकयपाययउभयसुद्धासुद्धपयसमतंरंगंतवग्गिरं णवपाउस-
जलयपवाहपूरपव्वालियगिरिणइसरिसं समविसमं पणयकुवियपिय-
पणइणिसमुल्लावसरिसं मणोहरं ।

ययं पुण ण सुदु । किं पुण होहिइ त्ति चिंतंतयेण पुणा समा
यणिअं । अरे अत्थि चउत्थी भासा पेसाया ता पुण इमा
होहि त्ति । (ताडपत्रप्रती-पत्र ५७-५८.)

उपरना अबतरणमां अपभ्रंशानुं संस्कृत अने प्राकृतनी साथे स्थान तो हतुं एटलुं ज नहि पण उद्योतनना हृदयमां तेनुं स्थान संस्कृत, प्राकृत अने पैशाची करतां य उंचे आसने हतुं, ते तेनां अस्यन्त श्लाघापूर्ण वचनो कही बतावे छे.

આ ઉપરાંત આ ગ્રન્થની આદિપ્રશસ્તિમાં પણ અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ છે,

पाययभासारइया मरहट्टयदेसिवण्णयणिवद्धा

सुद्धा सयलकह चिचय तावस-जिण-सत्यवादिह्ला ॥

कोऊहलेण कथं परवयणवसेण सकयणिवद्धा

किंचि अवधंसकया का विय पेसायभासिह्ला ॥

આ પ્રમાણે અપભ્રંશ એક વિકસિત અને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની પંક્તિમાં વેસવા યોગ્ય ભાષા તરીકે ઉદ્ધોતનસૂરિએ ગણી છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ દોહા પદ્ય આ કથામાં સ્થળે સ્થળે દેખા દે છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલીના ચૌદમા ઉદ્ધરણમાં બમે વે દુહાઓની નોંધ લીધી છે. આ ઉદ્ધરણમાં પદ્ય વે દુહાઓ છે જે વાચક જોઈ શકશે. ઇટલે કે વિ. સં. ૮૩૫માં તો વ્યારની ય અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા થઈ ચૂકી હતી.

भाषासम्बन्धी बीजी बाबत जे आपणने कुवलयमालामांथी प्राप्त थाय
छे ते देश्यभाषाओ सम्बन्धी माहिती. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंशना त्रण महा-
नदोनी आणळ पाछळनी भूमिमां देश्यभाषाओना छोट वहेता हुता. आना
पूरावा आपणने कुवलयमालामांथी प्राप्त थाय छे. सामान्यतः श्वेतांबर आगम-
ग्रन्थोमां अठार देशी भाषाओना उल्लेख आवे छे. (जुओ, G.P. Ein.30.).
आ अठार देश्यभाषाओने उद्द्योतने बोली-प्रकारनां टूकां उदाहरण आपी
समजावी छे. (ताडपत्र पत्री. १३१-१३२) आ विषयने लगती गाथाओ
बीजा लेखकोए नोंधी छे एटले अत्रे तेने टांकी विस्तार करवो अनावश्यक छे.
(जुओ. अ. का. त्र. संस्कृत प्रस्तावना पान. ९१-९४; पं. बेचरदास
प्राकृतव्याकरण प्रवेशक, पान १८-२४). पण आ उपरांत केटलीक देश्यो-
क्तिना आखा फकरा ने फकरा आ ग्रन्थमां मालम पडे छे. तेहुं एक दृष्टांत
ताडपत्र पोथी, पत्र ५१. भांडारकर प्राच्यमन्दिरनी प्रत अने अ. का. त्र.
प्रस्तावना पान. १८९-१९०ने सरखावी नीचे टांक्युं छे ते जोडुं:—

तउ भणियं एक्केण गाम-महत्तरेण,

“एउ एहउं होउ मणुस्साहं सबु एउ आयरिउं । तुज्झा
-णउ वंकु वलियउ । प्रारद्धउं एउ प्रइ सुगइ । भ्रातु चर
भ्राति संप्रइ ।”

तस्यो अण्णेण भणियं.

“ જં જિ વિરહઃ ધનલવાસાઃ સુહ-લંપટેન ઇત મં દુઃસ્થ-
દુઃમણમોહલુદ્ધં તું સંપ્રતિ બોલિયત । ઇત ઇત પારદુ ભલુતં । ”

તત અણ્ણેન ભણિઅં ચિરજરાજુણ્ણદેહેન,

“ ઇત્થ સુજ્ઞહ કિર સુવર્ણં પિ વહસાણરમુહગયતં । રે ઇત
પાત મિત્તસ્સ વંચણ । કામાલિયવત્તધરણે ઇત ઇત સુજ્ઞેજ્ઞ ણહિ ”

તત સયલદ્રંગસામિણા ભણિઅં,

“ ધવલવાહન-ધવલ-દેવસ્સ સિરિ ભ્રમતિ જા વિમલજલ
ધવલુજ્જલ સ મહારિ યદિ પ્રાવેસિ તુંહું મિત્રદ્રોહુ તો ણામ
સુજ્ઞહ ॥ ”*

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી માલમ પદ્યો કે દેશ્યભાષા અપભ્રંશની સમીપ-
વર્તિની હતી; પરંતુ તે તેનાથી કાંઈક અંશે જુદી પડતી હતી એ વાત પણ સાથે
સાથે સ્પષ્ટ છે. આ વિષયની વધુ ચર્ચા અન્યત્ર કાવી પડશે એટલે અહિં તો
આટલેથી રોક.

*તતો ભણિતમેકેન ગ્રામમહત્તરેણ,

“ ઇતદ્ ઇતાદશં ભવતુ મનુષ્યસ્ય સર્વમેતદાચરિતમ્ ।
તવ વક્ત્રં વલિતમ્ । પ્રારબ્ધમેતત્ પ્રતિ સુગતિમ્ । આતઃ ચર
આતઃ સંપ્રતિ । ”

તતોઽન્યેન ભણિતમ્,

“ યદેવ વિરચિતં ધનલવાશયા સુખલંપટેન ઇતન્મયા દુષ્ટ-
ર્થમનોમોહલુદ્ધેન ત્વાં સંપ્રતિ કથિતમ્ । ઇતદેતત્પ્રારબ્ધં મદ્રમ્ । ”

તતોઽન્યેન ભણિતં ચિરજરાજીર્ણદેહેન,

“ અત્ર શુદ્ધ્યતિ કિલ સુવર્ણમપિ વૈશ્વાનરમુખગતમ્ । રે
ઇતત્પાપં મિત્રસ્ય વશ્વના । કાર્પટિકવ્રતધરણેન ઇતદેતત્ચુદ્ધ્યેન્ન । ”

તતઃ સકલદ્રંગસ્વામિના ભણિતં,

“ ધવલવાહનધવલદેહસ્ય શિરસિ ભ્રમતિ યા વિમલજલા
ધવલોજ્જ્વલાં તાં મહારિકાં યદિ પ્રવિશસિ ત્વં, મિત્રદ્રોહસ્તતો
નામ શુદ્ધ્યતિ । ”

આ છાયા અર્થવાહી છે. દેશ્યભાષાના પાઠો વે પ્રતોની સરસામણી કરી
મૂકવામાં આવ્યાં છે. અર્થસૂચન જેમાંથી અધિકતર થાય તેવા પાઠો લીધા છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ભાષા મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ એ બન્નેના મિશ્રણયુક્ત છે.
આશું એ ઉદ્ધરણ ગદ્યમાં છે સિવાય કે વચ્ચે વચ્ચે ૬ ગાથા + ૨ દુહા = ૮
પદ્ય છે. હાથપ્રતોની લખાણપદ્ધતિને કારણે તે અને ઓના લખવામાં ક્ષાત્રો ફેર
ન હોવાથી, એકલા પ્રથમાના ઓને કારણે આ ઉદ્ધરણની ભાષાને મહારાષ્ટ્રી
કહેવી શકાય નથી.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આશું એ કથાવસ્તુ નાટ્યદૃષ્ટિથી મૂકવામાં આવી છે. લેખક પહેલા વાક્યમાં
કથા કહેવાની શરૂ કરે છે; પણ તરત જ તેને કાંઈક યાદ આવે છે. ‘સલ-
જનને તો પિંડ આપવાનો રહી ગયો!’ પછીથી અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક
પ્રથમ દુર્જનની વ્યાજસ્તુતિ કરે છે; (૫-૪૧.) ત્યારપછી સજ્જનપ્રશંસા એવા બ
અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક કરે છે. (૪૧-૭૧.)

આ પ્રમાણે સજ્જનદુર્જનવિવેક અપભ્રંશમાં કવિઓ લખાઈ કરીને કરતા.
દા. ત. જુઓ ભવિસ્યત્કથા. સંધિ. ૧. કઢવક. ૩. ૪.

૩. ટિપ્પણ:—

૮. કદસત [કીદશ:] અપભ્રંશપદ સિ. હે. ૮૧૪૦૩ મહારાષ્ટ્રી
પ્રાકૃત કેરિસો ।

હું-હું દાનપૃચ્છાનિવારણે । સિ. હે. ૮૧ ૨૧ ૧૧૭ ।

સુણત=શુનકઃ વાંચો; શ્રુણોતુ છાયા ઓટી છે.

૯. પટ્ટિમાંસાસત [પૃષ્ઠિમાંસાશક:] શ્વાને લાગુ પાડતાં ‘વિદ્યા
શ્વાનાર’ દુર્જનને લાગુ પાડતાં ‘ચાલીઓ શ્વાનાર.’ સરસાવો, દશવૈકાલિક.
૮.૧૦. અપુચ્છિઓ ન માસિજ્જા, માસમાણસ્સ અંતરા । પિટ્ટિમંસં
ન સ્વાદજ્જા માયામોસં વિવજ્જયે ॥ તેજ પ્રમાણે પ્રાક્ પાદ્યો: પતતિ
સ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં કર્ણે કલં કિમપિ રૌતિ શનૈવિચિત્રમ્ । છિત્રં
નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકં, સર્વં સલસ્ય ચરિતં મશકઃ કરોતિ ॥
સુમાણિત ॥ પટ્ટિ=પૃષ્ઠિ । સિ. હે. ૮૧૪૩૨૧ ટીકા.

મસણસીલ (૧) મસનાર (૨) બક બક કરનાર.

તહે સસમી બહુવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં નવું જ છે. સિ. હે. અથવા
તો સામાન્ય અપભ્રંશમાં તે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી.

મંડલ કુતરો દે.ના. ૬. ૧૧૪. મંડલો સાણે ।

૧૦. મયર્હિ ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય હં છે. તૃતીયા અને સપ્તમી બહુવચનનો પ્રત્યય હિં છે. (સિ. હે. ૮૧૪૩૪૭૧). મયર્હિ=મૃતાનામ્ એ નહિ જ ષષ્ઠીનું બહુવચનનું રૂપ છે.

૧૧. ઘઙ્ અપઘ્નશમાં વપરાતો અનર્થક નિપાત. સિ.હે. ૮૧૪૩૨૪૧.

માયર્હે ષષ્ઠી એકવચન નારીજાતિ; સરસ્વાતો તર્હે=તસ્યા: સિ.હે. ૮૧૪૩૮૨૧ નું દૃષ્ટાન્ત.

ષષ્ઠીમાંથી દ્વિતીયામાં સંક્રાન્તિ, જેમ નરજાતિના ષષ્ઠીના પ્રત્યય હોની થઈ તેમ. સરસ્વાતો માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૭. ૧૧.

૧૨. દુર્જનના પક્ષે 'હંમેશ કકઝાટ કરાવનારો' અને 'પોલા દેશકર પેસ જાના' એ નીતિને અનુસરનારો. સરસ્વાતો પંક્તિ ૯.૩૫૨ ટાંકેલું સુભાષિત 'છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકમ્ ।'

૧૩-૧૬. કાગઢાના કર્કશ ધ્વાનની ઉત્તમતા એ છે જે પ્રોષિતપતિકાને કાગઢો તેનાથી શુભ આગમનના શુકન આપે છે; અને છિદ્રોમાંથી તો કાગઢો પોતાના આહારપૂરતું જ લે છે; જ્યારે દુર્જન પ્રોષિતપતિકા વ્યાકુલ સ્ત્રીઓને પોતાના કર્કશધ્વનિથી શારી નાચી દુઃખ પેદા કરે છે, અને તે બીચારીઓનાં કાંઈ પણ છિદ્ર કે દૂષણ ન હોય છતાં ય તેમના જીવિતને હુણે છે.

૧૬-૨૧. દુર્જનની અને ગર્દભની સરસામળી કરે છે. અદ્મુત્તય=સામાન્ય રીતે અતિમુક્તતા એટલે મોગરો; પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે 'દ્રાક્ષનો વૈલો' પણ અર્થ થાય છે. ગર્દભ તેને ઘાઈ શકતો નથી તેથી મનમાં જ બળ્યા કરે છે. જાયલ્હિય=જાતા રૂપ જોવા જેવું છે.

૨૧-૨૪. કાલસર્પની સાથે દુર્જનને કવિ સરસાવે છે. દુર્જન અને સાપ વચ્ચે પારકાનાં છિદ્ર (દુર્જનપક્ષે, અન્યનાં દૂષણો, સર્પપક્ષે, બીજાં પ્રાણીએ સ્વોદેશ દર) શોધે છે અને વચ્ચેનો કુટિલગતિયુક્ત (દુર્જનપક્ષે-કપટનીતિથી ભરપૂર જીવનચર્યા વાળો; સર્પપક્ષે-વાંકીચૂંકી રીતે સરકી પૂરો કરાતો) માર્ગ છે. છતાં ય દુર્જન કરતાં એક રીતે સર્પ ઉત્તમ છે; કારણ કે સર્પ તો પારકાનાં સ્વોદેશ દર શોધે છે, પોતે દર સ્વોદતો નથી; અને કુટિલ ગતિથી ચાલે છે પણ પોતાની ગતિથી શરમાતો હોય એમ પેટથી ચાલે છે—જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ બીજામાં છિદ્રો ઉત્પન્ન કરે છે અને જાણે અભિમાની (થડ્ઢો=સ્તબ્ધ: મૂત કૃદન્ત<✓સ્તસ્મ્ અભિમાન કરવું.) હોય તેમ ચાલે છે.

૨૫-૨૭. દુર્જનને વિષની સાથે સરસાવે છે.

૨૬. મધુરડ=ક્ષેર વિપંતુ મધુરં પ્રોક્તં ॥ (વઢી જુઓ આપ્ટે-સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષ.) વિષ તો મુઝે (=સ્વાદમાં) મધુરં હોય અને મન્ત્રોવડે તો તેનું ઉત્તમ સ્વાયણ બનાવાય. સ્વલ તો પહેલા અનુભવથી જ કઢવો હોય છે, અને ઘડેલી મન્ત્રણાઓને પણ તોડી નાચે છે.

૨૮-૨૯. દુર્જનને (=સલને) સોલનો સાથે સરસાવ્યો છે. વચ્ચે ય ત્યક્ત-સ્નેહ (સોલને પક્ષે-તૈલ વિનાનો; દુર્જનપક્ષે-પ્રેમવિનાનો) અને પશુમક્ત (સોલને પક્ષે-પશુના મોજનરૂપ; દુર્જનપક્ષે-પશુનું મોજન કરે છે તે, એટલે માંસા-હારી); વઢી સોલ તો જ્યારે પીલાય જ્યારે જ સ્નેહ (=તૈલ) ત્યજી દે છે અને બિચારો અજાણ સ્થિતિમાં પશુથી સ્વાય છે; જ્યારે દુર્જન તો પહેલેથી જ સ્નેહ વિનાનો હોય છે અને જાણે છે છતાં ય પશુઓને (=પશુઓના માંસને) સ્વાય છે.

સામાન્યતઃ જૈનગ્રન્થોમાં 'માંસાહારી' કોઈને કહેવો એ અપરાધ છે. ડા. ત. સરસ્વાતો. મ. ક. ૧. ક. ૩. પં. ૯.-૧૦. દુઃસ્વયણવિયડ્ડુ ઇક્કુ વિ દુમ્મદ સુયણસય । જો મક્કલ મંસુ તાસુ કહિ મિ કિં હોઈ વય ॥

૨૧-૨૮. દુર્જનને વિષ સાથે સરસાવે છે. દુર્જન અને વિષ વચ્ચેની વિશિષ્ટ (=દુર્જનપક્ષે-ઉમદા, વિષપક્ષે-પવિત્ર) માળસ ત્યજે છે; અને વચ્ચેની આગલ પાછલ અસ્ફુટ શબ્દથી ક્ષુદ્ર (દુર્જનપક્ષે-છૂપી રીતે અસ્પષ્ટ ઉક્તિથી મંત્રણા કરતા હલકા માળસો, વિષપક્ષે-અસ્પષ્ટ બમણાટ કરતી માણીઓ)ની મંડલી ગગણે છે. તો ય વિષ દુર્જન કરતાં સારી; કારણ કે એ તો કોઈ અન્ય વસ્તુનો ફેરફાર કરે છે જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ માતમાતના બિકારોથી ભરપૂર છે. એટલે કે વિષ વીજી વસ્તુના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ વિકારનું સ્થાન છે.

૨૬. મહનું મળણંતસ્સ વર્તમાનકૃદન્ત વિશેષણ છે. વચ્ચે ય શબ્દો ષષ્ઠી વિભક્તિમાં છે. પરંતુ છાયામાં સંસ્કૃતની દૃષ્ટિએ તે વચ્ચેની સપ્તમીમાં મૂક્યા છે.

૩૮-૩૯. દુહો છે. પ્રથમ પંક્તિમાં જ્ઞાઅહો અને જિજ્ઞાસાતર વેવડાવ્યા છે. વીજી પંક્તિમાં 'જેણ=જેથી કરીને' આ દુહાને પાછલી ગાથા સાથે જોડે છે. તેથી કરીને તેનું સમાન્તર દર્શક સર્વનામ આ દુહામાં નથી. મગ્ગડ=પાછલ; જુઓ ડે. ના. ૬. ૧૧૧. મગ્ગો પચ્છા । મરાઠી-માગે, આજ્ઞા દુહાનો અર્થ:

-જેથી જારપુત્ર, દુર્જન અને દુષ્ટ ઘોડો એની આગળ કે પાછળ જવાનું શક્ય થતું નથી.

૪૮-૫૨. દુર્જનનિંદા પૂરી કરી, સજ્જનપ્રશંસા કવિ આરંભે છે, આ પંક્તિઓમાં સજ્જનની સરસામણી રાજહંસ સાથે કરી છે; રાજહંસ અને સજ્જન બન્ને ય વિશુદ્ધોભયપક્ષ (રાજહંસપક્ષ-જેની બજે ય પાંચ સફેદ હોય-છે; સજ્જનપક્ષ-જેનું પિતા અને માતા બન્નેયનું કુલ, વિશુદ્ધ હોય-છે.) અને (સજ્જનપક્ષ-શબ્દને છૂટા કરી સમજવાની શક્તિયુક્ત, અને રાજહંસપક્ષ-ક્ષીરનીરવિવેકની શક્તિયુક્ત, અર્થ છે); તો ય એકાએક ભયંકર મેઘાટમ્બર ચઢી આવે તો માનસ સરોવર પહોંચવાનું દુઃખ હંસને થાય છે [અત્રે માનસિક દુઃખ થાય છે એવા પળ અર્થનો ધ્વનિ છે]. જ્યારે સજ્જન તો મેઘ જેવા દયામ અને આટમ્બરી સ્થલોનો સ્વભાવ જાણે છે એટલે તો તે જ્યારે તેમનાં આક્રમણ થાય ત્યારે તેનો માયનો સમજી હસતો જ બેસે છે.

૫૦-૫૧ હુહો છે અને પં. ૪૭-૪૮ અને પં. ૫૨ની સાથે તે એક જ વાક્ય બનાવે છે. તેના સંબંધે મૂઢની નીચે આપેલી ટીપ જુઓ.

૫૨-૫૫. આ પંક્તિમાં સજ્જનને પૂર્ણિમાચન્દ્ર સાથે સરસાવવામાં આવ્યો છે. તે બન્ને ય સકલ કલાથી (સજ્જનપક્ષ-કલાઓ Arts. ચંદ્રપક્ષ-તેની સોઠ કલાઓ Digits) પૂર્ણ અને માણસોના મનને આનંદ આપનાર હોય છે. તો ય ચન્દ્ર તો કલંકથી દૂષિત હોય છે અને અભિસારિકાઓના મનને પીડા આપનાર હોય છે (કારણ કે ચન્દ્ર કામોત્પાદક તો હોય છે અને અભિસારિકા ચન્દ્રના પ્રકાશમાં દેખાઈ જવાના ભયે પોતાના પ્રિયતમને મઠવા જઈ શકતી નથી.); જ્યારે સજ્જન તો નિષ્કલંક અને સર્વ જનને સુખ આપનાર હોય છે. દિદિ=ધૃતિ સુખ, સરસાવો ઉદ્ધરણ ૩. પં. ૧૬.

૫૫-૫૮. સજ્જનને મૃણાલ (=કમલનો વૈલો) સાથે સરસાવ્યો છે. બન્નેયને પીલે તો ય તેમના સ્નેહ-તંતુ (મૃણાલપક્ષ-તેની ચીકટ રેષાઓ; સજ્જનપક્ષ-પ્રેમનો બંધ)નો ઘરો થતો નથી અને બન્ને ય સ્ત્રૂબ શીતલ હોય છે; છતાં ય મૃણાલ તો સ્વજુરી લગાડે તેવા સ્વભાવનો, અને જલ (=‘જલ’ પર શ્લેષ સરસાવો. ઉદ્ધરણ ૫. પંક્તિ ૧૦૦)ના સંસર્ગમાં ઉછર્યો છે; જ્યારે સજ્જન તો મધુર સ્વભાવનો અને જેનો રસ વિદગ્ધજને વર્ધિત કર્યો છે તેવો છે.

૫૯-૬૨. સજ્જનને દિશાગજ સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય સ્વભાવે ઉન્નત (ગજપક્ષ-ઉંચો, સજ્જનપક્ષ-ઉમદા) છે, અને બન્નેયમાંથી અટક્યા વિના

દાન (ગજપક્ષ-મદ; સજ્જનપક્ષ-દાન)નો પ્રસર વહ્યા જ કરે છે; તેમાં ય દિશાગજનું તો મદવિકારથી (શ્લેષે કરીને-મદનું આગમન થાય તે સમયે) વદન શ્યામ થાય છે; પણ સજ્જનને તો મદ થતો નથી, અને દાન દેતાં તો તેનું વદનકમલ વિકસે છે.

૬૨-૬૫. સજ્જનને મુક્તાહાર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય સ્વભાવે વિમલ (મોતીપક્ષ-શ્વેત; સજ્જનપક્ષ-શુદ્ધ) હોય છે; અને બન્ને વધુ ઉત્તમ ગુણ (મોતીની માઠાના પક્ષ-દોરા) યુક્ત છે. પણ મુક્તાહાર તો સંકટો છિદ્રોથી ભરચક અને વનમાં (=પાણી; શ્લેષે ‘વનમાં ઉછરેલો’ એમ અર્થ આ વાક્યના છેલ્લા ભાગમાં લેવાનો છે) ઉછરેલો છે; જ્યારે સજ્જન તો કોઈ પણ છિદ્ર (=દૂષણ) વિનાના ગુણથી ભરપૂર છે અને નગરમાં ઉછરેલો નાગરિક છે.

૬૫-૬૯. સજ્જનને સમુદ્ર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય ગંભીર (સમુદ્રપક્ષ-ઉંડા) સ્વભાવના અને મોટા અર્થ (સમુદ્રપક્ષ-રત્નોથી ભરેલો, મહાદ્રવ્યવાન; સજ્જનપક્ષ-મહાન હેતુવાલો) વાળા છે. પણ સમુદ્ર તો ઉત્કલિકા-(વીચિઓ, ચિતાઓ)શતથી ભરપૂર છે અને નિત્ય કલકલ-અવાજથી (કકઝાટથી) બાજુએ ઉમેલા જનોને દુઃખ આપે છે; એમ જાણે દુઃખી સ્થિતિએ પામેલા કુટુંબનું અનુકરણ કરે છે. સજ્જન તો ધીર સ્વભાવનો હોય છે અને મધ જેવાં મધુરાં વચનોથી લોકોને આનંદ આપે છે.

૭૦-૭૧. સજ્જનગુણપ્રશંસાના ઉપસંહારની ગાથા છે.

॥ એકાદશમુદ્ધરણમ્ ॥

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે નીચેનાં પ્રમાણો લીધાં છે. તેના સંકેતશબ્દ પણ કૌંસમાં આપ્યા છે:—

- (1) S. P. Pundit's Edition of વિક્રમોર્વશીય (પં.)
- (2) R. Pischel: Materialien zur Kenntnis des Apabhramsa. P. 57-64, (પી.)
- (3) Nirnayasagar Edition with Ranganath's Commentary (રં.)

(૪) દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવ : પરાક્રમની પ્રસાદી (ધ્રુવ.)

૧. પ્રસ્તુત ગીતોની સમીક્ષા:-

આ ઉદ્ધરણમાં કાલિદાસના પ્રખ્યાત નાટક વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાંથી અપભ્રંશ ગીતો લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપભ્રંશ ગીતો કાલિદાસનાં છે એમ તો કોઈ કહી શકે જ નહિ. એને માટે અનેક કારણો છે. (૧) આ ગીતો ઉત્તરની હાથપ્રતોમાં માલમ પડે છે; અને દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં બીલકુલ માલમ પડતાં નથી. (૨) આ ગીતો અને મૂળની સંસ્કૃત ઉક્તિઓ વચ્ચે મેળ નથી. (૩) કેટલાંક વીજાં કારણસર-દા. ત. વંગાઝાના અસ્વાત તરફના પૂર્વદિશાના પવનનો ઉલ્લેખ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૯ જુઓ) તવ્વે=તાવત્ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૬ S. K. Chatterji. O. D. B. L. Intro § 61.) જેવાં વંગાઝીરૂપ. આ પ્રયોગો બતાવે છે કે વંગાઝ બાજુએ આનો ઉમેરો થયેલો હોવો જોઈએ. એટલે દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. (૪) બે ટીકાકારોમાંથી કાશીમાં રહી ટીકા કરનાર રંગનાથ આ અપભ્રંશ ગીતો પર ટીકા કરે છે; જ્યારે કાટયવેમને તો તેનો હ્યાલ સરખો જ નથી.

દિ. વા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે આ ક્ષેપક અપભ્રંશ ભાગ વિષે વિસ્તારથી વિવેચન, પ્રસ્તાવના પા. ૪૦-૪૨ માં કર્યું છે. તે વિવેચન આ વિષય પરત્વે વિશેષ દ્યોતક હોવાથી, તેનો નિષ્કર્ષ અમે આપવા યત્ન કરીએ છીએ. કાલિદાસનાં કોઈ પણ નાટકોમાં નહિ અને તેના વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં જ અપભ્રંશગીત પ્રક્ષિપ્ત થવાનું કારણ એ છે જે તે અંકનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત બોલનાર પાત્રનો અને લોકોત્તર કલ્પનામય વૃત્તાન્તવાળો હોઈ અપભ્રંશ સમજનારા લોકોને કેવળ દુર્ગમ નીવડે એવો હતો. આથી ભારત નાટ્યશાસ્ત્રના વત્રીસમા અધ્યાયની ધ્રુવાની યુક્તિ વાપરી અન્યોક્તિદ્વારા રાજાના સંચારથી પ્રેક્ષકને વાકેફ રાખવાનું કોઈને સૂઝ્યું. ધ્રુવાઓ ઉમેરાઈ અને તેની પાછળ અપભ્રંશ પદ્યાત્મક કૃતિઓ પણ રચાઈ. આમ રસિક પ્રેક્ષકની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. અપભ્રંશ કવિતા કાલિદાસની કૃતિને પહેલે જાણી લાગે છે. એનું સૌન્દર્ય રસમાં નહિ પણ સંગીતમાં સમાયું છે.

આ ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ હેમચન્દ્રના અરણમાં કે જરા પહેલાં અને પ્રાકૃત પિજ્જલની પૂર્વે ઉમેરાયો હશે, એમ માણા પરથી લાગે છે. આમ આને લગભગ ૧૧ કે ૧૨મા સૈકાનું અપભ્રંશ કહેવાય.

આ અપભ્રંશ ભાગ છન્દ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ ઘણો ભ્રષ્ટ છે. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં વિક્રમોર્વશીયનાં વધાં અપભ્રંશ ગીત લેવામાં નથી આવ્યાં. આ ઉદ્ધ-

રણમાં કુલ ૧૬ ગીત છે. આ સોઠ ગીતમાં ૧, ૮, ૯, ૧૧, ૧૩ ઉક્તિઓ નથી, જ્યારે બાકીનાં ૧૨ ગીત પુરુરવા રાજાનાં ઉન્માદવચનો છે. આથી પરિસ્થિતિનું વાતાવરણ અને ઉક્તિની પરમતાને લઈને જ 'પુરુરવાનાં ઉન્માદવચનો' એ અભિજ્ઞાન ઉદ્ધરણને આપવામાં આવ્યું છે.

૨. ટિપ્પણ:-

૧-૨ ઉપદોહક ॥ ૧૨+૧૧ ॥ હું. શા. પા. ૪૨ (અ); વીજી પં. ક્તિમાં રં. અને તેને અનુસરી પં. 'જુ.' ટીકામાં રં. નુ નિશ્ચયાર્થે । લક્ષી આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે "જ્યારે સ્વરેશ્વર નૂતન વિશ્વત્થી વિરાજિત શ્યામલ આ પ્રમાણે મેઘ વરસે છે, ત્યારે મૃગલોચની ઉર્વશીને કોઈ રાક્ષસ હરી જાય છે એમ મેં જાણ્યું." પ્રો. પીશલ નુ બદલે ન વાંચે છે. એક તો આ ગીત વિભાવના પછોની સ્થિતિને વર્ણવતું છે અને વઢી જાવ=યાવત્ ને ઘટાવવાનું છે. એને મેઘની વિભાવના અને ઉર્વશીને હરી જતા રાક્ષસની ધ્રાન્તિનો નિરાસ 'ફોરાં શરીરે અઢતાં' થાય છે. એટલે જ "જ્યાં સુધી નવ વિશ્વત્થી વિરાજિત શ્યામલ મેઘ વરસ્યો નહિ ત્યાં સુધી તો મેં જાણ્યું કે કોઈક નિશાચર મૃગલોચનાને હરી જાય છે!"

૩-૬. અનન્તરે ચર્ચરી એમ નાટકમાં નિર્દેશ કરી, આ અપભ્રંશ ગીત લખવામાં આવ્યું છે. ચર્ચરીની બ્યાહ્યા રં. પ્રમાણે:-દ્રુતમધ્યલયં સમાશ્રિતા પઠતિ પ્રેમભરાન્નટી યદિ । પ્રતિમળકરાસકેન યા દ્રુતમધ્યા પ્રથમા હિ ચર્ચરી ॥ આમ તે એક પ્રકારનો નૃત્તવિશેષ છે. પ્રા.પિ.પા.૫૨૩માં ચર્ચરી છન્દ આપ્યો છે, તેની સાથે આને કાંઈ લેવાદેવા નથી. છન્દ ૨૦ માત્રાના ચાર ચરણનો છે. પં. ૧માં બે માત્રા વધારે છે. જહ ને દૂર કરી મેઠ લાવી શકાય.

૩. ઇમહં (રં.) જ્ઞાતિ સંબોધને ઇવમર્થે વા । (પી.) ઇ મહં વાંચી અનેન મયા । સરી રીતે ઇમહં=ઇદાનિમ્ । અપભ્રંશમાં પ્રચલિતરૂપ લેવા યોગ્ય છે.

૪. (રં) તચ્છે વાંચે છે. ટીકા 'મહં તચ્છે જંજુ ઇત્યાદયઃ=અહં, તદા; યદ્ યદ્ ઇત્યર્થે દેશ્યશબ્દાઃ । બંગાલની હાથપ્રતો તચ્ચે વાંચે છે. એ જ રૂપ પ્રા. પિનાં ઉદાહરણમાં અને દોહાકોશમાં પણ આવે છે, તચ્છેના જેવો પ્રયોગ કોઈ અર્વાચીન દેશ્યભાષામાં નથી એટલે તે અસ્વીકાર્ય છે.

૭-૧૦ આ ઉક્તિ નથી પણ વર્ણનાત્મક ધ્રુવા છે. પ્રા.પિ. (પાન.૨૨૦) માં વર્ણવેલો અઢિહા છન્દ લાગે છે. ૧૬ માત્રાનું ચરણ અને છેલ્લી બે માત્રા લઘુ એ તેનું લક્ષણ છે. પં. ૭. ૮. નિયમ પ્રમાણે મળે છે. કદાચ એમ પણ

હોય કે બીજી બે પંક્તિ ૨૧ માત્રાના બીજા છન્દની બનાવી હોય. આ છેવટની બે પંક્તિ અ. કા. જ.ના પ્રથમ કાવ્ય ચર્ચરીમાં છે. ત્યાં ટીકાકાર તે છન્દને **અર્ધવિંશતિમાત્રાકલિતં કુન્દનામકં છન્દઃ** એમ કહે છે. છં. શા. ૫ પા. ૩૭ (અ.) $૬ + ૪ + ૬ + ૫ = ૨૦$ માત્રાનો રાસાવલય આ છન્દને કહી શકાય.

વર્ણના પ્રત્યાવેશ કરતો રાજા આ ગીતમાં વસન્તનું વર્ણન કરે છે.

૧૧-૧૪ આ છન્દમાં બીજી જ ભ્રષ્ટતા છે. છન્દની પ્રથમ બે પંક્તિ ૧૫ + ૧૦ માત્રાની છે. અન્વયેમિમાં **અ** દ્વિમાત્રિક છે. બીજી પંક્તિમાં છેલ્લા ભાગમાંથી સા છન્દની દૃષ્ટિ લેવાય છે. બીજી બે પંક્તિઓમાં ૧૩+૯ માત્રાનો છન્દ છે. ચિપ્પેમાં પહેલી એક માત્રા ગણવી. પ્રથમ બે પંક્તિનો છન્દ છં. શા. ૪૨. (અ) પ્રમાણે વિદ્યાધરહાસ છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં છં. શા. ૪૧ (બ) પ્રમાણે અભિનવવસન્તશ્રી નામે ચતુષ્પદી છે.

૧૫-૧૮. આમાં ૧૫ માત્રાનો પારણક છન્દ છે જેના લક્ષણનું વિવેચન પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. પં. ૧૭માં દિટ્ટી છે તેને બદલે દિટ્ટિ વાંચો.

૧૯-૨૨. આમાં ૧૬ માત્રાનો અડિલા છે જેનું લક્ષણ આ જ ઉદ્ધરણ પં. ૭-૧૦. માં નિરૂપિત કર્યું છે.

૨૩-૨૪ આ ગીતમાં શશાંકવદના નામની ચતુષ્પદી છે. છં. શા. ૪૨. (અ)માં ચૌ દઃ શશાંકવદના । એ લક્ષણ બરોબર વેસે છે. $૪+૪+૨= ૧૦ \times ૪ = ૪૦$ આખી કડીમાં કુલ માત્રાઓ. (પી.) મળાદિને સ્થાને મળણ વાંચે છે. તે છન્દોદ્દેશ્યે યથાર્થ છે. આપણે પણ મળણ વાંચવું પડશે, જો કે તેથી વ્યાકરણદૃષ્ટિ અર્થાન્તર તો નહિ જ થાય.

૨૫-૨૬. આમાં પણ ઉપરનો જ છન્દ છે. (પી.) **અક્કેક્કમ=અન્યો-ન્યં** । દે. ના. ૧.૧૪૫. વાંચી, વર્ધિત=વધેલો એમ અર્થ કરવા માગે છે. (રં.)ની સમજાવટ દૂરાકૃષ્ટ છે. **અક્કેક્કમ=અક્કમ યુગપદ્** એ અર્થ કરે છે. પ્રો. પીશલને અનુસરી “ જેમાં પ્રેમરસ અન્યોઅન્યને (પોતે અને પોતાની પ્રિય-તમાની અન્યોઅન્યતા) સ્ત્રીને વધ્યો છે, તે કામરસથી હંસયુવા સરોવરમાં લેલે છે. ” (રં.) વિયોગદશા સૂચવવા વર્ધિત=કપાઈ ગયેલો, એમ અર્થ કરે છે.

૨૭-૨૮ (રં.) ગજો અમતીતિ શેષઃ । ૧૪ માત્રાની દ્વિપદી; પ્રાસ મળતો નથી; ઇટલે ભ્રષ્ટ હોવાનો સંભવ છે. આ ઉક્તિ નથી પરન્તુ માત્ર વર્ણનાત્મક ધ્રુવા છે.

૨૯-૩૨. પ્રથમ બે પંક્તિમાં અડિલા જ્યારે ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં પડ્મહિઆ છે. આ બે છન્દોમાં ઘણી બાર બહુ ઓછો ફેર હોવાને કારણે મેલ-મેલ થઈ જાય છે. જુઓ મ. ક. Intro. P. 29. બીજી પંક્તિમાં પામિ-યતરુવરુ (ધ્રુવ) એમ વાંચીએ, તો લલિયપહારે સાથે મેલ સચવાય.

૩૩-૩૪ છન્દ ભ્રષ્ટ છે. વરાહ=મુંડનું વર્ણન છે. આ ઉક્તિ નથી પણ ધ્રુવા છે. પેચ્છહુ ‘જુઓ’ પ્રેક્ષકોને ઉદ્દેશી પદ્મા પાછલથી આવી ધ્રુવાઓ બોલાતી હતી તે બતાવે છે.

૩૫-૩૮ છન્દ અડિલા । પ્રથમ પંક્તિમાં ફલિહ અને પંક્તિ. ૨.માં કુસુમે ને બદલે કુસુમહિં.

૩૯-૪૪ આ ગીત છ પદનું છે. આદિ બે પદ $૨૫+૨૫=૫૦$ માત્રાનાં છે; અને અંતનાં ૪ પદ ૨૧ માત્રાના એક પદ લેલે છે. છપ પદમાં વર્ષાકાલનું વર્ણન છે. પરન્તુ સમુદ્રની તે સમયે સ્થિતિ શી હશે તેના તરફ વર્ણનનું લક્ષ્ય છે. પં. ૩માં રહંગ (રં.) વાંચે છે; પરન્તુ વિહંગમ (પં.) નો પાઠ છન્દની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યો છે. કુંકુમસંસ્વ=કુંકુમવર્ણના શંખ. પં. ૪. હાથી અને મગરથી મરપૂર, શ્યામ, અને કમલથી ઢંકાણો.

૪૫-૪૮ છન્દ બહુ જ ભ્રષ્ટ છે. ૨૬, ૧૮, ૨૬, ૧૮ આ પ્રમાણે માત્રાચુક ૪ પંક્તિનો છન્દ થાય; પણ તેમાં ય સુધારા તો કરવા જ પડે. દા.ત. પં ૨. સરીરી વાંચવું પડે; પં. ૪. વિરહસમુદ્દહ વાંચવું પડે. પં. ૧માં મુદ્દાદોષ સુધારી સુંદરિ વાંચો. પં. ૪માં તહને બદલે તુહ એ પ્રચલિત રૂપ છે આ ગીત મૃગને ઉદ્દેશી બોલાયલું છે.

૪૯-૫૨ પૂર્વસન્દર્ભ આ પ્રમાણે છે: અયે કિં નુ ચલુ કુસુમરહિ-તામપિ લતામિમાં પશ્યતા મયા રતિરુપલભ્યતે । + + + + યાવ-દસ્યાં પ્રિયામુપકારિણ્યાં લતાયાં પરિવ્વંગપ્રણયી ભવામિ । (રં.) પ્રમાણે “ હે લતા, જો, હું હૃદય વિના મમું છું. જો વિદ્યાના જોગે ફરીથી પ્રિયા મને મળે, તો ચરેચર હું આ અરણ્યમાં તેને પ્રવેશ કરાવીશ નહિ [તારૂં વિણ -કરમિ (વિનાકરોમિ=નિષ્કાસયામિ) ણિમન્તી (આન્તિ વિના યથા સ્યાત્ તથા ।] (રં.) અને ફરીથી વિરહવેદના કરાવતી તેને છૂટી મૂકીશ નહિ. ” આપણી વાચના પ્રમાણે “ લતા તરફ જોઈને મને હૃદયમાં આવના થાય છે, “ જો વિધિજોગે તે મને પ્રાપ્ત થાય તો હું આ વનમાં અમળ નહિ કરું અને વિરહવાદ પેદા કરતી તેને વિચૂટી નહિ કરું. ” મૂઝમાં પાઠાંતરનું ટિપ્પણ જુઓ.

૫૩-૫૬ અડિલા છન્દ પ્રથમ બે પંક્તિમાં; બેછી વેમાં પડ્મહિઆ.

॥ द्वादशमुद्धरणम् ॥

१. कवि अने तेनो समयः—

काण्हना दोहाकोशमांथी केटलांक गीतो उद्धृत करी प्रस्तुत उद्धरणमां लेवामां आव्यां छे. काण्हना दोहाकोशनी वाचनानो आधार अमे वे आवृत्तिओ उपर राख्यो छे (१) महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री सम्पादित “बौद्धगान ओ दोहा” जेमां काण्ह अने सरहना दोहाकोश आपवामां आवेला छे; अने (२) M. Shahidulla: Le Chants Mystiques de Kanha et de Saraha जेमां पण काण्ह अने सरहना दोहाकोश आपवामां आवेला छे. आ उद्धरणनी विशिष्टता ए छे जे प्रस्तुत गीत पूर्व हिन्दुस्तान-बङ्गाळ अने आसाम-बाजुथी मळे छे.

काण्हना समयनी चर्चाने माटे आपणी पासे त्रण साधन छे:—(१) बौद्ध गान ओ दोहानी अंग्रेजी तेम ज बंगाली प्रस्तावना. (२) डो. सुनीतिकुमार चेटरजी: The Origin and Development of Bengali Language: Introduction P. 120-123. (३) डो. शहिदुल्लानी Le Chants Mystiquesनी Introduction (Chapitre II Les Auteurs des Dohakosa). आ त्रण लखानोने नीचेनी चर्चामां प्रमाण तरीके लेवामां आव्यां छे.

गोपीचन्द्रराजाना वैराग्यनां अने मत्स्येन्द्रनाथ गोरखनाथ अने भर्तृहरिनां गीत गाता, रखवता भरथरीआने आरणे घणीवार सांभळीए छीए. ए गवाती आख्यायिकाओ नाथसम्प्रदायनी छे. ते सम्प्रदायमां मुख्य ८४ सिद्ध छे. एक बार नाथसम्प्रदाय, पञ्जाब, टोबेट, बङ्गाळ अने लगभग आखा उत्तर हिन्दुस्तानमां प्रसरल्लो हतो. काण्ह के काण्हपा (=कृष्णपाद) ए गोरखनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ अने गोपीचन्द्र राजानो समकालीन हतो तथा टीबेटन अने हिन्दी परम्परा प्रमाणे, ८४ सिद्धमांनो ते एक हतो. काण्ह जालंधरिनो शिष्य हतो. गोपीचन्द्रनी माता मेनावती पण जालंधरिनी शिष्या हती. गोपीचन्द्रने जालंधरि खरो योगी छे तेनी प्रतीति थाय छे अने ते राजवैभव छोडी योगी बने छे, ए आख्यायिका सविदित छे. डो. शहिदुल्लाना अभिप्राये मत्स्येन्द्रनाथ इ. स. ६५७ मां नरेन्द्रदेवना राज्यमां थई गयो. गोपीचन्द्र के गोविचन्द्र

टीबेटन इतिहासकार तारानाथना कहेवा प्रमाणे राजा विमलचन्द्रनो पुत्र अने माळवाना राजा भरथरी के भर्तृहरिनो भत्रीजो हतो. विमलचन्द्र, तारानाथना कहेवा प्रमाणे, धर्मकीर्तिनो समकालीन हतो. चाईनीस मुसापर इस्सींग इ. स. ६७३मां “अर्वाचीन समयना” बौद्ध धर्मना महान् आचार्योमांनो एक तरीके धर्मकीर्तिने गणावे छे. गोपीचन्द्र भर्तृहरिनो भत्रीजो हतो, ए दन्तकथा तो बङ्गाळनी बहार पण जाणीती छे. इस्सींगना कहेवा प्रमाणे, भर्तृहरि इ. स. ६५१ मां मरण पाम्यो. भर्तृहरिए जालंधरि पासे ज वैराग्यदीक्षा लीधी हती. जालंधरिनो गुरु, तारानाथ प्रमाणे इन्द्रभूति धर्मकीर्तिनो समकालीन हतो. आ बधी हकीकतने ध्यानमां लेतां डो. शहिदुल्लाना मते, काण्ह=कृष्णआचार्यनो समय इ. स. ७००नी आसपास होवो जोईए (Intro. P. 27-28).

डो. सुनीतिकुमार चेटरजीना मते काण्हनो समय इ. स. १२०० नी आसपास छे तारानाथ वे काण्हनो उल्लेख करे छे, एक वृद्ध अने एक नव्य. ‘चर्याचर्याविनिश्चय’नी चर्या ३६ नी एक कडीमां ते चर्यानो कवि काण्ह पोताने जालंधरिपादना शिष्य जेवो जणावे छे. वळी ए ज चर्यामां उल्लेखेलो लूइ-पाद, दीपङ्कर श्रीज्ञान के अतिशनी साथे अभिसमयविभङ्ग नामे तान्त्रिक कृतिनो सहकर्ता हतो. * अतिश इ. स. १०३८मां ५८ वर्षनी वयें टीबेट गयो. एटले काण्ह लगभग इ. स. ११८९नी आसपास थयो हसो एम तेमनुं मानवुं छे. मराठी संत ज्ञानेश्वरनी गुरुपरम्परा पण पोताना मतनी साखमां डो. चेटरजी लावे छे.

भले आ वे अभिप्रायमांथी गमे ते खरा होय; परन्तु एक बात तो देखाई ज आवे छे के भाषा, लखाननी धाटी अने विचारवलण उपरथी इ. स. ९५०-१२०० सुधीमां ज आ ग्रन्थोने आपणे लई शकीए. वधारामां आ लखाननी हाथप्रत १४ मा सैका पढीनी छे अने लह्दीआनी अने आ गीतोनी परम्परा साचवना सामान्य जनतानी भाषानी छाप आ लखान उपर विपुल प्रमाणमां देखाई आवे छे.

* Shahidulla: Intro. P. 19. ‘प्रस्तुत तंत्र लूइपाए रच्यु हतु; अने दीपङ्कर श्रीज्ञाने ते पर टीका करी हती’, एम ते तंत्रनी टीबेटन प्रतनी अतिम प्रशस्तितुं भाषांतर करी ते गणावे छे आ प्रमाणे डो. चेटरजीए O. 1). B. L. Intro §63, डो. हरप्रसाद शास्त्रीए Intro P. 14. मां ठावेओ लूइपानो समय ज ते खोटो ठरावे छे एटले तेमना मूलभूत निगमन पर ज डो. शहिदुल्ला आ करे छे. बांचो: Shahidulla: P. 19.-24.

૨. દોહાકોશની ભાષા:—

આ ગ્રન્થનું અપભ્રંશ, જે સામાન્ય અપભ્રંશ અત્યાર સુધીનાં ઉદ્ધરણોમાં જોયું તે પ્રકારનું છે કે કોઈ વીજા પ્રકારનું? પ્રો. યાકોવી (સનતકુમારચરિત્ર Intro P. XVIII) ના અભિપ્રાયે કાળહ અને સરહના દોહાકોશનું અપભ્રંશ પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ છે. તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તેના વ્યાકરણપ્રયોગો ક્રમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કણ્ડેયને અનુસરે છે. પરંતુ અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ જેવી કે મૈથિલી, ઓરિય, બંગાલી, આસામી હ. આ અપભ્રંશ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી નથી. દા. ત. વ્રાસુ=વ્યાસ, સ્વાર્થે નરજાતિમાં હ અને નારીજાતિમાં હી, હમુ=અહમ્, મેર=મમ, તેર=તવ હ. માર્કણ્ડેયાદિ પૌર્વાત્ય વૈયાકરણો વતાવેલા વિશેષો અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્ય-ભાષાઓમાં માલમ પડતા નથી. આમ એક બાજુએ માર્કણ્ડેયાદિ નોંધેલી અપ-ભ્રંશ ભાષા અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓની જનેત્રી નથી, એ તો સિદ્ધ જ છે.^૧ છતાં વીજી બાજુએ માર્કણ્ડેયાદિ નોંધેલા અપભ્રંશને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદું ઓઠાવવા પ્રો. યાકોવી, ડો. શહિદુલ્લા આદિ પ્રયત્ન કરે છે. ડો. શહિદુલ્લા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ અને રામતર્કવાગીશ, ક્રમદીશ્વર અને માર્કણ્ડેયે નોંધેલા અપભ્રંશની વિસ્તરણ: સરખામણો કરે છે. (સદર Introduction P.45-53.) પરંતુ અપભ્રંશના પ્રયોગની બહુલતાને હિસાબે તેમણે વતાવેલા વિશેષો એવા નથી કે પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદી અપભ્રંશ ભાષા સ્થાપી શકાય. ટુંકમાં માર્કણ્ડેયે વતાવેલી નાગર અપભ્રંશ અને હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની અપભ્રંશ જુદી છે, એવા સિદ્ધાન્તનું વિધાન વધારે પડતું છે. ત્યારે કાળહ અને સરહની ભાષાને કયા અપભ્રંશ તરીકે ગણવી? શહિદુલ્લા કાળહ અને સરહના અપભ્રંશને અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ સાથે સમ્બન્ધ ન હોવાને કારણે, પ્રો. યાકોવીને અનુસરી તેને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ કહેતા નથી; પરંતુ તેમને મતે પ્રસ્તુત ગીતોનું અપભ્રંશ બૌદ્ધ અપભ્રંશ છે.^૨ અમારે મતે તો આ પળ ખમ છે; કારણ કે સદર ગીતો

૧. Shabidulla; Intro. P. 33. સરખાવો સુનીતિકુમાર ચેટ-રજીના શબ્દો "In the East, the local patois does not seem to have been cultivated after the days of As'oka." - O. D. B. L. Intro. P. 91.

૨. Shahidulla: Intro. P. 55 (see the conclusion of the chapter,).

સામાન્ય જનતામાં પ્રચલિત હોવાને લીધે^૩ સામાન્ય બોલીની છાંટ મૂઠ અપભ્રંશ પર આવી છે; દા. ત. કુચ્છ નાહિ (સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૦) કિ (પં. ૨૦, પં. ૩૪) જવ્વે-તવ્વે (ઉદ્ધ. ૧૩. પં. ૨૩. ૨૪.) इत्यादि. પ્રો. સુની-તિકુમાર ચેટરજી આ ભાષાને પાશ્ચિમાત્ય અપભ્રંશ કહે છે, તે યુક્ત છે. તેમના જ શબ્દોમાં, "The two Doha-kosas present the same dia-lect, which is a kind of Western (શૌરસેની) Apabhram-sa, as its उ termination, its अह genetives, its इज्ज passives and its general agreement in forms with the literary Western Apabhramsa, amply indicate."^૪

૩. ઉદ્ધરણવસ્તુ અને પરિભાષાવિવેચન:—

દોહાકોશનાં ગીતનો વિષય બૌદ્ધ તન્ત્ર અને યોગને લગતો છે. લેખક આ તાન્ત્રિક વિષયને અનુરૂપ પરંપરાગત ગુહ્ય પરિભાષા વાપરે છે. ટીકાકાર તેને સંધ્યાભાષા કહે છે. આ પરિભાષા, ટીકા અને આ વિષયને લગતા વીજા તાન્ત્રિક ગ્રન્થોની મદદથી જ, સમજી શકાય છે. આપણા ઉદ્ધરણમાં વપરાયેલી પરિભાષા અમે નીચે પ્રમાણે સમજાવીએ છીએ:—

પં. ૧. નિરજ્જન ટીકાકાર સહજકાય. કાળહના અભિપ્રાયે આ સહજ સ્થિતિ તે માધ્યમિક બૌદ્ધની 'શૂન્યતા' છે. સરખાવો પં. ૧૦ કુચ્છ નાહિ. હથયોગપ્રદીપિકા. ૪. ૩-૪માં નિરજ્જનના પર્યાયશબ્દોનો સમૂહ આપ્યો છે:—

રાજયોગસમાધિશ્ચ ઝનમનો ચ મનોન્મની

અમૃતત્વં લયસ્તત્ત્વં શૂન્યાશૂન્યં પરં પદમ્ ॥

અમનસ્કં તથાઽદ્વૈતં નિરાલંબં નિરંજનં

જીવન્મુક્તિશ્ચ સહજા તૂર્યા ચેત્યેકવાચકાઃ ॥

પં. ૫. એવંકાર-સુભાષિતસંગ્રહ (પા. ૭૬.) દેવેન્દ્રપરિપૃચ્છા-તન્ત્રમાંથી ટાંકે છે:—

एकारस्तु भवेन्माता वकारस्तु पिता स्मृतः

बिन्दुस्तत्र भवेद्योगः स योगः परमाक्षरः ॥

एकारस्तु भवेत् प्रज्ञा वकारः सुरताधिपः

बिन्दुश्चानाहतं तत्त्वं तज्जातान्यक्षराणि च

૩. પાહુડદોહા ગ્રન્થ જે પશ્ચિમ હિંદમાં લખાયો છે તેમાં આ બન્ને દોહા-કોશના દોહા, ચરણો અને શબ્દસમૂહ (phraseology) માલમ પડે છે.

૪. Chatterji. O. D. B. L. Intro. P. 112.

ટીકાકાર:-**एवङ्कारः शून्यताकरणाऽभिन्नरूपिणी महामुद्रा । करुणा**
शब्दनो बौद्धतन्त्रमां स्वाधिष्ठानचित्तरूपम् । = शुद्ध सत्ता. शून्यता
अने सत्तानો યોગ તે **एवङ्कार** (સરખાવો ઉદ્ધરણ. ૧૩. પં. ૧૭-૧૮).

अरविन्द=उष्णीषकमल एटले मेरुदण्डना शिखररूप रहेलं कमल जे
शून्यतानું આલય છે, જેમાં રહેલી શૂન્યતાની સાથે સત્તાનો લય થતાં પરમ
સમાધિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહાસુખનું બીજ **एवङ्कार** છે.

પં. ૬. **सुरतवीर=योगी.**

मकरन्द=टीकाकारः-अच्युतं महारागं सुखम् । समाधिसुखनो अनुभव.

પં. ૭-૮. **गअण-समीरण-सुहवासे-सुखवास=परमशून्यता** જેમાં
પંચ મહાભૂત આકાશ વાયુ ઇત્યાદિ સમર રહ્યાં છે. તે પરમશૂન્યતામાંથી સઘળા
સુર અને અસુરની ઉત્પત્તિ છે.

પં. ૧૪. **पवण-घरिणि** प्राणावरोध ए योगप्रक्रियानुं एक अंग છે.
પ્રાણાવરોધરૂપી ગૃહિણી. સરખાવો હઠયોગપ્રદોપિકા ૪. ૧૪.

यावाचैव प्रविशति चरन् मास्तो मध्यमार्गे
यावद्बिन्दुर्न भवति दृढः प्राणवातप्रबन्धात् ॥ ૬૦

પં. ૧૫. **महागिरिकन्दर=गिरि = करोडनो दण्ड; અને करोडना**
પોલાણમાં **सुषुम्णा** નાહી આવેલી છે. તેમાં શ્વાસ સ્થિર થતાં સકલ સંસાર
નિર્મૂલ થાય છે.

પં. ૧૯. **मनोरत्न=सत्ता (Existence); सहज=शून्यता.**

પં. ૨૩. **समरस** एटले सत्तानुं सहजमां एकरस थई जनुं ते; जेम
મીઠું પાણીમાં સમરસ થઈ જાય છે તેમ (સરખાવો પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૭-૩૮.).

પં. ૨૬. **निर्वाण=शून्यता.**

પં. ૨૭-૨૮. **वरगिरिशिखरउत्तुंगस्थल=कमल जे मस्तकमां आवेलुं**
છે તે; **गिरि = करोडदंड** તેનું શિખર=મગજ જે શૂન્યતાનું સ્થાન છે **पंचा-**
णण=शिव અથવા સિંહ. **करिवर=टीकाकार चित्तगजेन्द्र । शवर=शून्यता.**

પં. ૩૧. ૩૨. **घरिणि=टीकाकारः-ज्ञानमुद्रा=सत्ता.**

પં. ૩૦. ૩૫. **सहजक्षण = समाधिनी पळ.**

આ પરિભાષા સમજ્યા પછી, કાળજીનાં આ ગીતોનો નિષ્કર્ષ સમજવો
સુરકેલ નહિ થાય. માધ્યમિક બૌદ્ધોની શૂન્યતાને તે પરમતત્ત્વ માને છે.

(સદર ઉદ્ધરણ. પં. ૭-૧૦). તે શૂન્યતાને પામવા મન્ત્ર, તન્ત્ર, વેદ, પુરાણ
ઇત્યાદિનો અભ્યાસ નિરર્થક છે. (સદર. પં. ૨-૩; પં. ૩૧-૩૪.) **खरं तो**
चित्त के मन, जेने लोघे सत्ता છે, તે શૂન્યતામાં લીન થવું જોઈએ તો જ
નિર્વાણ પમાય. શ્વાસને સુષુમ્ણામાં સ્થિર કરો, સત્તાને શૂન્યતામાં જેમ મીઠું
એકરસ થાય છે તેમ સમરસ કરી-एटले के एवङ्कार बीज रोपी-सुरतवीर योगी
હીલેલા કમલમાં-શૂન્યતાલયમાં રહેલ સહજક્ષણરૂપી મકરન્દનો વાસ લે છે.

४ छंदोरचनाः—

કઢી. ૧-૬, ૮, ૧૦-૧૨, ૧૪, ૧૫, ૧૮-૧૯. **दोहा । १३+११।**

૧૩+૧૧॥

કઢી. ૭, ૧૩, ૧૬, ૧૭. **पादाकुलक । १६ मात्रानो छन्द. (प्रा.**

पि. पा. २२३-२२४).

કઢી. ૯. **द्विपदी । (प्रा. पि. पा. २५७.) ६, ५४,**

२(गुह)=२८ मात्रा.

५. टिप्पणः—

१ लोअह < सप्तमी बहुवचन लोअहि; प्रथमा एकवचन (श.) ले छे ते
વરોવર નથી.

२ सिरिफल वित्त्वफळ. सखो संस्कृत कहेवतः पक्वे चिल्वे
काकस्य किम् । अथवा बज्जाली कहेवतः 'बेल पाकले काकेर बाबार कि !'
सिरिफल=नारीएल अर्थ लईए तो पण अर्थने वांधो नहि आवे. बाहेरित
भुमर्यान्त=भुमइ (सि. हे. ८।४।१६१) बाहिर (सि. हे. ८।२।१४४।)
પાલીમાં પણ એ જ રૂપ. અલિઅ=દેશ્ય.

५ अरविदष तृतीया एकवचन. लइअ=सम्बन्धक भूतकृदन्त
(प्रा. गू. प्रयोग.)

६ मअरंदष वांचो; द्वितीया एववचन; ए-प्रत्ययान्त.

७-८. सुहवासे, परिपुण्ण, सुन्नष, ए-प्रत्ययान्त प्रथमा एकवचन.

देश्यभाषानी असर वटिण संवाधनविभक्ति एववचन.

९-१० एप्रत्ययान्त प्रथमा. कुच्छ नाहि देश्यभाषानी असर.

११ उहँ । सि. हे. ८।३।८९; ८।१।५९ उच्च, उद्ध; उह <
उच्च, उद्ध. अर्वाचीनता तरफ हळतो प्रयोग. उअन्ति (पं. ८) उवज्जइ.
विफारिआ < विष्फारिआ (पं. २२.); निचियार < निवियार
(પં. ૨૫); આ પ્રયોગો અર્વાચીન દેશ્યભાષા તરફ હલે છે.

ઉદ્ધૃ=ઉદ્ધિ<ઋધ્વ+સ્મિન; તેવી જ રીતે અદ્ધૃ

થાદ=સંસ્કૃતછાયામાં સ્થિતિ: । જે તસુ=તસ્ય (પવનસ્ય) સમજાવવા પૂરતું છે. (Bendall: Le Mus'con, 1904. P. 261.) તસુ ને સ્થાને ઘડ મૂકે છે. આ સુધારો સ્વીકારીએ તો (શ.) અને ટીકાકાર સાથે આપણે થાદ=તિષ્ઠતિ લઈ શકીએ. ટીબેટનની સંસ્કૃતછાયા-નિશ્ચલં તિષ્ઠતિ યશે.

વેણિ-રહિઅ-ઋધ્વગમન અને અધોગમન વિના સુષુમ્નામાં શ્વાસ સ્થિર થાય ત્યારે.

૧૪. ઘર=સુષુમ્ના નાડી.

૧૫. ગુહિર=ગમીર. સ્ત્રી રીતે ગહિર; સરખાવો ભુમયન્તિ (પં.૪.) મુનહ (પં. ૨૦) ગુહિર (જુઓ પા. લ. મા.) શહિદુલા: ગુહિરમાં પ્રદુષ (Contamination) ✓ગુહ અને કુહરને લીધે આવ્યાનું માને છે. હાથ-પ્રતમાં કુહિર છે.

૧૮. દુરવવાહ<દુરવઆહ<સં. દુરવગાહ. અવવાહ (જુઓ વરરુચિનો પ્રાકૃતપ્રકાશ ૮. ૩૪. G. P. 233.)

૨૦ મુનહ । સિ. હે. ૮।૪।૭ કિ=કિમ્ (દેશ્યપ્રયોગ.)

૨૧-૨૨. પદ્ધ = માર્ગ; યોગમાર્ગે શૂન્યતામાં લીન થવા યત્ન કરતા જે યોગીએ પોતાની વુદ્ધિ=સત્તાને શૂન્યતામાં બાંધી લીધી છે, તેણે આશું વિસ્તૃત જગત્ પોતાનામાં સંકેલી લીધું છે.

૨૪. ભાય (શ.) ક્રિયાપદ તરીકે = વિમેતિ । જરામરણેભ્યઃ ન વિમેતિ । આપણી સંસ્કૃતછાયામાં ભાયને નામ તરીકે લઈ ભયમ્ લીધું છે.

૨૬. મન=વુદ્ધિ કાંઈ પણ માનસિક કાર્ય કરતી નથી.

૩૨. પંચવળ્લ = પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિવિધ ભોગ. કિ=કિમ્ । (દેશ્યપ્રયોગ)

૩૭. જિમ લોણ વિલિજ્જહ ૬૦ આ ઉપમા ટેઠ ઉપનિષદમાં પણ મળે છે. (જુઓ છાંદોગ્યોપનિષદ ૬. ૧૩; સિ. હે. ૮।૪।૪૮. સરખાવો પાહુડદોહા । ૧૭૬ ।

જિમ લોણ વિલિજ્જહ પાણિયહં તિમ જહ ચિત્તુ વિલિજ્જ । સમરસિ હૂવહ જીવહા કાઈં સમાહિ ફરિજ્જ ।

॥ ત્રયોદશમુદ્ધરણમ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

આ ઉદ્ધરણ સરહના દોહકોશમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધરણનાં આધારભૂત પ્રમાણો બારમા ઉદ્ધરણમાં જણાવેલા ગ્રંથ 'બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા' અને ડૉ. શહિદુલાસંપાદિત Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha છે. દોહાકોશનો ટીકાકાર અદ્વયવજ્ર સરહને સરોહવજ્ર, સરોહ કે સરોજવજ્ર નામ આપે છે. તારાનાથના ઇતિહાસ પ્રમાણે મહાસિદ્ધ સરહ આર્યાવર્તના પૂર્વ પ્રદેશમાં રોલી નામના સ્થળે જન્મ્યો હતો. તે રત્નપાલ નામે રાજાનો સમકાલીન હતો. આ નામના રાજાએ આસામમાં ૬ સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું; એટલે સરહ ૬. સ. ૧૦૦૦ ના આસ-રામાં થઈ ગયો. સરહે દોહાકોશ ઉપરાંત બીજા અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા છે; જે ટીકાકારનાં ટાંચણ, સુભાષિતસંગ્રહ ઇત્યાદિ પરથી મળે છે. (જુઓ વિસ્તૃત ચર્ચા માટે Shahidulla: Intro. P. 29.-32.)

દોહાકોશમાં કુલ ૧૧૪ ટીબેટન વાચના પ્રમાણે અને અપભ્રંશ પાઠ પ્રમાણે કુલ ૧૦૯ ગીત છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ૨૨ ગીત લીધાં છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સરહ પણ કાળહની માફક શૂન્યતાવાદી છે; અને 'સહજસિદ્ધિ' નું જ પ્રતિપાદન કરે છે. હોમ, કર્મકાંડ ઇત્યાદિનાં ધર્તિગ કરનાર બ્રાહ્મણ આચાર્યો ઉપર તે સખત કટાક્ષ કરે છે. (૧-૪) ત્યાર પછી ક્ષપણકના બાહ્યાચારની કટાક્ષ-પૂર્વક સ્તવર લે છે. (૫-૬) કહણા = સ્વાધિષ્ઠાનચિત્તરૂપ સત્તા અને શૂન્યતા એ બંનેનો એકરસ થાય તે જ મોક્ષ છે. કરુણાને છોડી જે શૂન્યને લાગે છે, તે ઉત્તમ માર્ગ પામતો નથી; અથવા કરુણા એકલીને જ સમજવા યત્ન કરે છે તે સંસારમાં મોક્ષ પામતો નથી. (૭) મંત્ર, તંત્ર, યેય, ધારણ, ધ્યાન એ બધાં જ ચિત્તને સ્તબ્ધ છે. (૮) તે દૈત્ય-સમાન માનવી અભિમાનને લીધે તત્ત્વ જોઈ શકતો નથી અને સર્વે સ્વરા જ્ઞાનનાં સાધનોને દૂષિત કરે છે. (૯) સત્તાને શૂન્યતામાં લય કરી સમરસ એવા સહજને પહોંચાય છે; તેમાં શૂદ્ધ હો કે પછી બાહ્ય હો, તેનો ભેદ રહેતો નથી. (૧૦) એકલી સત્તાથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને ક્ષયથી વિનાશ થાય છે. સત્તા (Existence) જ ન હોય તો પછી ઉત્પત્તિ થવાનું જ ક્યાંથી હોય? નાશ અને ક્ષય બંને જ શૂન્યતાને પામતાં સ્વરો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ શ્રી ગુરુનાથ કહે છે.

(૧૧) વધા થા ઇન્દ્રિયવ્યવહાર કર; પળ મનને તો શૂન્યતામાં જ લીન કર; એમ કર્યા વિના એકલો રહી (શૂન્યતાથી વિમુક્ત રહી) તારો વ્યવહાર ચલાવીશ નહિ. (૧૨) ગુરુનો ઉપદેશ મરુસ્થલીમાં અમૃત જેવો છે. (૧૩) શાસ્ત્રો મળી માણસ પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે; પરંતુ તે મૂર્ખ પોતાનાં જન્મ-મરણને વિનાશ્યાં નથી. (૧૪) ગુરુપદેશથી જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર કોઈક જ હોય છે. (૧૫) વિષયોને વિશુદ્ધ કરી તેને ભોગવવામાં વાંધો નથી; કારણ કે તેમ કર્યા વિના કેવલ શૂન્યના આચરણથી જેમ વહાણનો કાગડો સમુદ્ર ઉપર ઊડવા જાય પણ પાછો વહાણ ઉપર જ આવે, તેમ તે વિષયને જ પુનઃ વળે છે. (૧૬) માટે જ મીન, પતંગિયું, હાથી, ભ્રમર અને હરણનું જૂથ જો. સરહ કહે છે, હે મૂર્ખ વિષયાસક્તિને બંધનરૂપ મા કર. (૧૭) હે પંડિતજન, આમાં શંકા ન કરશો; જે જ્ઞાન ગુરુએ મને આપ્યું છે, તેમાં શું હું એવું સુગોપ્ય કહું છું? (૧૮) ઘોર અંધકારમાં જેમ ચંદ્રરૂપી મણિ પ્રકાશ આપે છે, તેમ સહજ સુખ એક જ ક્ષણમાં વધાં ય પાપ હરી લે છે. (૧૯) ઘરમાં પણ ન રહીશ અને વનમાં પણ ન જઈશ; કારણ કે જ્યાં ત્યાં સત્તાસ્વરૂપ વૃદ્ધિ છે તે જાણ; જ્યાં વધું ય શૂન્યતામય છે ત્યાં ભવ ક્યાં અને નિર્વાણ ક્યાં? (૨૦) ઘરમાં કે વનમાં સ્થિત જ્ઞાન નથી; એક ભેદી વસ્તુ જાણ. સ્વભાવના નિર્મલસ્વમાં તેને શોધ; તે એકલું જ અવિકલ છે. (૨૧) આ આત્મા છે અને આ અનાત્મા છે; એમ જે કોઈ ભાવના કરે છે, તેણે બંધ વિના આત્માને વદ્ધ કર્યો છે; જો કે આત્મા તો પણ વિમુક્ત જ છે.

૩ છંદોરચના:—

કઢી. ૧-૫, ૭, ૯, ૧૨. પાદાકુલક । ૧૬ માત્રાનું એક ચરણ; અને એવાં ચાર ચરણ.

કઢી. ૬. ડૉ. શહિદુલ્લાના અભિપ્રાયે, આ એક જ કઢી ત્રણ જુદી જુદી કઢીઓ છે; અને તે ત્રણેય કઢીઓને તે દોહા કહે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ દોહાનું લક્ષણ ૧૨ + ૧૧ = ૨૪ એમ હોય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત કઢીમાં 'છપ્પા'ની રીતને અનુસરી, ૧૧ માત્રા પછી યતિ આવે છે અને ત્યાર પછી ૧૩ માત્રા આવે છે. વળી ૨ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૨ (— —) = ૨૪ માત્રા-આ પ્રમાણે પ્રા. પિ. પા. ૧૭૭ ઉપર છે. પરંતુ પ્રા. પિ. માં છપ્પાની ઉપ-સંહારાત્મક પંક્તિઓ ૨૮ માત્રાના ઉઘાલાની મૂકવી જોઈએ જે અહિં નથી. અહિં તો ૨૪ માત્રાની બીજી પંક્તિઓ પ્રમાણે જ ઉપસંહારાત્મક પંક્તિઓ મૂકી છે. આ ઉપરથી આ એક પ્રકારનો 'છપ્પય' હોય એમ લાગે છે.

કઢી. ૮, ૧૧, ૧૪, અડિલા । ૧૬ માત્રાનો છંદ પરંતુ છેલી બે માત્રા લઘુ.

કઢી. ૧૩, ૧૫-૨૨. દોહા । ૧૩ + ૧૧ । ૧૩ + ૧૧ ॥

કઢી. ૧૦ આ છંદ ૧૧ + ૧૩ અને છેલી બે માત્રા લઘુ-એ પ્રકારનો છે; એટલે સ્પષ્ટ દોહો તો નથી જ, જો કે ડૉ. શહિદુલ્લા તેને દોહો જ કહે છે.

૪ ટિપ્પણ:—

૩ વિણુઆ । સિ. હે. ૮/૧/૫૬ । અને પ્રા. સ. ૩. ૧. વિણુ < વિણ । હંસઉવેસે । (શ.) ટીવેટન (A.) = હંસોપદેશેન; ટીવેટન (B.) = હંસકવેશેન. ટીકાકાર = પરમહંસવેશેન ।

૫. અઈરિય < સં. આચાર્ય; પ્રા. આયરિય કે આઈરિય (સિ. હે. ૮/૧/૧૩૧; G. P. 131.); < ધૈ = સં અનેન (ઉદ્ધરણ ૧૧. પં. ૧૪.) જુઓ. સિ. હે. ૮/૪/૩૯૯ ।

૬. વડસી = સં. ઉપવિશ્ય । જાલી < જાલઈ = સં. જ્વાલયતિ; ચાલી < ચાલઈ = સં. ચાલયતિ. મૂળનો મુદાદોષ સુધારો:— 'વડસી ઘંડા ચાલી' એમ વાંચો.

૭. લુલ્લુસાઈ ધ્વનિક્રિયાપદ. ગૂ. લૂસલૂસ કરવી; વંગાળી. ફુસફુસાના. ધંધી = સંવધક ભૂતકદંત ✓ ધંધ = છેતરવું. સરસાવો ધંધા (દે. ના. ૫. ૫૭.) ગૂ. 'ધંધો' અને 'ધાંધલ' < ધંધ + લૂ સ્વાર્થ.

૮. રાંડેલીના, મુંડેલીના કે બીજા કોઈના વેશથી દક્ષિણના હેતુથી બી-ઓને દીક્ષા દે છે. દક્ષિણ-ઉવેસેની છાયા દક્ષિણ-ઉદેશેન એમ કરવી. મૂળની છાયા દક્ષિણાપદેશેન ઓટી છે.

૧-૨. કર્મકાંડીના પ્રત્યે કટાક્ષ; ૩-૪. પરિત્રાજકો સામે કટાક્ષ; ૫-૮. શૈવ આચાર્યો સામે કટાક્ષ.

૯-૧૬. જૈન ક્ષપણકો સામે કટાક્ષ.

૯. નગ્ગલ = નગ્ગ + અલ્લ સ્વાર્થ પ્રત્યય, ગૂ. નાગડો. ઉપાદિઅ-કેસે કેશલુંવન જૈનસાધુઓ કરાવે છે તેના સંવધે.

૧૦ જાન = યાન મોક્ષનું સાધન; સરસાવો ઉદ્ધરણ. ૧. પં. ૨૯;

મોક્ષ-ઉર્સે = મોક્ષોદ્દેશેન છાયા કરવી; જો કે મૂળની છાયા મોક્ષા-પદેશેન કરેલી છે.

૧૪. જાણ = જ્ઞાન.

૧૫. ભાવદ્ = સં. ભાવયતિ (Pischel, Materialien 420, 4) (શ.) = સં. ભાતિ । સિ. હે. ૮૪૧૨૪૦૧ ને અનુસરી. સરખાવો 'મે ભાતિ = મને લાગે છે' એ સંસ્કૃત પ્રયોગ, એ જ પ્રકારનો અહિં પ્રયોગ છે. 'મહુ ભાવદ્.'

૧૭-૧૮ કરુણા અને શૂન્ય એ બન્નેનું તાદાત્મ્ય જોઈએ; જુઓ ઉદ્ધરણ ૧૨ની પ્રસ્તાવનામાં પરિભાષાવિવેચન.

૧૯-૨૦ પાહુડદોહા । ૨૦૬ । મંત ન તંતુ ન ઘેડ ન ધારણુ
૩૦ ધ્યેય = ધ્યાનનું પ્રતીક; ધારણ = ધ્યાન.

૨૧-૨૨. દત્ત = દૈત્ય. તે દૈત્ય વધાં મોક્ષનાં સાધનોને પોતાના અભિ-માનથી દૂષિત કરે છે.

૨૩ મળ અત્યવળ જાઈ । આ શબ્દસમૂહ, પાહુડદોહા । ૧૮૩ । ૧૬૮ । માં શબ્દશ્ચ: દેશા દે છે. 'બુદ્ધિ શૂન્યતામાં મળી જાય.'

૨૫-૨૬. એકલી સત્તા, કે એકલી શૂન્યતા નકામી છે; ભાવાભાવ એ જ સ્વરો યોગ છે, આમાં માધ્યમિકોનો નાસ્તિવાદ ઉત્તમ રીતે જણાવ્યો છે.

૨૮. આલમાલ ટીકાકાર:-ક્રયવિક્રયાદિ. જૈનસંસ્કૃતગ્રંથોમાં આલ-જાલ = જંજાલ એ અર્થમાં આવે છે. મરટકદ્વાત્રિશિકા (Ed. Her-
tel P. 21.) આલમાલં લપતિ = અસંવદ્ધ બોલે છે.

૩૨ અમળાગમન । અમળા < પ્રા. આઅમળ < સં. આગમનગમન (શ.) છાયામાં ગમનાગમન । લખ્યું છે. સરખાવો પાહુડદોહા । ૧૩૭ । ગમળાગમળાવિવજ્ઞિયડ ।

૩૬. વોહિત્થ । દે. ના. ૬. ૧૬. સં. વહિત્ત; હિં. વોહિત, વોહિથ. ગૃ. વોયું (?) = સરાવાની ચેતવણી આપવા માટે દરિયામાં તરતો રાખેલો લોહાનો ગોળો.

૪૧. સે ડ = તત્ તુ ।

॥ ચતુર્દશમુદ્ધરણમ્ ॥

આ ઉદ્ધરણમાં પ્રકીર્ણ અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. વિ. સં. ૬૪૫ પહેલાંનું :—

આ ગીત વસુદેવહિંડી નામે પ્રાકૃતગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથના અસ્તિત્વની સાચા આચાર્યશ્રી જિનમદ્દગણિ ક્ષમાશ્રમણે તેમના વિશેષજ્ઞ-વતી નામે અદ્યાવધિ અપ્રકાશિત એક પ્રકરણગ્રંથમાં નીચેની ગાથાઓમાં આપી છે:—

સામાદ્યજુત્તીઘ ઉસમસ્સ ધણાદઓ ભવા સત્ત
હોંતિ ય પિંડિજ્જંતા વારસ વસુદેવચરિયમ્મિ ॥ ૩૧ ॥
સંખેવત્થા જુત્તોઘ, સત્ત ઇયરે સહાણુભૂય ત્તિ
સિજ્જંસેણઽવચાયા, હોસુ વિ સંપિંડિયા સવ્વે ॥ ૩૨ ॥

વસુદેવહિંડીને વસુદેવચરિય પળ કહેવામાં આવતું (જુઓ વ. હિં. પા. ૧. પં. ૧૬.). શ્રીજિનમદ્દગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમય સંબંધે શ્રીજિનવિજયજી લખે છે. “આસ કાંઈ વિરોધી પ્રમાણો નજરે ન પડે, ત્યાં સુધી પટ્ટાવલિયોમાં જે વીરસંવત્ ૧૧૧૫-વિક્રમ સંવત્ ૬૪૫ ની સાલ એમના માટે લખેલી છે, તેનો સ્વીકાર કરીએ તો કશી હરકત નથી.” (જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૬.) ગીતનો અર્થ:—

ધમ્મિલ્લ પરણ્યો છતાં અધ્યયનપ્રવળ ચિત્ત રાખી, વિષયોપભોગમાં આસક્ત થતો નહિ. એક દિવસ ધમ્મિલ્લની સાસુ તેને ઘેર આવી. તેની પત્નીએ પોતાની મા આગલ પોતાનું દુઃખ રડવા માંડ્યું:—

(ધમ્મિલ્લ) પોતાની પાસે પાટી (=કાષ્ઠપટ્ટિકા, ચતુરશ્ચિકા) ગોઠવી, રેવાના પાણીથી ભરેલી, શરીરની કાન્તિ સમાન ઉજ્જવલ સહીને લઈને, ઉદ્દિમ અને એકલી સૂતેલી મારી પ્રત્યે પળ આવી રાત સમાન-સર્વર્ણ ગોઠે છે.

કપ્પિ, ગેળેપ્પિ અપગ્રંથ સંબંધક ભૂતકૃદંત.

રેવાપયપુણ્ણિયં ધમ્મિલ્લ કુશાપુરનો હતો; કુશાપુર કદાચ રેવાકાંઠાનું નગર હોય તેથી રેવાનો અન્ને ઉલ્લેખ હોય એ સંભવિત છે.

૨. વિ. સં. આઠમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ:—

આ દુહો જિનદાસગણિમહત્તરની આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણિમાં આવે છે. જિનદાસ-
ગણિ વિ. સં. ૭૩૩ માં પોતાની નન્દિસૂત્રની ચૂર્ણ પૂરી કરી. (જુઓ જીત-
કલ્પ. પ્રસ્તાવનાનું પરિશિષ્ટ ૧. પાન. ૧૯.)

ગીતનો અર્થ:—જે શકટાલ કરશે તે નંદરાજા જાણતો નથી. નંદરાજાને
મારી, શ્રીયક (= ચન્દ્રગુપ્તને)ને તે રાજ્ય પર મૂકશે.

ગંદો = ગંદુ માત્રા પ્રમાણે; ઇટલે અપભ્રંશરૂપ.

મારેવિણુ સંબંધકભૂતકૃદંત (અપભ્રંશ).

આ પરંપરાગત દુહો વિ. સં. ૧૦૫૫ માં વર્ધમાનસૂરિ (ઉપદેશપદ-
વ્યાખ્યા), વિ. સં. ૧૧૭૪ માં મુનિચન્દ્રસૂરિ (ઉપદેશપદવ્યાખ્યાટીકા), તેમ
જ મદ્રેશ્વરસૂરી જે આ જ અરસામાં થઈ ગયા તે તેમની કથાવલી (અપ્રસિદ્ધ)
માં નોંધે છે.

હરિમદ્રસૂરિ તેમની આવશ્યકવૃત્તિ. પાન. ૬૯૪ પર પળ આ દુહો નોંધે
છે. આ માટે જુઓ અ.કા.ત્ર. ની પ્રસ્તાવના. પા. ૧૦૩—૧૦૪; અને
તે પાન નીચેની નોંધો.

૩-૪ ઉદ્ધોતનસૂરિની કુવલયમાલા (વિ. સં. ૮૩૫)માંથી
નીચેના બે દોહા લેવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત લેખકની માહિતી ઉદ્ધરણ. ૧૦ ની
પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આવી છે.

ગીત ૩ નો અર્થ:—“ પછી ગ્રાસનટીણ આ ગીત ગાયું:—જે જેને વહાણ
જન હોય તેની સાથે જો વીજું કોઈ ક્રીડા કરે, અને જો તે જાણે અને (તે
અન્યજન) જીવતું હોય તો પેલો તેના પ્રાણ લે જ.”

રત્નપ્રભસૂરિના કુવલયમાલાના સંસ્કૃતસંક્ષેપ (પા. ૩૮. સં. ચતુર-
વિજયજી) માં નીચે પ્રમાણે સંસ્કૃત છાયા છે:—

તાવદિદં નટયા ગીતમ્ । ઇષ્ટં યન્માનુષં યસ્ય તદન્યેન રમેત
ચેત્ । સ જાનન્નેવમિધ્યાલુરાદત્તે તસ્ય જીવિતમ્ ॥

માળ્ડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત :—પં. ૨. વિ તો । જેસલમીરમળ્ડારની પ્રત
વત્તો; (મં.) પાળ । (જે.) પ્રાળ.

ગીત ૪ નો અર્થ:—રાત્રિના પાછલા યામે કોઈક ગુર્જરપથિકે વઢની
લેંચવાની મુશ્કેલી સંબંધી ગાયું:—ધવલ (વઢ) જેમ જ સગો અસહાય
(વઢપક્ષે-ધુરા ધારણ ન કરી શકે તેવાનો) જનનો ભાર ન સેંચે, તો તે
કોઈ અને આંગણની શોભા જેવો, નકામો રહ્યા જેવો, અને દમ વગરનો છે.

છેલ્લી પંક્તિમાં (જે.) સેસડ વજં (= વજ્જિય ?) સાર । (મં.)
સેસડ તદ્વિયસાર ।

રત્નપ્રભસૂરિનો સંક્ષેપ (પા. ૫૩) :—

પાશ્ચાત્યયામે કેનાપિ ગુર્જરપથિકેન ગીતમ્ ।-
ધવલ ઇવ યોઽત્ર વિધુરે સ્વજનો નો ભારકર્ષણે પ્રવળઃ
સ ચ ગોષ્ઠાંગણભૂતલવિભૂષણં કેવલં ભવતિ ॥

૫. આનન્દવર્ધન ના ધ્વન્યાલોકમાંથી :—(વિ. સં. નવમા સૈકાનો
મધ્યભાગ). આ દુહો નિર્ણયસાગરની આશૃત્તિમાં અતિશ્રષ્ટ છે.

૬. શીલાંકાચાર્યની સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાંથી. (વિ. સં. ૧૦ મા સૈકાના
પ્રથમાર્ધમાં) જુઓ. જીતકલ્પ (સં. જિનવિજયજી) ની પ્રસ્તાવના પા. ૨૯;
વઢી જેસલમેરમળ્ડારની સૂચિ (G.O.S.) નં. ૪૩, ૪૪.

નીચે પ્રમાણે આગમોદયસમિતિની આશૃત્તિમાં પ્રસ્તુત ગીત માટે પૂર્વાપર
સંબંધ છે:—

૪. સ્ત્રીપરિહા । ઉદ્દેશ. ૧ । ૧૦.

અહ સેઽણુતપર્વ પચ્છા, મોચ્છા પાયસં વ વિસમિસ્સં ।
ઇવં વિવેગમાદાય, સંવાસો નવિ કપ્પણ દવિષ ॥ ૧૦ ॥

इत्येवं बहुप्रकारं महामोहात्मके कुटुम्बकूटके पतितो अनुतप्यते ॥

किं च—‘अहं से’ इत्यादि । अथासौ साधुः स्त्रीपाशावबद्धो मृगवत्
कूटके पतितः सन् कुटुम्बकूटे अहर्निशं क्लिश्यमानः पश्चादनुतप्यते, तथाहि-
गृहान्तर्गतानामेतदवश्यं संभाव्यते तद्यथा—

“ कोद्वायओ को समचित्तु

काहोवणाहि काहो दिज्जउ वित्त ।

को उग्घाडउ परिद्वियउ परिणीयउ को व कुमारउ

पडियतो जीव खडप्फडेहि पर बंधइ पावह भारओ ॥१॥[‡]
 शीलांकनी सूर्यगडांगनी टीका (आ. स. आवृत्ति पा. १०७) मां नीचे
 प्रमाणे बीजो दुहो पण छे:—

वरि विस खइयं न विसयसुहु इकसि विसिण मरंति ।
 विसयामिस पुण घारिया णर णरहहि विपडंति ॥

॥ शब्दकोशः ॥

[‡]आगमोदय समितिनी आवृत्तिमां नीचे प्रमाणे छाया आपी छे:—
 क्रोधिकः कः समचित्तः । कथं उपनय कथं ददातु वित्तं ॥
 कः उद्घाटकः परिहृतः परिणेतः को वा कुमारकः ।
 पतितो जीव खटस्फेदः प्रवध्नाति पापानां भारम् ॥

॥ शब्दकोशः ॥

શબ્દ પછીના બે અક્ષરો અનુક્રમે ઉદ્ધરણ અને પંક્તિ વતાવે છે.

વિશેષનામ, કેટલાક અપવાદ સિવાયના તત્સમ શબ્દો ૬૦ લેવામાં આવ્યા નથી. દેશી શબ્દોની તથા અર્વાચીન દેશ્યભાષા અને ખાસ કરીને ગૂજરાતી શબ્દો સાથે સમ્બંધ ધરાવતા શબ્દોની ધ્યાનપૂર્વક નોંધ લેવામાં આવી છે.

સંકેતશબ્દો:—સરખાવો (સ =); ગૂજરાતી (ગૂ.); હિંદી (હિં.); મરાઠી (મ.); બંગાલી (બં.); દેશોનામમાલા (દે. ના.); સિદ્ધહેમચન્દ્ર (સિ. હે.); પાઠ્યલક્ષિનામમાલા (પા. મા.); પાઠ્યસદ્મહાણવો (પા. સ. મ.); ટિપ્પણી (ટિ.); પ્રા. ગૂ. = પ્રાચીન ગૂજરાતી; પ્રા. ગૂ. ગ્રામ્ય ગૂજરાતી; ત્રાવિહીભાષાઓ (ત્રા.); પાલી (પાલી.); મારવાડી (મા.)

અ [ન, અપિ] ૨. ૧૫૬. ગૂ. ધ
અહરિઅ [આચાર્ય] ૧૩. ૫.
અઈસ [હિંદુશ] ૧૨. ૧૩. હિં.
એસા; મ. અસા. પ્રા. ગૂ. હિંદુ.
અક્ષાડ [અક્ષવાટ] ૩. ૧૫૦.
ગૂ. અક્ષાડો; મ. હિં. અક્ષાડા
✓અક્ષ [આ+હ્ય] ૧૧. ૨૬.
અક્ષાણ [આહ્યાન] ૫. ૧૦૦.
અક્ષિ [અક્ષિન્] ૧. ૩૧. ગૂ.
મ. હિં. આંખ
અગ [અપ્ર] ૩. ૧૫. ગૂ. મ. હિં.
આગે; આગલ
અગિ [અગ્નિ] ૧૩. ૧. ગૂ. મ.
હિં. આગ; પ્રા. ગૂ. અગિ. હિં. આગિ
અગ્ધ [અર્ધ] ૫. ૧૨૧.
અંધ [અંધ્રિ] ૪. ૬૬.
અચ્ચમુય [અચ્ચમુત] ૫. ૨૨૧.
અચ્ચંત [અચ્ચન્ત] ૩. ૫.
✓અચ્છ [અમ્] ૨. ૬૩. ગૂ.
છે; પ્રા. ગૂ. આછિ; વ. આછે.
અજ્જુત [અયુક્ત] ૬. ૧૪. ગૂ.
અજુગતુ
અજ્જ [અય] ૧. ૬૫. ગૂ. મ. હિં.
આજ.
અજ્જોણિય [અયતન] ૩. ૧૧૪.
સ. = પાલી. અજ્જહો, અજ્જુહો
પ્રા. ગૂ. આજુનક ગૂ. આજનું.
અચ્છેરય [આશ્ચર્યક] ૬. ૧૧૬.
ગૂ. હિં. અચરજ.
✓અંચ [અર્ચ કે અચ્ચ] ૧. ૮૮.
અંચલ ૫. ૧૧. ગૂ. આંચલો

અહુવિ [અટવી] ૫. ૨૦૬. ત્રા.
અહવિ
અટમ [અટમ] ૪. ૧૭૯. ગૂ.
આટમો; મ. આઠવા
અટવીસ [અઠાવિંશતિ] ૩. ૧૨૭.
ગૂ. અઠાવીસ. મ. અઠાવીસ.
અટારહ [અઠાદશ] ૫. ૨૪૯.
ગૂ. અટાર, અરાહ (વ્યત્યય).
હિં. અટારહ
અળેક [અન્યદ્+એક] ૨. ૫.
મ. આળિક
અળેત્ત [અન્યત્ર] ૨. ૧૭૩.
અત્યકુ [અસ્તાય] ૨. ૧૩૫.
ગૂ. અથાગ; મ. અથાક, અથાંગ
અત્યમ [અર્થવત] ૩. ૧૨૬.
અત્યવળ [અસ્તમન] ૭. ૧૪૮.
ગૂ. આયમળું
અંતેર [અન્ત:પુર] ૧. ૧૪.
✓અંદોલ [આંદોલ] ૧. ૨૦.
અંધલ [અંધ+લ] ૫. ૪૮.
ગૂ. આંધલું મ. અંદલા
અદ્ધ [અર્ધ] ૧. ૪૭. ગૂ. અરધું,
અધ. હિં. આધા
અપ્પા [આત્મન્] ૭. ૧૪. ગૂ.
મ. હિં. આપ
અપ્પાણ [આત્મન્] ૬. ૨૪. ગૂ.
મ. હિં. આપણ
અમંતર [અમ્યન્તર] ૧. ૪૨.
ગૂ. મિતર
અમિદ્ધ [દે.] ૫. ૧૫૪. (ટિ.)

✓अभिड [दे.] ५. २७७.

संगति करवी सि. हे. ८. ४.
१६४. पा. मा.; दे. ना. १. ७८; प्रा.
गू. आभडइ गू. भिडवुं; (अ-
र्थान्तरे) आभडवुं.

अमणागमण [गमनागमन]

१३. ३२.

अमिय [अमृत] १. ३६. गू.
अमी.

अलत्तअ [अलक्तक] २. १०.

गू. अलतो वं. आलता

अलीण [आलीन] १. ३३. आसक्त

अवखडी [दे.] ७. ७२.

चिन्ता. गू. आखडी

अवर [अपर] ४. २१३. गू.

अवर, ओर; हि. और

अवर [अपर] २. ४१. पश्चिमदिशा

अवरेक [अपर+एक] ३. ४५.

✓अवरंड [दे.] १. ४६. भेटवुं
पा. मा.; दे. ना. १. ११.

अवरुण [परस्पर] ६. ७४.

अवलुआ [दे.] ४. १८६. क्रोध
दे. ना. १. ३६.

अवहेरि [दे.] ३. ६६. अपमान
स.=अवखेरइ (भवि.)

अंसु [अथु] ६. १०४. . आंसु

असमत्तण [असपत्नत्व] ५. २०३.

असमल [अश्यामल] १३. २०.

अहल्ल [अधर + उल्ल स्वार्थे]
२. ११.

अह व [अथ + वा के च]

१. ४. गू. हवे; स.=सि. हे.

८. ४. ४१९. अहवइ;

प्रा. गू. हिव

अहिणव [अभिनव] १. १९.

गू. अवनवुं

अहिरणि [अधिकरणी] ७. १२३.

गू. एरण

अहे [अधः] २२. १२.

अहोरण [दे.] १. ७३. गू.
ओढणुं, होरणुं.

अहोरत्ती [अहोरात्र] १. २२

गू. अहोरात

आअ [आयात] १. ४६. प्रा.

गू. आयो; हि. आया. म. आला

आअ [अदस्] २. ३०. गू. आ.

आइअ [आयात] १. १०६

आउस [आयुस्] ६. १५९.

गू. आयखूं म. आउख

आएस [आदेश] १. ९६.

प्रा. गू. आचस

आंखलिअ [अखलित] ४. १००

आचेलिय [अ+चेलमांथी नाम-
क्रियापद अने तेनुं कर्मणि

भू. कृ.] १. ९. (टि.)

आढत्त [दे.] ६. १५६. आरंभी
सि. हे. ८. २. १३८.

आण [आज्ञा] ५. २६७. गू.

म. हि. आण.

✓आण [आ+नी] २. २३.

गू. आणवुं; म. आणणे

✓आदण [दे.] ३. ७६. व्या-
कुल थवुं स.=म आधण. सि. हे.

८. ४. ४२२.

✓आपिक्ख [आ + प्र + अक्ष]

५. ८८.

आय [आगत] २. ५१. हि. आया

✓आयड्ड [दे.] ३. ७५. आक-
षवुं; खंचवुं स.=दे. ना. ६.

२१; १. ६४. आयड्डि

आयरिअ [आचार्य] ५. ६४.

आयल्लय [दे.] २. १४; ३.
१५. व्याकुलता, कामपीडा. (टि.)

आयामिय [आयामित] २. ४९.

नियंत्रित कर्मा

✓आरक्ख [आ+रक्ष] १. ४३.

गू. राखवुं. म. राखणे हि. रखना

आलअ [आलय] २. ८७.

आवइ [आपद्] ५. २८८.

आलमाल [दे.] १३. २८. मिथ्या-
प्रलाप (टि.)

आलार्वाणि [आलार्पनी] ६. १३८.
एक वाद्यविशेष

✓आव [आ+या] ३. २३२.

गू. आववुं.

आवेढ [दे.] ५. २३. आवेष्टन,

वीटाळवुं ते स.=म. वेढणे

सि. हे. ८. ४. २११. वेढ=वेष्ट

✓आसंघ [दे.] ५. १४०. अपेक्षा
राखवी. सि. हे. ८. ४. ३५; दे.

ना. १. १६३. आसंघा=इच्छा.

✓आहल्ल [दे.] ६. ९. गू. हालवुं; म.
हालणे

आहित्थ [दे.] ३. १५८. चलित
दे. ना. १. ७६

आहोय [आभोग] ६. १२०. खाली जगा

आहंडल [आखण्डल] ३. ९५. इन्द्र.

इ [अपि] २. ६२. गू. य.

इत्थि [जी] ४. २१९.

इत्थु [अत्र] ९. ६८. म. इथे; मा. अटं.

इदिय [इन्द्रिय] ४. ९.

इय [इति] ५. १९.

इलायल [इलातल] ५. १३१

पृथ्वीतल.

ईषु [ईषत्] १. २१.

उक [उत्क] १. ५०

उक्कोवण [उत्कोपन] ३. ५४.

उद्दीपक

उ [खल] १२. ३३. अनर्थक निपात

उअअ [उदय] १२. २५.

उअत्ति [उत्पत्ति] १२. ८.

उग्ग [उग्र] ५. ५९.

उग्गअ [उद्गत] २. ६८. गू.
उग्यो

✓उग्गम [उद्+गम्] २. ४०. गू.

उगवुं; म. उगवणे

उग्गम [उद्गम] १. ४७. गू.

म. उगम

उग्गमण [उद्गमण] ७. १३१.

गू. उगमणुं. म. उगवण

✓उग्घाड [उद्+घाट्] १४. १८

गू. उग्घाडवुं. म. उग्घाडणे; हि. उग्घाडना

उच्चारउ [उच्च+कार स्वार्थे] २.
९२. गू. उंचो.

✓उच्चाय [क्रि. उच्च] ५. १९५.

गू. उच्चवुं

उच्चिट्ट [उच्चिष्ट] ६. २०८. गू.

उज्जीठं, अज्जीठं, एठं; म. ऊष्टा

✓उच्छल [उत्+च] ३. १९५.

गू. उच्छलवुं.

उच्छव [उत्सव] ४. २८४. गू.

ओच्छव.

उच्छ्रव [उत्स्पर्श] १. ६७.
 उच्छ्रु [इच्छु] १. ९. शेरडी म.
 कस
 उज्जथ [उद्यत] ११. ३४.
 उज्जंगल [दे.] ३. ६४. दीर्घ
 दे. ना. १. १३५.
 उज्जल [उज्ज्वल] १. १२ गू.
 कजळं, हि. कजरा म. कजळ
 उज्जालिय [उज्ज्वलित] १. ६१.
 उज्जाण [उद्यान] १. १५. स.=
 गू. उजाणी
 उज्जोथ [उद्योत] ३. १७१.
 उज्जोयण [उद्योतन] ५. ६.
 सूर्य.
 उज्झ [उपाध्याय] ५. ६१. गू.
 ओझा
 उज्झर [दे.] १. १०३. निर्झर,
 म. ओजर
 √उट्ट [उद+स्था] १३. २७. गू.
 कठवुं. म. उटणे हि कटना
 उणह [उण] ५. ७४. गू. ऊनुं
 उणहाल [उणकाल] ६ १५९.
 गू. उनालो. म. उन्हाला
 उत्त [उत्त] ५. ६१.
 √उत्तार [उद+तृ] ११. ४८.
 गू. कतारवुं. म. कतरणे
 उधधुर [उधधुर] ३. २८.
 उदूहल [उल्लखल] ५. २७.
 खांडणी
 उधधूलिय [उधधूलित] १३. ५.

√उप्पज्ज [उत्+पद्] २. ३९.
 गू. ऊपजवुं
 उप्पण [उत्+पन्न] २. २५. स.=
 गू. ऊपन्युं
 उप्परि [उपरि] २. ३३. गू.
 ऊपर
 उप्पाड [उत्+पाट्] १३. ९. गू.
 उपाडवुं. म. उपडणे
 उप्पील [उत्पीड] ४. १०६.
 √उब्भ [उद्+भावय] २. ९४. गू.
 उभवुं. म. उभणे
 उब्भड [उद्भट] ६. २३ गू. म. ऊभड.
 उब्भा [दे.] २. ३२. म. हि. ऊभा
 उम्माह [उन्माथ] ५. १८८.
 √उम्मिल्ल [उद्+मील] १. २८.
 गू. ऊमळवुं. म. उमलणे
 उल्ल [उन्द्*] १. ८२. म. ओळ (टि.)
 उल्लव [उल्लाप] १. १९.
 √उल्लुक [दे.] < उद्+लुक् १.
 ४९. संताइ जवुं
 उल्लोल १. २६. गू. उल्लोल =
 रमतीआळ
 √उल्लाव [दे.] २. २६. गू.
 ओल्लववुं.
 √उवज्ज [उत्+पद्] १३. २५.
 गू. ऊपजवुं. म. उवजणे
 उवरि [उपरि] २. १४१.
 उवल [उपल] २. ८५. पथरो
 उवेस [उद्देश] १३. ४; १३. १०;
 १३. ३ (?)

√उव्वर [उद्+वृ] १. ७० शेष
 वधेलुं म. उरणे; दे. ना. १. १३२
 √उव्वल [उद्+वृत्] ७. १४३.
 गू. अवळं करवुं
 √उव्वेल्ल [दे.] ५. ७३. सि.
 हे. ८. ४. २२३. उघाडवुं
 उहु [दे.] ३. ११७ जुओ! गू.
 ओहो!
 उहें [उर्ध्व] १२, १२. उंचे.
 ऊढण [दे.] १. २५. स.=गू. ओढवुं-
 ओढणी; हि. म. ओढणी
 ऊण [ऊन] २. १२८. गू. ऊणुं; म. ऊणा
 ए [एतद्] १. ९४. गू. ए.
 एअ [एतद्] २. १३.
 एककम [एकक्रम] ११. २५.
 एक साथे
 एकमेक [एक+एक] २. ८. गू.
 एकमेक
 एकलिय [एकाकिनी] १४. ३. गू.
 एकली; हि. अकेली
 एत्तड [एतावत्] १. १०७. गू.
 एटळं; प्रा. गू. एतळं
 एत्तिअ [एतावत्] ६. १७. गू.
 एटळं
 एत्थु [अत्र] १२. ३० म. एथे
 एम [एवम्] १. २०. गू. एम
 एयारह [एकादश] १. ५१. गू.
 अगीआर
 एव [एवम्] २. १६५

एवडु [एतावत्] २. ८८. गू.
 एवडुं. म. एवडा
 ओहु [ओष्ठ] ३. ५३. गू. ओठ.
 √ओत्थर [अव+स्तृ] ११. ४४.
 गू. ओथरवुं; दे. ना. १. १५१
 √ओयर [अव+तृ] २. ११९
 गू. कतरवुं
 √ओलक्ख [उप+लक्ष्] ५. २७८
 गू. ओळखवुं; म. ओळखणे
 √ओलगा [ना. क्रि. < अवलम्भ]
 ५. २००. सेवा करवी. प्रा.
 गू. ओलग = सेवा; गू. अंग-
 ओळगणुं; ओळगाणी.
 ओलि [आवली] १. ३८. गू.
 ओळ
 √ओसर [अप+सृ] ३. ७६. गू.
 ओसरवुं म. ओसरणे
 √ओहाम [दे. आ+क्रम] २.
 ४९. हुमलो करवो सि.
 हे. ८. ४. २५. अने १६०
 ओहि [अवधि] ५. १८५. जैनम-
 तनां ५ ज्ञानमांनुं एक ज्ञान
 √ओहुल्ल [दे. अव+कुल्ल*] २.
 १६१. खिन्न, अवनत स. =
 गू. पाक ओलाइ गयो. (टि.)
 क [किम्] १. २. गू. को.
 कइस [कीदश] १०. १. हि.
 कैसा म. कसा. गू. कशुं
 प्रा. गू. कित्युं

कउह [ककुम्] ३. ८४. दिशा.
 कउज [कार्य] ११. ३४. गू. म. हि.
 काज
 कउजल १. ३१. गू. काजल
 कउकल [कटाक्ष] १. ५०. स. = गू.
 करवाणी; कउखां
 कउउल [कटक+उल] १. ५२.
 गू. कडा, कल्लां.
 कडियल [कटी+तट] ५. १८
 स=गू. केड. म. कडिये, कडिये-
 ला (काव्य)
 कडिल [दे.] ६. २४९. कांड पण
 छिद्र विनानुं दे. ना. २. ६२
 कडूय [कडुक] १०. १७. गू. कडुं.
 म. कडू
 कट्ट [काष्ठ] ७. ७०. गू. काट
 (-माळ), काठी. म. काठी
 √कंड [कण्ड] ५. २७; ८. २२.
 गू. खांडुं म. खांडणे, खांडणे
 √कडठ [दे. कृष्] ३. ११०.
 गू. काडुं, म. काडणे,
 हि. काडना. सि. हे. ८. ४. १८७.
 कणय [दे.] ५. ७०. बाण.
 दे. ना. १. ५९.
 कणण [कर्ण] १. १२२. गू.
 कान.
 कंड [कंटिका] ३. १२७. गू. कंटो,
 कंठी
 कणह [कृष्ण] ४. १८३. गू.
 कहान
 कथ [कुत्र] ४. १६१. मा. कठे;
 म. कुठे

कहम [कर्दम] १. ६३. गू.
 कादव.
 कंत [कान्त] ५. २२. गू. कंथ.
 √कप्प [कलप्प] १४. १. गोठवुं
 कप्पडिय [कार्पटिक] ३. ४३.
 गू. म. कापडी
 कवुरिय [कर्वरित] ६. ७१.
 गू. कावहं; म. कवरा.
 कम [कम] ३. १६६. पगलुं.
 कंचुलिअ [कंचुलिका] ४. २२.
 कण्ण [कृपाण] ५. ७०.
 कंवल [दे.] ३. २२. गू. कांवडी
 कम्म [कर्मन्] ३. १४७. गू. हि.
 काम
 करड [करट] ३. ८७. गंडस्थल
 करंबिअ [कर्वरित] १. ६३.
 कयवय [कतिपय] ५. ४६.
 केटलाक
 कलयल [कलकल] २. १११
 कलयंठिणि [कलकण्ठिनी] १.
 १२२. कोयल पा. मा.
 कलिय [कलिका] १. ४०. गू.
 कली; म. कळी
 कल्लोणिय [कल्यतन] ३. ११४
 गू. कालनुं; प्रा. गू. कालनउं
 कवण [दे.] २. ८९. गू.
 म. हि. कोण.
 कसण [कृष्ण] ३. २४. श्याम
 √कह [कथ्] १. १८७. गू.
 कहेवुं.
 कह [कथा * = कथम्] १. ५.
 हि. कहं, कहा,

काणह [कृष्ण] १२. १०. गू.
 हि. कान्हा.
 कायर [कातर] ४. २६७. गू.
 हि. कायर
 कारम [दे.] १. १२९.
 कृत्रिम. दे. ना. २. २७
 काल [दे.] ५. १२२. गू.
 कालुं दे. ना. २. २६.
 कालंविणि [दे. कादंविनी] ५.
 १३. मेघमाला. (टि)
 कि [किम्] १२. २०.; १२.
 १७.; प्रा. गू. कि; गू. के;
 म. कि; हि. कि; की.
 कित्थु [कुत्र] ४. १६४. मा.
 कठे, केथे म. कुठे हि. कित.
 किय [कृत] १. १. हि. कीया
 किय [किम्+इव] ३. १६२
 किर [किल] १. ९०. खरेखर
 प्रा. गू. किर, किरि.
 √किलाम [कलम्] ४. १७४.
 थाकवुं.
 √किलकिंच [ध्वनि कि. दे.]
 ६. ५३. कलकलाट करवो.
 सि. हे. ८. ४. १६८. = रम्
 किलेस [कलेश] ३. ३.
 किविण [कृपण] १. १२८.
 किस [कृश] ४. १४२.
 √कील [क्रीड्] ११. १६.
 कील [क्रीडा] ३. ८१.
 कुच्छ [कश्चित्] १२. १०.
 कांड हि. कुल

कुहाडि [कुठार] ७. १३४.
 गू. कुहाडी; हि. कुहाडा;
 कुहिणि [दे.] ३. १७९.
 मोहोल्लो, मार्ग.
 कूव [कूप] ६. ७६. गू. कुवो
 केत्तड [कियत+ड स्वार्थे] ३. १२९.
 गू. केटलुं; प्रा. गू. केतुं; म.
 किति हि. कितो.
 केत्तिअ [कियत] ३. १८८.
 केम, केम्ब [कथम्] २. ७८.
 गू. केम. हि. किमि
 केयइ [केतकी] १. ११. गू. हि.
 केवडा.
 केयार [केदार] १. ११. गू.
 क्यारो, क्यारडो हि. क्यारा
 केरउ [दे सत्क] २. २९.
 सम्बन्ध विभक्तिनो अनुसर्ग.
 गू. केरो-री-रु.
 केहउं [कीदृशं] ५. ९४. प्रा.
 गू. केहं; गू. केउं; हि. केहं.
 केह
 कोइल [कोकिल] ५. ११४. गू.
 हि. कोयल प्रा. गू. कोईल.
 म. कोयाळ
 √कोफक [दे.] ५. १३६. बोलावुं.
 म. कोफणे; सि. हे. ८.
 ४. ७६.
 कोठ [कोष्ठक] ४. १०५.
 गू. म. कोठा; कोठो

कोटुमिड [दि.] १ १३ सुतकीडा
म=म. कोदवणें, कोदावणें
(अर्थान्तरे) सि. हे ८ ४
६८. काटुम=रम्

कोपल [कुडमल] ४. १४८
कळी गू. कुपल सि. हे. ८.
१. २९. कुपल.

✓खंच [दे. कृष्] ३ १०.
गू. खेंचवुं म खेचणे हिं.
खंचना

खड [दे.] २. ८१. तृण गू.
म. हिं खड. दे. ना. २. ६७.

खडफड [दे.] १४. २३.
भांति गू. म. हिं खटपट

खडिल्लड [खल्वाट] ७. १३६
स=सि. हे. ८. ४. १२६
खडु=मृदु+इल्ल स्वाथें

खणय [खनक] २. १०४.

खंड [खज] ७. ६०. गू. खांडु;
हिं. खौडा.

खंत [खात] १. २६.

खंध स्कंध] ७. १३८. गू. म. हिं.
खांध

खंधावर [स्कन्धावार] १. १०७.
सेना

खण्णर [कर्पर] ६. ४२. गू. हिं.
खण्णर; म खपरी

खयाल [दे.] ६. २६. झाडी

✓खरड [दे.] १३. २०. गू. म.
हिं खरडुं दे ना. २ ७९.
(खर+ड स्वाथें)

✓खल [खल्] १ २६. गू.
खलवुं, खाळवुं हिं. खलाना

खल [दे.] १०. २८. गू. खोळ

खवण [क्षपणक] ४, ९४;
१३. १०. जैन साधु.

खार [क्षार] २. ८२. गू. म. हिं.
खार

✓खिज्ज [खद्] ५. १२.
गू. खीजवुं; म. खीजणें; हिं.
खीजना; सि. हे. ८. ४.
२२४.

खीर [क्षीर] १. ८८. गू. म. हिं.
खीर

✓खुड [दे.] ६. १५३. तोडवुं
म. खुडणें; गू. खंतवुं; हिं.
खंतना; सि. हे. ८. ४. ११६.

खुद्द [क्षुद्] १०. ३३. इल्लको
माणस, मक्षिका

✓खुब्भ [क्षुभ] ६. ८८. स.=
म. खुबा, खुबवणें; हिं खुभना.

✓खुसखुस [दे.] १३. ७.
छानी वातो करवी. गू.
खुसफुस करवी; म खुसखुसणें;
ब फुसफुशाना

खेड [दे.] ३. ९४. गू. खेल

खेत्त [क्षेत्र] २. १९३ गू. हिं.
खेत; म शेत

खोणी [क्षोणी] २. १०४.
जर्मन

✓खोह [क्षुम्] ४. ३०४.
क्षोभ करवो.

गअ [गत] १. २. गू. गयो
गयंद [गजेन्द्र] ६. २९. गू.
गयंद

✓गंजोळ [दे.] ५. ११६.
पुलकित थवुं सि. हे. ८. ४.
२८२. गुंजोळ=उल्लसु; दे.
ना. २. १००. रोमांचित.

गंठियाळ [ग्रन्थिपाल] १. १७.
भण्डारी

गगगर [गद्गद] २. ८९. गू.
गळगळो; म. हिं गळगळा,
गळगळित; पा. मा.

गगिगर [गद्गद] २. ५५. गू.
गळगळो. सि. हे. ८. १. २१९

गरुअ [गरुक] ४. १३१. गू.
गरवो; पाली=गरु; स.=स.=
गरीयसू

गवक्ख [गवाक्ष] ६. ९८.
गू. गोख प्रा गू. गुख;
हिं. गौख.

गविट्ट [गवेवित] ३. १०२
पा. मा

गंघ [गङ्ग] ३. १४७. गायत्रे

गहिर [गभीर] ३ १५२. गू.
घेहं हिं. घैरा.

गहिल [ग्रहिल] ७. १०२.
गू. घेलो स=म. घेलट,
घैलाड.

गाम [ग्राम] १. ७. गू. गाय.
म. गांव. हिं. गाम. ५.
३३९. संगीतनां ३ ग्राम.

गारउ [कारक] ३. १२१.
गू. हिं. गार.

गिज्झ [ग्राह] ६. ८६.

गिणगिणाचिउ [दे.] १०. ३२.
गू. गणगणवुं; म. गिणगिणवें,
गणगणवें

गिंभ [ग्रिभ] ४. १८२.
उनाळो म. नीम, नीझ

गिन्वाण [गीर्वाण] २. १०७.
देव

गु [गो] ३. १३६.

गुज्जर [गुर्जर] १४. १०. गू.
म. गूजर.

गुज्झ [गुह] १. ७१ स.=गू.
गूहुं; प्रा. गू. गूह

✓गुंघ [ग्रु] १. २८. गू. गुंघवुं
म. गुंघणे, गुंघणे (उच्चार-
गुतणे).

✓गुमगम [गुमिदि] १३५
म. गुमगुमणे; स=सि. हे.
८. ४. १३१ गुम=भम.

गुहिर [गभीर] १२. १५ गू. घेरुं;
पा. मा.

✓ गेण्ह [गृह्] १४. २. म. घेणें
सि. हे. ८. ४. २०९.

गोजि [दे.] ५. ११६. मजरी.
दे. ना. २. ९५.

गाड्ड [गोष्ठ] १४. १३. गू. गोठो
म. गोठण. पा. मा. = गुड्ड

घइ [दे.] १०. ११ पादपूरक
अव्यय. सि. हे. ८. ४. ४२४.

घंघ [दे.] ३. १३७. घर गू.
घंघोलियुं. दे. ना. २. १०५.

घण [घन] ७. १२३. गू. घण
(लुहारनो)

घंडा [घंटा] १३. ६. गू. हिं. घंट.

घत्त [दे. क्षिप्त] २. ११ प्रा. गू.
घातवुं. सि. हे. ८. ४.
१४३. = क्षिप्

घर [गृह] २. २२. गू. म. हिं.
घर

घरिणि [गृहिणी] ४. ११५.
पत्नी गू. घरणी.

✓ घल्ल [दे. क्षिप्] ३. १९०. गू.
घालवुं; हि. घालना; म.
घालणे सि. हे. ८. ४. ३३४.
(उ.)

✓ घवघव [दे. ध्व. क्रि.] १.
२४. घूघववुं.

घाअ [घात] १. ६६. प्रहार. गू. घा.

घित्त [दे. क्षिप्त] १. ८. जुओ
घत्त स. = भाव.

घिभ [घ्रिभ के घर्म] ५. १०२.
ताप, गू. म. हिं. घाम म.
गिम

✓ घुज्ज [दे. कर्मणि ग्रस्] २.
८६. गू. घूचाइ जडुं.

✓ घुल [दे.] ५. १२४. खंखेरवुं
सि. हे. ८. ४. ११७. म.
घोळणे; गू. घोळवुं.

घुसिण [घुसण] ६. १५१ कंकु.

घूहड [घूक+ड] ९. ३२. गू.
घूवड; म. गू. हिं. घूड

✓ घेप्प [दे. = गेह्* = गृह्
कर्मणिरूप] १० ६० ग्रहण
करवुं. म. घेणें सि. हे. ८. ४.
२५६.

✓ घोळ [दे.] १. २६. गू. घोळवुं;
हिं. घोळना.

चउ [चतुः] २. ५३. गू. चो.

चउ-कोणी [चतुष्कोणा] २. १०४.
म. चौकोण.

चउत्थ [चतुर्थ] ६. १५७. गू.
चोथुं; म. चौथ; हिं. चौथा

चउपास [चतुःपार्श्व] २. १०६.
गू. चोपास.

चउरंसिय [चतुरस्रिका] १४. १.
चार खुणा वाली लखवामां
जुला वखतमां वपराती स्लेट
जेवी काष्ठपट्टिका.

चक्र [चक्र] ५. ६२. गू. म. हिं.
चाक.

चक्रा [चक्र] ११. २४. चक्रवाक
गू. चकलो, चकवो.

चंग १. २७. गू. चंग; हिं. चंगा;
म. चांगला. दे. ना. ३. १.

चट्टु [दे.] ५. २८. गू. चाटवो
म. चाट. दे. ना. ३. १.

✓ चड [दे. रुह] १. ८७. गू.
चडवुं; हिं. चडना; म. चडणे

✓ चडप्पड [दे. ध्वनि. क्रि.]
१०. ११. गू. तरफडवुं, म.
तडफडणे

चडियराय [गृहीतराय] २. १०७.

चडुयार [चटुकार*] ३. ५७.

चत्त [त्यक्त] ४. २९१. पा. मा.

चत्तर [चत्वर] ५. ८. गू. चोतरो,
चवुतरो.

चम्म [चर्मन्] ८. १३. गू. म.
हिं. चाम.

चंद [चन्द्र] २. ५३. गू. चंद,
चांदो. म. हिं. चांद.

✓ चय [त्यज्] ४. २२४. त्याग करवो.
पा. मा.

चालीस [चत्वारिंशत्] ५. ५१
गू. चालीस; म. चालीस.

✓ चव [दे.] २. १७८. कहेवुं
गू. चववुं; चव चव करवुं.
सि. हे. ८. ४. २.

✓ चव [च्यु] ४. १७९. च्युत थवुं
गू. चववुं; म. चवणे

चावल [दे.] १. ४२. चोला. गू.
हिं. चावल; दे. ना. ३. ८. = चाउल

✓ चिक्कव [चमत्+कृ] ५. २०.
गू. चमकवुं.

चिट्ट [चेष्टा] ७. १४३. गू. चेढां

चित्तत्तण [चित्रत्व] १. १२२.

चिध [चिह्न] ५. ७. स. = गू.
चीधवुं; पा. मा.

चिराणउ [चिरंतन] ५. १८०.
पुराणुं; प्रा. गू. चिराणुं.

चिहुर [चिकुर] २. १७९. केशपाश.

✓ चूर् [चृ] २. ८. गू. चूरो
करवो.

चुक्क [च्युत] ३. ६९. गू. म.
हिं. चुक. पा. मा.

✓ चुक्क [क्रि. < च्युत] ४. १९७.
गू. चुकवुं म. चुकणे पं.
चुक्कना. सि. हे. ८. ४. १७७
= भ्रंश

चोज्ज [दे.] ५. २१४. आश्रय.
दे. ना. ३. १४. चुज्ज,
चोज्ज; पा. मा. चुज्ज

चोप्पड [दे.] ७. १४३. तैल.
मर्दन करवुं गू. चोपडवुं म.
चोपडणे; हिं. चोपडना.
सि. हे. ८. ४. १९१ = चुप्पड.

चोप्पड [दे.] ७. ११२. चीकडं
गू. म. चोपड.

छ [षट्] ५५१. गू. छ. म.
सहा.

✓ छज्ज [दे] ५.२४८. गू. छाजवुं,
हिं. छाजना; म. साजणें
सि. हे. ८.४. १९९. = राज्

✓ छड् [दे. मुच्] २१२७. गू.
छाडवुं, हिं. छाडना; म. सां-
डणें. सि. हे. ८.४.९१. पाली
छडेति

छण [क्षण] ६.१४८. पूणमा.

छण्ण [छन्न] १.३. गू. छानुं.

छत्तिय [छत्रिका] ५.२२४. गू.
म. हिं. छत्री.

छप्पय [षट्पद] २.१३५. गू.
षट्पद, छप्पय छप्पो (अर्था-
न्तरे)

छार [क्षार] ७.१४२. राख गू.
छार, पाली, छारिका
छत्त [दे.] ५.२०७. स्पृष्ट; गू.
छीतवुं, हिं. गू. छूतअछूत.
पा. मा.

✓ छिप्प [दे. स्पृष्ट] २.८५. सि.
हे. ८.४.२५७. पाली. छुपति;
गू. छूपवुं.

✓ छिव [दे. स्पृष्ट] ६.५६. गू.
छोवाडुं. सि. हे. ८.४.१८२.

छुड [दे.] १.४७; छुड छुड
१. ७५; सि. हे. ८.४.४२१
(उ.) छुड=यदि

छुड [छुड] ३.५३. पाली. छुड.

छेअ [छेद] ३.१०४ गू. छेडो.

ज [यत्] १.२९.

जअ [जगत] ६.

जइ [यदि] २.३७. प्रा. म. जइं

जइसउ [यादश] १०.९. हिं.
जैसा; म. जसा. प्रा. गू.
जिस्युं.

जउ [यत्] ३. ५७.

जउण [यमुना] ४. १३७.

✓ जगड [दे.] १३.२०. गू.
झघडवुं; म. झघडणें हिं. झ-
घडना. दे. ना. ३.४४.

जणण [जनक] ५.३१२.

जणवउ [जानपद] २.८. ग्राम-
जन.

जणेरी [जनयित्री] २.२९. माता

जंत [यन्त्र] १.९. गू. जंत,
जंतर

जंत [यात्] १.३४व. कृ. ✓ जा.

जमल [यमल] ३.२७. प्रा. गू.
जमलो; म. जवळ. (अर्थान्तरे)

✓ जंप [दे. कथ् < जल्प] ३.८३.
म. जांपणें, जापणें. सि. हे.
८.४.२=कथ्

जंपण [जल्पन] ३.१६३. वाच्यता
निहा. दे. ना. ३.५१.

जंपाण [दे] ५.१२७. एक प्रकारनुं
वाहन.

✓ जयजयकार ['जय' 'जय' + कृ]
२.७. गू. जेजेकार करवो

जयहर [जगदगृह] १.४. जगत
रूपी घर.

जर [ज्वर] ३.५३. म. जर.

जलजंत [जलयन्त्र] ६.८. बहाण

जवल [यमल] ७.१३०. पासे
पासे प्रा. गू. जमलो म.
जवळ.

जस [यशसू] २.९४. गू. जस.

✓ जा [या] २.६३. गू. जडुं;
हिं. जाना; म. जाणें

✓ जाण [जा] ३.१३. गू. जा-
णवुं; म. जाणनें; हिं. जानना

✓ जाण [ज्ञान] १३.१४. गू.
म. हिं. जाण.

जाण [यान] ९.२९. गू. जान

जाणय [जानपद] २.१४०.

जाम [यावत्] ६.५. गू. जां.

जाल [ज्वाला] २. १२४. गू.
झाळ. म. जाळ; पाली. जाल

जालडिय [ज्वाला + डिय] २.१११.

जाव [यावत्] २.१८१

जावहिं [यावत् + स्मिन्] १.९०.

जि [दे.] १.१३. अनर्थक निपात
गू. ज.

जिज [दे.] २. ३४. अनर्थक निपात

✓ जिघ [घ्रा] १२.६. वास लेनी.
पा. मा.

✓ जिण [जि] ५. १९४. सि. हे.
८.४.२४१.

जिभा [जिह्वा] ३.८. गू. म.
जीभ.

जिह [यथा] २.९२. जेम.

जीहा [जिह्वा] १.१२२. पा. मा.

✓ जुज्ज [युज्] ५.१७६. सि. हे. ८.
४.१०९

✓ जुज्ज [युध्] १.४९. गु. झु-
जवुं म. जुजणें, जुंजणें हिं.
झुंजना. सि. हे. ८.४.२१७.

जुज्झणअ [योधनशील] ३.१८.
गू. झमणुं.

जुत्ति [युक्ति] ५. २६५. गू.
जुगत

जुत्थ [यूथ] १३.३८. गू. जूथ.

जुप्प [दे.] ३.८२. बेसतुं आवुं
सि. हे. ८.४.१०९. जुंपणें

जुवाण [युवन्] ३.१२६. गू.
जुवान.

जूवारिअ [यतकार] ३.१६. गू.
म. जूगारी.

जेड [ज्येष्ठ] ३.२७. गू. जेठ
म. जेठा.

जेत्तहे [यावत् + स्मात्] १. ४२.
गू. जेठळे

जेहउ [यादश] ५.९४. गू. जेवुं
 जेम [यथा २.५३. गू. जेम
 ✓जोअ [दे.] ७.१११. गू.
 जोवुं, म. जोवणे, पाली.
 जोतति (=सं. झुव).
 ओअण [दे.] ६.९६. दृष्टि, नेत्र.
 जोइसिउ [ज्योतिषिन्] ३.२९.
 गू. म. हिं. जोशी.
 ✓जोअख [दे.] ५.५०. निर्णय
 करवो गू. जोखवुं. म. जो.
 खणे हिं. जोखना.
 जोगि [योगिन्] ३.११. गू.
 म. हिं. जोगी.
 जोव्वण [यौवन] १.९७. गू.
 जोवन.
 झकार [ध्वनि श.] १.२४. गू.
 झंकार.
 झत्ति [झटिति] २.७१. गू. झट.
 पा. मा.
 ✓झडप [दे.] ४.२७९. गू.
 झडपवुं, म. झडपणे, हिं. झडपना
 ✓झलक [दे.] ५.१५५. गू.
 झलकवुं, हिं. झलकणे
 झलरि [दे.] १.४. एक वाद्य.
 ✓झा [ध्ये] ६.४८. सि. हे. ८.४. ६
 ✓झिज्ज [दे.] ३.५६. सूकावुं; म.
 झिजणे.
 झुणि [ध्वनि] ४.१२० हिं. झुण.

✓झुलुकक [दे.] ३. ४४. म.
 झुलुकणे
 झेहुय [दे.] ५.४२. दहो. गू.
 गेदो; म. झेहु द्रा. चेहु
 टिटउ [दे.] ६.११९. जुगार
 रमवानी जगा. दे. ना. ४.३=टेटा.
 ✓ठव [स्थापय] ५.१७८. गू.
 ठववुं; म. ठेवणे; पाली. ठपेति
 ठाण [स्थान] ५.१३७. गू.
 थानक; म. ठाण
 ठाव [स्थामन् *] १३.२९. गू.
 ठाम. म. ठाव
 ✓ठाहर [स्था] ९.३६. स=गू.
 ठरवुं; हिं. ठहरना म. ठरणे.
 डसण [दशन] ५.१२३ दांत
 स=गू. डसवुं, म. डसणे
 हिं. डसना; पाली डसति
 ✓डह [दह] २.९०. बाळवुं; पाली.
 डहति; स=म. डाहणी, डाह.
 ✓डहुल [दे] ७.१४६. गू.
 डोळवुं म. डहुळण
 डाइणी [डाकिनी] ५.३०. हिं.
 डायन.
 डाल [दे.] ९.२८. शाखा गू.
 हिं. डाल, म. डाहळा. दे. ना. ४.९.

✓डज्झ [कर्मणि दह] २.३७.
 गू. दासवुं; डाझणे
 डिडीर १.२०. फीण.
 हुकर [दुष्कर] २.६१.
 डोंब [डम्ब] ५.६१. चांडाल. पा. मा.
 ✓डोल [दोल्] ४.२४९. गू.
 डोलवुं; म. डोलणे; हिं. डोलना
 ✓डुक्क [डौक्] २.१२५. गू.
 डुकवुं.
 ✓डोअ [डौक्] ५.९.
 णं [दे.] १.४५. जेम सि. हे.
 ८.४.४४४.
 ✓णअ [नृत्] १.१०२. गू.
 नाचवुं; म. नाचणे; हिं. नाचना
 पाली. नच्चति.
 णच्चण [नर्तन] ३.११५. गू.
 नाचण, पाली. नच्चन
 णट्टवयहर [नाट्यगृह] १.१२३.
 णट्टावउ [नर्तापक*] ३.१४६. नर्तक.
 णट्ट [नष्ट] १.११. गू. नाटं,
 स=म. नाट
 ✓णड्ड [दे.] ५.१६५. हरकत
 थवी गू. नडवुं म. नडणे,
 हिं. नडना. पा. मा.
 णमिर [नम+इर] ३.१५५. नम-
 बशील
 णवर [दे.] ५.११३. केवळ.
 १७

णह [नभस्] २.६८.
 णह [नख] १.१२. नख. हिं. नहें
 णहर [नखर] १.७४. गू. न्होर
 ✓णा [णा] १.१०९ स=गू. नाणवुं
 णाइ [दे.] १.२. जेम; सि. हे.
 ८.४.४४४. हिं. नाहें
 णाण [णान] २.१९८. गू. नाणुं;
 नाणवुं.
 णावइ [दे.] १.२९. जेम; सि.
 हे. ८.४.४४४.
 णाहल [दे.] ५.१८. एक वन्य
 माणसनी जात.
 णाहि [दे.] २.२२. गू. नाहि.
 म. नाहिं. सि. हे. ८. ४.
 ४१९=नाहिं
 णि [नृ] ५.६०.
 ✓णिअ [दे.] २.१८०. जोडुं;
 सि. हे. ८. ४. १४१
 ✓णिअच्छ [दे.] ५.१५७. जोडुं;
 पा. मा.
 णिउडु [दे.] १. ४६. डूबकी
 मारवी सि. हे. ८. ४. १०१
 =मज्ज
 णिकखंत [निष्कान्त] ४.२१८.
 णिगाल [निर्गल] १. १२८ म.
 निगळ
 णिच्चित [निश्चित] ७.७१. गू.
 नचित.
 ✓णिज्झाय [नि+ज्ये] ३.१७१
 जोडुं सि. हे. ८.४. ६.

णिज्झुण [निर्वर्णि] ६. १११.

✓णिट्ठ [निः+स्थाप] ३. १६८.
नीचे नाखुं

णिडाल [ललाट] १. ४८. गू.
नीलवट. म. निडळ, निडळ.
पा. मा.

णिप्पेहुण [दे.] ४. २१. मोर (?)

णियल [निगड] १. ८. वेडी

णियाण [निदान] ६. ११४ चिह.

णिरारिउ [दे.] ५. ९८. निश्चया-
थीं निपात; गू. नर्यु.

णिरिक्क [दे.] १. ९. चोर दे.
ना. ४. ४९.

✓णिरिक्ख [निरु+ईक्ष] ३. १०८.
गू. निरखुं. म. निरेखणें

णिरु [दे.] १. १०४. निश्चयार्थ
अव्यय; गू. नर्यु.

णिरुत्त [दे.] १. ९५; ५. ४६.
निश्चयार्थ अव्यय.

णिल्ल [दे.] ४. ६२. ललाट.

✓णिवड [नि+पड] ३. १३३.
गू. निवडुं; म. निवटणें,
निवडणें.

✓णिव्वड [निष्पड] ६. ६०.
सि. हे. ८. ४. ६२=भू.

णिस्सावण [निःसापत्न्य] २. १९६.

णिसिक्कय [दे.] ५. १४२. बहार
काढी नाखेला. गू. नसीकुं
सि. हे. ८. ४. ९१-१४४.
=उस्सिक्क

णिहाय [दे.] १. ७. समूह. दे.
ना. ४. ४९.

✓णिहाल् [नि+भाल्] २. १९१.
गू. निहाळुं म. निहाळणें
हिं. निहालना

निहेलण [दे.] ५. २५. धर. दे.
ना. ४. ५१; पा. मा.

✓णे [नी] ६. ८३. पाली. नेति
जेउर [नूपुर] १. १४. गू. हि.
नेवर; म. नेउर, नेवर. पा. मा.

णेण [नयन] २. १९२ गू.
नेण.

णेह [स्नेह] ५. ३९. गू. नेह.

✓ण्हा [स्ना] १. ४९. गू. न्हावुं
म. न्हाणें, न्हाणें; हिं. न्हाना.

त [तद्] १. ३०. गू. त-ने.

तउ [तप्] ३. ५७.

तउ [ततः] ४. १७६ गू. तो,
तव.

तक्खण [तत्क्षण] ४. २३६. प्रा.
गू. ताक्खणें; वं. तखन. हिं.
ततखण.

तक्कुअ [दे.] ६. १६६ स्वजन
पा. स. म.

तण [दे.] ४. २६२. षष्ठी विम-
क्तिनो अनुसर्ग गू. तणो-णी
-णुं.

तत्ति [दे.] २. ५५. चिता
तत्परता, दे. ना. ५. २०.

तंथ [ताम्र] ४. १००. गू. तांथुं
म. तांवा; हिं. तांवा; पा. मा.

तंवर [ताम्र] ६. ३८.

तंमोल [ताम्बूल] १. ३०. गू. हिं.
तंबोल.

तवंग [दे.] ६. १४१. पलंग

तव्वे [तावत्] ११. ६. हिं. वं.
तवे. हिं. तव. गू. तव.

ता [तावत्] १३. ११.

ताण [त्राण] ४. ४१.

ताण [तान] ५. २५२.

ताम [तावत्] ६. ५१. गू. तां

ताव [तावत्] २. १८२.

तावहिं [तावत्+स्मिन्] १. ९०.

✓ताव [ताप्] ३. ५३. गू.
तावुं; हिं. तावना, =तायना.

✓तास [त्रस्] ४. २४२. गू.
त्रास आपवो.

तिक्ख [तीक्ष्ण] ५. २५४. गू.
तीखुं. म. हिं. तीख

तिडिक्कअ [दे.] ५. १२. गू.
तणखो

तिण्ण [त्रि.] २. ५५. गू. त्रण.
हिं. म. तीन

तित्ति [[तृप्ति] ४. १३६.

✓तिम्म [दे.] ५. १३१. आर्द्र
करुं. दे. ना. १. ३७. म.
तिबणे.

तिय [स्त्री] २. १७५. स्त्री. हिं.
ति, तिय, तिया.

तियसिद [त्रिदशेन्द्र] ४. १४.
इन्द्र

तिलु तिलु [दे.] ५. १२. जरा
जरा

तीमइ [स्त्री] ३. ६६. हिं. तीवर्ह.

✓तीर् [तीर्] १०. ३९. शक्य
सि. हे. ८. ४. ८६.

✓तुट्ठ [त्रुट्ठ] १. ५७. गू. तू-
टुं; म. तूटणें; हिं. तूटना.

तुंगि [दे.] ३. ११३. रात्रि.
दे. ना. ५. १४.

तुप्प [दे.] १. ८८. म. तूप.
पा. मा.; दे. ना. ५. २२.

तुम्हारिस [युष्मादस] ३. ११.

तुरंत [त्वरत्] १. २३. गू.
तुरत.

तुरिय [स्वरित] १. ९६. गू.
तुरत.

तुहार [तव] ५. २३०. गू.
त्वावं

तुहुं [त्वम्] ३. १३३. गू. तु-
म. तु.

तेत्तहे [तावत्] १. ४२. गू.
तेटले.

तेत्थहो [तत्र] ३. १३३.

तेम [तथा] ४. १३५. गू. तेम

तेत्थु [तत्र] ३. ४५. म. तीये.
प्रा. गू. तीये.

तेरह [त्रयोदश] ३. १९९. गू.
तेर. म. तेरा. हिं. तेरह.

तो [ततः] १. ४२. गू. तो.

✓तोड [त्रोट्य] ६. ८७. गू.
तोडवुं म. तोडणे हिं. तोडना.
सि. हे. ८. ४. ११६.

✓थक्क [स्थक् *] २. ८२.

रहे छे. गू. थाकवुं, स.=गू.
थकी; स.=घं. स्थगयति; पाली.
थकेति; सि. हे. ८. ४. १६.
म. थाकणें. हिं. थाकना.

थक्क [स्थिर] ५. १७. स्थिर

थड्डो [स्तब्ध] १०. २४. गू.
ठाढो पाली. थड्ड; पा.मा.

थण [स्तन] १. २८. गू. थान;
हिं. थन; म. थन, थना.

थत्ति [स्थिति] ३. १९९. दे. ना.
५. ३६.

✓थंभ [स्तम्भ] १. १३३. गू.
थांभवुं; म. थांभणें

✓थरहर [थ्व. क्रि. दे.] ५.
११७ गू. थथरवुं; पा.मा.; दे.
ना. ५. २७.

✓था [स्था] २. १८३. गू.
थवुं, थावुं

थाण [स्थान] १. १५. गू.
थाणुं

थिअ [स्थित] २. ५. गू. थयुं

थित्ति [स्थिति] ५. ३२०.

✓थिप्प [दे.] ५. १३. झरवुं
म. थिपणें. थिबणें. सि. हे. ८. ४.
१७५.

थुइ [स्तुति] ६. १५६.

थेलासण [दे.] ४. ११. कमळ.
दे. ना. ५. २९.

थोच [स्तोक] ६. ५५. पाली. थोक.
सि. हे. ८. २. १२५.

थोड [स्तोकं] ३. ११०. गू.
थोडुं, म. हिं. थोडा.

थोर [दे.] ३. १०६. स्थूल म.
थोरला, थोर. पाली. थेर.
दे. ना. ५. ३०.

दइअ [दैव] ६. १३. नसीब,
प्रा. गू. दै. 'दै जाणे'

दउवारिय [दौवारिक] ३. ४१.

✓दक्खव [दर्शयू] १. ९५.

गू. दाखववुं; म. दाखविणें
सि. हे. ८. ४. ३३.

दर [दे.] ५. १९. थोडा दे. ना.
५. ३३; पा. मा.

दवणा [दमनक] १. १७. एक
जातनी वनस्पति; गू. दमण;
हिं. म. दवणा.

दहि [दधि] १. ३. गू. दहिं
म. हिं. दही.

दार [द्वारिका] ४. १५५ स.=म.
दार.

✓दाव [दे. दृश्] ६. १६५. सि. हे.
८. ४. ३२.

दाहिण [दक्षिण] ६. ५३. ज-
मणो; हिं. दाहिना.

दिअह [दिवस] २. ५१. प्रा.
गू. दीह; गू. दी. प्रा. म. दी.

दिट्ट [दृष्ट] १. ४७. गू. दीठो.
पाली. दीठ.

दिट्ठि [दृष्टि] ३. १३३. ग.
द्रेठी; म. दीठ

दिण्ण [दत्त] १. ३३. हिं. दीना.
प्रा. म. दिण्णला. पाली. दिन्न.

दिवहडा [दिवसाः] ७. १३३.
दिवसो प्रा. गू. दीहडा.

दिहि [धृति] ३. १६. धैर्य, सुख.
पाली. धिति

दीउ [दिव्य] २. २.

दीव [दीप] २. ८७. गू. दीवो

दीव [द्वीप] २. १९८.

दीसू [कर्मणि दृश्] १. १. गू.
दीसवुं; हिं. दीसना; म. दिसणें

दुज्जस [दुर्यशः] २. २. अपकीर्ति.

दुवार [द्वार] ६. १२५ म. दार;
हिं. दुवार

दुस्सील [दुःशील] २. ९६.

दूउ [दूतः ?] १. ५.

दूहल [दुर्भाग्य] ४. १८८. गू.
दोहलो. दे. ना. ५. ४३.

✓दे [दा] २. ११. गू. देवुं.
म. देणें; हिं. दे. ना.

देवर [देव] २. ५२. गू. दिअर;
म. देवर.

देवल [देवकुल] ७. ३३. गू.
म. हिं. देवल.

देहुर [देवगृह] ६. ७७. गू.
दहेरुं

घण [घन] ३. ३०. माघोनुं जय.
गू. घण.

घणिअ [दे.] ११. २६. प्रिया
मा. घण; दे. ना. ५. ५८.

धत्थ [धात्थ] ४. २९२.

धंघ [दे.] ७. १२७. मोह; गू.
धंधो, धांधळ. म. धंदरा,
धंदर्या. दे. ना. ५. ५७.

✓धंघ [दे.] १३. ७. छेतरवुं.
दे. ना. ५. ५७. म. धंदरणें

धय [धवज] १. १७.

धवल [धवल] १४. १३. गू.
धोळो.

धाइय [धावित] ३. १६९. गू.
धाया. स.=धावडणें, धावणें
(काव्य).

धाहडिय [दे.] २. ११२. गू.
बाह

धि [धिग्] ३. ७७. पाली. धि.

धिह [धिह] २. ७६. गू. धीट;
म. धिह.

✓धीर [धीर्य] ३. १६३. गू.
धीर, धीरो,

धुअवह [धुवपथ] ४. २७५.
सनातन मार्ग

धुककुधुअ [दे.] ४. १८७.
कंप स.=गू. धकाधुंवा,
म. धुगधुगणें, धुकधुकणें;
दे. ना. ५. ६०.

✓धुण [धू] ४. २९२. गू.
धूणवुं; सि.हे. ८. ४. २५९.

धुयगाय [दे. धूतकाय?] १. ३८.
अमर; दे. ना. ५. ५७

धूअ [दुहितृ] ५. २७१. दीकरी
मा. धी.

धूमंधारिअ [धूमांधकारित] २.
गू. धूंघळुं; म. धुंढाला.

नगगल [नग्न+ल] १३. ९. गू.
नागडो; म. नागडा, नागटा

नवहल [नव+ल] १. ४०. गू.
म. हि.नवल.

✓नास [नश्] १. ८. गू. नासवुं;
म. नासणें (यौगिकार्थ)

✓निअ [दे.] २. ७८. जोवुं
सि. हे. ८. ४. १८१.

✓निउडु [दे.] १. ४६. गू.
वूडवुं. सि. हे. ८. ४. १०१.

नियत्थ [निवस्त] १. ९९. म.
नेसणें

नियर [निकर] १. १६. समूह
नियरिसण [निदर्शन] ४. १६३.
दाखलो

नियलण [निगडन] ५. ४७.
✓नीसर [निः+स] १. ५. गू.
नीसरवुं; म. निसरणें.

णेसण [निबसन] ६. १०७. म.
नेसण

नोकखी [नव+कख] ३. १८४.
अपूर्व गू. नोखुं; सि. हे. ८.
४. ४२२.

पइह [प्रवृत्ता] ३. १८७.

पइह [प्रविष्ट] १. १३. गू. पेठो.

परिक [दे.] १. १३०. विशाळ
दे. ना. ६. ७१.

✓पइस [प्र+विश्] १. ४. गू.
पेसवुं

✓पइसार [कारकरूप प्र+विश्]
२. १. गू. पेसाडवुं; स.=गू.
(पग.) पेसारो; हि. पैसारना.

✓पइसर ['पइसार' कारकरूप परधी
प्रकृतिरूप] १. १२.

पईहर [प्रतिगृह] १. १३. पढ-
शाळ, दिवानखालुं (टि.)

पउत्थवइया [प्रोषितपतिका] १०.
१३. नायिका जेनो पति पर-
देश गयो छे ते.

पउम [पद्म] ४. ८९. स.=गू.
पोमलो (अर्थान्तरे), पोयणी;

पउर [प्रचुर] ५. ३८. पुष्कळ
प्रा.गू. पो'र पो'र.

पओलि [प्रतोली] ६. ७०. गू.
पोळ; प्रा. गू. पोलि.

पकख [पक्ष] २. ७२. गू. पख,
पाखुं.

✓पकखाल [प्र+क्षाल] ३. १९१.
गू. पखळवुं; म. पखळणें.

✓पंगुर [दे.] ६. ३८. म. पांघरणें
स.=म. पांघरण, दे. ना. ६. २९. टीका

पचचकख [प्रत्यक्ष] १. २१७.

✓पचचीर [दे.] ४. ३०३. शान्त
करवुं.

पज्जत्त [पर्याप्त] २. १७६. पूरेपूहं

✓पज्जल [प्र+ज्जाल्य] ३. ५४.
गू. पजाळवुं

✓पचछव [प्र+स्पृश् दे.] ५.
२०३. जुओ छवू

✓पंचेड [दे.] ४. २७९. कचरवुं
दे. ना. ६. १५. 'पचचेड=
'मुशल,' तेना परधी क्रियापद.
स.=सि. हे. ८. ४. १७३.
पचचड=क्षर

पट्टण [पत्तन] ६. ११७. नगर
प्रा. गू. पाटण.

✓पट्टव [प्रस्थाप्य] २. १७. गू.
पाठवुं; म. पाठविणें; सि.हे.
८. ४. १७.

पड [पट] २. ३७.

पडह [पटह] ३. १६९. गू. पडो

पडिम [प्रतिमा] ३. ८६. प्रतिमा

पडियार [प्रत्याकार] ७. ८०.
म्यान. गू. 'हयीभारपडियार.'

पडिवकख [प्रतिपक्ष] ३. १.

पडिवत्त [प्रतिपत्ति] १. १०६.
समाचार

✓पडुक्क [प्र+ढौक्] १. १३३.

पण [पर्ण] १. ६९. गू. म.
हि. पान

पणारह [पंचदश] ३. १०४.
गू. पंहर; म. पंधरा, हि.
पंहरह.

पण्णास [पञ्चाशत्] ५. २५२
गू. हि. पचास, पाली. पञ्जास;
पन्नास

पंडिअ [पंडित] ७. १८. गू.
पंडयो

पंडित्त [पंडित] १२. ३.

✓ पत्तिज्ज [प्रति+इ] २. ८०.
विश्वास करवो; गू. पतीज प-
डवी

पत्तिज्जवण [प्रतायन] १. ८०.
वंचना

पत्त [प्राप्त] ७. १०. प्राप्त कर्तुं
गू. पो'तुं; प्रा.म. पातला.

पत्थिव [पार्थिव] ५. २००. राजा

पट्ठुर [दे.] ३. १८. सरल; गू.
पाधरा. दे. ना. ६. १०.
पट्टर=सरल.

पंति [पङ्क्ति] १. ३३. हार.
गू. पांती; पांथी.

पंथ [पथिन्] ३. १६८. गू. पंथ.

पम्भार [दे.] १. २४. समूह
दे. ना. ६. ६६.

पम्हुट्ट [दे.] १०. १. विस्मृत
थयुं. सि. हे. ८. ४. ७५ पम्हुस=
वि+स्मृ

पयट्ट [प्रवृत्त] २. ४६.

पयडिअ [प्रकटित] ६. ४९.
प्रकट थयुं स. = गू. 'सवार
पडयुं.'

पयाण [प्रयाण] १. १. प्रयाण.
गू. पियाणुं

परहुय [परभृत] ५. २५३. कोयल

पराइय [दे.] २. १८. भेगा थया
स. = (भवि).

✓ पराण [प्र+आ+नय] ६. ८३.

परायउ [परकीय] ७. ५१. गू.
परायो.

परिक्ख [परीक्षा] २. २३. गू.
परख.

परिट्ठिय [परिस्थित] २. ५३.

परिमिय [परिवृत] २. ६५.
वीटलायला

परिवाडि [परिपाटी] ७. १३३.
परंपरा

✓ परिसक्क [परि+स्वस्क्] ६.
१२५. परिक्रमण करवुं

✓ परीस [स्पृश] १३. २७. गू.
परसवुं; सि. हे. ८. ४. १८२ = फरिस

परोप्परु [परस्पर] ३. १५१.

पवल [प्रवर] ४. ७. मुख्य (मागधी)

पलित्त [प्रदीप्त] २. ११३. स.
= गू. पलीतो; म. हि. पलिता

पलुटिअ [प्रातिनिवृत्त्य] १३. ३६.
पलटी. म. पालटणे

पल्लट्ट [प्रातिनिवृत्त] ३. १८८.
निवृत्त थयो; गू. पलटयो;
म. पालटणे; सि. हे. ८. ४.
२८०.

✓ पल्लाण [पर्याण्य] ५. ७२.
गू. पल्लाणवुं

पव [प्रपा] १. ९. गू. परव

पसाय [प्रसाद] ४. २७०. गू.
पसाय, पसायतु.

पसाहिअ [प्रसाधित] ५. ७.

✓ पसिलाव [प्रश्रावय] ४. ५.

पसुरुहण [पशुरोधन] ४. १७१.

पह [प्रभा] ४. १९१.

पह [पथिन्] ५. ११९.

पहाय [प्रभात] १. ३. गू. प्हो.

✓ पहाव [प्र+भावय] २. १३१.

पहाव [प्रभाव] २. १३३.

पहिल्ल [दे. प्रथिल्ल *] २. ७२.
गू. पहेलुं

पाइक्क [दे.] ५. २४६. पदाति
गू. पायक सि. हे. ८. २. १३८.

पाउस [प्रावृष्] ६. १५९. म.
पाउस.

पाडल [दे.] ५. २५३. हंस.
दे. ना. ६. ७६.

पाडिहेर [प्रातिहार्य] ४. २९०

पाणिअ [पानीय] १. ३०. गू.
पाणी

पाणिप्रहारि [पानीयहाणि]
५. ११. गू. पणीआरी.

पाय [पाद] ३. १६१. गू. पाय.

पायड [प्रकट] १. ६८.

पायस [प्रावृष् ?] ४. २१.

✓ पाव [प्र+आप्] १०. ५०.
गू. पाववुं (कवितामां) हि.
पाना; म. पावणे.

पावज्ज [प्रवज्या] ४. २२४.

पास [पार्श्व] १. १०५. गू.
पासे.

✓ पासेइज्ज [प्र+स्विष्] ५. १३.
गू. परसेवो थवो

पाहाण [पाषाण] ५. १३७. गू.
पहाणो.

पाहुड [प्राभृत] १. १०५. भेट

पाहुणउ [प्राघूर्णक] ३. ७४.
गू. परोणो; म. पाहुणो.

पिउवण [पितृवन] ५. ७१.
श्मशान

पिक्क [पक्व] ६. ८२. म. पीक.

✓ पिच्छ [प्र+इष्] ६. ७९.

✓ पिट्ट [दे.] ७. १२२. गू. पीठुं

पिड [दे.] ३. १३७. म. ८३.
पिड १. ९.

पियर [पितृ] ४. ८९.

पियार [प्रियकर] ४. २४८. गू.

प्यारो.

पिहिमि [पृथिवी] २. ५३.

✓पील [दे. पीड] १. ९. गू.

पीलवुं; म. पिळणें. हि. पीलना

पुण [पुनः] २. ८६. गू. पण.

पुत्त [पुत्र] २. ४८. गू. पूत.

पुत्तिचोज्जु [दे.] ९. ९०. (टि.)

पुराड [पुराकृत] २. १७०.

पेअ [प्रेत] ५. ७८.

✓पेक्ख [प्र+ईक्ष्] १. २१. गू.

पेखवुं; म. पेक्खे, पेक्खे

पेम्म [प्रेमन्] ५. २३. गू. पेम.

पेयाहिंव [प्रेताधिप] ३. १६८

चमराज.

पेळण [दे] ३. ७. पीडन गू.

पीलण. म. पेळण स.=दे. ना.

६. ५७.

पेसण [दे.] ३. ५९. < सं

प्रेषण दे. ना. ६. ५७. स.

=म. पेसणें

पेसणगारो [दे] २. ३१ < सं.

प्रेषणकारिणी; दूती; दे. ना.

६. ५९.

पोट्ट [दे.] १०. ३३. पेट म.

पोट दे. ना. ६. ६०

पोट्टल [दे.] २. ३७. गू. पोटलुं;

म. पोटळा

पोम [पद्म] १. ७३. गू. पोमळो.

पयंधण [प्रबंधन] ५. १९.

फगुण [फाल्गुन] १. ५. गू.

फागण.

✓फंद [स्पंद] ६. ५४. फरकवुं

म.=फांदणें. पाली. फन्दति

✓फंस [स्पृश्] ६. ८०. गू.

फांसवुं; म. फासणें; फांसणें.

पाली फस्सति; सि. हे. ८४.

१८२.

फलअ [फलक] ६. ९८

फलिय [फलित] १. ४०. गू.

फली=' विकसित थई ' ना

अर्थमां

फलिह [स्फटिक] १. ६०. पाली.

फलिक

फार [स्फार] ६. ७०. म.

फार

फासुय [स्फार्शुक] ६. ३६. पाली.

फासुक.

✓फिट्ट [दे] ८. २५. गू.

फीटवुं; म. फिटणें; सि. हे.

८. ४. १७७

फुड [श्कुटं] ७. ३८. स.=गू.

फुड. स.=सि. हे. ८. ४. २३१

✓फुर [स्फुर] १. ५८. गू.

फुरवुं, फोरवुं

✓फुल्ल [दे.] १३. ५२. खीलवुं

गू. फूलवुं; पाली. फुल्ल.

✓फेड [दे.] ४. २८५. गू.

फेडवुं; म. फेडणें. सि. हे.

८. ४. १७७=फिड

✓वइस [उप+विश्] १३. ६ गू.

वेसवुं; म. वसणें; हि. वसना.

✓वइसार [प्रे. रू. उप+विश्]

२. १४०. गू. वेसाडवुं.

✓वज्झ [कर्म. प्र. वन्धू] २.

गू. वाझवुं. सि. हे. ८. ४. २४७.

वप्प [दे.] ५. २९५. गू. वाप.

दे. ना. ६. ८८.

वप्पुडउ [दे.] ८. ६. गू. वापडो.

वंभ [व्रह्मन्] ७. ९६.

बलि [बलि] ७. १३५. बलि

किज्जउ गू. बलिहारी.

बहुत्त [प्रभूत] ९. २५. प्रा. गू.

बहुत्त, हि. बहोत. म. बहुत

बग्गण [ब्राह्मण] १३. २४. गू.

बामण.

बार [द्वार] ३. ४३. गू. बार.

बारणुं.

बारस [द्वादश] ४. १५५ प्रा.

गू. बारह गू. बार.

बारह [द्वादश] ३. ४. गू. बार.

बारहम [द्वादश] ३. ५२. गू.

बारमो.

बावीसम [द्वाविंशतितम] ४. १६५

गू. बावीसमो

बाह [बाष्प] ५. ७४. गू. बाफ.

बाह [बाहु] ५. १०४. प्रा. गू.

बांह; गू. बांह.

बाहत्तरि [द्विसप्तति] ३. १२७.

गू. बातेर; हि. ब्हात्तर

बाहिर [बहिः] २. ७६. गू.

बहार; वं. बाहिर; म. बाहेर.

बाहेरित [बाह्यतः] १२. ४.

बहारथी.

विणिण [द्वि] २. ३६. गू. वन्ने

वीया [द्वितीया] २. ६. गू. बीज

वुज्झणअ [बोधनक] ३. १८. स.

=गू. वूज्जनार. स.=म. वुज्जणे

✓वुड्ड [दे.] १. ५०. गू. वुडवुं

म. वुडणें; हि. वुडना. दे.

ना. ६. ९४. टीका

वे [द्वि] १. २४. गू. वे; म.

दो; हि. दो.

वोक्क [दे.] ५. २७२. गजना.

स. सि. हे. ८. ४. ९८.

वुक्कइ=गजति

✓बोल [दे.] २. १५८. गू.

बोलवुं, म. बोलणें; हि. बोलना;

सि. हे. ८. ४. २.

बोल [दे.] १. ७६. गू. बोल.
म. गू. हि. बोल; दे. ना.
६. ९०. = बोल

भइय [भवि *] ३. ९०.
वज. भयो.

भउहा [भू] १. ३२. गू. भमर;
हि. भँवर.

भग [भम] ६. १५. गू. भाग्यं
भज [भार्या] ४. १५८. गू.
भारजा.

भट्टि [भट्टि] ४. २४२. अष्टतानी
गर्ता. गू. हि. भट्टी. म. भट्टी

भड [भट] २. ७. गू. भड.

भडारा [भटारक] २. २०६.
महापुरुष.

भडारिआ [भटारिका] २. ५२.

भत्तार [भट्ट] २. ७८. गू.
भरघार.

भंति [भान्ति] १. २६.

भंतर [अभ्यन्तर] २. १०१. गू.
भीतर हि. म. भितर.

√भम [भ्रम्] १. २२. गू.
भमवुं म. भंवर, भौवर

भमर [भ्रमर] १. ३३. गू.
भमरो म. भंवर, भौवर.

भरड [दे] ६. ९६. विस्फारित.

भरिभ [भृत] १. ६२. गू. भयुं

भरिअलउ [भृत] १०. ३६.
गू. भरेलो

भल [भद्र] ७. १०६. गू. भलं
म. भला.

भल्लारी [भद्रकारिणी] ५. २६४.

भवित्ति [भवित्ती] ३. १९२. देवी.

भाइ [भ्रातृ] ३. १४५. गू. भाइ
म. भाऊ

भायर [भ्रातृ] ४. २६७. भाइ

भारह [भा-रह] ५. ९९. तेज
ढांकनार

भारह [भारत] ५. ९९.

√भाव [भावय् के भा] ५. १०. म.
भावणें; गू. भाववुं; हि. भावना.

भिच्च [भृत्य] ४. २३५.

√भिड [दे] ५. २७६. युद्ध करवुं
गू. भीडवुं; हि. भीडना. म.
भिडणें

भुक्खालअ [बुभुक्षित] ३. १८.
गू. भूखाळवो; म. भूकाळू

भुंडिणो [दे] ६. ३०. भूडण
दे. ना. ६. १०६.

भुंज [भुज् ? भोजक] १. १९.
आगळ जमनारा, एक जातवुं
वृक्ष

भुंभल [दे] १. २२. (टि) म.
भांभळ दे. ना. ६. ११०
भांभळ=मूर्ख.

भुल [दे] ७. १३४. भ्रान्त
गू. भूलो पडेलो स=म.
भुलणे सि. हे. ८. ४. १७७.

भोली [दे] १. २२. (टि) म.
भोळा

म-म [मा] २. १६८; १३. २८.
प्रा. गू. म

√मइल [दे] १. १०. स=सं.
गू. मेळुं करवुं, मेल; म. हि.
मैल, मैला. दे. ना. ६. १४९.

मइलउ [दे] ७. ७८. गू. मेळुं;
पा. मा.

मउड [मुकुट] ६. १०३. मुकुट.
गू. मोड

मउर [मयूर] ६. ३२. गू. मोर

मउलिय [मुकुलित] ६. ४०.
स=गू. मोल. पा. मा.

√मग्ग [मार्ग] ३. १२९. गू.
मागवुं; हि. मगना

मग्ग [मार्ग] ४. २९३. गू. माग.

मग्ग [दे] १०. ३९. पाळळ.
दे. ना. ६. १११. म. मग

मंगुल [दे] १०. ५. असुंदर
दे. ना. ६. १४५. पा. मा.

मच्छर [मत्सर] २. १९५. गू.
मच्छर.

मच्छुड [मंक्षु] ३. ८१. जलदी

मज्ज [मज्ज] ४. १६८.

मज्जाय [मज्जा] ५. २१. गू.
मरजाद.

मज्झ [मध्य] १. ३४. गू. माझ;
म. माझि; हि. मज्झ, मझ,
मझला.

मंछुड [मंक्षु] ६. १९. जलदी
मट्टो [मृत्तिका] १३. १. माटो;
हि. मट्टी.

मडप्पर [दे] १. ६. अभिमान.
दे. ना. ६. १२८. पा. मा.

मडय [मृतक] ३. ३६. गू.
मडुं म. मड; पा. मा.

मडयाजाण [मृतकयान] ३. १७९.
ठाठडो

मढ [मठ] ६. ७७. गू. मढी

मणेजर [मनसि+ज+र स्वार्थे] १.
३५.

√मण [मन्] १. ९१. भोगवुं
गू. माणवुं.

मंठ [दे] ३. १२७. दे. ना. ६.
१११. टीका.

मंडल [दे] १०. ९. शान. दे.
ना. ६. ११४. पा. मा.

मंडव [मंडप] १. ९. गू. मांडवो.

मंतो [मत्ता] १. २१.

मयअच्छी [मृगाक्षी] ४. १२४.

मयगल [मदकल] ५. ११७.
हाथी. गू. मेगल पा. मा.
मयरंक [मकरांक] ४. ४७. प्रद्यन्न.
मयरट्ट [दे. मदरक्ता] ६. ११९.
वैश्या.
मयरट्टअ [मकरध्वज] ५. १४३.
✓मर [मृ] १. ५. गू. मरवुं;
हि. मरना; म मरणे
मरट्ट [दे.] ४. ५५. गर्व दे.
६. १२८. गू. मरड. पा. मा.
✓मरुमार [मृ नुं भारप्रदर्शक
द्वित्व] ३. ७४; ३. १६९.
✓मरुसिज्ज [मृष्] २. १६०.
दया करवी
✓मल [मृद] ३. १००; ५.
१८८; सि. हे. ८. ४. १२६.
मसाण [शमशान] ३. १०० गू.
मसाण पा. मा.
✓मह [दे.] ४. २९७. कहेवुं
सि. हे. ८. ४. १३२=कांधू
मह [मख] ५. २०५. यज्ञ.
माइय [मात] २. ८. गू. मायो
✓माण [मानय] १. ८५. गू.
माणवुं
माणुस [मनुष्य] २. ५९. गू.
माणस. म. माणुस.
माम [दे.] ५. १५१. गू. मामो.
दे. ना. ६. ११२

माय [मातृ] २. ५४. गू. माय,
मा
माहण [माहात्म्य] ४. ११७.
गू. मोटप.
मिहुण [मिथुन] १. ८. स्त्री-
पुरुषनुं युगल. म. मेहूण
मुअ [मृत] २. ११४. गू. मुओ.
मुक्क [मुक्त] १. ८५. स.=गू.
मूकवुं
✓मुक्कल [दे.] ३. १८५. गू.
मोकळुं करवुं; म. मोकळा;
दे. ना. ६. १४७; पा. मा.
मुट्टि [मुष्टि] ५. २८७. गू. मूठी
✓मुण [दे] ४. २२३. सि.
हे. ८. ४. ७=ज्ञा.
मुद्धत्त [मुग्धत्व] ५. १६५.
✓मुखुमूर [दे.] ४. १२३.
मसळी नाखवुं. सि. हे. ८.
४. १०६.
मुह [मुख] १. १०. गू. म्हो;
हि. मुँह.
मेत्ति [मैत्री] १०. ३७.
मेलोवअ [मेलापक] ४. २५६.
गू. मेळावडो
✓मेल, मिल [दे.] १. २; ६. ७
गू. मेलवुं; हिं. मेलना. सि. हे.
८. ४. ९१.
मेह [भेष] २. ६२. गू. मेह

मेहाल [मेघकाल] ११. ४४.
मेहुणअ [दे.] ३. ७४. साळो
म. मेहुणा दे. ना. ६. १४८.
मोककलउ [मुक्त+ल स्वार्थे] ८.
१२. गू. मोकळो; जुओ मुकल
✓मोड [दे.] ४. २८०. म.
मोडणें; गू. मोडवुं
मोत्तिय [मौक्तिक] १. १२१.
गू. म. हि मोतो.
मोर [मयूर] ११. ५३. गू. म.
हि. मोर.
✓याण [ज्ञा] ५. १४२.
✓रक्ख [रक्ष] २. ५०. गू.
राखवुं
रक्खस [राक्षस] २. ५६. प्रा.
गू. राखस
✓रंखोल [दे.] १. २९. सि.
हे. ८. ४. ४८=दोल
✓रंग [रज्ज] १. ३०. गू.
रंगवुं
रज्ज [राज्य] २. ३०. गू. राज
रण [वर्ण] १. ३०. रंग.
रणउह [रणयुध] ४. ३९.
रणण [अरण्य] ५. १८४ गू.
म. हि. रान.
रत्त [रक्त] १. ५१ गू. रातुं
रत्ति [रात्रि] ३. १७४. गू. रात

रयण [रत्न] २. २७.
रयणि [रजनी] ३. ८४. गू.
रेणो, रेण
रवण [दे. रमण्य *] १. ३.
सुदर स.=गू. रामणदीवो; (टि.)
रसोइ [रसवती] ६. १२१. गू.
रसोइ
रहस [हर्ष] २. ८.
राइत्तण [राजत्व] ५. २०३
राउल [राजकुल] ३. १९६. गू.
राओल; म. राळ.
राणिय [राज्ञी] ३. ३३. गू. राणी.
राय [राजन्] २. ३०. गू. राय.
रिक्ख [ऋक्ष] ५. २१७. नक्षत्र.
रिच्छ [ऋक्ष] २. ५८. गू. रिछ;
पा. मा.
रिछोलि [दे.] १. ३८. हरोल.
दे. ना. ७. ७; पा. मा.
रिद्धि [ऋद्धि] १. ६. गू. हिं.
रिद्धि.
रिय [ऋत्] ५. २२३.
रीण [रीण] ५. १०१. याकेलो
रुक्ख [वृक्ष] ३. १०९. गू.
रुखडु; म. रुख (कोंकणी.)
रुट्ट [रुष्ट] ३. १५३. गू. रुठवुं.
रुण्ण [रुदित] ५. ८५.
रुंद [दे.] १. ७१. विशाळ. म.
रुंद; दे. ना. ७. १४. पा. मा.

✓रुव [रुव] २. ५६. गू. रोवुं
सि. हे. ८. ४. २२६=रुव
✓रुहवुह [दे.] ५. ११५.
✓रुहुरुह [दे.] ६. ५१.
✓रेल्ल [दे.] १. ९२. गू.
रेल्लुं
✓रेह [दे.] ४. २८९. शोभवुं
सि. हे. ८. ४. १००=राज्
लइ [दे.] १. ९. < सं. लात्वा,
सामान्य निपात गू. ले.
लइय [लातव्य] २. ६६. लेवा
योग्य
लकड [दे.] २. ८१. गू. लाकडुं.
म. हि. लकडा. दे. ना. ७.
१९. लक्कुड.
लविख [लक्ष्मी] ५. ११९. गू.
लखी
लच्छि [लक्ष्मी] ३. ४७. पा. मा.
लंगदि [दे. रंगति *] ४. २९.
क्रीडा (?)
लडह [लटभ] ३. २०. गू.
लाडो दे. ना. ७. १०.
लद्ध [लब्ध] २. ९६. गू. लाधवुं
✓लह [लभ] ७. ५९. गू. लहेवुं
✓लहस [दे.] ५. १८. सि. हे.
८. ४. १९७=संसू
लाइअ [लायित] १. ३५. गू.
लाव्यो.

✓लाव [प्रेरकरूप ला] ३. ५३.
गू. लाववुं
लावण [लावण्य] १. ११८.
लाह [लाभ] ६. २. गू. लहावो
लिह [लेखा] २. ९४.
लुक [लुप्त] ४. २७८. स.=सि.
हे. ८. ४. ५५=ली
लुंचोड [दे.] ७. १२३. खेचवुं
✓लुंच [लुंच] २. ५९. लूटवुं
म. लुंचणे
✓लुह [दे.] २. ९४. गू.
लोहवुं; सि. हे. ८. ४. १०५.
मृज्
✓ले [ला] १. २. गू. लेवुं;
हि. लेना; म. लेणे
लेह [लेखा] २. ७२.
✓लोह [लुह] २. ३८. गू.
लोहवुं; सि. हे. ८. ४. २३०
✓लोह [लुह] १. १३३. गू.
लोथवुं
लोण [लवण] १२. ३७. गू.
लूण; म. लोण
लालि [दे.] २. ९२. गू. लोला.
वइवस [विवस्वत्] ३. १६५.
यमराज.
वउल्ल [वतुल] १. ६८.
वंक [वक्र] ५. २८६. गू. वांकुं
वक्ख [पक्ष] ४. २८४.

वक्खार [वक्षस्कार] ४. ११८.
म. म. हि. वखार.
वच्छ [वृक्ष] १. १२०.
वच्छ [वक्षस्] २. ११.
✓वज्ज [कर्म. प्र. वद्] २. ४.
वाजवुं, वागवुं
वज्ज [वाद्य] ५. १७१. गू. वाजुं.
✓वज्जर [दे.] २. २०५. कहेवुं
सि. हे. ८. ४. २.
✓वट्ट [वृत्] ३. ९४. म. वाटणे
वट्टि [वृत्ति] २. ८८. गू. वाट;
म. वात
वडाय [पताका] २. ८९.
वड [दे.] ५. २७१. गू. वडो;
दे. ना. ७. २९.
✓वड्ड [वृध्] १. ४३. हि.
बडना. म. वाढणे
वठ [दे.] ७. ८०. मूर्ख
वणण्फइ [वनस्पति] १. ६.
वत्ता [वार्ता] ५. ६७. गू. वात
वात्तेअ [वृत्त] २. १०२.
वंद [वृन्द] १. १८.
वमाल [दे.] ६. ४६. दे. ना.
६. ९०. पा. मा.
वम्म [मर्मन्] १. २०.; ५. १४.
वम्मह [दे.] ५. १४. < सं.
मन्मथ. पा. मा.

वम्मीसर [दे.] ४. ३. कामदेव;
दे. ना. ७. ४२.
वयण [वचन] २. ९३. गू. वेण
वरइत्त [वरयितृ] ६. १०५. दे.
ना. ७. ४४.
वरि [वाम्] ३. १०५.
वरिस [वर्ष] २. ६२. गू.
वरसवुं
वरिस [वर्ष] ३. ५. गू. वरस.
✓वलग्ग [दे] २. ८६ < भव-
लम्न. गू. वळगवुं म. वळगणे
वलग्ग [दे.] १. ७५.
वल्लर [दे.] ३. ८७. दे. ना.
७. ८६. पा. मा.
ववगय [व्यपगत] ३. ३४.
वहु [वधू] १. ४६. गू. वहु
वाणरमालिय [वन्दनमालिका]
१. ८८. बारणे लटकाववामां
आवतां तारण. प्रा. गू.
बंदुरबाल टि
वाय [वाचा] २. ५१.
✓वाय [वाद्] १. १०३. गू.
'स्वर वाय छे.'
वार [द्वार] १. ३०. गू. बार;
म. बार.
वावड [व्यापृत] १०. २२. गू.
वावड.

वाचि [वापी] ५. ४५. गू. वाच.
 वास [वर्ष] २. १४२.
 वास [व्यास] ५. १७७. पद्मोकाई
 वि [अपि] २. ३५.
 विउव्वण [विकुर्वण] ५. २१९.
 चमत्कार
 विउज्झाविअ [विबोधित] ३.
 ८८.
 विउस [विद्वस] ५. १६७. पा. मा.
 विग [वृक] २. ५८.
 √विग्गोव [वि+गुप्] ३. ८०.
 गू. वगोववुं
 विच्छड्ड [दे.] २. १०५. समूह.
 दे. ना. ७. ३२.
 विच्छंड [दे.] २. १३५. समूह.
 विच्छोअ [दे.] ४. १७४. वि-
 योग गू. विछोह. दे. ना.
 ७. ६२.
 √विज्ज [बीज] ५. १०२. गू.
 बीजवुं
 विज्ज [विद्युत्] १. ६५. गू.
 बीज.
 विज्जुल [विद्युत्+ल] २. १२४.
 गू. बीजली.
 विट्ठु [विष्णु] ५. १८२. म.
 विट्ठु, विट्ठोवा गू. विट्ठल.
 °विड [दे.] १. ९. जथो.

विड [विट] ३. ८०. विषयी
 पुरुष
 विणट्ठ [विनष्ट] ७. १३८. प्रा.
 गू. विणट्ठं. गू. वंठयुं
 वितट्ठ [वितत] ६. ४०. विस्तयो.
 √विद्ध [विध्] १. २०. गू.
 वींघवुं
 विद्धत्त [विद्धत्व] ५. २७८.
 √विन्नव [विज्ञापय] २. ३६. गू.
 वीनववुं
 √विण्फुर [वि+स्फुर] २. ९५.
 √विव्भाड [दे.] १. ६. < सं.
 विभ्रष्ट प्रा. गू. विभाडवुं
 विभिअ [विस्मित] ६. ६.
 वियड्ड [विदग्ध] १. ९१.
 वियप्प [विकल्प] २. १५८.
 विरुआरी [विरूपकारिणी] २.
 ११०.
 √विरोल [दे.] ७. ११२. गू.
 वलोववुं सि. हे. ८. ४. १२१.
 विलक्ख [विलक्ष] ६. १३६.
 गू. वलखुं
 विलय [दे.] ६. १०१. वनिता.
 विवरेरउ [विपरीत+इरउ स्वार्थे]
 २. १२. उलटुं (भवि.)
 विवावड [दे.] १. ९४. < सं.
 विव्यापृत, व्याकुल स.=गू.
 वावरो

विसट्ठ [दे.] २. ४६. विकसेलुं;
 पा.मा.पाली. विसट्ठ=सं.विस्तृत
 स.=सि.हे. ८. ४. १७६=दल

विसुज्झ [विशुद्ध] २. ९१. स.
 =गू. सूझवुं; पारसी. गू. सोजु.
 √विसूर [दे.] ३. ८१. खेइ
 करवो गू. सोरवुं सि. हे. ८.
 ४. १३२.=खिइ

विस्सत्थ [विश्वस्त] १. ९९.
 विहडण्ड [दे. ध्व. शब्द] १.
 ९३. गू. हडफड.

विहाणअ [विमानक] १. १.
 गू. व्हाणुं; दे. ना. ७. ९०.

विहुवार [व्यवहारिन्] ५. ३४.
 गू. वहेवारीओ.

विहूण [विहीन] १. १३१. गू.
 विहोणं.

√वीसम [वि+श्रम्] ६. ३४.
 वीसमवुं, विसामो लेवो

वीसठ [विसिग्ध] ५. ५५

√वीसार [वि+स्मृ] ५. २५.
 गू. वीसरवुं.म. विसरणें; हिं.

विसरना; पाली. विस्सरति.
 बुडटत्त [वृद्धत्व] १. १३१. गू.
 बुडटपो.

वुत्त [उक्त] २. ५४. पाली. उत
 √वे [दे.] २. १२४. जोवुं

√वेढ [विष्] ३. १७०. म.
 वेढणें; पाली. वेढेति सि. हे.
 ८. ४. २२१.

वेल्लि [वल्ली] २. ८८. गू. म.
 हिं. वेल.

वेराउ [वैराग्य] ४. ३११.

√वेव [वेप्] ५. २५७. कंपवुं
 वोहित्थ [दे.] ६. ४. वहाण.
 गू. बोयुं; हिं. बोहित, बोहित.

सअ [शत] २. ६२. गू. सो.

सइत्तण [सतीत्व] २. १०९.

√सक्क [शक्] २. १३३. गू.
 सकवुं

सग्गवच्छ [स्वर्गवृक्ष] १. १२०
 कल्पवृक्ष.

संखोह [संक्षोभ] ५. ६.

संगरिय [दे.] ३. ३५. शीगो;
 गू. सांगर-री.

सच्च [सत्य] २. १२६. गू. साउं

सणेह [स्नेह] ३. १३४. गू.
 स्नेह.

संझ [संख्या] ६. ३८. गू. सांज,
 संझा

सण्णिय [संज्ञित] ३. ७६.

सण्णित्त [शनैः] ६. ११५.

संठिय [संस्थित] २. १०८.

संडस्सय [संदंशक] ७. १२३.

गू. सांडसो; हिं. संदसा;म.

सांडस.

सत्त [सप्त] ५. ५८. गू. सात.

सत्थ [सार्थ] २. १४२. गू. साथ;

सत्थ [शस्त्र] ५. १५२.

सत्थ [शास्त्र] ४. ८४.

सद्द [शब्द] २. ३. गू. साद

सद्दल [शार्दूल] ५. १२४. गू.

सादूलो

संत सत्] २. ९. छतां सारो

माणस. गू. संत.

✓संदाण [दे.] ५. १४२. निय-

न्त्रित करवुं स = सि हे. ८४.

६७=कृ

✓सम [सम्+आ+इ] ७. ८०

गू. समावुं

समत्थिअ [समर्थित] २. १०३.

समसाण [श्मशान] ३. ३७.

गू. समसाण

✓समाण [सम्+मानय] २. १७२.

मानयी भोगवुं सि हे. ८४

११ भुज

✓समाण [सम्+आप्] ५. २५२. सि

हे. ८४. १४२

समाण [समान] ३. १९४. माथे

समालहण [गमालभन] ३. ६७

अलंकार इ.

समील [सम+इल] ४. ४३

समु [सम्+उच्च] २. १३९

गू. उंचुं

समुट्ठिय [समुत्थित] १. २७.

समुब्भिय [समुब्धित] २. ८९.

✓समोड [दे.] २. २; २. ७६;

गोठवुं; >सं.सम्+आ+वृत्.

संफास [संस्पर्श] ४. ६२.

संम [सम्यक्त्व] २. २७.

✓सम्मा [सम्+मा] ४. ११८. गू.

समावुं म समावणे; हिं समाना

संवारिअ [समारचित] ६. १५.

(दि.)

सयल [सकल] १. २८. कलाथो

युक्त, गोळ.

✓सर [स्मृ] ६. १२.

सरघर [सरोवर] १. ४५. गू.

सरवर

सरिस [सदृश] १. ४४. गू.

सरसुं=साथे

सलवण [सलावण्य] ५. ५.

सलोणो [सलावण्या] १. २२.

गू. सलुणी हिं. सलूना

✓सल्ल [नामक्रियाद शब्दाय]

५. १४ गू. सालवुं

सव्व [श्रव्य] १. ११६.

सवडंमुह [दे.] ३. ८०. पंमुख

दे. ना. ८२१

सवण [श्रमण] ५. २०८

सवत्ति [सपत्नी] ६. ४२. म.

सवत

सवाणिअ [स+वर्ण+इक] १. ३०

सस [स्वस] ३. ६६.

ससुरय [श्वसुरक] ६. २२. गू.

ससरो; हिं. ससुर;म. सासरा.

✓सह [दे.] १. १३५. शोभवुं

सि. हे. ८. ४. १००=राज्

सह [सभा] ४. १३५.

सहाव [स्वभाव] २. ८७.

सहसत्ति [सहसा+इति] १. ४३.

सहास [सहज] ३. १४३.

सहु [सह] १. ४२.

✓साड [शात्] १. ६. विनाशवुं

स.=गू. सडवुं; हिं. सडना

साण [श्वन्] २. ८३; ५. ५५.

साण [संज्ञा] ५. ५५. गू. सान.

साण [श्रवण] ४. २२६.

सामण [सामान्य] ३. ७८.

सामिसाल [स्वामिश्रेष्ठ] ५. १४८.

प्रा. गू. सामिसाल.

सायर [सागर] २. २८. गू. सायर

सार [सार] १. १०७. समाचार

सार [दे.] ३. १. दलन करना.

पा. स. म.

सावय [श्रापद] ४. २६५.

सावय [श्रावक] ४. २६५.

सालण [स्मरणक] ५. ३२. स्मरण.

✓साह [दे.] ४. २९९. सि

हे. ८. ४. २=कथ

साहार [सहकार] १. १७.

साहुकार [साधुकार] ५. ३४.

शुभशब्द बोलवा ते.

साहुलज [दे.] १. ध्वजानुं वज्र

दे. ना. ८. ५२. साहुली=वज्र, कपडं

साहुकार [साधुकार] २. १४०.

जयजयकार.

✓सिक्ख [शिक्ष] ३. १९०.

गू. शीखवुं, स.=शीख.

शीखामण.म. शिक्षविणे.

सिग्घु [शीघ्रम्] ४. २७१

सिंग [शृङ्ग] ३. १५२.

सिर [शिरस्] १. ११. गू. शिर;

हिं. सिर

सिरि [श्री] १. १३. शोभा,

लक्ष्मी

सिरिखंड [श्रीखंड] २. १०५.

एक प्रकारनुं चंदन

सिविण [स्वप्न] ५. ३३.

सिसिर [दे.] १. ८८. बहि

दे. ना. ८. ३१

सिहि [शिखिन्] १. १६. मोर

सिहि [शिखिन्] ३. २५. आन.

सिहिण [दे.] ३. ११३. स्तन

दे. ना. ८. ३१.

सीयल [शीतल] १. ३६. गू. शीकूं

✓सोस [दे.] २. १८९. सि. हे. ८. ४. ३.

=कथ

सीह [सिंह] ३. १९. प्रा. गू. सीह

सुक [शुष्क] ५. १०५. गू. सुकूं

✓सुण [श्रु] १. १०७. गू.

सुणवुं; हिं. सुनना. सि. हे

८. ४. २४१.

सुणहुल [श्रानिक] ४. २२५.

कुतराना जेवुं

संडस्सय [संदंशक] ७. १२३.

गू. सांडसो; हिं. संदसा;म.

सांडस.

सत्त [सप्त] ५. ५८. गू. सात.

सत्थ [सार्थ] २. १४२. गू. साथ;

सत्थ [शत्र] ५. १५२.

सत्थ [शास्त्र] ४. ८४.

सद्द [शब्द] २. ३. गू. साद

सद्दल [शार्दूल] ५. १२४. गू.

सादूलो

संत [सत्] २. ९. छतां सारो

माणस. गू. संत.

✓संदाण [दे.] ५. १४२. निय-

न्त्रित करवुं स = सि हे. ८. ४.

६७=कृ

✓सम [सम्+आ+इ] ७. ८०

गू. समावुं

समत्थिअ [समर्थित] २. १०३.

समसाण [श्मशान] ३. ३७.

गू. समसाण

✓समाण [सम्+मानय] २. १७२.

मानथी भोगवुं सि हे. ८. ४

११ भुज

✓समाण [सम्+आप्] ५. २५२. सि

हे. ८. ४. १४२

समाण [समान] ३. १९४. माथे

समालहण [समालभन] ३. ६५

अलंकार इ

समील [सम+इल] ५. ४३.

समु [सम्+उच्च] २. १३९

गू. उंचुं

समुट्ठिय [समुत्थित] १. २७.

समुट्ठिभय [समुत्थित] २. ८९.

✓समोड [दे.] २. २; २. ७६;

गोठवुं; >सं.सम्+आ+वृत्.

संफास [संस्पर्श] ४. ६२.

संम [सम्यक्त्व] २. २७.

✓सम्मा [सम्+मा] ४. ११८. गू.

समावुं म समावणे; हिं समाना

संवारिअ [समारचित] ६. १५.
(दि.)

सयल [सकल] १. २८. कलाथो

युक्त, गोळ.

✓सर [स्मृ] ६. १२.

सरवर [सरोवर] १. ४५. गू.

सरवर

सरिस [सदश] १. ४४. गू.

सरसुं=साथे

सलवण [सलावण्य] ५. ५.

सलोणो [सलावण्या] १. २२.

गू. सलुणी हिं. सलूना

✓सल्ल [नामक्रियाद शब्दाय]

५. १४ गू. सालवुं

सच्च [श्रव्य] १. ११६.

सवडंमुह [दे.] ३. ८०. पंमुख

दे. ना. ८. २१

सवण [श्रमण] ५. २०८

सवत्ति [सपत्नी] ६. ४२. म.

सवत

सवाणिअ [स+वर्ण+इक] १. ३०

सस [स्वस] १. ६६.

ससुरय [श्वसुरक] ६. २२. गू.

ससरो; हिं. ससुर;म. सासरा.

✓सह [दे.] १. १३५. शोभवुं

सि. हे. ८. ४. १००=राज्

सह [सभा] ४. १३५.

सहाव [स्वभाव] २. ८७.

सहसत्ति [सहसा+इति] १. ४३.

सहास [सहज] ३. १४३.

सहु [सह] १. ४२.

✓साड [शात्] १. ६. विनाशवुं

स.=गू. सडवुं; हिं. सडना

साण [श्वन्] २. ८३; ५. ५५.

साण [संज्ञा] ५. ५५. गू. सान.

साण [श्रवण] ४. २२६.

सामण्ण [सामान्य] ३. ७८.

सामिसाल [स्वामिश्रेष्ठ] ५. १४८.

प्रा. गू. सामिसाल.

सायर [सागर] २. २८. गू. सायर

सार [सार] १. १०७. समाचार

सार [दे.] ३. १. दलन करनार.

पा. स. म.

सावय [श्वापद] ४. २६५.

सावय [श्वावक] ४. २६५.

सालण [स्मरणक] ५. ३२. स्मरण.

✓साह [दे.] ४. २९९. सि

हे. ८. ४. २=कथ

साहार [सहकार] १. १७

साहुकार [साधुकार] ५. ३४.

शुभशब्द बोलवा ते.

साहुलउ [दे.] १. ध्वजावुं वज्र

दे.ना. ८. ५२. साहुली=वज्र, कपडुं

साहुकार [साधुकार] २. १४०.

जयजयकार.

✓सिक्ख [शिक्ष] ३. १९०.

गू. शीखवुं, स.=शीख.

शीखामण.म. शिखविणे.

सिग्घु [शीघ्रम्] ४. २७१

सिग [शृङ्ग] ३. १५२.

सिर [शिरस्] १. ११. गू. शिर;

हिं. सिर

सिरि [श्री] १. १३. शोभा,

लक्ष्मी

सिरिखंड [श्रीखंड] २. १०५.

एक प्रकारवुं चंदन

सिचिण [स्वप्न] ५. ३३.

सिसिर [दे.] १. ८८. दहि

दे.ना. ८. ३१

सिहि [शिखिन्] १. १६. मोर

सिहि [शिखिन्] २. २५. आन.

सिहिण [दे.] ३. ११३. स्तन

दे. ना. ८. ३१.

सीयल [शीतल] १. ३६. गू. शीळुं

✓सीस [दे.] २. १८९. सि. हे. ८. ४. ३.

=कथ

सीह [सिंह] ३. ६९. प्रा. गू. सीह

सुक [शुष्क] ५. १०५. गू. सुकं

✓सुण [श्रु] १. १०७. गू.

सुणवुं; हिं. सुनना. सि. हे

८. ४. २४१.

सुणहुल्ल [श्रानिक] ४. २२९.

कुतराना जेवुं

सुण्णउ [शून्यं] ६. ८५. गू. सूनु
 सुण्ह [स्तुषा] ४. २१८. म. सून.
 सुत्त [सुत्त] १. १००. गू. सूतुं
 सुन्दिर [सौन्दर्य] ३. १२३.
 √सुव्व [कर्म. प्र. √श्रु] ४.
 २५७. सि. हे. ८.४. २४३.
 √सुमर [स्मृ] ४. ३१५. गू. सम-
 रवुं. हि. सुमरना. सि. हे. ८.४. ७४.
 √सुम्म [कर्म. प्र. √श्रु] ५. २६२.
 सुह-अच्छण [सुखासन] २. ५३.
 पालखी.
 सुहअ [सुभग] ३. १२६.
 सुहाव [क्रि. < सुख] ६. ७.
 सुहि [सुहृ] ५. २२.
 सूयार [सूपकार] ३. ४५.
 सूइ [सूचि] १. ५३. गू. सोय. म. सुई
 सुहव [सुभग] ५. १५.
 सेज्जा [शय्या] ४. २५. गू.
 सेज, सज्जा. म. शेज.
 सेडिय [सेटिका] १४. २. खडी.
 म. शेडी.
 सेहर [शेखर] १. ११. १६.
 सेहरा.
 सोत्त [श्रोत्र] ५. २०९.
 सोत्तिअ [श्रोत्रिय] ५. २०५.
 सोमाल [दे. सुकुमार] ६. ९७.
 गू. सुंवाळुं दे. ना. ८.४४.
 √सोव [स्वप्] ५. ३३. हि. सोना
 √सोह [शुभ्र] ५. १००. गू. सोहवुं
 सोहाल [शोभा+अल] ५. १५.
 स. गू. सोखलुं
 सोहिल [शोभा+इल] १. ४७.
 प्रा. गू. सोहेलो

√हकार [दे.] ३. १४९. गू.
 हकारवुं. म. हाकारणे
 हकार [दे.] २. १७. गू. हकारो, हाक.
 हकार [दे.] ४. २४३. बोला-
 वनार, हकारनार
 हट्ट [दे.] ५. ८. गू. हाट
 हट्ट [अस्थिन्] ५. २०६. गू.
 म. हिं. हाड. दे. ना. ८.५९.
 हत्थ [हस्त] ५. २८. गू. हिं.
 हाथ. म. हात
 √हरिस [हृ] १. ४१. गू. हरखडुं
 हलबोल [दे.] ५. १२६. कोलाहल,
 स. म. हलवला. दे. ना. ८. ६४.
 हलि [हरि (मा.) हलिन्] ४. ८.
 √हव [भू] ७. ३. सि. हे. ८.४. ६०.
 हिअवअ [हृदयक] २. १०२.
 हिट्टा [अघस्तात्] ४. १०३. पाली
 हेट्टा; गू. हेडुं; म. हेट्ट; हिं.
 हेय.
 हियय [हृदय] २. ५६. गू.
 हड्डे
 हियवड [हृदय+व] ७. ७९.
 हिरणच्छि [हरिणाक्षी] ७. ७९.
 √हिड [हिण्ड] २. १७४. गू.
 हीडवुं
 °हीर [धीर] ३. ९३.
 हु [खलु] ४. २२६.
 √हुण [हु] ७. ४. होमवुं सि.
 हे. ८.४. २४१.
 √हो [भू] २. ७४. गू. होवुं.
 म. होणे; हिं. होना; पाली.
 होति. सि. हे. ८.४. ६०.

संकेतसूचि

G.L.L.—Gujarati Language and Literature by Prof.
 N.B. Divatia, Vol. I, 1920 A.D. & Vol. II, 1932
 A.D., University of Bombay, Bombay.

G.P.—Grammatik der Prakrit-sprachen, by Prof. R.
 Pischel (Encyclopaedia of Indo-Aryan Research)
 1900 A.D. Strassburg.

J.A.O.S.—Journal of American Oriental Society.

J.R.A.S.—Journal of Royal Asiatic Society.

M K.A.P. or Materialien—Materialien zur Kenntnis
 des Apabhramsa by Prof. R. Pischel 1902 A.D.
 Berlin.

O.D.B.L. or O.D.B.—The Origin and the Develop-
 ment of Bengali Language Part I, by Dr.
 Sunitikumar Chatterji 1928 A.D. Calcutta Uni-
 versity, Calcutta.

Shahidulla—Le Chants de Mystiques de Kanha et
 de Saraha, Ed. M. Shahidulla 1928 A.D. Paris.

अ.का.त्र.—अपभ्रंशकाव्यत्रयी (जिनदत्तसूरि) सं. पं. लालचंद गांधी,
 (G.O.S. XXXVII) 1927 A.D. Oriental Institute,
 Baroda.

अ.पा.—अपभ्रंशपाठावली.

का.मी.—काव्यमीमांसा (राजशेखर) Ed. C. D. Dalal, (G.
 O.S.I.) 1920 A.D., Oriental Institute, Baroda.

छं.शा.—छंदोऽनुशासन (हेमचंद्र) प्रकाशक, शेट देवकरण मुलचंद,
 इ. स. १९१२, मुंबई.

तत्त्वार्थ०—तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (उमास्वाति) आर्हतप्रभाकरप्रणयिता, मयूर,
 २. वीरसंवत् २४५३, पुना.

दे.ना. अथवा दे.ना.मा.—देशीनाममाला (हेमचंद्र) Part I, Ed. Murlydhar Banerjee, 1931 A.D. Calcutta University, Calcutta.

प्रा.गु.का.—प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह Ed. C. D. Dalal, (G.O.S. XIII) 1920 A.D. Oriental Institute, Baroda.

प्रा.पि.—प्राकृतपैंगलम् Ed. Chandra Mohan Ghosha, 1902 A.D., Bibliotheca Indica Series, Calcutta.

प्रा.स.—प्राकृतसर्वस्व (मार्कण्डेय) Ed. S. P. V, Bhattanath Swami, 1927, A.D. Grantha Pradarshini Series No. 4, Part I, Vizagapattam.

पा.स.म.—पाइअसहमहणवो सं.पं.हरगोविन्ददास इ. स. १९२८, कलकत्ता.

भ.क. अथवा भ.वि.—भविसयत्तकहा Ed. C. D. Dalal, & Dr. P. D. Gune, (G. O. S. XX) 1923 A.D. Oriental Institute, Baroda.

सि.हे.—सिद्धहेमचन्द्र [प्राकृतव्याकरण] (हेमचन्द्र) Ed. Dr. P. L. Vaidya, (आर्हतप्रभाकरग्रन्थमाला, मयूख ६.), Poona.

वि.प.—विराटपर्व (Kumbakonam Edition.)

ह.पु.—हरिवंशपुराण (जिनसेन),

आ उपरांत शब्दकोशना आदिना संकेतो जे वपरायला छे, ते ते प्रमाणे समग्रे समजी लेवा. बीजा संकेतो सहेलाईथी समजाय एवा होई अत्रे नोंछ्या नथी.

। शुद्धिपत्रम् ।

अस्य शुद्धिपत्रस्य वाचने निम्नलिखिताः सूचनाः अवधेयाः ।

(१) प्रस्तुतोद्धरणपंक्त्यंकः अशुद्धपाठः शुद्धपाठश्चेति क्रमो निम्नलिखित-
शुद्धिवाचनेऽवसेयः । (२) [] मूलवाचनाशुद्धयर्थं कल्पितः पाठः । (३) + इति
अवशिष्टोद्धारचिह्नम् । (४) मूलपाठशुद्धिः स्थूलाक्षरैः संस्कृतछायाशुद्धिश्च सूक्ष्मा-
क्षरैर्निर्दिष्टा । (५) स्पष्टशुद्धयर्थज्ञानाय टिप्पणी दृष्टव्यैव ।

॥ १ ॥

२० । विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ । विरहिणः विध्यन् गतपतिकामर्मसु ।
२१ । ईषु । ईसु । ४९ । युध्यत स्नात । युध्यत रमध्वं स्नात । ६३ ।
कर्वूरितं । करंबितं । ६५ । बलाहकैः । बलाकाभिः । ६६ । करोति । कुर्वती
६८ । पायड । पाडल । ८० । प्रतायनायासेन । प्रत्यायनायासेन । ८३ ।
प्रविष्टः । प्राप्तः । ८६ । विरच्य । विरचय । ८७ । आरोह्य । आरोप्य ।
८८ । अभिसिच्य । अभिषिच्य । ९२ । धावत् । धावयत् । १०७ । शृण्वते ।
शृण्वते । ११२ । परिणामिताः । परिणामितौ । ११८ । मुयरहु । मुरयहु ।
प्रेक्षनक । प्रेक्षणक । सुमनोहरम् । मनोहरम् । ११९ । करकमल ।
करकमकमल । १२१ । संहण । [संदण] । १२३ । समुहाभंगउ । [भमु-
हाभंगउ] । १२९ । कृत्रिमानि । कृत्रिमाणि । १३० । सज्जनचित्तानि ।
सज्जनचित्तानि । १३२ । उरुचरण । ऊरुकरचरण । १३३ । स्तब्धा...लुठयता ।
स्तम्भित्वा...लोठयत् ।

॥ २ ॥

८ । मायितः । मातः । १७ । आकरणं...अशेषानां । आकरणं...
अशेषानां । ४३ । तुल । तुला । ४४ । एतद् निश्चृत्य । तद् निश्चृत्य । ४७ ।
मायिताः । माताः । ५१ । अम्ह इ । अम्हइ । वयं अपि अयाता । वयं
आयाता । ५२ । पुष्प । पुष्प । ६२ । आदर्यते । विद्याप्यते । ६५ ।
परिमिता । परिवृता । ६६ । अस्तमनि । अस्तमनं । ७५ । दापित । दक्षित
। ८१ । काष्ठं । काष्ठ । ९३ । श्रुत्वा उच्चतरः । श्रुत्वा जनः हृष्टः उच्चतरः
। १०२ । कलुशं । कलुषं । १०६ । काञ्चनमन्त्रः रचितः चतुःपार्श्वैः ।
काञ्चनमन्त्राः रचिताः चतुःपार्श्वेषु । ११५ । + धाहाविउ भामंडलजणयहि
द्रोहिनी । द्रोहिणी । १४१ । लक्ष्मी । लक्ष्मीः । १४५ । दीर्घायुः...पार्श्व ।
दीर्घायुः...पार्श्व १४६ । ते । तौ । १४८ । सविभीषणौ कुमुदांगदौ । सवि-
भीषणाः कुमुदांगांगदाः । १६३ । हृद । हृद् । १६६ । शचिः । शची । १६७ ।

वेदेत्याः । वेदेत्या । १७९ । रोघव । राघव । १९६ । देवहं । देवहं । १९७ ।
भिच्चिहि । भिच्चिहि । २१० । अवराणि । अपराणि ॥

॥ ३ ॥

१० । आयान्ति । एनानि । २३ । करे । करयोः । ५५ । स्तनतले ।
स्तनतले । ६७ । समालभनं । समालभनं । ७४ । मरु मारमि ।
मरुमारमि । म्रिये मारयामि । मारयाम्येव । ७८ । किमपि । किम् ।
११५ । कृत्वा । कुह । ११७ । नियथणि हेलणु । नियथणिहेलणु ।
निजस्तने हेलनां । निजक-गृहे । १७४ । ण । णं । १७७ । उहु । [एहु] ।
पश्यत । एषः । १८४ । वहरि । वहरि । १९० । निवासे । निवाषात् ।
१९५ । निहेलना जायते । गृहं याहि । १९६ । जा जाहि । जाजाहि ।

॥ ४ ॥

३७ । णिमल्लि । णिमल्लि । ३८ । वेणुदारि रिपु । वेणुदारि-
रिपु । ४७ । मरंकि । म[य]रंकि । ४५-५६ । ये । 'यः' तथा च
बहुवचनस्थाने एकवचने वाच्यं; एवं च ५५-५६ । ५३ । भुततपः तपःसुत ।
७९ । हरि-राम । हरि राम । हरिः राम । ११२ । विस्सभर । वि-
स्संभर । २०४ । उहयहि । [उहय] । उमयोः मालाकुरुपत्योः सुता । उदधिः
मालकुरुपतेः सुता । २२६ । शाण । श्रवण । ३५० । सामित्ति । सोमित्ति ।
१६२ । विआण । विओण । गुरुणा भ्रातुः । गुरुभ्रातुः । ३११ । आसण्ण ।
ओसण्ण । ३१५ । पंचपयइं । पंच[व]यइं । पंचपदानि । पंचव्रतानि ।

॥ ५ ॥

३ । उइय उयय । १० । सचरंतु । संचरंतु । २४ । मुअइ ।
मुअ । म्रियते । मृता । ४२ । झडुय । झडुय । ४३ । णिट्ठ । णिट्ठ ।
निष्ठ । निग्ग । ५० । जीक्खिउ । जोक्खिउ । ६० । निष्कंकाल ।
नृकंकाल । ६३ । कौल । 'कुल' इति सर्वस्थानेष्वस्यां पंक्तौ । ७० । कनक ।
शर । ७२ । पट । पट । ९२ । नमित्तिकैः । नैमित्तिकैः । ९३ । सुदरु ।
सुंदरु । ९० । रोमचिउ । रोमंचिउ । ९९ । सल्लण्णउ । संल्लण्णउ ।
१०० । सोहइ । निवडइ । १०३ । अचइ । अंचइ । ११३ । सतुट्टउ ।
संतुट्टउ । ११९ । संबरहि । सबरहि । १२० । गत्ता । घत्ता ।
१२१ । अर्घ्यः यथा दत्तम् । अर्घ्यः यथा दत्तः । १३१ । स्तीमित । स्तिमित ।
१३५ । कुंभकला । कुंभस्थल । १४० । ससि । ससि । १५२ । दीण्णी ।
दिण्णी । १५३ । सुहउ । सूहउ । १५४ । तावगारय । तावंगारय ।

१६५ । भणंत "मुद्धत्त । भणंति "मुद्धत्ते । १६६ । चपाउरि । चंपाउरि ।
१७० । सपत्तउ । संपत्तउ । १८८ । बुद्धिउ । बुद्धिइ । २२३ ।
पठतु । पठंतु । २३२ । मानसोत्तरे । मानुषोत्तरे । २४६ । वल्लकी । वल्लकी ।
२५१ । रचिताश्रयः । रचिताश्रयाः । २५९ । रिष्टनगरं । अरिष्टनगरं । २७० ।
धणगुणिसरु । धणुगुणि सरु । धनगुणेश्वरं । धनुर्गुणे शरं । २७१ । ध्रुव ।
ध्रुवं । २७८ । वृद्धत्वेन । विद्धत्वेन । २९९ । भरतक्षेत्रे । भरतक्षेत्रे ।

॥ ६ ॥

१५ । समाचरितं । समारचितं । २३ । चितंतु । चितंतु । ३२ ।
अवियल । [इअ] अवियल । ५६ । छिवति । छिवंति । ७४ । पुर ।
पुरं । ८० । पसुण । पसूअ । ८२ । प्रनष्टे । प्रणष्टे । १०७ । (नि) न ।
न । १३८ । वीणालावणि वंस । वीणालावणिवंस । आलापने वंस । आ-
लापनीवंस । १४७ । नरेन्द्रसुरेन्द्रैः । नरेन्द्रासुरेन्द्रैः ।

॥ ७ ॥

८ । विज्ञाप्तः । विज्ञप्तः । कंचित् । कश्चित् ।

॥ ९ ॥

१० । अष्टानाम् । अष्टानामपि । १८ । साहसः । साहसं । २० । कल्लाणाइं ।
कल्लाणइं । ३९ । गुणवद्भ्यः । गुणवद्भिः ।

॥ १० ॥

६ । लाओ । लोओ । ८ । श्रणोतु । श्रुनकः । १५ । मेदसंपादनैः ।
वेधसंपादनैः । ४६ । णइणाहं । णईणाहं । ६३ । बहु गुणसारः । बहुगुणसारः ।

॥ ११ ॥

१४ । जाणिहिसि । जाणीहिसि । १७ । दिट्ठी । दिट्ठी । १२३ ।
भणहि । भण्णइ । ४५ । सुदरि । सुंदरि । ४६ । सरीरि । सरीरी ।

॥ १२ ॥

६ । मअरन्द । मअरंदण । १८ । फरन्त फुरन्त ।

॥ १३ ॥

६ । बइसा घडा । बइसी घंडा । ८ । दक्षिणापदेशेन । दक्षि-
णोद्देशेन । ४० । श्रतं । श्रुतं । ४६ । सहावत । सहावत् ।

ટિપ્પણી:—

ઉદ્ધરણ ૫.૨૪૭-૨૮૯. આમાં શ્રિષ્ટ વિશેષણો બાપરી ધનુષ અને વહાલા ન્હાના વાલકનું સામ્ય ધ્વનિત છે. (૧) કોડિસરુ=૧. કોટિશર ૨. કોટી-શ્વર; (૨) સુવંશગુણેન=૧. સારા વાંસ અને પળછથી; ૨. સારાવંશ અને ગુણથી. (૩) મજ્જદ્-૧. પરાજીયતે; ૨. પલાયતે।

ઉ. ૫. પંક્તિ ૩૦૦=પુષ્પદન્ત=(૧) સૂર્યાચન્દ્રમસૌ (૨) તન્નામા કવિ:।

